

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА Ў СЛАВЯНСКІМ ЭТНАКУЛЬТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ

*Матэрыялы ІІІ Рэспубліканскай
навукова-практычнай канферэнцыі*

Віцебск,
20–21 лістапада 2019 г.

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2019*

УДК 811.161.3(06)+821.161.3(06)
ББК 811.411.3я43+83.3(4Бел)я43
Б43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 1 ад 28.10.2019.

Рэдакцыйная калегія:

**Г.А. Арцямёнак (адк. рэд.), Ю.М. Бабіч, В.Ю. Бароўка, А.С. Дзядова,
А.У. Крыклівец, С.У. Нікалаенка, В.Ф. Падстаўленка**

Б43 **Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы III Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 20–21 лістапада 2019 г. / Віцеб. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2019. – 245 с.
ISBN 978-985-517-720-4.**

Зборнік змяшчае навуковыя даклады моваведаў і літаратуразнаўцаў, прачытаныя на III Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі “Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце”.

Разгледжаны праблемы лексікалогіі, анамастыкі, сацыялінгвістыкі, культуры мовы, літаратуразнаўства, методыкі выкладання мовы і літаратуры.

Для навуковых супрацоўнікаў, аспірантаў, студэнтаў.

УДК 811.161.3(06)+821.161.3(06)
ББК 811.411.3я43+83.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-517-720-4

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2019

Т.М. Аліферчык (Мінск), Т.П. Бецэнка (Сумы, Украіна)

АДЛЮСТРАВАННЕ НІЗІННЫХ ФОРМ РЭЛЬЕФУ Ў ТАΠΑНІМІ БЕЛАРУСКАГА ЗАХОДНЯГА ПАЛЕССЯ І ЎКРАЇНСКАГА СУМСКАГА ПАЛЕССЯ

Прасторавыя адносіны характарызуюцца канцэптам шырыні, адкрытасці, працягласці ў прасторы, які выражаецца ў семантыцы апелятываў апазіцыі *верх – ніз*. Адзначаная апазіцыя з’яўляецца адной з асноўных семантычных апазіцый у славянскай карціне свету ў цэлым. Традыцыйна *верх* надзяляецца семантычнымі прыкметамі *добры, урадлівы, жыццёвы*, а *ніз* – *дрэнны, неўрадлівы, небяспечны, смяртэльны* [5, с. 345–346]. Але такое суаднясенне не з’яўляецца абавязковым у дачыненні да тапаніміі, напр., найменні тыпу *Гара* могуць мець значэнні ‘неўрадлівае высокае месца’, а тапонімы, матываваныя апелятывам *ніз* наадварот часта характарызуюць урадлівае поле.

Паводле аналізу беларускіх і ўкраінскіх палескіх онімаў можна зрабіць выснову, што для маркіравання нізінных форм рэльефу актуальнымі з’яўляцца народныя геаграфічныя тэрміны *ніз, яма, дол / даліна* і інш.

Адным з самых распаўсюджаных у якасці рэсурсу тапанаміацыі і семантычна празрыстым з’яўляецца апелятыў *ніз*, якім матываваны заходнепалескія тапонімы *Паніжжа* (Стол.), *Ніз* – поле (Бастынь Лун.), *Ніз* – поле (Бухлічы Стол.). Апелятыў у большасці выпадкаў ужываецца з наступнай семантыкай: стол. *ніз* ‘мясцовасць у ніжняй частцы цячэння ракі’, палес. *нізіна* ‘нізкая даліна; вільготная прырэчная мясцовасць’, жытк., стол. ‘нізкае месца на полі, дзе доўга стаіць вада’ [10, с. 122], *нізіна* ‘нізкае месца’, ‘тое, што і даліна’ [7, т. 3, с. 204], параўн. таксама *нізкодолы* ‘даліны, нізіны’, *нізкодолье* ‘нізіна, нізкае месца’, нізка ‘тс’ [7, т. 3, с. 205].

У Сумскім рэгіёне таксама зафіксаваны шэраг онімаў, якія паходзяць ад апелятыва *ніз*: *Низ* – луг (Микитівка Ямп.), паша (Дідівщина Кролев.; Козацьке Канатоп.; Роцца Пуц.), поле (Нечаївка Бурын.), частка сяла (Івот Шостк.; смт. Ямпіль; Микитівка Ямп.; Сваркове Глух.; Заруцьке Глух.; Ястребщина Глух.); *Низи* – сенакос у ніжнім цячэнні ракі (Хижки Канатоп.), паша (Дідівщина Кролев.), прыбярэжная нізіна (Дідівщина Кролев.), таксама *Понізівка* (былая в., Пуц.), *Низи́* (Сумск.) і інш. ад *низ* ‘ніз, месца, што ляжыць ніжэй’, ‘даліна’ [5, с. 563]. М.Т. Янко ў адносінах да айконіма *Низи́* (Сумск.) адзначае яго паходжанне ад апелятыва *низ, низи*, які з прасл. *niz ‘раўніна ў неглыбокай ўпадзіне’ [10, с. 244].

Выкарыстанне *низ, низи, низина* для абазначэння нізінных форм рэльефу адзначае і Е.А. Чарапанава [8, с. 177].

Тэрмінам *яма*, які таксама маркіруе нізінныя формы рэльефу, матываваны заходнепалескія айконімы *Яменка* (Камян.), *Яміца* (Малар.), *Ямна* (Бр.), *Ямнае* (Стол., Іван.), *Ямнік* (Драг.), *Пад'ямнае* (Стол.) і мікратапонімы *Яміца* – хутар, там было многа ям (Ланская Малар.), *Ямкы* – поле, дзе раней капалі белую гліну (Шумаки Бр.), *Ямкы* – сенажаць (Татарнавічы Драг.), *Ямкі* – лес, дзе пасля вайны засталіся акопы (Антаны Камян.), *Ямнык* – урочышча ў лесе, дзе было многа азёр, сярод балот, якія зараслі (Малінаўка Малар.), *Ямнык* – нізкая мясцовасць, амаль заўсёды запоўненая вадой (Забалоцце Малар.), *Ямнык* – урочышча (Асавая Малар.). На Сумшчыне адзначаны айконім *Ямне* (Вялікапіс.).

Неабходна адзначыць, што намінацыя пасялення ад апеллятыва *яма* не адзначае, што пасяленне літаральна размешчана ў яме. Тут неабходна ўлічыць высновы М.І. Талстога, які адзначае, што часцей за ўсё *яма* (*jama*) з'яўляецца абагульняючым тэрмінам, як і тэрміны *гара, балота, лес* [6, с. 299].

Для абазначэння нізкага месца выкарыстоўваецца таксама тэрмін *мачула* ‘прыродная, зараслая травой і лазняком сажалка, балотная лужына, круглая старыца’, якой матываваны заходнепалескія онімы *Мачуль* (Стол.), *Мачула* – мясціна, дзя ямка выкапана (Балгары Пін.), *Мачу́лки* – лес (Чыжэўшчына Жаб.), *Мачу́льнэ* – поле і лес (Глінка Стол). Вытворным ад *мачула* тэрмінам *мачулішча* ‘затока, копанка, у якой мочаць лён, каноплі, палатно’, ‘месца, дзе раней мачылі ліпавае луцце, ліпавы луб, з якога рабілі мачулу’, ‘месца, дзе была мачула; забалочаны вадаём; мокрае месца’ [10, с. 113] матываваны айконім *Мачулішча* (Камян., Іван.), а таксама ідэнтычны онім на Сумшчыне *Мачу́лища* (Пуц.).

Адной з самых распаўсюджаных, асабліва ў мікратапаніміі, для абазначэння нізкага месца з'яўляецца лексема *даліна* ‘нізкае месца ў лузе, полі, дзе стаіць вада’, ‘нізіна’, ‘прадаўгаватая ўпадзіна паміж узвышшамі’ [2, с. 72], кобр. *дол* ‘заліўны луг’ [10, с. 60], стол. *даліна* ‘нізкае месца на полі, дзе доўга стаіць вада’ [10, с. 57], якой матываваны заходнепалескія айконімы *Даліна* (Іван.), *Далінка* (Іван.), *Даліны* (Ганц.), *Долін* (Стол.) і мікратапонімы *Доліна* – сенажаць, балота (Азарычы Пін.), *Доліны* – сенажаць (Сітніца Лун.), *Долына* – поле ў нізкім месцы (Выжлавічы Пін.), *Долына* – урочышча (Ляжыткавічы Драг.), *Долына* – поле на нізкім месцы (Лумна Камян.), *Долэна* – поле (Субаты Драг.), *Долына* – сенакос (Балгары Пін.).

У Сумскім Палессі зафіксаваны айконімы як з тапасновай *дол(діл)*, так і з *долина* [8, с. 177]: *Поділи* (Лебяд.), *Подільки* (Ліпавадол.), *Весела Долина* (Ліпавадол.), *Долина* (Глух.), *Долина* (Недрыг.), *Коломійцева Долина* (Ліпавадол.), *Липова Долина* (Ліпавадол.), *Червона Долина* (Ліпавадол.) і інш.

Неабходна адзначыць, што тэрміны *поділ/долина* з'яўляюцца звыклымі для ўкраінскай моўнай рэчаіснасці, параўн. Падолле (Падольская

зямля, Паніжжа, Паднястроўе і Пабужжа) – гісторыка-этнаграфічная вобласць Украіны, якая ахоплівае тэрыторыі сучасных Вінніцкай, часткова Хмяльніцкай, Цярнопальскай, паўночныя раёны Адэскай абласцей, а таксама невялікія прылеглыя тэрыторыі Жытомірскай, Чаркаскай, Кіраваградскай і Кіеўскай абласцей.

Нізінныя формы рэльефу маркіруюць таксама заходнепалескія онімы *Глыбанец* (Пруж.), *Глыбокае* (Жаб.), *Глыбокі Вугал* (Камян.), *Глыбокі Кут* (Пруж.). Матывавальныя апелятывы ў адзначаных выпадках адносяцца да прым. *глыбокі* або наз. *глыбіня* ('глыбокае месца ў рацэ, возеры; бездань', 'яма, выбітая вадой' [10, с. 50]). На Сумшчыне зафіксаваны онім *Глібне* (Краснап.). Сяло размешчана на правым беразе р. Сыроватка.

У Заходнім Палессі для абазначэння нізінных форм рэльефу актыўнымі з'яўляюцца тэрміны *падзь* 'упадзіна, яма' [10, с. 127], якім матываваны онімы *Пад'ішча* (Іван.), *Подзішчэ* – поле (Сітніца Лун.), і *мокры*, які, імпліцытна маркіруючы нізінныя/мокрыя/балоцістыя формы рэльефу, утварае апазіцыйную пару з тэрмінам *сухі* з абазначэннем высокіх/сухіх мясцін: *Мокрава* (Лун.), *Макраны* (Малар.; паводле інфарм.: Тут лужы, всегда было мокро, потому Мокраны [1, с. 156]), *Мокра дэлянка* – балота, парослае лесам (Столін Стол.). Для айконіма *Мокрая Дубрава* (Пін.) зафіксавана мясцовая назва *Мокра*: паводле народнай легенды вёска ўзнікла на нізкім месцы, дзе раней была дуброва.

Ускоснай адзнакай нізінных форм рэльефу адрозніваюцца онімы, матываваныя тэрмінамі *таня* і *тапіла*: *Танец* – сенажаць (Сітніца Лун.), відавочна, адносіцца да *таня* 'затока каля ракі, на абалоні ў час разводдзя ці паводкі' [10, с. 188]; *Топыло* – сенажаць, якая вясной і ўвосень вельмі заліваецца вадой (Сорацні Драг.), *Топылэць* – кусты (Суткі Драг.), якія адносяцца да *тапіла* 'непраходнае месца на дрыгвяністым балоце, багністая бездань', 'невялікае прыроднае азярцо сярод балота або выкапанае', 'гразкае месца', 'нізкае поле, якое ў час разводдзя і паводкі затапляецца вадой' [10, с. 188].

Неабходна заўважыць, што на Сумскім Палессі геатэрміны *мокры* (і яго варыянты), *таня*, *тапіла* не адлюстраваны ў тапаніміі. Пры гэтым не зафіксаваны ў заходнепалескай тапаніміі апелятыў *акон* (які, аднак, спарадычна сустракаецца ў беларускай мікратапаніі іншых рэгіёнаў, а як геаграфічны тэрмін зафіксаваны таксама ў І.Я. Яшкіна [10, с. 11]). На Сумшчыне адзначаны наступныя тапонімныя адзінкі: *Окіп* (вар. *Окоп*; Ямп.), *Окіп* (Пуц.), *Окіп* (Краснап.), якія матываваны, верагодна, *окон*, *окіп* 'роў з земляным насыпам, валам навокал ч.-н' [4, т. 5, с. 675].

Такім чынам, рагледжаныя апелятывы *ніз*, *яма*, *мачула/мачулішча*, *дол/даліна*, *глыб*, *падзь* і інш., актывізаваныя ў складзе тапонімаў Заходняга Палесся (Беларусь) і Сумшчыны (Украіна) дазваляюць меркаваць агульныя традыцыі ў тапанімічнай намінацыі адзначаных рэгіёнаў у адносінах да ландшафтнай мадэлі прасторы ў тапаніміі.

Прааналізаваны матэрыял можна з упэўненасцю класіфікаваць як моўныя/тапанімічныя ўніверсаліі для абазначэння аб'ектаў геаграфічнага асяроддзя на розных тэрыторыях. Відавочна, што і ў беларускім заходнепалескім, і ва ўкраінскім сумскім тапаніміконе адзначаюцца падабенствы і ў выбары матывавальных апелятываў для тапонімаў, якія адлюстроўваюць нізіныя формы рэльефу, і іх семантычнае напаўненне. Акрамя гэтага падобнымі з'яўляюцца і прынцыпы матывацыі і намінацыі онімаў, і выяўленыя тапанімічныя мадэлі.

СКАРАЧЭННІ

Бр. – Брэсцкі р-н, Драг. – Драгічынскі р-н, Иван. – Іванаўскі р-н, Камян. – Камянецкі р-н, Лун. – Лунінецкі р-н, Малар. – Маларыцкі р-н, Пін. – Пінскі р-н, Стол. – Столінскі р-н Брэсцкай вобласці Беларусі.

Белап. – Белапольскі р-н, Бурын. – Бурынскі р-н, Вялікапіс. – Вялікапісараўскі р-н, Глух. – Глухоўскі р-н, Канат. – Канатопскі р-н, Краснап. – Краснапольскі р-н, Кролев. – Кролевецкі р-н, Недрыг. – Недрыгайлаўскі р-н, Пуц. – Пуціўльскі р-н, Сум. – Сумскі р-н, Шостк. – Шосткінскі р-н, Ямп. – Ямпольскі р-н Сумскай вобласці Украіны.

Літаратура

1. Белова, О.В. Названия сел Полесья и топонимические нарративы / О.В. Белова // Вопросы ономастики. – 2005. – № 2. – С. 151–164
2. Дарошка, М.А. Мясцовыя геаграфічныя апелятывы ў мікратапаніміі Тураўскага Палесся / М.А. Дарошка // Беларуская аанамастыка : зб. навук. арт. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства, Рэсп. тапан. камісія ; пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск, 1992. – С. 69–94.
3. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
4. Словарь української мови / Упорядкував Б. Гринченко. – Т. 2. З–Н. – Київ, 1908. – 573 с.
5. Толстой, Н.И. Верх – низ / Н.И. Толстой // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / редкол.: Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Международные отношения, 1995 – . – Т. 1 : А – Г / Т.А. Агапкина [и др.]. – 1995. – С. 345–347.
6. Толстой, Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1969. – 262 с.
7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / рэдкал.: А.А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.
8. Черепанова. Е.А. Географическая терминология Чернигово-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) / Е.А. Черепанова // Полесский этнолингвистический сборник / отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1983. – С. 173–189.
9. Янко, М.Т. Топонімічний словник України : словник-довідник / М.Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – 429 с.
10. Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 255 с.

ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧЫЯ АДЗІНКІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Словы (а таксама фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, афарызмы) назапашваюць і захоўваюць інфармацыю пра пазнаны людзьмі навакольны свет. Адлюстраванне, фіксацыя і захаванне ў моўных адзінках інфармацыі пра асэнсаваную чалавекам рэальнасць выяўляюцца ў кумулятыўнай функцыі мовы. “...Увесь знешні свет праходзіць праз словы і адшукваецца ў іх; слова – гэта калектыўная памяць носьбітаў мовы, «помнік культуры», люстэрка жыцця нацыі; слова – ключ да ладу жыцця адпаведнага народа, увагуле ключ да ведаў” [1, с. 31]. Намінатыўныя адзінкі мовы змяшчаюць у сваёй семантычнай структуры не толькі агульначалавечы паняццевы змест, але і нацыянальна-культурны кампанент, рэлевантны для пэўнай мовы, нацыі, краіны. Для яго абазначэння яшчэ сорак год таму расійскім даследчыкам В.Р. Кастамаравым было ўведзена ва ўжытак паняцце лексічнага фону як своеасаблівага “шлейфа” намінатыўных адзінак, што акумулюе, захоўвае, пераўтварае і эксплікуе нацыянальную культуру, з’яўляючыся асноўнай крыніцай звестак пра яе істотныя фрагменты. Праз лексічны (і фразеалагічны, парэміялагічны, афарыстычны) фон актыўна ўзнаўляецца ранейшая і спараджаецца актуальная нацыянальна-культурная інфармацыя. Менавіта ім абумоўлена семантычная безэквівалентнасць.

Лінгвакраіназнаўства як сінтэтычная навука даследуе дэнататыўныя і анамастычныя рэаліі пэўнай краіны праз нацыянальна-маркіраваныя адзінкі лексічнай і фразеалагічнай падсістэм мовы. Лінгвакраіназнаўчыя адзінкі нясуць у сабе найбольш істотную інфармацыю пра дзяржаву, разнастайныя гістарычныя і сучасныя працэсы ў жыцці народа. Не выклікае сумнення, што адпаведны аспект лінгвістычных даследаванняў асабліва актуальны для параўнальна “маладых” дзяржаў і этнасаў, чыя палітыка-эканамічная адметнасць і культурная спецыфіка маюць патрэбу ў далейшым развіцці і ўмацаванні.

Беларуская мова з часу свайго ўзнікнення з’яўляецца часткай і найважнейшым сродкам стварэння духоўнай культуры беларусаў. Менавіта ў мове найбольш поўна адлюстраваны асаблівасці месца пражывання, гаспадарчай і культурнай дзейнасці беларускага этнасу. Пасродкам вывучэння рэалій лягчэй зразумець характар і менталітэт беларусаў, іх прыярытэты і памкненні. Гэта вельмі важна пры наладжванні эфектыўных кантактаў замежных грамадзян з беларускай дзяржавай у сферы палітыкі, бізнесу, турызму, а таксама для тых жыхароў Беларусі, чыёй роднай мовай у сітуацыі незбалансаванага блізкароднаснага білінгвізму з’яўляецца руская, а адной з першачарговых задач выступае авалоданне спрадвечнымі духоўна-культурнымі каштоўнасцямі. Таму

надзённай праблемай беларусазнаўства з'яўляецца збор, класіфікацыя і слоўнікавая прэзентацыя лінгвакраіназнаўчых рэалій беларускай мовы.

Рэаліі гісторыі, культуры, прыроды, побыту адлюстроўваюць розныя грані бытавання беларускага этнасу, паказваюць падставы дзяржаўнай самастойнасці і духоўнага адзінства беларусаў. Адпаведныя лексемы і ўстойлівыя выразы ўваходзяць у агульнанародны слоўнік як шырокавядомыя назвы грамадска-значных падзей, паняццяў, прадметаў, з'яў, звычаяў, асоб, мастацкіх твораў і інш.

Рэаліі ў лінгвакраіназнаўчым слоўніку дзеля зручнасці звычайна размяшчаюцца ў алфавітным парадку з выкарыстаннем сістэмы перакрыважаваных спасылак, але нагляднае ўяўленне пра іх рэстр можа даць сістэматызацыя паводле прадметна-тэматычнага прынцыпу:

1) назвы грамадска-палітычных і вытворча-гаспадарчых рэалій (*аграгарадок, агратурызм, БелАЗ, бровар, "Гомсельмаш", калгас, МАЗ, МТЗ, "Нафтан", Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь*);

2) культурна-гістарычныя найменні (*БНР, берасцяныя граматы, валатоўка, валачобнікі, Вялікае Княства Літоўскае, Грунвальдская бітва, дзядзькаванне, Курган Славы, магістрат, песняры, Славянскі базар, слуцкія паясы, Смаргонская акадэмія, уніяцтва, філаматы*);

3) назвы з'яў інтэлектуальна-духоўнай сферы (*асветнік, батлейка, Дзень пісьменства, "Каласы пад сярпом тваім", Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб культуры, кніга, кнігадрукаванне, мова, "Мужыцкая праўда", Нацыянальная бібліятэка, "Песня пра зубра"*);

4) намінацыі этнаграфічна-бытавых артэфактаў (*абрус, адрына, андарак, арнамент, бабка 'страва', бульба, вераішчака, дранікі, жалейка, жур, крупнік, куфар, лазня, мачанка, плюшаўка, ручнік, талака*);

5) назвы характэрных прыродных аб'ектаў (*балота, бусел, валун, воўк, васілёк, вярба, жвір, журавіны, жыта, заяц, зубр, канюшына, лён, лотаць, мядзведзь, пралеска, торф, шыншына*);

6) этнічныя і лінгвістычныя тэрміны і номены (*аканне, апостраф, балты, беларуская мова, беларусы, двухмоўе, дзеканне, кітабы, літара ў ліцвіны, тараішкі, тараішкі, тараішкі*);

7) антрапонімы (*Алексіевіч Святлана, Алфёраў Жарэс, Альгерд, Багдановіч Максім, Бацька Мінай, Вітаўт, Домрачава Дар'я, Драздовіч Язэп, Каліноўскі Кастусь, Караткевіч Уладзімір, Купала Янка, Машэраў Пётр, Сапега Леў, Скарына Францыск, Цётка, Чарадзеі Усяслаў*);

8) тапонімы (*Браслаўскія азёры, Курапаты, Ляўкі, Мінск, Нёман, Няміга, Падзвінне, Палессе, Хатынь, Чарнобыль*);

9) розныя другасныя онімы (*"Атлант", "Беларуськалій", "Віцязь", "Гарызонт", "Звязда", "Камунарка", "Людзі на балоце", "Лявоніха", "Наша ніва", "Новая зямля", "Пагоня", "Світанак"*);

10) пашыраныя звароты і формулы маўленчага этыкету: *бывайце здаровы, васпан, добры дзень, калі ласка, маё шанаванне, прабачце, спадар, спадарства, ягамосць*.

Важнасць для этнічнай ментальнасці народа і лінгвакраіназнаўчая рэлевантнасць рэалій, як правіла, пацвярджаюцца самой мовай: наяўнасцю фразеалагізмаў, метафар, параўнанняў, афарызмаў, семантычных і словаўтваральных дэрыватаў, звязаных з канкрэтнай адзінкай. Напрыклад, *андарак* – паясное адзенне беларускіх жанчын, спадніца з шарсцяной ці паўшарсцяной саматканкі ў клетку або ў падоўжныя ці папярочныя палосы, якое выйшла з ужытку ў 1920-я, у Заходнім Палессі – у 1930-я гг. [3, с. 30]. Лінгвістычная інфармацыя пра дадзеную рэалію звязана з адлюстраваннем лексемы ў фраземах, прыказках і прымаўках. Так, існуюць устойлівыя выслоўі *надзець бабскі андарак* ‘пайсці ў прымы’, *нашу дачку пазнаюць і ў андарачку* ‘добрага чалавека заўважаць і ў простым уборы’. Акрамя гэтага, назву “*Андарак*” мае сучаснае Мінскае атэльэ жаночага адзення.

Антрапонім (прэцэдэнтнае імя) *Янка Купала*, акрамя краіназнаўчага тлумачэння, якое падаецца ў выглядзе біяграфічных звестак і інфармацыі пра творчасць паэта, шырока прадстаўлена ў мове: у Беларусі шмат геаграфічных аб’ектаў і ўстаноў носяць імя Янкі Купалы: вуліцы (у Віцебску, Мінску), парк (у Мінску), тэатр (Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы ў Мінску), бібліятэка (Цэнтральная бібліятэка імя Янкі Купалы ў Мінску), універсітэт (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы), імя Янкі Купалы прысвоена Інстытуту літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. У гонар паэта ў 1957 годзе была заснавана Літаратурная прэмія імя Янкі Купалы. Праводзяцца штогадовыя Купалаўскія чытанні – прафесійны форум для абмеркавання навуковых дасягненняў і праблем купалазнаўства. У 1996 годзе быў створаны Міжнародны фонд Янкі Купалы. Узніклі і вытворныя назвы ад псеўданіма паэта: станцыя метро Купалаўская (Мінск), акцёраў Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы называюць “купалаўцамі”. Гандлёвай маркай “Гомельхлебпрам” выпускаецца хлеб пад назвай “Купалаўскі”. Багатая рэпрэзентацыя антрапоніма *Янка Купала* ў мове дае ўсе падставы адносіць гэту намінацыю да лінгвакраіназнаўчых адзінак.

Лінгвакраіназнаўчы падыход суадносіцца з лінгвакультуралагічным, які набыў значную папулярнасць у апошні час і канцэнтруе ўвагу пераважна на ментальных фактах (казачныя персанажы, зааморфныя вобразы, разнастайныя міфалагемы, сімвалы, эталоны, стэрэатыпы), а таксама прэцэдэнтных тэкстах. Краіназнаўчая лексіка пэўным чынам перасякаецца з лексікай безэквівалентнай, але ў адрозненне ад апошняй заўсёды валодае безумоўнай этнакультурнай маркіраванасцю ці нацыянальна-спецыфічнай канатацыяй. Лінгвакраіназнаўчы падыход пры яго прымяненні ў навучальным працэсе здольны значна актывізаваць

пазнавальныя патэнцыі навучэнцаў, павысіць узровень зацікаўленасці матэрыялам, абудзіць крэатыўныя памкненні, жаданне далучыцца да моўна-культурнай спадчыны сваёй краіны. Праз вывучэнне рэалій забяспечваецца пэўны ўзровень камунікатыўнай кампетэнцыі ў бытавым і прафесійным маўленні студэнтаў, адэкватнае разуменне і сінтэзаванне беларускамоўных тэкстаў. Абавязковым пры адзначаным падыходзе ўяўляецца выкарыстанне літаратурнага кампанента.

За мяжой, у прыватнасці ў Расіі, вядзецца шмат даследаванняў па выяўленні, аналізе і кадыфікацыі лінгвакраіназнаўчых адзінак. Вынікам такой працы стаў, напрыклад, лінгвакраіназнаўчы слоўнік новага тыпу “Россия. Большой лингвострановедческий словарь”, створаны калектывам даследчыкаў з Дзяржаўнага інстытута рускай мовы імя А.С. Пушкіна. Артыкулы слоўніка раскрываюць сэнс слоў, словазлучэнняў, фраз, якія ўвайшлі ў рускую мову і маўленне як агульнавядомыя назвы значных для ўсіх рускіх людзей прадметаў, з’яў, звычаяў, падзей, асоб, мастацкіх твораў [2, с. III].

Падрыхтоўка і выданне комплекснага сучаснага даведніка “Рэспубліка Беларусь: лінгвакраіназнаўчы слоўнік” мае на мэце выявіць найважнейшыя краіназнаўчыя рэаліі беларускага народа, адлюстраваныя ў беларускай мове ў выглядзе спецыфічных слоў, словазлучэнняў, ідыём, маўленчых формул і істотныя для разумення менталітэту беларусаў, на падставе чаго можна выпрацаваць аргументаваныя рэкамендацыі для паляпшэння ўзаемадзеяння ў галіне міжнародных кантактаў і супрацоўніцтва ў гуманітарнай сферы, а таксама для ўдасканалення працэсу навучання беларускай мове як замежных, так і беларускіх студэнтаў.

Вынікі рэалізацыі праекта могуць быць выкарыстаны пры наладжванні кантактаў замежных грамадзян з беларускай дзяржавай у сферы палітыкі, бізнесу, спорту, турызму, пры вывучэнні беларускай мовы жыхарамі Беларусі і іншых краін, пры планаванні і ажыццяўленні нацыянальна-моўнай палітыкі ў Рэспубліцы Беларусь. У далейшым вывады даследавання дапамогуць вызначыць аптымальныя сферы выкарыстання беларускай мовы ў сітуацыі незбалансаванага білінгвізму, меры па захаванні спрадвечнага сродку зносін беларусаў як этнічнай і культурнай каштоўнасці, шляхі развіцця і ўмацавання нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа.

Літаратура

1. Верещагин, Е.М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.
2. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. – 736 с.
3. Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.

ЛЕКСІКА З НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫМ КАМΠΑНЕНТАМ У СУЧАСНЫМ ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫМ ТЭКСЦЕ

Сучасны публіцыстычны тэкст дае багаты матэрыял для разумення тых працэсаў, якія адбываюцца ў мове ўвогуле. Сёння менавіта сродкі масавай інфармацыі з'яўляюцца найважнейшай крыніцай папаўнення лексічнага складу, аказваюць дастаткова сур'ёзны ўплыў на культуру маўлення, на фарміраванне моўнага густу грамадства. На кожнага індывіда міжволі ўплывае моўны калектыў, у якім чалавек знаходзіцца, а ў больш шырокім сэнсе – і ўся нацыянальная культура. Асобныя фрагменты гэтай культуры могуць свядома ці несвядома не прымацца рэцыпіентам, але яны абавязкова аказваюць уплыў на характар яго паводзін у лінгвакультурным асяроддзі, у большай ці меншай ступені прывіваючы пэўную сістэму поглядаў або канкрэтнае меркаванне адносна пэўных рэалій.

У слоўніковым складзе мовы лінгвісты вылучаюць некалькі груп лексікі, якая найбольш выразна адлюстроўвае нацыянальную адметнасць культуры адпаведнага этнасу. Гэта, у прыватнасці, рэаліі, што характарызуюць асаблівасці грамадска-палітычнага жыцця супольнасці, побыту, нораваў, звычаяў, традыцый народа, характэрныя гістарычна-культурныя асацыяцыі і г. д. І ўсё гэта перадаецца словам, якое выступае своеасаблівым злучальным звяном паміж мысленнем, мовай і пазамоўнай рэчаіснасцю. Пры такім падыходзе слова выступае не толькі лінгвістычнай адзінкай, але і элементам трансляцыі розных культурных рэалій адпаведнага грамадства. Таму кожная лексема з нацыянальна-культурным адценнем або свежае, раней малаўжывальнае ці неўжывальнае ўвогуле слова адразу ж прыцягвае ўвагу рэцыпіента, актывізуемы да таго ж і кагнітыўную актыўнасць індывіда.

Менавіта мова канцэнтруе і перадае найбольш важныя, сутнасныя нацыянальна-культурныя паняцці, канцэптуальныя элементы карціны свету адпаведнага этнасу. У сённяшніх умовах наша грамадства існуе паміж дзвюма культурнымі плоскасцямі – уласнабеларускай і рускай. Гэта знаходзіць сваё самае непасрэднае адлюстраванне ў мове, уплываючы на фарміраванне нацыянальнага менталітэту ці прынамсі асобных яго элементаў. У працэсе падсвядомага засваення этнічна маркіраванай інфармацыі вялікую ролю адыгрываюць лексемы з ярка выражаным нацыянальна-культурным кампанентам, што адлюстроўваюць і шматвяковае духоўнае багацце этнасу, і актуальныя новыя катэгорыі. А гэта ў сваю чаргу спрыяе замацаванню ў свядомасці важных кампанентаў нацыянальнай моўнай карціны свету.

Названы аспект тым больш важны цяпер, бо ва ўмовах білінгвізму дзве розныя культурныя плоскасці цалкам супадаць не могуць, хоць і

маюць у якасці сродкаў сваёй рэпрэзентацыі нямала агульных лексічных адзінак. Пры такой трактоўцы праблемы на першы план выходзіць якраз уласнамоўны кампанент, словы з выразнай нацыянальнай афарбоўкай, якія, акрамя ўсяго іншага, падсвядома прыцягваюць увагу рэцыпіента.

У сучасным публіцыстычным дыскурсе мы ўсё часцей фіксуем мікракантэксты, у якіх якраз і ўжываюцца лексемы з падобным патэнцыялам, што самым непасрэдным чынам уплывае на агульны характар успрымання інфармацыі. Прывядзём колькі прыкладаў: *У ноч на 1 чэрвеня 2001 г. на тэрыторыю пасольства невядомыя закінулі **выбухоўку**... Інфармагенцтвы распаўсюдзілі інфармацыю, што на тэрыторыю **амбасады** кінулі ручную гранату... Супрацоўнікі дыпрадстаўніцтва заявілі пра выкарыстанне двух **выбухпакетаў*** (Наша ніва, 1.09.10); *Напярэдадні Успення мы з дачкой прыехалі з **лецішча**, і адразу з электрычкі, з **запlechнікамі** за спінамі прыйшлі ў храм* (Звязда, 4.12.10); ***Заўзятары** пацягнуліся да “Мінск-Арэны”, каб ускласці там кветкі ў памяць аб **гульцах** “Лакаматыва”* (Наша ніва, 14.09.11); *Другое выданне кнігі “Краіна Беларусь” выйшла **накладам 3000 асобнікаў*** (Наша ніва, 11.07.12); ***Кіроўца**, пазбаўлены правоў, збіў насмерць двух **мінакоў*** (Наша Ніва, 25.01.12); *Тутэйшая евангельская царква штогод ладзіць **летнікі** з удзелам соцень **маладзёнаў*** (Наша ніва, 7.11.12); *Узялі напракат вясельную сукенку, **замовілі кавярню** для самых блізкіх і сяброў* (Звязда, 24.11.12); *У меню ёсць і халодныя закускі і салаты, першыя і другія стравы, гарніры, торты і **марозіва**, **кава**, **гарбата** і алкагольныя **напоі*** (Наша ніва, 27.01.16). Вылучаныя тлустым у прапанаваных мікракантэкстах словы з рознай частотнасцю выкарыстоўваюцца ў сучаснай літаратурнай мове, але ўсе яны валодаюць вялікім этнамоўным – фонавым – зместам. Увядзенне ў кантэкст падобных лексем не проста робіць выказванне больш беларускім, “сваім”, але і істотна ўплывае, скажам так, на вектар успрымання канкрэтнай інфармацыі. Гэта асабліва варазна бачна пры супастаўленні пададзеных фрагментаў з іх магчымымі, верагоднымі дублетамі – традыцыйнымі, звыклымі, штампаванымі, якія па сваёй сутнасці адлюстроўвалі б чужы, небеларускі характар мыслення. Можна сказаць, што наступныя варыянты выказванняў – найбольш верагодныя – былі б проста перакладзеныя з рускай мовы: *У ноч на 1 чэрвеня 2001 г. на тэрыторыю пасольства невядомыя закінулі **ўзрыўчатку**... Інфармагенцтвы распаўсюдзілі інфармацыю, што на тэрыторыю **пасольства** кінулі ручную гранату... Супрацоўнікі дыпрадстаўніцтва заявілі пра выкарыстанне двух **узрыўпакетаў**; Напярэдадні Успення мы з дачкой прыехалі з **дачы**, і адразу з электрычкі, з **рукзакамі** за спінамі прыйшлі ў храм; **Балельшчыкі** пацягнуліся да “Мінск-Арэны”, каб ускласці там кветкі ў памяць аб **іграках** “Лакаматыва”; **Тыраж** зборніка песень з радзімы Н. Гілевіча даволі невялікі як па сённяшнім часе – 100 **экзэмпляраў**; **Вадзіцель**, пазбаўлены правоў, збіў*

на смерць двух прахожых; Тутэйшая евангельская царква штогод ладзіць лагеры з удзелам соцень маладых людзей; Узялі напракат вясельную сукенку, заказалі кафэ для самых блізкіх і сяброў; У меню ёсць і халодныя закускі і салаты, першыя і другія стравы, гарніры, торты і марожанае, кава, чай і алкагольныя напіткі.

Падобныя сінанімічныя рэпрэзентанты могуць разглядацца не толькі як прыклады лексічнай варыянтнасці, але і як праяўленне адмысловай дыферэнцыяцыі паводле стылістычна-прагматычнага складніка. Тут мы маем справу з культурна-маркіраванымі лексемамі, якія “валодаюць экстралінгвістычным фонам і ў выніку гэтага з’яўляюцца крыніцай сацыякультурнай інфармацыі” [1, с. 46].

А інтэрпрэтуецца такая інфармацыя рознымі рэцыпіентамі пазнаму, у залежнасці ад ступені валодання адметнай, культурна маркіраванай лексікай, уласцівай канкрэтнай мове. Асаблівы характар успрымання сэнсу лексем з выразна акрэсленым нацыянальным кампанентам становіцца відавочным пры супастаўленні такіх адзінак з іншымі, сінанімічнымі, але не надзеленымі “культурнай маркіраванасцю”, як і было паказана намі вышэй. Таму іх культурная канатацыя (тэрмін В. Тэлія) істотна адрозніваецца. Напрыклад, у прапанаваным раней мікракантэксце *Кіроўца, пазбаўлены правоў, збіў на смерць двух мінакоў* надзвычай выразна выяўляецца спецыфічна беларускае ўспрыманне вылучаных элементаў тэкставай мікраструктуры. *Кіроўца* – ад *кіраваць*, бо транспартным сродкам *кіруюць*, а не *водзяць* яго (як у рускай культурнай традыцыі). *Вадзіць* можна дзіць за руку ці алоўкам па паперы. Тое ж і з назоўнікам *мінак* ‘той, хто праходзіць міма, мінае’. Тут неабходна памятаць, што семантычныя сістэмы розных моў, няхай і блізкароднасных, утрымліваюць лексічныя кампаненты, якія не супадаюць паводле сваёй унутранай формы, сімвалічнага патэнцыялу і семіятычных уласцівасцяў. “Менавіта тое, што не супадае ў дзвюх культурах, становіцца перашкодай для ўзаема разумення ў працэсе камунікацыі, мае патрэбу ў інтэрпрэтацыі, каментарыі, застаючыся ў шэрагу выпадкаў недастаткова зразумелым”, – справядліва заўважае расійская даследчыца І. Марковіна [2, с. 5]. І тут гаворка ідзе, безумоўна, не пра даслоўнае разуменне сэнсу выказвання, а якраз пра адэкватнае ўспрыманне культурна маркіраванай інфармацыі, у больш шырокім сэнсе – пра валоданне адмысловым культурным кодам.

Важную ролю ў фарміраванні такога культурнага кода адыгрываюць экстралінгвістычныя фактары, што самым непасрэдным чынам уплываюць на фарміраванне ўнікальнай канцэптуальнай мадэлі свету. Згаданая намі вышэй вядомая расійская даследчыца В. Тэлія сцвярджае, што мова праз сваю сістэму значэнняў і асацыяцый падключаецца да канцэптуальнай мадэлі свету, афарбоўваючы яе ў нацыянальна-культурныя колеры. І тады культурна значная інфармацыя вельмі цесна знітоўваецца з планам зместу моўных адзінак, найперш з планам зместу лексікі з нацыянальна-

культурным кампанентам. Як, напрыклад, у наступных фрагментах з публіцыстычнага дыскурсу розных беларускіх медыяў: *Куражную гульню брамніка “зуброў” заўзятары віталі... А вось нядзельная сустрэча прынесла беларускім заўзятарам расчараванне... Заўзеём за нашых!..* (Віцебскі праспект, 3.03.11); *Рэкламная ўлётка з гіпермаркета “Махіма”, якая абвешчае аб зніжках на прадукты харчавання. Паказаны стары і новы кошты і адсотак, на які праведзена зніжка* (Вольнае Глыбокае, 30.06.11); *Строй створаны з адмысловага матэрыялу, здольнага змяняць колер у залежнасці ад настрою чалавека* (Звязда, 14.11.13); *У той дзень, калі ў метро шукалі выбухоўку, у Смалявічах адбыўся ператрус на лецішчы...* (Наша ніва, 12.03.14); *Таксама глядачоў чакаюць новыя рубрыкі і гасці – беларускія знаныя спартоўцы і лекар* (Наша ніва, 12.03.14). Кожны носьбіт беларускай мовы можа па-свойму ставіцца да выкарыстання слоў *брамнік, заўзець, выбухоўка, улётка, ператрус* і г. д. Кожны можа мець уласнае ўяўленне пра мэтазгоднасць іх ужывання ў штодзённай камунікацыі, тым больш у публіцыстычным тэксце. Але гэта не галоўнае. Урэшце мова з цягам часу сама пазбавіцца ад таго, што не прыжылося, і, наадварот, замацуе тое, што будзе выкарыстоўвацца рэгулярна і ў розных сітуацыях маўлення. У нашым выпадку вельмі важна, што адметныя, інакш кажучы, культурна маркіраваныя словы ўжываюцца рознымі айчыннымі СМІ. Гэта дазваляе гаварыць пра пэўную тэндэнцыю, нават заканамернасць у арыентацыі на нацыянальна афарбаваныя лексічныя рэсурсы, а не пра выпадковыя, адзінкавыя выпадкі, зафіксаваныя толькі ў асобных публікацыях. Тут назіраецца выразнае адлюстраванне ў значэнні канкрэтнага слова-неалагізма пэўнага комплексу прыметаў прадмета або з’явы навакольнай рэчаіснасці, што ў іншых выпадках можа характарызавацца цэлым спалучэннем ці нават сказам. Гэта значыць, праяўляецца нацыянальная спецыфіка ўспрымання і трактоўкі з’яў і паняццяў.

Такім чынам, праведзенае даследаванне дазваляе сцвярджаць, што лексіка з нацыянальна-культурным кампанентам усё часцей выкарыстоўваецца ў сучасных публіцыстычных тэкстах. Гэта істотным чынам уплывае на характар успрымання інфармацыі, на інтэрпрэтацыю атрыманых праз культурна маркіраваную лексіку ведаў, урэшце на фарміраванне моўнага густу грамадства.

Літаратура

1. Яшина, М.Г. Приемы и методы исследования культурно-маркированной лексики / М.Г. Яшина // Rivista Telematica del Dipartimento di Linguistica dell’Università di Pisa. – 2009 – № 7.
2. Марковина, И.Ю. Теория лакун в исследовании проблем межкультурного общения / И.Ю. Марковина // Лингвострановедение: методы анализа, технологии обучения. – М., 2007.

КАНСТРУКЦЫІ ПАДОБНЫ НА / ПАДОБНЫ ДА: НОРМА І УЗУС

З’ява варыятыўнасці, як неаднаразова падкрэслівалі навукоўцы, уласціва сучаснай беларускай мове на ўсіх узроўнях, у тым ліку і граматычным. Паралельнае існаванне варыянтаў з цягам часу павінна прывесці (у ідэале) або да выцяснення аднаго з іх з актыўнага ўжытку, або да іх стылістычнага размежавання. Між тым, як сведчыць практыка, штучнае падтрыманне аднаго з варыянтаў можа не даць чаканага выніку.

У прапанаваным артыкуле размова пойдзе пра прыметнік *падобны* і яго кіраванне (прыназоўнік). Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі акадэмічныя граматыкі і тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы, манаграфічныя працы беларускіх лінгвістаў, прысвечаныя граматычным пытанням, вучэбныя дапаможнікі па вывучэнні беларускай мовы ў школе на II і III ступені агульнай сярэдняй адукацыі і ў вышэйшых навучальных установах гуманітарных спецыяльнасцей, нацыянальныя карпусы беларускай, рускай і польскай моў, а таксама расшыфроўкі запісаў беларускамоўнага маўлення гарадской моладзі.

Аўтары сучасных школьных дапаможнікаў па беларускай мове арыентуюць вучняў на ўжыванне канструкцыі *падобны да*. Так, у дапаможніку для 8 класа сярод іншых адметных сінтаксічных адзінак пададзена канструкцыя *падобны да* і адзначана, што ў прыведзеных словазлучэннях «выразна выяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы» [2, с. 43–44]. У заданнях для 9 класа прапануюцца прыклады сказаў, якія змяшчаюць таксама канструкцыю *падобны да* і яе граматычныя формы (розны род і лік). У 11 класе зноў закранаецца пытанне кіравання ў беларускай і рускай мовах, і ў заданні 70, якое пададзена як «тэарэтычны матэрыял у практыкаванні» [5, с. 2], рускаму варыянту канструкцыі *похожий на кого / что* (В. п.) адпавядае беларускі варыянт *падобны да каго / чаго* (Р. скл.) [5, с. 62]. Разам з тым, у канцы дапаможніка ў раздзеле «Спецыфіка сінтаксічных канструкцый у беларускай мове ў параўнанні з рускай» рускамоўнаму варыянту *похож на кого, на что* ўжо даюцца два адпаведнікі па-беларуску *падобны да каго, на што* [5, с. 243]. З такой падачы заканамерна вынікае выснова, што прыназоўнік *да* выкарыстоўваецца з адушаўлёнымі аб’ектамі (суб’ектамі), а прыназоўнік *на* – з неадушаўлёнымі.

У шэрагу вучэбных дапаможнікаў для абітурыентаў, а таксама дапаможніках для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў сярод іншых прыкладаў спецыфіка кіравання (адносна рускай мовы) паказана і праз канструкцыю *падобны да каго / чаго* (род. скл.) [8, с. 44; 9, с. 320].

Значыць, у вучэбных дапаможніках для навучэнцаў агульнай сярэдняй і вышэйшай адукацыі перавага аддаецца канструкцыям *падобны да*, за выключэннем падручніка для 11-га класа, дзе канструкцыі *падобны*

да каго, на што размяжоўваюцца паводле выкарыстання ў іх адушаўлёнага / неадушаўлёнага аб'екта, з якім праводзіцца параўнанне.

Беларускія навукоўцы менш катэгарычныя ў сваіх працах адносна прыназоўніка пры прыметніку *падобны*: яны канстатуюць, што ў адным са значэнняў прыназоўнік *на* можа быць сінанімічны прыназоўніку *да*: «**НА**^{1.27} каго/што Він. Рэлят-эталон падобнасці: *Сын падобны на бацьку*. <...> Сін. да. Рус. *на кого/что*» [6, с. 67]; «прыназоўнік *на* (з формай вінавальнага склону) указвае на аб'ект падабенства: <...> *падобная на кінасцэнарый, падобны на вераб'я*» [11, с. 142; 12, с. 55]. Аднак у апошнім выданні «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (2016) для прыназоўніка *на* адсутнічае значэнне, звязанае з указаннем на падабенства. Яно пададзена толькі для прыназоўніка *да*: «**11**. Ужыв. для абазначэння падабенства, блізкасці да каго-, чаго-н. *Падобны да бацькі*» [10, с. 205]. У акадэмічных працах больш ранняга часу, напр., «Беларускай граматыцы» (1986), адзначана, што пры выражэнні камплетыўных адносін прадуктыўнасць некаторых канструкцый з прыназоўнікам *на* колькасна саступае канструкцыям з прыназоўнікам *да* [3, с. 68]. У слоўніку-даведніку «Кіраванне ў беларускай і рускай мовах» (1991) Г.У. Арашонкава і В.П. Лемцюгова ўказваюць на магчымасць выкарыстання канструкцыі з прыназоўнікамі *да* і *на*: «**падобны** да каго-чаго, на каго-што, каму-чаму» [1, с. 167]. З гэтага можна зрабіць выснову, што канструкцыі *падобны на/ падобны да* разглядаліся лінгвістамі як варыянтныя, хоць і не раўназначныя па частотнасці ўжывання.

Што датычыць узусу, то зварот да нацыянальных карпусоў беларускай і суседніх моў – рускай і польскай – даў такія факты. У Нацыянальным корпусе рускай мовы на адпаведны запыт даюцца прыклады з канструкцыяй *похожий на* [7], у Нацыянальным корпусе польскай мовы прадстаўлена канструкцыя *podobny do* [13], у той час як у Беларускім N-корпусе канструкцыя *падобны да* з усімі сваімі граматычнымі формамі сустракаецца 5723 разы, а канструкцыя *падобны на* і яе формы – 5804 разы (парадак слоў вызначаны) [4]. Дадзены факт паказвае, што на аснове тэкстаў, змешчаных у Беларускім N-корпусе, ужывальнасць формаў з прыназоўнікамі *да* і *на* прыблізна роўная (з невялікай перавагай канструкцыі з прыназоўнікам *на*).

На аснове расшыфровак запісаў моладзевага гарадскога маўлення суадноснасць канструкцый *падобны да* і *падобны на* – 1:2. Напр., *Яна+ве+льмі падо+бная да ўкраі+ньскай, на+ват адно+лькавая, кане+шне*. (Інфармант нарадзіўся і жыве ў Мінску, адукацыю атрымліваў на рускай мове. Пачаў вывучаць беларускую мову ў старшых класах.) // *Ну я ні ве+даю, як гэ+та патлума+чыць, але+вось на яго+наво+дзінах было+ба+чна, што+ё+н ні падо+бны ні на аднаго+чалаве+ка, яко+га я ба+чыў*. (Інфармант – мінчанін, размаўляе на беларускай мове з дзіцячага садка, сярэдняю адукацыю атрымліваў на беларускай мове. У паўсядзённых зносінах з дзяўчынай, бабуляй і дзядулем выкарыстоўвае рускую мову.) // *Каб не адбыва+лася вот такі+х вы+падкаў, я*

намага+юся выкарысто+ўваць мо+ву падо+бную на ту+ю, яку+ю выкарысто+ўваюць лю+дзі. (Інфармант нарадзіўся ў Мінску. У сям’і маці гаворыць па-руску, бацька – па-беларуску. З трох гадоў размаўляе па-беларуску, адукацыя была на беларускай мове, акрамя перыяду вучобы ва ўніверсітэце.) З-за нечастотнасці такіх канструкцый у зробленых запісах нельга пакуль дакладна сказаць, якая з іх (з прыназоўнікамі *на* ці *да*) дамінуе ў маўленні моладзі, але можна выказаць меркаванне, што абедзве яны будуць, і магчыма, у адносна роўных долях, як і ў пісьмовых тэкстах.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што ў якасці нормы ў вучэбных дапаможніках для агульнай сярэдняй і вышэйшай школы перавага аддаецца канструкцыі *падобны да*, у той час як узус сведчыць пра іншае: рэальная практыка выкарыстання формаў з прыназоўнікамі *да* і *на* прыкладна аднолькавая (на матэрыяле дадзеных Беларускага N-корпусу і расшыфровак запісаў).

Літаратура

1. Арашонкава, Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова ; пад рэд. М.В. Бірылы, А.І. Падлужнага. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
2. Бадзевіч, З.І. Беларуская мова : Вучэб. дапаможнік для 8 класа [Электронны рэсурс] / З.І. Бадзевіч, І.М. Саматыя. – 2-е выд., перапрацаван. і дапоўн. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – Рэжым доступу : <https://www.aversev.by/rus/skachat/belaruskaya-mova-8>. – Дата доступу : 21.09.2019.
3. Беларуская граматыка : У 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксіс / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.
4. Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://bnkorporus.info>. – Дата доступу : 29.09.2019.
5. Валочка, Г.М. Беларуская мова : Вучэб. дапаможнік для 11 класа [Электронны рэсурс] / Г.М. Валочка [і інш.]. – 2-е выд., перапрацаван. і дапоўн. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2016. – Рэжым доступу : <https://www.aversev.by/rus/skachat/belaruskaya-mova-11>. – Дата доступу : 21.09.2019.
6. Канюшкewіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : у 3 ч. / М.І. Канюшкewіч. – Гродна : Гродзен. дзярж. ун-т, 2008–2010. – Ч. 2. – 2010. – 619 с.
7. Национальный корпус русского языка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://ruscorpora.ru/new/>. – Дата доступу : 29.09.2019.
8. Рамза, Т.Р. Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : Вучэб. дапаможнік / Т.Р. Рамза ; Пад. агул. рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : БДУ, 2003. – 202 с.
9. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў выш. адукац. па філал. спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад. : І.Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І.Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.
11. Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск : Выд-ва Беларус. дзярж. ун-та, 1971. – 224 с.
12. Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 168 с.
13. Norodowy korpus języka polskiego [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://nkjp.pl>. – Дата доступу : 29.09.2019.

АПЕЛЯТЫВЫ НА *-АВАТЫ І -ПАДОБНЫ* Ё БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: МАГЧЫМАСЦІ ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫІ

Пытанне распрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі як умовы існавання і развіцця розных галін беларускай навукі ў цэлым мае ўжо амаль што стогадовую гісторыю. Новы штуршок такая работа атрымала напрыканцы XX стагоддзя, што тлумачыцца наступным.

1. Актыўнае пашырэнне сферы функцыянавання беларускай мовы не толькі ў культурнай сферы, але і ў адукацыі, і ў навуковай дзейнасці, патрабуе неадкладнай грунтоўнай апрацоўкі і нарматыўнага пісьмовага замацавання інструмента такога функцыянавання – тэрміналагічнага апарату.

2. Развіццё ў апошнія дзесяцігоддзі беларускай сельскагаспадарчай навукі, як і біялогіі ў цэлым, прывяло да значнага папаўнення складу і ўскладненню сістэмы беларускай біялагічнай тэрміналогіі. Такое папаўненне часта праходзіць праз уключэнне ў навуковы абарот як інтэрнацыянальных тэрміналагічных мадэлей, так і нацыянальных моўных формаў.

3. Працяглае аб'ектыўна рускамоўнае развіццё біялагічнай навукі ў нашай краіне прывяло ў апошнія дзесяцігоддзі як біёлагаў, так і лінгвістаў да разумення неабходнасці асэнсавання і паслядоўнага размежавання інтэрнацыянальных і нацыянальных элементаў у працэсе тэрмінаўтварэння і тэрмінаўжывання ў гэтай галіне навукі [1, с. 6].

Тэрміны – асобая група слоўных адзінак у складзе мовы. Гэта вынікае з іх прыроды, уласцівасцей, адносінаў да азначаемага, асаблівасцей функцыянавання. Перавёўшы агульнаўжывальнае слова ў клас тэрмінаў, мы нібыта змяшчаем яго ў круг, адсякаючы ад магчымых і рэальных сувязей аб'ектыўнага жыцця мовы, ператвараем у сухі знак паняцця. Задача гэтага знака – выклікаць адна-адназначнае ўяўленне вывучаемага паняцця, што – і толькі! – зробіць магчымым яго навуковае апісанне. Уласна тут і праходзіць тая мяжа (лац. *terminus* 'мяжа'), якая падзяляе навуковае і мастацкае ўспрыманне свету. А з гэтага вынікае, што «тэрмінаўтварэнне» не можа быць прадметам творчасці лінгвістаў. Нараджэнне тэрміна – аб'ектыўны працэс, вынік навуковага пазнання рэчаіснасці. У сваю чаргу, шэраг аднародных паняццяў замацоўваецца адпаведным шэрагам тэрміналагічных утварэнняў, якія набываюць статус тэрміналагічнай мадэлі.

Аналіз існуючых тэрміналагічных мадэлей найбольш распрацаваных беларускамоўных галін навукі паказвае, што новы тэрмін, як правіла, фарміруецца па асацыяцыі і афармляецца па падабенству. Гэта прынцыпова важная акалічнасць. У выніку самой сваёй формай тэрмін

падказвае, якое класіфікацыйнае месца займае азначанае паняцце ў сістэме паняццяў вывучаемага навуковага прадмета. У гэтым сутнасць тэрміналогіі як інструмента пазнання і ўсебаковага апісання аб'екта даследавання. Менавіта таму ў мовазнаўстве, напрыклад, лексемы *канчатак*, *прыстаўка* альбо *корань* выходзяць за межы тэрміна, паколькі яны выклікаюць агульнамоўныя асацыяцыі і не маюць выражанага тэрміналагічнага значэння. Таму ў навуковым лінгвістычным асяроддзі больш «зручным» падаецца, напрыклад, тэрмін *прэфікс*, які з'яўляецца паўнапраўным членам тэрміналагічнага рада (параўн.: *прэфікс*, *суфікс*, *інтэрфікс*, *афікс*), дзе кожны элемент не толькі называе, уключае, але і выдзяляе, паказвае суадносіны і месца апісваемага паняцця ў шэрагу падобных. Існаванне розных тэрміналагічных мадэлей для аднаго паняццёвага поля сведчыць альбо пра цяжкасці ў разуменні і навуковым апісанні прадмета даследавання, альбо пра незавершанасць фарміравання тэрміналагічнага рада.

Час ад часу ў беларускім мовазнаўстве з'яўляюцца лінгвістычныя працы, прызваныя раскрыць сістэмнасць і вызначыць заканамернасці нараджэння і беларускамоўнага замацавання тэрміналагічных найменняў даследаваных з'яў і працэсаў у галіне біялогіі. Адна з такіх груп тэрміналагічных найменняў – беларускія біялагічныя тэрміны, якія адпавядаюць рускім найменням на *-видный* (*клубневидный*), *-образный* (*ракообразные*). У рускай біялагічнай літаратуры для шэрагу паняццяў са значэннем падабенства замацаваліся тэрміны на *-видный* (*колосовидный*) і *-образный* (*шарообразные*). Эксперыментальныя (анкетныя) назіранні паказваюць, што гэтыя формы ў рускамоўным успрыняцці аказваюцца тоесамі. Лексічная матывіроўка адсутнічае, і студэнты-біёлагі завучваюць тэрміны на памяць, не разважаючы, у чым розніца паміж, напрыклад, *шаровидный* і *шарообразный*. І гэта паказчык слабасці, недаапрацаванасці тэрміналагічнага апарату.

Беларускія аўтары-тэрмінолагі прапануюць думку аб прыярытэтнасці ў беларускай мове біялагічных тэрмінаў на *-аваты* (*лейкаваты*, *каласаваты*) у параўнанні са складанымі, узятымі з рускай мовы формамі на *-падобны* (*лейкападобны*, *каласападобны*) [2, с. 71].

У якасці беларускіх адпаведнікаў для рускіх тэрмінаў на *-видный* і *-образный* прапануюцца 6 (!) тэрміналагічных мадэлей:

- адсубстантыўныя прыметнікі на *-аваты* (*воронковидный* – *лейкаваты*);
- адсубстантыўныя прыметнікі на *-аваты* ад памяншальнай формы назоўніка (*древовидный* – *дрэўкаваты*);
- адсубстантыўныя прыметнікі на *-аст-* (*наукообразный* – *павучасты*);
- адсубстантыўныя прыметнікі на *-іст-* (*венчикообразный* – *кароністы*);

– замена асноўнай матывацыйнай прыкметы, утварэнне новай унутранай формы (*телорез сабуровидный – разак вадзяны*);

– апісальны спосаб перадачы значэння (*маятнікообразный – у выглядзе (накишталт) маятніка*) [2, с. 71–73].

Бачым, што тэрміналагічная мадэль пры такім падыходзе практычна разбураецца. А размытасць тэрміналагічнай мадэлі прыводзіць да таго, што тэрмін перастае выконваць сваю асноўную функцыю – выдзяляльна-суадносную. І наколькі б штучнымі ні падаваліся асобным лінгвістам беларускія адпаведныя формы біялагічных тэрмінаў на *-падобны* (*лейкападобны, дрэвападобны, павукападобны, каронападобны, сабурападобны, маятнікападобны*), менавіта яны найбольш паспяхова могуць выконваць сваю навуковую задачу. У гэты тэрміналагічны рад добра ўпішучца і такія тэрміны, як *чалавекападобныя, ракападобныя*, якім у вышэйпрыведзенай класіфікацыі не знайшлося месца.

І яшчэ адно разважанне на карысць прыведзенай думкі. Як вядома, суфікс, з’яўляючыся элементам граматыкі, адначасова дапамагае слову выражаць лексічнае значэнне. Так, у рускай мове прыметнікі з суфіксам *-оват-* аб’ядноўваюцца агульным значэннем «характеризующийся отношением к тому, что названо мотивирующим словом». Складальнікі «Русской грамматики» выдзяляюць тры падтыпы такіх значэнняў:

1. Абазначае уласцівасці таго, што названа матывуючай асновай (*щеголеватый, мужиковатый*).

2. Валодае якасцю, якая названа матывуючым словам (*прищеватый, суховатый*).

3. Змяшчае ў якасці складанай часткі тое, што названа матывуючым словам (*солонцеватый, меловатый*) [3, с. 238].

«Граматыка беларускай мовы» адзначае, што з дапамогай суфікса *-ават-* (*-яват-*) у беларускай мове ад асноў назоўнікаў утвараюцца прыметнікі, якія выражаюць наступныя сэнсавыя адценні:

1) падобны на што-небудзь альбо на каго-небудзь;

2) мае ўласцівасці, якасці, адзнакі чаго-небудзь;

3) схільны да чаго-небудзь;

4) змяшчае ў сабе тое, што абазначае ўтваральная аснова (*вуглаваты, гультаяваты*) [4, с. 198].

І гэтымі значэннямі далёка не акрэсліваецца кола падобных адсубстантыўных прыметнікаў як у рускай, так і ў беларускай мовах. І калі адносіцца да праблемы тэрмінаўтварэння толькі з лексіка-фармальных пазіцый, адзначаных у граматыках, мы не зможам пазбегнуць вельмі спрэчнага суб’ектывізму, што ў тэрміназнаўстве недапушчальна.

Нельга прыняць за аргумент на карысць магчымасцей тэрміналагізацыі і распаўсюджанасць формаў прыметнікаў на *-ават-* (*-яват-*) у беларускай мастацкай літаратуры: функцыі слова ў мастацкім тэксце і ў тэрміналагічным шэрагу ў многім супрацьлеглыя. Заўвага

«Русской грамматики» пра тое, што адзначаны «тип продуктивен главным образом в разговорной и художественной речи» [3, с. 288], у яшчэ большай ступені можна аднесці да беларускай мовы.

Для абазначэння біялагічных паняцяў, аб'яднаных па прыкмеце падабенства, беларуская біялагічная тэрмінаграфія паступова замацоўвае ў якасці прадуктыўнай тэрміналагічнай мадэлі словаўтварэнні на *-падобны*. Формы на *-аваты* (*решетчатый – сітаваты*) не маюць пад сабой абгрунтавання ў выглядзе адзінства формы і зместу і таму не маюць будучыні.

Літаратура

1. Радкевич, В.А. Биологическая терминология и номенклатура. Словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский / В.А. Радкевич, Л.М. Вардомацкий, А.А. Лешко. – Мінск : Вышэйшая школа, 1993. – 480 с.
2. Войніч, І.В. Пра формы тыпу *лейкападобны* / І.В. Войніч // Беларуская лінгвістыка. – 1991. – Вып. 39. – С. 71–73.
3. Русская грамматика / Н.Ю. Шведова [гл.ред.]. – М., 1980. – Т. 1. – 792 с.
4. Граматыка беларускай мовы. Т.1. Марфалогія / Пад аг. рэд. К.К. Атраховіча, М.Г. Булахавы. – Мінск, 1962. – 542 с.

М.В. Василькова (Витебск)

ВЕРБАЛЬНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «РОДИНА» (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОЯЗЫЧНЫХ И БЕЛОРУССКОЯЗЫЧНЫХ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ)

Культурно значимые признаки находят выражение в различных компонентах культуры. Одним из способов их существования выступает язык. Формы хранения и выражения культурно-языковых понятий разнообразны. Это, прежде всего, семантика лексических и фразеологических единиц, имплицитное и эксплицитное содержание текстов, языковые и поведенческие стереотипы их построения.

Потрясения XX в. явились своеобразным толчком к поиску нового основания человеческого бытия и культуры. В этом плане интерес к анализу культурного ареала естественного языка был инициирован философией и лингвистикой. Пересечение интересов двух наук произошло «на территории» термина «концепт».

Новая отрасль знания – лингвокультурология – использует собственный понятийно-терминологический аппарат, который сочетает в себе лингвистические и культурологические истоки. Одной из единиц данного аппарата является активно разрабатывающееся в последнее время понятие концепта.

Концепт – это единица национальной концептосферы, содержательная единица мышления, отражающая результат познания человеком окру-

жающего мира. Концепт определяется как сложная ментальная сущность, состоящая из целого ряда элементов. В разных определениях концепта так или иначе подчеркиваются его антропоцентрическая природа и взаимосвязь, взаимообусловленность концептосферы человека (и различных групп людей) и культуры. Поскольку содержание концепта обусловлено культурой и языком, оно может быть различно у людей разных культур, в разных языках.

Можно выделить три основных источника, используемых для исследования концептов: словарный материал, текстовый материал (данные о функционировании слов-репрезентантов концепта в текстах) и экспериментальный материал (данные психолингвистических экспериментов).

Мы обратимся к текстовому уровню реализации концепта, приобретающего в настоящее время особую значимость в лингвокультурологических исследованиях.

Ключевые слова – репрезентанты того или иного концепта – могут исследоваться на материале текстов различных жанров и стилей – художественных, научных, публицистических и др. Понимая текст широко, как «не только зафиксированную письменно, но и звучащую, устную речь», можно признать его единственным средством к адекватному раскрытию любого идейного содержания. Как структурно-семантическое единство текст позволяет более подробно изучить соотношение между уже известными репрезентантами и обнаружить новые средства экспликации концепта, а значит, наиболее полно воссоздать фрагмент языковой картины мира, связанный с данным концептом.

В нашем исследовании мы обратились к газетному дискурсу, как к источнику изучения ключевого слова «родина», репрезентантом которого являются лексемы *Heimat*, *Vaterland*, Радзіма, Бацькаўшчына, Айчына.

Так, например, «родиной» называют не просто место рождения, а целое космическое пространство личной жизни человека; духовную основу, на которой он стоит; душевное чувство, которое превращает случайное место в место под названием «родина». Родина помогает человеку сформироваться как личность, получить достойное образование, найти престижную работу и сделать карьеру. Родина обладает мощнейшим внутренним потенциалом, питая человека этой силой:

«Heimat ist nicht nur ein Ort. Heimat ist ein ganzer Kosmos an innerem Leben. Heimat – das ist die Gesamtheit der Erlebnisse, Erfahrungen, Prägungen, die dazu beigetragen haben, dass ich der werden konnte, der ich bin; der kulturell-geistige Grund, auf dem ich stehe. Sie ist vor allem aber die Verbindung mit anderen Menschen, durch die so etwas wie Beheimatung überhaupt erst beginnen und Bestand haben kann. Eltern, Lehrer, Freunde, Liebesbeziehungen – es sind die inneren Seelenregungen, die erst eine zufällige Gegend zu einer Heimat machen».

«Я, напрыклад, ніколі не забываў пра родныя мясціны. У думках часта звяртаюся да сваёй малой радзімы, дакладней Віцебшчыны. Я пастаянна адчуваю павязь з роднымі мясцінамі, нярэдка бачу ў снах Заходнюю Дзвіну, на беразе якой правёў шмат шчаслівых дзён, дзе бавіў вольны час з сябрамі, рыхтаваўся да школьных выпускных экзаменаў, паступлення ў ВНУ. Думкі пра малую радзіму натхняюць, даюць новыя сілы не толькі мне».

Человек считает родиной необязательно то место, область, где он родился. Покинув свое место рождения, человек может обрести вторую родину, где он найдет спокойствие, уют, обретет уверенность.

«Thomas de Maizière, geboren 1954 in Bonn, ist deutscher Verteidigungsminister. Nach dem Fall der Mauer war er Berater seines Cousins Lothar de Maizière, des letzten Ministerpräsidenten der DDR. Von 2001 bis 2005 amtierte er als Minister in Sachsen, dann ernannte Angela Merkel ihn zum Chef des Bundeskanzleramtes. 2009 wurde er Bundesinnenminister, im März 2011 übernahm er die Führung der Bundeswehr. Seit 2003 ist der promovierte Jurist Mitglied im Präsidium des Evangelischen Kirchentages. Thomas de Maizière ist verheiratet, hat drei Kinder, seine private Heimat ist heute Dresden».

«Пятро палюбіў Віцебск, лічыць яго другой радзімай, але прачулыя ўспаміны і цёплыя словы дорыць і роднай Гродзеншчыне. У сваім монаспектаклі «Радзіма душы» Ламан за аснову бярэ гісторыю Каложскага храма, стварае маналогі пра сваё дзяцінства, бацькоў. І хай гэты спектакль глядзяць віцебскія глядачы, але ж радзіма ў нас адна».

В нижеприведенном примере лексема «Heimat» интерпретируется как способ обретения человеком места в этом мире, места, где человек будет себя чувствовать хорошо, защищенно, уверенно. Таким образом, мы приходим к пониманию «родины» с точки зрения эмоционального плана:

«In unserer hektischen Welt gewinnen Rituale an Bedeutung. Auch nach religiösen Riten wird neu gesucht. Ihnen wird zugetraut, das Sehnen nach Dauerhaftigkeit zu stillen, und auch danach, Tiefe und Heimat zu finden».

С понятием «родина» ассоциируется общее, неперсональное пространство, принадлежность всему народу, живущему на данной территории. Концепт данного слова в этом значении ориентирован на государственность, власть, народ, национальное единство:

«У чарговы раз пераканаўся: мая Бацькаўшчына памятае сваю слаўную трагічную гісторыю, пра напоўненыя пакутамі, болей дні, гады Вялікай Айчыннай вайны. Тут памяць пра Вялікую Айчынную вайну усенародная, бо ў цяжкую для Айчыны хвіліну на барацьбу з ворагам у Беларусі падымалася ўвесь народ».

Родина – это пространство, чья значимость для субъекта определяется как персональное, единственно родное, где человек родился, познал внешний и внутренний и языковой мир, осознал себя частью этого мира, занял определенную нишу в нем. Это место, которое останется для каждого человека неотъемлемой частью его жизни, это чувство пронесет он всю

жизнь. И если эта связь прервана по любой причине, то человек ощущает определенный дискомфорт, тоску по чему-то утраченному:

«Нямала было і буквароў, дзіцячых чытанак на роднай мове: каб у шматмоўным свеце дзеткі-беларусы атаясамлівалі сябе са сваёй Радзімай, хай сабе і не паспеўшы пакуль яе пабачыць...».

В нижеприведенном примере нам довелось рассматривать репрезентант Heimat в качестве «крыши над головой», т. е. места, которое пригодно и предназначено для проживания. В статье указано, что такого рода «родиной» для 150 человек стал отель для людей без определенного места жительства. Отсюда следует, что под «родиной» понимается место, где о тебе заботятся и помогают справиться с проблемами. Это место создано людьми, которым безразлична судьба человека без крова. У человека, который не имеет за душой ничего, соответственно и нет привязанности к какому-либо месту, к окружению и тому подобному. Понятие «родина» реализуется здесь в смысле искусственно созданного места для проживания и оказания помощи людям без определенного места жительства:

«Ein Obdachlosenheim unter den 100 besten Hotels.

Das "Bellgrove Hotel", und da fängt das Dilemma schon an, ist gar kein Hotel im herkömmlichen Sinne. Das Glasgower Wohnhaus (607 Gallowgate) ist die Heimat von bis zu 150 Männern, von denen einige Drogen- und Alkoholprobleme haben und ansonsten nirgendwo einen Platz finden, wie der Hotel Manager Joe McKee in der Online-Ausgabe der "Daily Mail" zitiert wird».

Концептуальный анализ лексем «Heimat, Vaterland, Радзіма, Бацькаўшчына, Айчына» показал, что «вершинными» признаками в данных лексемах являются, во-первых, персональное пространство, физический и психический микромир отдельного субъекта; во-вторых, это пространство неперсональное, принадлежащее всему народу, который объединен общим языком, культурой, территорией.

Немцы не связывают с понятием «родина» патриотические и гражданские чувства в той степени, как это выражается в сознании белорусов. Это во многом объясняется историей развития Федеративной Республики Германии как государства с опытом, полученным в ходе исторических событий. Для немцев родина не соотносится с понятиями 'освобождение', 'битва за родину', 'защита границ'.

Исследование понятийного компонента концепта «родина» на материале современных публикаций показывает, что этнокультурная специфика концепта сосредоточена прежде всего в его эссенциальной семантике, связанной с набором сложившихся в социуме концепций как житейских и теоретических взглядов на природу и сущность родины. Эта же семантика в конечном итоге является определяющей при анализе его образной составляющей, представленной языковыми и авторскими метафорами, с помощью которых языковое сознание «овеществляет» абстрактные сущности.

ВЕРБАЛІЗАВАНЫ ВОБРАЗ БІБЛІЯТЭКІ ЯК ФРАГМЕНТ НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ

З глыбокай старажытнасці бібліятэка выступае скарбніцай кніжнай мудрасці ўсіх часоў і народаў. Быццё Homo sapiens у многім вызначаецца роляй кнігі, феноменам бібліятэкі, якая іграе знакавую ролю ў духоўнай культуры асобы і грамадства. Як зазначаюць даследчыкі, “збіраючы мудрасць стагоддзяў, бібліятэка спрыяе не толькі захаванню ведаў, але і іх прырошчванню і развіццю. Выступаючы захавальніцай памяці чалавецтва, бібліятэка забяспечвае яго развіццё і ўдасканаленне” [7, с. 9]. Бібліятэка як сацыяльны інстытут арганізуе, канцэнтруе культурную прастору, якая рэпрэзентуецца праз шматлікія састаўныя кампаненты, у тым ліку і праз моўныя сродкі, праз лінгвакультурныя канцэпты. Лексічныя сродкі, што вербалізуюць вобраз бібліятэкі, адлюстроўваюць істотныя фрагменты нацыянальнай моўнай карціны свету, акумулююць семантычны, каштоўнасна-ацэначны патэнцыял культурна маркіраванай лексікі.

Устойлівасць базавых кампанентаў духоўнага існавання разумнай асобы (чытанне як арганічная інтэлектуальная дзейнасць, сувязь з кнігай, культурай, набыццё адукацыі, неабходнасць навуковай працы) абумоўлівае існаванне канстантных лексіка-семантычных груп у моўнай карціне свету. У лінгвістычнай літаратуры пад тэрмінам лексіка-семантычная група разумеецца “любы семантычны клас слоў (лексем), аб’яднаных мінімум адной агульнай лексічнай парадыгматычнай семай або хаця б адным агульным семантычным множнікам” [6, с. 106]. Лексіка-семантычная група як спецыфічная сістэмаўтваральная адзінка мае складаную і своеасаблівую структуру, састаўныя элементы якой звязаны паміж сабой парадыгматычнымі адносінамі. Ядро лексічнага поля, яго семантычную дамінанту ўтварае адзінка, якая ўтрымлівае агульнае інварыянтнае значэнне. Вяршыняй разгледжанай лексіка-семантычнай групы з’яўляецца лексема *бібліятэка* з вядучым значэннем ‘установа, якая збірае і захоўвае кнігі і іншыя друкаваныя і рукапісныя творы, прапагандуе і выдае кнігі чытачам, а таксама ажыццяўляе даведачна-бібліяграфічную дзейнасць’.

Разгледзім вобраз бібліятэкі, рэпрэзентаваны моўнымі сродкамі, на матэрыяле публікацый часопіса “Бібліятэчны свет”. Часопісныя публікацыі як тыповыя рэпрэзентанты публіцыстычнага стылю выяўляюць асноўную ўласцівасць тэкстаў – экспрэсіўнасць. Як вядома, мэтай публіцыстычнага тэксту з’яўляецца эмацыянальнае ўздзеянне на чытача, фарміраванне пазітыўных адносін да прадмета маўлення. Прагматычнае прызначэнне вобразнасці якраз і заключаецца ў імкненні павялічыць уздзеянне на адрасата. Вобразны кампанент, як правіла, прадвызначаецца ацэначным характарам адзінкі. Пры гэтым эмацыянальны аспект метафарычнага выразу

мога пераважаць, нават “зацямяць” інфармацыйны аспект выказвання. Адпаведна ствараюцца ўмовы для функцыянавання метафарычных выслоўяў на старонках перыядычных выданняў.

На думку навукоўцаў, у структуры ядзернай лексемы выдзяляюцца тры састаўныя: паняццёвая, вобразная і каштоўная. Ядзерны кампанент, прадстаўлены вядучай намінацыяй, раскрывае асноватворныя веды пра канцэпт [2, с. 39]. Так, рознааспектныя азначэнні слова *бібліятэка* раскрываюць сутнасць паняцця праз функцыі ўстановы культуры – сацыяльныя і тэхналагічныя, праз тую ролю, якую выконвае бібліятэка ў цывілізаваным грамадстве і задавальненні інфармацыйных запатрабаванняў чытачоў. У падобных азначэннях дамінуе лагічна-інтэлектуальны, рацыянальны пачатак: *бібліятэка – установа культуры; інфармацыйны цэнтр; цэнтр народнай асветы, культуры і крыніцы інфармацыі для насельніцтва; інфармацыйны і культурны цэнтр; рэспубліканскі інфармацыйны цэнтр; цэнтр узаемадзеяння бібліятэк краіны; сацыякультурны цэнтр краіны; цэнтр кніжнай культуры; цэнтр духоўнай асветы і выхавання; установа традыцыйна некамерцыйная; асноўная перадумова для захавання правоў чалавека, усеагульнай пісьменнасці, інтэлектуальнай свабоды; грамадскі інстытут, прызначаны забяспечыць свабодны доступ да айчынных і сусветных рэсурсаў; падмурак руху дзяржавы да росквіту, згоды і свабоднага развіцця; скарбніца і захавальніца агульначалавечых духоўных каштоўнасцей; скарбніца чалавечай думкі; захавальніца інтэлектуальнай спадчыны; дзяржаўны міжгалаіновы дэпазітарый; скарбніца ведаў і культуры; захавальніца ведаў, культуры і навуковай памяці многіх пакаленняў; сродак стварэння станоўчага вобраза Беларусі; захавальніца шэдэўраў друкарскага мастацтва; захавальніца народных традыцый; скарбніца навуковых ведаў; флагман інфармацыйнай сферы.*

Метафарычныя азначэнні ядзернага кампанента *бібліятэка* не толькі валодаюць “кампрэсіяй” зместу, але і выяўляюць разнастайнасць, шматварыянтнасць вобразнага асэнсавання бібліятэчнай прасторы. Зместавыя характарыстыкі канцэпту высвечваюць як частотнае акружэнне, так і адзінкавае ўжыванне слоў-рэпрэзэнтантаў: *бібліятэка – сімвалічны факел у змаганні за адраджэнне культуры; моцны падмурак руху дзяржавы да росквіту, згоды і свабоднага развіцця; прадмет гордасці і павагі; апошняя надзея ў пошуку патрэбнай інфармацыі; вынік жыцця, працы, падзвіжніцкага служэння справе не аднаго пакалення; носьбіт высакароднай місіі ў імя росквіту Бацькаўшчыны; беспамылковы індыхатар інтэлектуальнага патэнцыялу народа; установа на службе ў вечнага; мудрасць сусвету розных эпох; унікальны аазіс кніжнай культуры; лідар у бібліятэчнай супольнасці; духоўная дамінанта краіны; маральны стрыжань грамадства; кніжны брэнд нашай краіны; адкрыты свет ідэй.*

Вобразны і каштоўны кампаненты, што раскрываюць паняцце *бібліятэка*, праяўляюцца найперш у атрыбутыўных рэпрэзентацыях

канцэпту: *прызнаны* цэнтр народнай культуры; *дзежны* грамадскі інстытут; *моцны* падмурак дзяржавы; *галоўная* бібліятэка краіны; *грунтоўная* база для абслугоўвання вучоных і спецыялістаў; *вядучы* культурна-асветніцкі цэнтр; *духоўная* скарбніца народа; *базавы* элемент у працэсе інфарматызацыі; *найважнейшае* звязно інфармацыйнай інфраструктуры краіны; *базавое* звязно інтэграцыі краіны ў сусветныя інфармацыйныя працэсы і інш.

У сучасных умовах адбываецца пераацэнка ролі і месца бібліятэчных рэсурсаў як культурнай спадчыны ў жыцці супольніцтва і асобнага чалавека. Прыходзіць разуменне, што “не ў палітыцы, не ў эканоміцы, а ў культуры ажыццяўляюцца мэты грамадства” [3, с. 162]. Ва ўмовах інфарматызацыі бібліятэчная прастора ўскладняецца, фарміруецца новая культура фіксацыі і спажывання інфармацыі. Развіваюцца і ўдасканальваюцца аўдыявізуальная, электронная і сінтэзаваная формы захавання культурных артэфактаў. Распрацоўваецца і рэалізуецца новая мадэль бібліятэкі, па-новаму асэнсоўваецца месца сучаснай бібліятэкі ў сусвеце, яе сацыяльнае прызначэнне. Грамадскае ўразumenне бібліятэкі як фактару нацыянальнай ідэнтычнасці пачало фарміравацца разам з прыняццем закона “Аб бібліятэчнай справе ў Рэспубліцы Беларусь”, які ўпершыню ў айчыннай практыцы ўвёў паняцце “Нацыянальная бібліятэка Беларусі”. Згодна з ім, “Нацыянальная бібліятэка Беларусі з’яўляецца галоўнай бібліятэкай рэспублікі, якая задавальняе ўніверсальныя інфармацыйныя запатрабаванні ўсяго грамадства, удзельнічае ў распрацоўцы і рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі ў галіне бібліятэчнай справы” [5, с. 9]. Нацыянальная бібліятэка з першых дзён існавання “выконвае ўскладзеную на яе гістарычную місію – функцыю збору з максімальнай паўнатай усіх дакументаў, выдадзеных на тэрыторыі нашай Айчыны з мэтай іх вечнага захавання як гістарычнай памяці” [1, с. 5]. Часопіс “Бібліятэчны свет” праз прафесійныя публікацыі фарміруе і рэалізуе мадэль культуры нацыі. Частотнасць словазлучэнняў з канстантным колам адзінак сведчыць пра іх устойлівасць і тэрміналагічнасць: *бібліятэка – асяродак нацыянальнай культуры; захавальніца нацыянальнай памяці; форма задавальнення патрэб нацыі ў аб’яднанні інтэлектуальных рэсурсаў; сховішча нацыянальнай культурнай спадчыны; носьбіт нацыянальнай памяці; скарбніца самабытнай спадчыны нацыі; уладальніца калекцыі нацыянальных інфармацыйных рэсурсаў; збіральніца айчыннай кніжнай культуры; бібліятэчныя фонды нацыянальных каштоўнасцей; установа, якая будзе (фарміруе) нацыю; кнігасховішча нацыянальных здабыткаў; сімвал нацыі і дзяржавы; бібліятэка як мадэль нацыянальнай культуры; бібліятэчны фонд як нацыянальная каштоўнасць*.

Часопіс “Бібліятэчны свет” адыгрывае выключную ролю ў развіцці бібліятэчнай справы. Выданне акумулюе кваліфікаваны падыход да вырашэння тэарэтычных праблем, прадстаўляе кампетэнтнасныя,

аргументаваныя пазіцыі бібліятэчных супрацоўнікаў, фарміруе прафесійнае асяроддзе. Часопіс арганізуе актыўны публічны дыялог вучоных, прадстаўнікоў культуры, адукацыі, бібліятэкараў-практыкаў. Храналагічнае поле публікацый адлюстроўвае дыялектычныя відазмяненні, што адбываліся на працягу існавання часопіса, яго магістральныя накірункі, з'яўленне новых формаў бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці. Нават самі назвы артыкулаў высвечваюць перыяды станаўлення часопіса, сугучныя этапам развіцця грамадства, напрыклад: *Даведачна-бібліяграфічнае абслугоўванне ва ўмовах аўтаматызацыі бібліятэчна-бібліяграфічных працэсаў* (1997); *Інтэрнэт для “чайнікаў”* (1998); *Інфарматызацыя ў бібліятэках Беларусі: стан і праблемы* (1999); *Стварэнне інтэрнэт-клуба* (2000); *Перспективы развіцця электронных навуковых бібліятэк* (2001); *Аб развіцці платных паслуг у бібліятэках* (2002); *Што такое база дадзеных?* (2002); *Рэха Чарнобыля: інфармацыя аб катастрофе стагоддзя ў базе дадзеных НББ* (2003); *ІРБІС у Беларусі* (2004); *Фарміраванне агульнай культурна-інфармацыйнай прасторы Расіі і Беларусі* (2005); *Ад інфармацыйнага грамадства да грамадства ведаў* (2006); *Прававая база бібліятэчнага фандрэйзінгу ў Рэспубліцы Беларусь* (2007); *У фокусе ўвагі – аддалены карыстальнік* (2009); *Бібліятэчныя інавацыі* (2010); *Віртуальная чытальная зала – гэта рэальнасць* (2010); *Роля бібліятэкі ў фарміраванні інавацыйнага асяроддзя* (2014); *Планиэтныя ПК як сродак мадэрнізацыі бібліятэчных паслуг* (2015); *Свабодная вулічная бібліятэка* (2016); *Бібліяквэст як форма развіцця ўмення працаваць з інфармацыяй* (2017); *Фонды бібліятэк у лічбавую эпоху* (2017); *Бібліятэка 4.0: тэхналогіі і сэрвісы будучага* (2019).

Нягледзячы на ўстойлівасць базавых уяўленняў (непасрэдная сувязь паняццяў *бібліятэка* – *кніга*, *інтэлектуальнае жыццё*, *грамадства*, *адукацыя*, *навука*), прастора сучаснай бібліятэкі трансфармуецца ў свядомасці сучасных карыстальнікаў праз прызму новай сацыякультурнай сітуацыі ў бібліятэчнай сферы. Гэтая трансфармацыя абумоўлена найперш камп'ютарызацыяй бібліятэчнай сістэмы і сведчыць пра змены ў канцэптуальных мадэлях бібліятэкі. Падобныя трансфармацыі ў статусе бібліятэкі знаходзяць выяўленне ў маўленчай прасторы: *бібліятэка – нацыянальная спадчына*; *бібліятэка – музей*; *бібліятэка – галерэя*; *бібліяман*; *электронная бібліятэка*; *бібліятэка алгарытмаў і праграм*; *бібліятэка запытаў*, *бібліятэчны файл*, *гуманістычная місія бібліятэкі*, *інфармацыйная прастора краіны*, *электронныя інфармацыйныя рэсурсы*, *віртуальная зала НББ*.

Часопіс “Бібліятэчны свет” выходзіць 23 гады (першы нумар часопіса з’явіўся ў 1996 годзе). За гэты час выданне стала “крыніцай актуальнай інфармацыі, інструментам самаадукацыі, развіцця мыслення і сродкам камунікацыі, які дазваляе быць пачутым бібліятэчнай

грамадскасцю” [4, с. 85]. За 23 гады змяняліся прыярытэты, актуалізаваліся новыя напрамкі бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці, відазмяняліся структура часопіса, тэматыка публікацый, напаўненне рубрык. Аднак нязменнымі застаюцца асноўныя вектары рэдакцыйнай палітыкі, скіраваныя на метадалагізацыю бібліятэчных ведаў, іх канцэнтрацыю, актыўнае абмеркаванне надзённых пытанняў бібліятэчнаўства.

Часопіс “Бібліятэчны свет” быў і застаецца той інтэлектуальнай пляцоўкай, на прасторы якой шліфуецца інавацыйны вопыт працы, паслядоўна фарміруецца пазітыўны імідж бібліятэкі. Лексічныя адзінкі, што вербалізуюць вобраз бібліятэкі, адлюстроўваюць сутнасныя фрагменты нацыянальнай культуры.

Літаратура

1. Алейнік, Г. Нацыянальная бібліятэка Беларусі як носьбіт культурнай спадчыны / Г. Алейнік // Бібліятэчны свет. – 2002. – № 3. – С. 5–8.
2. Бабенко, Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – М.: Флинта, 2009. – 214 с.
3. Бердяев, Н.А. Смысл истории / Н.А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 173 с.
4. Берёзкина, Н.Ю. Историко-тематический анализ содержания журнала «Бібліятэчны свет» (1996–2016) / Н.Ю. Берёзкина // Бібліятэчны веснік: навук. зб. / Нац. бібл-ка Беларусі. – Мінск, 2017. – Вып. 9. – С. 84–91.
5. Бібліятэчны свет. – 1996. – № 1. – С. 9.
6. Васильев, Л.М. Теория семантических полей / Л.М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1991. – № 5. – С. 105–113.
7. Мотульский, Р.С. Библиотека как социальный институт / Р.С. Мотульский. – Минск: Бел. гос. ун-т культуры, 2002. – 374 с.

В.М. Генкин (Витебск)

СЛОВАРЬ Г.Г. ТРУСМАНА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ВИТЕБСКОЙ ТОПОНИМИИ

Конец XIX столетия ознаменовался выходом в свет нескольких работ, посвященных региональной топонимии, в том числе и витебской. Среди них следует выделить три:

1) «Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия» (1888 г., автор Иван (Янис) Яковлевич Спрогис, историк, археограф, этнограф и биограф) [1];

2) большую статью исследователя истории, археологии и языка Александра Александровича Кочубинского «Территория доисторической Литвы», опубликованную в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1897 год [2];

3) словарь Г.Г. Трусмана «Этимология местных названий Витебской губернии» [3].

Предметом нашего непосредственного внимания будет последний из перечисленных трудов. Он представляет особый интерес по нескольким причинам. Во-первых, автор, что явствует уже из названия, ориентируется на исследование сугубо местного (витебского) топонимного материала; во-вторых, Г.Г. Трусман одним из первых ставит задачу комплексно охарактеризовать этимологию топонимов, имеющих неславянское («нерусское») происхождение. В-третьих, отсутствие полноценного лексикографического источника, комплексно представляющего информацию по топонимии региона и включающего этимологические сведения, вынуждает исследователей обращаться к разным источникам. В этом смысле нужна современная научная оценка подобных источников, которая позволила бы определить степень актуальности отраженной в них информации.

Энциклопедические и интернет-источники [4] сообщают об авторе этого исследования, что Георгий Георгиевич (в русифицированном варианте Юрий Юрьевич) Трусман являлся уроженцем Лифляндской губернии и происходил из крестьянской эстонской семьи. После окончания Санкт-Петербургской духовной семинарии защитил диссертацию на степень магистра богословия, служил цензором в Ревеле. Ему принадлежит несколько научных трудов по истории и фольклору эстонского народа, а также исследования по топонимике (наряду с вышеуказанным словарем написал также схожие лексикографические работы «Этимология местных названий Псковского уезда» [5] и «Чудско-литовские элементы в Новгородских пятинах» [6]). Биографические сведения оказываются важными для понимания авторской позиции как в отборе (подаче) материала, так и в толковании происхождения топонимов. Г.Г. Трусман уже в предисловии оговаривает, что «предлежащий труд содержит в себе *нерусские* (выделено нами – В. Г.) названия населенных мест Витебской губернии», хотя, очевидно, далеко не все из более чем 7600 топонимных единиц, кропотливо собранных автором, однозначно имеют неславянское происхождение (о характере отобранного материала речь пойдет ниже).

Отметим, что национальные, «неславянские» приоритеты автора в понимании материала, в его «прочтении» и комментировании sporadически прослеживаются в работах Г.Г. Трусмана. Например, комментируя название *Аниверы*, он пишет: «Звучит вполне *по-эстонски* (выделено нами – В. Г.) *Aniwere* (эст. *ani*, *hani* [у латышей кличка гусей *an*, *ani*] – гусь и *weer* – край, сторона)» [3, с. 5].

Тем не менее, подобный способ восприятия, по нашему мнению, нельзя считать абсолютно научно неприемлемым или слишком тенденциозным даже с современных позиций. Как известно, значительная часть топонимов Витебщины имеет балтийские корни, содержит адаптированные субстратные лексемы, а значит, их «прочтение» через призму балтийских языков может быть вполне продуктивным, и особенно в тех случаях, когда мы до сих пор не выработали единой точки зрения на

этимологию топонима. Проиллюстрируем следующим примером. Происхождение названия *Браслав* объясняется двояко. Согласно одной точке зрения, исторически восходящей к двум летописям («Хроника Быховца» называет это поселение *Браславлем*; в Хронике М. Стрыйковского отражен современный вариант названия города, записанный латиницей), астионим имеет отантропонимное происхождение и восходит к имени конкретного исторического лица – Брячислава Изяславича, князя Полоцкого в 1003–1044 гг. Другая точка зрения (она, в частности, отражена в «Кратком топонимическом словаре Белоруссии» В.А. Жучкевича) увязывает происхождение топонима с балтийским словом *brastà* ‘брод’ [7]. У Г.Г. Трусмана находим толкование двух топонимов, очевидно родственных названию *Браслав* – *Браслово*. Автор увязывает их происхождение с латышской лексемой *braslis* – ‘брод’. Попутно заметим, что мы вполне разделяем данную точку зрения. Браслав расположен между несколькими водоемами: на юго-западе города находится одно из крупнейших озер *Дривяты* (самое крупное из Браславских озер и пятое по величине на территории современной Беларуси), на северо-западе – озеро *Береже*, на востоке и северо-востоке – озера *Войсо* и *Недрово*.

Анализируя работу Г.Г. Трусмана и, в частности, включенный в нее топонимный материал, нужно отметить, что границы современной Витебской области и Витебской губернии конца XIX столетия существенно отличались. Формирование новых единиц административно-территориального деления в рамках Российской Империи, как известно, началось в 1772 году после 1-го раздела Речи Посполитой. В 1802 году по указу Сената тогдашняя Белорусская губерния была разделена на две новые: Витебскую и Могилевскую. В таком виде они просуществовали до Октябрьской революции 1917 г.

Источниками сбора материала Г.Г. Трусман называет Писцовые книги XVI века, Список населенных пунктов Витебской губернии и Карту Генерального штаба, из чего несложно предположить, что автор ориентировался на уже имевшие почти столетнюю историю границы, которые по сравнению с современными очертаниями области были значительно смещены на северо-запад. Большая часть современного юго-запада Латвии входила в качестве уездов в состав Витебской губернии, что естественным образом увеличивало количество «нерусских» названий региона, особенно на латвийских территориях.

На тот момент губерния состояла из двенадцати уездов: Велижского, Витебского, Городокского, Двинского (Динабургского), Дриссенского, Лепельского, Люцинского, Невельского, Полоцкого, Режицкого, Себежского и Суражского, три из которых сегодня относятся к Латвии: Двинский (Динабургский) – центр Динабург (Двинск, Даугавпилс); Люцинский – центр Люцин (Лудза) и Режицкий – центр Режица (Резекне). Обратим внимание на одно несоответствие. В предисловии к «Этимологии

местных названий Витебской губернии» перечислены сокращения названий уездов, но их число не совпадает с официальным. У Г.Г.Трусмана не указан Суражский уезд, что, вероятно, является результатом опечатки: в основном тексте работы неоднократно встречаем сокращение *Ср.*, которое явно следует понимать как *Суражский уезд*. Кроме того, интерес исследователя, несомненно, вызовут отличия в названиях двух из уездов: *Городецкiй, Лепельскiй*. Второй адъективом, вероятно, был образован на базе одного из вариантов названия города *Лепеля – Лепля*.

Нужно отметить, что словник «Этимологии местных названий Витебской губернии» имеет удобное для поиска алфавитное построение. Одноименные топонимы рассматриваются в одной словарной статье. Неоднократно встречаются отсылки к статьям, посвященным однокоренным названиям.

Вполне естественно, что работа, создававшаяся в эпоху, которая в ономастике иногда называется «донаучным периодом», не может претендовать на полное, всестороннее, соответствующее современному научному пониманию толкование ономастических явлений. Встречаются в словаре и ошибочные с нашей точки зрения объяснения. Например, в словарной статье, посвященной комониму *Азарково*, приводятся следующие параллели: «...прусс. *assara*, лит. *ezeras*, др.-р. *ezero* = озеро, пруд» [3, с. 3], название *Андрюки* объясняется через литовское слово *antrukas* 'второй настой с варки' [3, с. 5], топоним *Захарчино* возводится не к антропониму *Захар*, а к слову *харч* [3, с. 111]. Тем не менее, многие из предложенных автором словаря этимологических объяснений не утратили своей актуальности до сих пор и вполне могут быть использованы в научном обороте, даже в случае их небесспорности.

Как уже ранее отмечалось, возникают определенные вопросы к объему и характеру топонимного материала, включенного в словарь, ориентированный на объяснение названий неславянского происхождения. Исходя из современного взгляда на проблемы происхождения географических названий, мы можем говорить о наличии в анализируемой работе не одного, а нескольких этимологических типов топонимов. Это:

1) названия сугубо неславянского происхождения (можно утверждать, что действительно большинство этимологизируемых географических названий относится к неславянской лексике: *Айзельклешне, Балбаржи, Вурпули, Зверкшит* и др.);

2) названия, сформированные на базе белорусских и русских апеллятивов с иноязычными корнями или аффиксами: *Казарино, Кантники, Чабаны* и др. Часть таких примеров можно объяснить тем фактом, что автор словаря по понятным причинам не мог использовать продуктивный для этимологизации топонимов формантный подход, хотя элементы формантного анализа в работе уже присутствуют: например,

топоним *Ивананы* объясняется следующим образом: «... от слова *Иван* с латыш. патрон. суффиксом *-ani*» [3, с. 117];

3) топонимы, которые следует считать восточнославянскими, также неоднократно встречаются в словаре: *Бель*, *Бондари*, *Затишь*, *Жбаны* и др. Правда, Г.Г. Трусман дает им часто вполне верное толкование. Проиллюстрируем фрагментом статьи, посвященной названию *Застенки* «... местн. Упоминается очень часто; бр. застенок – прибавочная полоса в поле, отделенная дорожкой, называется стена...» [3, с. 111].

Литература

1. Спрогис, И.Я. Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, составленный по 40 актовым книгам Россиенского земского суда / И.Я. Спрогис. – Вильна: Типография И.Я. Яловцера, 1888. – 316 с.
2. Кочубинский А.А. Территория доисторической Литвы / А.А. Кочубинский // Журнал Министрства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Часть СССІХ. – 1897. – С. 60–94.
3. Этимология местных названий Витебской губернии. Труд Ю.Ю. Трусмана. – Ревель: Типография Г. Матизена, 1897. – 352 с.
4. <http://pskoviana.ru>. – Дата доступа – 30.09.2019.
5. Этимология местных названий Псковского уезда. Труд Ю.Ю. Трусмана. – Ревель: Типография Г. Матизена, 1897. – 95 с.
6. Чудско-литовские элементы в Новгородских пятинах. Часть I. Пятины Вольская, Деревская и Шелонская. Труд Ю.Ю. Трусмана. – Ревель: Типография Г. Матизена, 1898. – 376 с.
7. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1974. – С. 35.

Е.Н. Горегляд (Витебск)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ РЕЧЕВОГО ДЕЙСТВИЯ В БЕЛОРУССКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Одним из важнейших социальных действий, которые характеризуют личность, является речевое поведение. Любая наша деятельность при всей ее многомерности невозможна без речемыслительных процессов, а коллективный характер всякой деятельности человека обуславливает значимость речи как основного средства общения.

Основной языковой категорией, маркирующей процесс речи, являются вербальные лексемы и образованные от них субстантивы. Значительная часть таких лексем нейтрально характеризуют речевое действие, просто констатируя его факт, другие имплицитно характеризуют качественную характеристику речевого процесса, кодируя эмоциональную составляющую. Но оформлять речевой акт могут не только непосредственно отдельные лексемы, но и устойчивые сочетания.

Внимание к фразеологическим единицам объясняется их значимостью в языке и тем, что полноценная коммуникация без фразеологизмов невозможна. Сходство фразеологических фондов русского и белорусского языков очевидно, что подтверждается анализом устойчивых конструкций, маркирующих речевую деятельность.

Так, различные этапы речевого акта могут обозначаться фазисными глаголами и фразеологическими единицами. На начало речевого акта указывают глаголы *пачаць – распачаць / начать* и фразеологизированные сочетания *уступіць у гутарку / вступить в разговор* и *завесці размову / завести разговор* (речь), контекстуальным синонимом может стать фразеологическое сочетание *раскрыць рот / раскрыть рот*. Основными носителями значения прерывания речевого действия выступают глаголы *перарваць – перапыніць / прервать*. Из устойчивых сочетаний, выявляющих это значение, отметим *не даць волі (словам) / не дать воли (словам)* в значении прерывания собственной речи и *спыніць (перапыніць) на паўслове / прервать на полуслове*, относящееся и к собственной, и к чужой речи. Продолжение речевого действия может отождествляться глагольной перифразой *падтрымаць размову / поддержать разговор*, а его завершение маркируют глаголы *падагульняць – падсумоўваць – рэзюміраваць / обобщать – подытожживать – суммировать – резюмировать* и устойчивые выражения *падводзіць вынікі / подводить итоги (итог), ставіць кропку / ставить точку (точки) над «і»*.

В системе языковых средств, отождествляющих императивный речевой акт, ведущая роль принадлежит глаголам. Среди них выделяются лексемы, передающие данное значение непосредственно через речь. Другую группу составляют глаголы, обозначающие побуждение посредством иных средств в сочетании с говорением – в их семантической структуре сема речи присутствует факультативно. Императивную семантику, свойственную синонимическим рядам с доминантами *патрабаваць – настойваць – насядаць* (перан.) / *требовать – настаивать – наседать* (перен.), выявляют фразеологизмы *прыстаць з нажом да горла / пристать с ножом к горлу, сханіць за глотку / схватить за горло, наступіць на горла / наступить на горло, узяць за жабры / взять за жабры (прост.), ставіць у абавязак / ставить в обязанность*.

Всякому речевому действию в той или иной степени сопутствуют эмоции. Все чувства, настроения человека отражаются в его поступках, действиях, а также в его речи. Лексические экспрессивные средства охватывают пласт слов, имеющих помимо своего предметно-логического значения оценочную сему, имплицитную позитивную или негативную коннотацию. В белорусском и русском языках экспрессивные единицы обозначают действие, отклоняющееся от границ средней меры: *гаварыць – іранізаваць, скардзіцца / говорить – иронизировать, жаловаться* и т. д.

Как и отдельные речевые глагольные лексемы, так и фразеологизмы в большей степени маркируют речевой акт с негативной экспрессией:

– *пець лазара / петь лазаря* («жаловаться на свою участь, судьбу, прикидываясь несчастным»);

– *пераліваць з пустога ў парожняе – займацца балачкамі – разводзіць антымоніі – мянціць (малоць) языком / переливать из пустого в порожнее – разводит турусы – разводит антимонии – чесать (молоть) языком* («вести пустые, излишне долгие и отвлекающие от чего-либо серьёзного разговоры»);

– *валіць з хвораі галавы на здаровую – кідаць камень (гразь) / валить с больной головы на здоровую / бросать – (кидать) камень (грязь) в кого-либо (в чужой огород) («обвинять»);*

– *скланяць на ўсе лады / склонять на все лады, лаяць апошнімі словамі / ругаць последними словами, учыняць наганяй / устраивать головомоўку («ругать»);*

– *узводзіць паклёп (дарэмішчыну) / возводит напраслину, кідаць цень / бросать тень, вешаць сабак / вешать собак («клеветать»)* и др.

В некоторых случаях фразеологизм лишь контекстуально реализует то или иное речевое значение. К примеру, процесс репрезентации и объяснения информации в условиях контекста может быть представлен фразеологизмами *раскрываць карты / раскрывать карты* в значении «выводить кого-либо из заблуждения, помогать понять истинное положение вещей» и *раскрываць сябе (сваю душу) / раскрывать себя (свою душу)* в значении «рассказывать кому-либо свои самые сокровенные мысли, чувства».

Несмотря на значительную схожесть состава фразеологических единиц, маркирующих речевое действие, в каждом из языков отмечаются оригинальные устойчивые конструкции. Так, в своем речевом значении не имеет белорусскоязычного аналога устойчивое сочетание *рвать и метать* («негодовать, возмущаться»); семантическим соответствием сочетания *перемываць косточки* в белорусском языке являются глаголы *абгаворваць, бэсціць*; выражение *рассыпацца мелкім бесам* имеет однословный эквивалент *выдыгаць*.

На речевую избыточность указывает в отдельных речевых ситуациях оборот *разважаць ды меркаваць*, непосредственно относящийся и к обозначению мыслительной деятельности. Его русскоязычный эквивалент *судить да рядить* отличается от белорусского аналога большей спаянностью компонентов, что обусловлено выходом из свободного употребления лексемы «рядить». В белорусском языке в значении «говорить много, пространно, обычно о пустяках» употребляется фразеологическое сочетание *развесці цяганіну*. Его семантическими эквивалентами в русском языке выступают два фразеологизма – *разводить канитель* и *разводить раздоры*.

Анализируя соотношение «слово – фразеологизм», отметим, что не все вербальные лексемы со значением речи имеют фразеологические эквиваленты. Так, не употребляются в составе устойчивых сочетаний репрезентативные глаголы. Это, на наш взгляд, объясняется ограничением сферы их употребления: такие лексемы используются в официально-деловом стиле, в речи представителей отдельных профессий (юристы, военные и др.). Однако замена такого глагола устойчивым сочетанием с речевым значением возможна: *выступаць / выступать, дакладваць / докладывать – браць (узяць) слова / брать (взять) слово*.

Не входят в состав устойчивых сочетаний и глаголы, обозначающие воспроизводство (копирование) информации. При описании их значения может быть использован фразеологизм *слово в слово / слова ў слова*, а семантическими эквивалентами таких лексем выступают неделимые сочетания *пець адну і тую ж песню / петь одну и ту же песню, дудзець у адну і тую ж дудку / дудеть в одну и ту же дудку, завесці катрынку / завести (крутить) шарманку*.

Смысловыми идентификаторами речевого действия являются глаголы *гаварыць / говорить* и *сказаць / сказать*, а также белорусская имперфектная лексема *казаць*. Каждый из них образует ряд устойчивых сочетаний, характеризующих различные оттенки процесса говорения. Несколько фразеологизмов являются общими для белорусского и русского языков как структурно, так и семантически: *гаварыць на розных мовах / говорить на разных языках; кроў гаворыць / кровь говорит; што ні гавары / что (или как) ни говори; дарэчы сказаць / кстати сказать, лепш сказаць / лучше (или вернее, проще, точнее) сказать* и др. Вместе с тем анализ лексикографического материала обнаруживает бóльшую разветвленность фразеологического ряда глагола *гаварыць* в сравнении с белорусским *гаварыць*. В русском языке употребляется поговорка *бабушка надвое сказала*, имеющая белорусский семантический аналог *бабка надвае варажыла* (варианты: «*можа*» *надвае варожа, надвае бабка варажыла, а ў вадно месца палажыла, надвае бабка варажыла: ці памрэ, ці будзе жыва*). Данные соотносительные фразеологизмы белорусского и русского языков отличаются вербальным компонентом (в вариантах – несколькими компонентами), но относятся к одной семантической группе, к одному семантическому плану и реализуют единое значение «неизвестно, что будет; может быть и так, и иначе».

Все устойчивые сочетания глагола *казаць* имеют как семантические, так и структурные эквиваленты в русском языке. Специфичными представляются два фразеологизма: *казань казаць* («гаварыць доўга і надакучліва») имеет синонимы *малебны правіць, таўчы адно, жуйку жаваць; няўрокам кажучы* («каб не сурочыць, каб гэтак і засталося, не змянілася») – в контексте может быть заменен сочетаниями *не тут*

кажучы, не пры нас казана, не ў вашай (не ў гэтай) хаце спамінаючы, не пра нас (вас) кажучы.

В условиях близкородственного белорусско-русского двуязычия изучение фразеологии обоих языков позволяет понять сущность, значение устойчивых сочетаний, избежать нежелательной интерференции.

Сходство лексической и фразеологической систем русского и белорусского языков обусловлено общим происхождением, достаточной социокультурной общностью. Однако каждый язык прошел свой путь развития, поэтому сопоставительный анализ единиц различных языковых уровней по-прежнему остается актуальным и позволяет решить ряд проблем практического характера, возникающих в условиях устойчивого билингвизма.

Літэратура

1. Беларуская-рускі слоўнік (у 2-х тамах) / Пад рэд. К.К. Атраховіча (Крапівы). – У 2-х тамах. – Мн., БелСЭ: Т. 1. – 1988. – 813 с.; Т. 2. – 1989. – 748 с.
2. Киселев, И.А. Русско-белорусский фразеологический словарь / И.А. Киселев. – Мн.: Народная асвета, 1991. – 192 с.
3. Русско-белорусский словарь (в 2-х томах). – Мн.: БелСЭ: Т. 1. – 1991. – 672 с.; Т. 2. – 1991. – 619 с.
4. Словарь русского языка (в 4-х томах). – М.: Русский язык: Т. 1. – 1985. – 696 с.; Т. 2. – 1986. – 736 с.; Т. 3. – 1987. – 752 с.; Т. 4. – 1988. – 800 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (у 5-ці тамах, 6-ці кнігах). – Мн.: БелСЭ: Т. 1. – 1977. – 608 с.; Т. 2. – 1978. – 768 с.; Т. 3. – 1979. – 672 с.; Т. 4. – 1980. – 768 с.; Т. 5. – Кн. 1. – 1983. – 663 с.; Т. 5. – Кн. 2. – 1984. – 608 с.
6. Фёдоров, А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка / А.И. Фёдоров. – М.: Астрель, 2008. – 878 с.

Т.А. Грачыха (Віцебск)

ЭКСПРЭСІЎНАЯ ДЫЯЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА ВІЦЕБШЧЫНЫ Ў ВЫРАЖЭННІ АДМОЎНЫХ РЫС ЧАЛАВЕКА

Гаворкі Віцебшчыны ўваходзяць у склад паўночна-ўсходняга дыялекту. Яны, як і іншыя гаворкі беларускай дыялектнай мовы, захавалі арыгінальны пласт эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, у якой адлюстравана негатыўнае стаўленне народа да адмоўных рыс характару і непрымальных маральна-этычных паводзін чалавека ў грамадстве. У такіх словах гучыць асуджэнне, знявага, неадабрэнне, як перасцярога, што так жыць і паводзіць сябе нельга.

Моўны аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што гаворкі Віцебшчыны багаты не толькі на экспрэсіўныя словы, у якіх традыцыйна асуджаецца п'янства і гультайства. У гаворках рэгіёна знаходзяць адлюстраванне мікрагрупы эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі з адмоўнай

канатацыйай у адносінах да нягоднікаў, нахабнікаў, прайдзісветаў, ашуканцаў, падманшчыкаў, хітрых, сварлівых людзей і г. д. З граматычнага пункту гледжання іх характарызуюць назоўнікі, адзначаюцца таксама дзеясловы, прыметнікі, фразеалагізмы.

Так, у гаворках Віцебшчыны вылучаны сінанімічны рад экспрэсіўна афарбаваных назоўнікаў, ужытых з паметамі *грубае, асуджальнае, абразлівае, лаянкавае* ў значэнні 'дрэнны, агідны, подлы, заганны ў маральным плане чалавек, нягоднік, паганец'. Напрыклад, *гурала: Адчапіся ад мяне, гурала!* (Наваселле Уш.); *праціўка: З гэтай праціўкай ніхто з нашых баб і звязвацца не хоча.* (Сабалі Чаш.); *пляшывік: Во гад, во пляшывік!* (Канашы Гар); *А ён, пляшывік, ціперь ні нагой у ейную хату.* (Доўжа Віц.); *нелюбяціна: Палец аб палец не ўдарыў, нелюбяціна гэты!* (Сабалі Чаш.); *несувірутнік: Сорамна было за яго, такі ўжо несувірутнік быў!* (Звязда Леп.); *нягоддзе: Сколькі нягоддзея кругом: п'юць, б'юцца.* (Малая Вядрэнь Чаш.). У дадзеную мікрагрупу можна далучыць лексемы, блізкія па семантыцы вышэй пералічаным: *набрадзь (набрыдзь)* 'зброд, дрэнныя людзі': *Ходзіць па вуліцах нейкая набрадзь!* (Езярышча Гар.); *Набрыдзі наехала ў дзярэўню, кромі п'янкі нічога не знаюць.* (Дзёрнавічы В.-Дз.); *падліца* 'дзяўчына або жанчына, якая робіць подласці': *Падліцу эту Таньку відзець не хачу.* (Пішчалава Арш.); *псотнік* 'шкоднік, чалавек, які прычыняе шкоду, зло іншым': *Ты, як той псотнік, усё на зло робіш.* (Мельніца Шарк.); *наглінец* 'нахабнік': *Наглінец ён бессаромны, не чакай ад яго спагады.* (Чарневічы Глыб.) [1; 2; 3; 4].

У гаворках Віцебшчыны бытуюць экспрэсіўныя дзеясловы з адмоўнай канатацыяй, якія характарызуюць тых, хто падгаворвае зрабіць штосьці дрэннае, настройвае супраць каго-небудзь. Напрыклад, *навухрціць, настрапаліць, нагаржамыздзіць: Іна навухрціла сваю дачку, каб тая са мной ні здаровалася.* (Зубава Арш.); *Настрапаліла нівестка ўжэ майго сына проціў міне.* (Кулакова Віц.); *Етыя бабы ўзяліся, січас нагаржамыздзюць унука.* (Дварэц Чаш.) [2].

У адносінах да чалавека, паводзіны якога не адпавядаюць агульнапрынятым маральным нормам, у гаворках ужываюць фразеалагічны выраз *мятлой падпёрты: Нейкі ў яе ўнук мятлоў падпёрты: з дарослымі не вітаецца, ходзіць па вуліцы адзін, як ненармальны.* (Кушлікі Пол.) [2].

Да ашуканцаў, махляроў, падманшчыкаў у народзе заўсёды ставіліся адмоўна, што бачна ў наступнай эмацыянальна-экспрэсіўнай мікрагрупе лексем: *махлёў* 'махляр, жулік, ашуканец': *Ён такі махлёў, што яму нільзя верыць ні на мінуту.* (Ідоўта Міёр.); *мáнцель* 'падманшчык': *Я мáнцеля адразу пазнаю, як бы ён ні лгаў.* (Ходцы Сен.); *пройда* 'хітры, двудушны, ілжывы чалавек, падманшчык': *Ганіце з хаты гэтага пройду!* (Вяцера Чаш.); *наду́маннік* 'падманшчык': *Якей з яго наду́маннік: так ізыкам, ні падумаўшы, тріпануць можыць.* (Баева Дубр.); *пляву́згала*

(**плявурзгала**) ‘ілгун, падманшчык’: *Ідзі ты адсюль, плявурзгала.* (Латышы Глыб.); *Што яго слухаць? Зноў нешта сваё напрыдумаў, плявурзгала гэты.* (Перавознікі Паст., Замачак Чаш.) [2]; **махлак** ‘ашуканец’: *Махлак махлячыў.* (Ахрэмаўцы Брасл.) [3]. У гаворках Віцебшчыны ў адносінах да назвы **махлак** назіраецца з’ява полісеміі. Таксама так называюць ветранага, несур’ёзнага чалавека: *Махлак ён: што хочаш ляпніць не падумаўшы.* (Ляхаўка Дубр.) [2].

У адзін шэраг з ілгунамі народ ставіў плеткароў і выражаў свае адносіны з дапамогай асуджальнай, грубай лексікі: **памяло́** ‘пляткар’: *Вот памяло́ якое, растрапаў усё.* (Мікіціха Шум.); **плётні́ца, плётачні́ца, плётка** ‘пляткарка’: *Ёсць у нас у дзярэўні плётні́ца.* (Варашылы Сен.); *Пайшла ўжэ плётачні́ца на дзірэўню плёткі збіраць.* (Канашы Гар.); *Мая суседка – плётка яшчэ тая!* (Ваўкалата, Макаравічы Докш.) [2].

У гаворках поўначы Беларусі выяўлены сінанімічны рад экспрэсіўных дзеясловаў, ужытых у значэнні ‘хлусіць, напляткарыць’: **нага́ўкаць** ‘налгаць, напляткарыць’: *Нага́ўкала на яе суседка дужа.* (Будышчына Шарк.); **налейбі́ць** ‘нахлусіць’: *Ён табе налеібі́ць налеібі́ць такога, што хоць падай.* (Каўровая Дубр.); **плéшчыць** ‘гаварыць няпраўду, хлусіць’: *Што ты плéшчыш абы-што?* (Забор’е Глыб.) [2].

Негатыўнае стаўленне людзей да тых, хто хлусіць і пляткарыць, таксама адлюстравана ў самабытных фразеалагізмах: **памяло́ тапта́ць** ‘пустасловіць, пляткарыць’: *Які цяпер у маладых занятак? Вуглы аббіваць і памяло́ тапта́ць – вот і ўсё.* (Альхоўцы Шарк.); **пустальгу гаварі́ць** ‘гаварыць абы-што, хлусіць’: *Пустальгу гаворі́ць цэлы́ дзень – аж слухаць праціўна.* (Канашы Гар.) [2].

У гаворках поўначы Беларусі адзначана мікрагрупа экспрэсіўна афарбаваных адпаведнікаў для абазначэння пранырлівых, хітрых людзей, прайдзісветаў, паводзіны якіх народ таксама асуджаў: **бра́ймут** ‘прайдоха, прайдзісвет’: *Ён такі бра́ймут – з вады вылезе і не замочыцца.* (Тумілавічы Докш.); **варата́га** ‘пранырлівы, прабіўны чалавек’: *Гэты варата́га ні ў агне не гарыць, ні ў вадзе не тоне.* (Пачаевічы Чаш.); **валхві́тка** ‘пранырлівая, лоўкая, хітрая жанчына’: *І што за валхві́тка такая! Ну, усё знаіць, усюды лезіць.* (Губіца Шум.); **прала́за** ‘пранырлівы, хітры чалавек, прайдзісвет’: *Прала́зу гэтую ў хату не пускай.* (Свольна В.-Дзв.); *Ты не знаіш яго – прала́за яшчэ той!* (Гарадок) [1; 2].

У людзей заўсёды было адмоўнае стаўленне да злых, крыклівых, сварлівых людзей, што знайшло адлюстраванне ў лексемах, выражаных рознымі часцінамі мовы. Напрыклад, назоўнікі: **наду́цька** ‘надзьмуты, злы чалавек’: *Такі ўжо наду́цька гэты дзед!* (Новае Жыццё Уш.); *Гэты наду́цька не размаўляець.* (Мілашова Міёр.); **ваўка́ч** ‘нелюдзімы, злосны чалавек’: *У хату зайшоў як ваўка́ч нейкі.* *Ні табе добры дзень, ні да свідання.* (Папкі Міёр.); **вужа́чка** ‘злая жанчына’: *Мая жонка – вужа́чка.* (Лісна В.-Дзв.); **раву́ла** ‘крыкун, крыклівы чалавек’: *Цішэй ты, раву́ла.*

(Быцава Беш.); *Чаго ты равеш , як равула ?!* (Паўазер’е Беш.) [1; 2]. Адзначаны ў гаворках прыметнік **рыкасты** ‘злы, сварлівы, грубы’: *Ну твая свякрова, ну рыкастая баба!* (Ілава Шум.) [2]. Выяўлены сінанімічны рад экспрэсіўных дзеясловаў: **нагрáнаць, разя́ніцца, назява́ць** ‘накідвацца на каго-н. з лаянкай, патрабаваннямі; накрычаць; сварыцца’: *Не люблю, як нявестка на сына нагрáна ець.* (Пліса Глыб.); *Калі мая свякруха разя́ніцца , то ўжо доўга не сунінеш.* (Папоўка Сен.); *Трэба разабрацца, а назява́ць паспееш.* (Вярцінскія Паст.) [2]. Для характарыстыкі тых, хто злосна крычыць і сварыцца, на Віцебшчыне выкарыстоўваюць фразеалагічны выраз **раўці дзіччу**: *А ён раве́ дзіччу на ўсё сяло.* (Яблынка Тал.) [2].

Такім чынам, даследаванне фактычнага матэрыялу паказала, што ў гаворках Віцебшчыны бытуе пласт экспрэсіўна афарбаванай, стылістычна зніжанай, самабытнай лексікі, якая выяўляе адмоўнае стаўленне народа да такіх заганных з’яў, як подласць, ашуканства, падман, пляткарства, сварлівасць і інш. Дадзеныя лексемы ўтвараюць сінанімічныя рады і мікрагрупы і прадстаўлены з граматычнага пункту гледжання назоўнікамі, дзеясловамі, зрэдку прыметнікамі і фразеалагізмамі, якія раскрываюць адмоўны аспект маральны-этычных паводзін чалавека ў сям’і і грамадстве.

Літаратура

1. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / А.С. Дзядова (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
3. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т./ Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1. – 512 с.
4. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т./ Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – Т. 5. – 563 с.

А.С. Дзядова (Віцебск)

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА МОЎНЫХ СРОДКАЎ АБ’ЕКТЫВАЦЫІ КАНЦЭПТУ “НАРОД” У ПАЭЗІІ РЫГОРА БАРАДУЛІНА

На сучасным этапе развіцця беларускага мовазнаўства навуковыя інтарэсы многіх айчынных даследчыкаў характарызуюцца перамяшчэннем у сферу этналінгвістычнага аналізу моўных з’яў, звязаных з апісаннем нацыянальнай карціны свету нашага народа. Не з’яўляюцца выключэннем і мастацкія тэксты, якія выступаюць адным са шляхоў спасціжэння этнакультурнай адметнасці беларусаў. У апошні час мова мастацкай літаратуры ўсё часцей выступае ў якасці аб’екта даследавання кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі.

У рэпрэзентацыі канцэптасферы Р. Барадуліна адно з цэнтральных месцаў займаюць моўныя сродкі, што аб'ектывуюць канцэпт “народ”, які з'яўляецца адным з ключавых канцэптаў у беларускай мастацкай літаратуры. Гэтае лінгваментальнае ўтварэнне знаходзіць моўную рэпрэзентацыю ад першага зборніка паэта “Маладзік над стэпам” (1959 г.) да апошняй кнігі “Вушацкі словазбор” (2013 г.).

У мове творчай спадчыны Р. Барадуліна народ і чалавек даволі паслядоўна рэпрэзентуюцца праз вобраз дрэва як сімвала еднасці ўсяго людскога роду і вечнасці жыцця. Так, паэт слушна зазначае: *Я – інтэрнацыяналіст / І ў шумнай кроне чалавецтва / З тутэйшай галінкі ліст* [1, с. 137]. На думку аўтара, усе людзі з'яўляюцца родзічамі, пра што сведчыць ужытая ім метафара *шумная крона чалавецтва*, у семантыцы якой рэпрэзентуецца думка адносна таго, што кожны народ – гэта асобная галінка, а кожны лісток – гэта чалавек. З прыведзенага прыкладу вынікае, што ў свядомасці Р. Барадуліна ўсё чалавецтва паўстае ў вобразе дрэва, кожная з галінак якога – гэта той ці іншы народ. Гэтым метафарычным вобразам сцвярджаецца ідэя роднасці ўсіх народаў на Зямлі.

Беларускі народ – гэта самастойны, самабытны народ з уласцівымі яму пэўнымі звычкамі, традыцыямі, асаблівасцямі светапогляду, рысамі характару, нормамі моўных паводзін і этыкету. У мове сваіх паэтычных твораў Р. Барадулін за кошт выкарыстання лексічных адзінак і ўстойлівых словазлучэнняў, а таксама яркіх, трапных і запамінальных метафарычных выказаў вельмі дакладна апісвае спецыфічныя асаблівасці менталітэту беларусаў. Так, адной з вызначальных рыс беларускага этнічнага характару з'яўляецца працавітасць. Цягавітасць, працалюбства, загартаванасць у працы ва ўсе часы высока цаніліся ў беларусаў. Гэта пацвярджае ўжытая майстрам слова семантычна ёмістая метафара з *сёмым потам кнігу ворыва гарталі*, дзе ён вельмі трапна называе ворную зямлю *кнігай ворыва*: *Я – арыец, / Гэта значыць з аратаяў. / На зямлі жылі не для харчоў, / З сёмым потам кнігу ворыва гарталі* [2, с. 108]. Паэт не без гонару за свой народ заяўляе, што паходзіць з працоўнай сялянскай сям'і. Праца на зямлі для яго, як і для большасці беларусаў, з'яўляецца своеасаблівай школай жыцця. І гэта невыпадкова, бо аснову гаспадарчай дзейнасці нашага народа з даўніх часоў складала земляробства: *Надзеяй жыве земляроб, хлебароб, / У рабстве надзённага хлеба* [3, с. 43].

Для таго, каб паказаць працавітасць свайго народа, Р. Барадулін даволі часта выкарыстоўвае метафарычныя выразы, у структуры якіх утрымліваюцца такія побытавыя назвы з нацыянальна-культурным кампанентам значэння, як *плуг, ток, цэп, сноп* і інш., якія рэпрэзентуюць асноўныя прылады сельскагаспадарчай працы беларусаў, што адлюстравана ў наступных прыкладах: *Ад плугоў, а не ад мечоў мазалі* [3, с. 55]; *На такую свой лоб не кволіць цэп* [3, с. 10]; *Сноп засватаў ніву* [3, с. 10]. Выступаючы як выразнік нацыянальнага светапогляду, паэт дае

наказ сваім землякам: *Аддай усё, што ёсць у цябе, / Раллі – субботы, гоням – нядзелі. / Старайся раніцай у сяўбе...* [3, с. 41].

Для стварэння сацыяльнага партрэта беларусаў, якія ніколі не шукалі лёгкіх шляхоў у жыцці, Р. Барадулін ужывае цікавы і трапны наватвор *Селянінавічы: Шукалі работы самай цяжкой / Ільновалосыя Селянінавічы* [4, 3, с. 321]. Эпітэт-неалагізм *ільновалосыя (Селянінавічы)* змяшчае ў сабе выразны нацыянальна-культурны кампанент значэння, у якім утрымліваецца характарыстыка нашага народа як надзвычай працавітай сялянскай нацыі і рэпрэзентуецца адна з яго найважнейшых антрапалагічных адзнак – светлы колер валасоў, якія ў аўтара асацыіруюцца з ільном – дастаткова распаўсюджанай сельскагаспадарчай культурай на тэрыторыі Беларусі. Р. Барадулін невыпадкова называе беларусаў *бульбянікамі: Мы – бульбянікі, / Не абразы / Гэта фраза* [7, с. 291]. Паэт зазначае, што бульба “з намі ідзе вякамі”. На яго думку, менавіта бульбе беларусы “абавязаны” сваёй вынослівасцю і трываласцю: *Думаем, ад крухмалу / Мы не гнемся, як і каўнерыкі!* [7, с. 291].

Праўдзівасць, сарамлівасць і сціпласць, шчырасць і стрыманасць у паводзінах заўсёды выступалі ў якасці каштоўнасцей арыенціраў беларусаў і вызначалі іх сярод прадстаўнікоў іншых этнасаў: *Крывічы крывіць душой / Не мелі моды* [3, с. 55]. Гэтыя рысы характару высока цаніліся і з боку землякоў Р. Барадуліна, а таму “*на тых, хто шарахаўся зайцом у хлудзе, пазіралі з дакорам, бо вышэй над усім ушацкія людзі ставілі сорам*” [4, 3, с. 153]. Такія вызначальныя рысы нашага нацыянальнага характару, як самаахвярнасць і гасціннасць, вернасць у сяброўстве, выяўляюцца ў вершы “Мы – беларусы”: *Мы больш сваёй ахвярнасцю вядомы, / Мы, беларусы, / Мы – народ такі... / Мы ўсім сваёй гасціннасцю вядомы, / Надзейныя сябры і дружбакі... / Гатовы ўсё аддаць – / І тым багаты, / Мы, беларусы, / Мы – народ такі* [6, с. 171].

Як вядома, становячую ацэнку ў нацыянальнай карціне свету нашага народа атрымаў такі тып моўных паводзін, які характарызуецца стрыманасцю і праўдзівасцю, што і рэпрэзентуецца ў наступным моўным кантэксце: *Трымайся, рабро, хоць не соладка. / Гаварыць – серабро, маўчаць – золата* [4, 3, с. 63]; *Хлеб з соллю еш, / – а праўду рэж!* [4, 3, с. 285]. Не былі ў пашане ў нашага народа крывадушнасць і фанабэрыстасць: *Калі хто ў шляхту ціснуўся... / З яго кпілі ўсмак* [4, 3, с. 153].

Пранікаючы ў глыбіні народнай самасвядомасці, паэт дае становячую характарыстыку беларусам, для большасці якіх ніколі не было ўласціва выхваланне і саманадзейнасць: *Саміх сябе хваліць нам не з рукі* [4, 1, с. 462], заўважаючы таксама і пэўныя недахопы ў нацыянальным характары, у тым ліку гістарычнае бяспамяцтва: *Ахвотна забываем, што мы, / Хто мы. / Згадаюць нашай памяці вякі!* [4, 1, с. 462].

Добрачыслівасць, як адна з вызначальных ментальных рыс беларусаў, рэпрэзентуецца праз трапныя народныя выразы: *І па-вушацку*

зноў я хачу пажадаць сваяку, / Каб даў яму Бог здароўя у **ручкі, у ножкі і паміж рог трошкі** [4, 3, с. 125]; Пажадалі брату Іваньку, / бы з казкі герою, у дарожным настроі: /— **Вялік расці, дзевак басці** [4, 3, с. 157].

У моўнай тканіне барадулінскіх твораў дастаткова часта сустракаюцца выразы, якія сведчаць пра гасціннасць беларусаў, а таксама трывалыя застольныя традыцыі, асабліва на вёсцы: *Позна прыйдзеш / — Ласкава скажуць: / — Хлопец не жвавы, / Каб шырэй ступаў, / Дык на чарку б папаў! / Пояць хмельнай сытою, / кормяць стравай сытою. / Адразаюць акрайчык, / Каб быў сын Мікалайчык* [4, 1, с. 39]; *Традыцый многа павялося./ Між іншых я люблю адну, / Калі — ці то зімой, ці ўвосень / — Сусед суседа шчыра просіць / На навіну, на свежыну* [4, 1, с. 22].

Для Р. Барадуліна беларускі народ — гэта яшчэ і яго суседзі, родныя і сваякі паэта: *Забытая радня, / Мае сябры, суседзі / Не ў невядомым недзе — / Усе ўва мне / Штодня* [1, с. 11]. Вясковым жыхарам спрадвечу былі ўласцівы цесныя стасункі і блізкія, часта сяброўскія адносіны ў паўсядзённым жыцці, што і падкрэсліваецца ў вершы “Дома”: *Тут ні адзін не абміне, / Пагутарыць і распытае. / І як жыццё, і як настрой, / І чым я маю пахваліцца... / Зайшоў бы на бліны, — парой / Мне кіне цётка-жартаўніца* [4, 1, с. 13].

Варта адзначыць, што рэпрэзентацыя этнічных адзнак нашага народа даволі часта праводзіцца аўтарам на прыкладзе яго аднавяскоўцаў, таму невыпадковым з’яўляецца тое, што ён уводзіць у паэтычны кантэкст так званы вобраз “*ушацкіх людзей*” — сваіх землякоў, праз паводзіны і асаблівасці характару якіх выяўляюцца найважнейшыя рысы беларускай ментальнасці і нацыянальнае аблічча нашага народа. Так, адмоўную характарыстыку “*ўшацкіх людзей*”, у тым ліку неадукаванасць і п’янства некаторых з іх сустракаем у наступных радках: *Наогул паэзіі тут не чытаюць — / Ані класічнай, ані навейшай... / Па выпітай гарэлы / Раён наш займае першае месца ў вобласці* [4, 3, с. 11]. Між тым аўтар падкрэслівае працавітасць ураджэнцаў Ушацчыны: *Землякі мае выпіць могуць, / Але і не зломкі на працу* [4, 3, с. 11].

Нягледзячы на шматлікія перашкоды і навалы, якія выпалі на долю нашага вольналюбівага народа, беларусы з годнасцю вытрымалі ўсе цяжкасці і выпрабаванні і ў выніку дасягнулі сваёй незалежнасці. Таму паэт слухна заўважае: *Дух сыціць / Скіба волі аржаная* [3, с. 71]. Аптымістычны сэнс закладзены аўтарам таксама ў наступным паэтычным радку, дзе не дапускаецца нават і думкі пра тое, што беларускі народ як самастойны этнас можа знікнуць з этнічнай карты свету: *У дзяжы гісторыі вякі / Пакідаюць на завод рашчыну / Нацыі* [5, с. 85].

Такім чынам, моўныя сродкі, праз якія рэпрэзентуецца канцэпт “народ” у паэзіі Р. Барадуліна, выяўляюць не толькі дамінантныя рысы беларускай ментальнасці, але і адметнасці па-свойму спецыфічнай нацыянальнай карціны свету нашага народа, сведчаць пра яго

прыналежнасць да пэўнага этнакультурнага арэалу, геаграфічнай і гістарычнай прасторы. Даследаваныя моўныя кантэксты з твораў паэта дапамагаюць выявіць стэрэатыпы нацыянальнай свядомасці і этнапсіхічныя адметнасці беларусаў як самастойнай нацыі, асаблівасці іх гістарычнага мінулага, гаспадарчай дзейнасці і традыцыйнай культуры.

Літаратура

1. Барадулін, Р.І. Вечалле / Р.І. Барадулін. – Мінск: Маст.літ., 1980. – 335 с.
2. Барадулін, Р. Выбраныя творы / Р. Барадулін; Уклад., прадм., камент. М. Скоблы. – Мінск: Кнігазбор, 2008. – 600 с.
3. Барадулін, Р. Евангелле ад Мамы: Кніга паэзіі / Р. Барадулін. – Мінск: Маст.літ., 1995. – 462 с.
4. Барадулін, Р.І. Збор твораў: У 4 т. / Р.І. Барадулін; Прадм. Сёмуха В.С. – Мінск: Маст.літ., 1996–2002. – Т. I – III.
5. Барадулін, Р. Міласэрнасць плахі: Кніга паэзіі / Р. Барадулін. – Мінск: Маст.літ., 1992. – 302 с.
6. Барадулін, Р.І. Руны Перуновы: выбр. творы / Р.І. Барадулін. – Мінск: Радыёла-плюс, 2006. – 496 с.
7. Барадулін, Р. Трэба дома бываць часцей...: Выбраныя старонкі лірыкі / Р. Барадулін; прадм. В. Быкава. – Мінск: Маст.літ., 1993. – 352 с.

Д.В. Дзятко (Мінск)

ВИЩЕБСКАЯ НАВУКОВАЯ ШКОЛА ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Усходнеславянская лінгвістычная тэрмінаграфія за некалькі дзесяцігоддзяў свайго развіцця мае дастаткова важныя здабыткі. Беларускімі, рускімі і ўкраінскімі вучонымі, пачынаючы з 1908 г., калі І. Агіенкам быў апублікаваны “Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її”, і да нашага часу створана больш за 700 разнастайных выданняў, у якіх апісваюцца мовазнаўчыя тэрміны. Каля 10% ад гэтай колькасці – працы беларускіх лінгвістаў. Выдадзеныя слоўнікі адрозніваюцца цэлым шэрагам параметраў. Найбольш істотнымі з іх з’яўляюцца наступныя: фармальны тып (аўтаномныя vs. інкарпараваныя), аб’ём рэестру, функцыянальны тып (тлумачальныя vs. перакладныя vs. тлумачальна-перакладныя vs. слоўнікі-рэгістры), тып макраструктуры (алфавітныя vs. алфавітна-гнездавыя vs. слоўнікі спарадычнай макраструктуры) і інш.

Відавочна, што пераважная большасць названых параметраў знаходзяцца ў прамой залежнасці ад экстралінгвістычных фактараў, найперш – ад аднесенасці да пэўнай мовазнаўчай традыцыі або школы (нацыянальнай ці рэгіянальнай). Тэрмінаграфічныя працы, створаныя супрацоўнікамі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава,

прысвечаны апісанню розных тэматычных груп тэрміналагічных адзінак, укладзены на розных мовах і з рознымі мэтамі, аднак вызначаюцца шэрагам метадалагічных перасячэнняў.

Беларуская мова выступае тытульнай у дзвюх лексікаграфічных працах – “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” (далей – *СЛТ*) з калектыўнага падручніка для 10–11 класаў агульнаадукацыйных школ “Беларуская мова” [6] і “Кароткім слоўніку тэрмінаў” (далей – *КСТ*) В.Э. Зіманскага з вучэбна-метадычнага комплексу па дысцыпліне “Гісторыя пісьма” [2].

СЛТ з’яўляецца агульным слоўнікам-дадаткам і ўключае 87 тэрмінаў з розных раздзелаў мовазнаўства. Макраструктура слоўніка алфавітная; слоўнікавыя артыкулы складаюцца з зоны намінацыі і зоны семантызацыі. У асобных выпадках дадаецца зона ілюстрацыі:

Паранімы – словы з розным лексічным значэннем, якія маюць падабенства ў вымаўленні і напісанні.

Піктаграфія – малюнкавае пісьмо.

Постфікс – афікс, які стаіць пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса: *-ся (-ца, -цца); -небудзь; -сьці (-сь); -це*.

У *КСТ* уключана 30 слоўнікавых артыкулаў, у якіх апісваюцца паняцці, важныя для засваення вучэбнай дысцыпліны “Гісторыя пісьма”. Аднак аналіз рэестра сведчыць, што дадзены слоўнік з’яўляецца агульным, а не аспектным. Так, уласна тэорыі пісьма прысвечана 11 слоўнікавых артыкулаў: *вампу, глаголіца, ідэаграма, кіпу, кірыліца, лагаграмы, пісьмо, складовае (сілабічнае) пісьмо, фанаграфічнае (літарна-гукавое, фанематычнае, фанемаграфічнае пісьмо), фразаграмы, цзэшэн*. У астатніх апісваюцца тэрміны фаналогіі: *дыфтангічнае чаргаванне, дыфтонгі, закон адкрытага склада, закон складовага сінгарманізму, колькаснае чаргаванне, пазіцыйнае чаргаванне, палаталізацыя, рэдукаваныя галосныя, якаснае чаргаванне, якасна-колькаснае чаргаванне* і агульнай тэорыі мовы: *байхуа, вэньянь, палеаграфія, праславянская мова, пунхуа, стараславянская мова, царкоўнаславянская мова*. Адзінкавыя артыкулы прысвечаны тэрмінам граматыкі (*аглютынацыя*) і помнікам літаратуры (*Шыцзін*).

Кожны слоўнікавы артыкул фарміруецца зонай намінацыі і зонай семантызацыі. Аднак у асобных выпадках дадаецца таксама зона сінонімаў і зона ілюстрацыі, якія асобна не вылучаюцца. Пры патрэбе ілюстрацыйныя прыклады ўводзяцца ў зону семантызацыі з дапамогай слова “напрыклад”, а сінонімы падаюцца ў зоне намінацыі:

Лагаграмы – ідэаграмы, якія перадаюць цэлыя словы, лічбы і іншыя знакі.

Пазіцыйныя чаргаванні – у стараславянскай мове – мена рэдукаваных галосных у моцнай і слабой пазіцыі. Напрыклад, *льбъ – льба*.

Складовае (сілабічнае) пісьмо – пісьмо, у якім кожны графічны знак абазначае такую адзінку пісьма, як склад.

Фанаграфічнае (літарна-гукавое, фанематычнае, фанемаграфічнае) пісьмо – пісьмо, у якім кожны графічны знак (літара) абазначае не цэлае слова, як у ідэаграфіі, і не склад, як у складовым пісьме, а асобны тыповы гук – фанему.

Інкарпараваныя лексікаграфічныя выданні віцебскіх аўтараў, у якіх апісваецца рускамоўная лінгвістычная тэрміналогія, з'яўляюцца пераважна аспектнымі і прысвечаны сістэмам тэрмінаў анаматалогіі.

Так, у 2017 г. былі створаны два слоўнікі-дадаткі пад аднолькавай назвай “Краткий словарь ономастических терминов”. Адзін з іх уключаны ў манаграфію “Белорусское Поозерье: культура – ономастика – социум” (далей – *БП*), а другі – у падручнік “Ономастика Беларуси: антропонимия” (далей – *ОБА*) [3, 4]. Аднак слоўнікі не з'яўляюцца ідэнтычнымі: супастаўленне сведчыць пра істотную розніцу паміж іх рээстрамі, абумоўленую, верагодна, прызначэннем выданняў, дадаткамі да якіх яны з'яўляюцца: *ОБА* складаецца са 115 слоўнікавых артыкулаў, у *БП* – на 9 менш. Асноўная розніца паміж слоўнікамі – у арганізацыі макраструктуры: *ОБА* ўкладзены па алфавітна-гнездавым прынцыпе, а *БП* – па алфавітным:

Фамильный тип:

общеславянский – тип фамилий, характерных для всех славянских языков. Например, тип на *-ов (-ев, -ав)*, *-ин (-ын)*, тип на *-ски (-цки)*;

внутриязыковой – тип фамилий, характерных для одного языка. Например, белорусскому языку присущ тип на *-онак (-ёнак)*, тип на *-еня (-эня)*;

восточнославянский – тип фамилий, характерных для языков восточных славян. Например, тип на *-енка (-энка, -анка)*, тип на *-ук (-юк), -чук* [4].

Катойконим – нарицательное именование жителей по названию места жительства (оттопонимное образование), например, *витеблянин* (от *Витебск*), *могилевчанин* (от *Могилев*), *пинчук* (от *Пинск*).

Катойконимия – совокупность катойконимов какого-либо региона, языка, текста, эпохи и т. д. [3].

Калі трансфармаваць макраструктуру *ОБА* з алфавітна-гнездавой у алфавітную, рээстр слоўніка павялічыцца да 152 паняццяў. Пры гэтым склад рээстравых адзінак у *ОБА* і *БП* будзе істотна адрознівацца: 78% лем фіксуецца толькі ў адным са слоўнікаў.

“Краткий словарь топонимических терминов” (далей – *ОБТ*) з'яўляецца дадаткам да падручніка “Ономастика Беларуси. Топонимия” [5] і змяшчае 94 слоўнікавыя артыкулы, размеркаваныя ў алфавітным парадку.

Мікраструктура слоўнікаў *БП*, *ОБА*, *ОБТ* дастаткова простая (што ў цэлым характэрна для пераважнай большасці інкарпараваных выданняў). Тыповы слоўнікавы артыкул складаецца з зоны намінацыі, зоны семантызацыі і – пры патрэбе – зоны сінонімаў і зоны ілюстрацый.

Оттопонимный дериват (оттопонимное образование) – образованное от топонима прилагательное или нарицательное именование жителей по названию места жительства, например, *витебский*, *могилевчанин*, *пинчук*.

У асобных выпадках зона намінацыі ўключае дадатковы кампанент (кларыфікатыў), які змяшчаецца ў прамых дужках з мэтай рэканструкцыі формы эліптызаваанай рээстравай адзінкі: **денотат** [имени] (объект номинации, референт имени собственного); **континуум** [именной]; **энциклопедическое значение** [имени собственного] [5] і інш.

Сінанімічныя лемы ўводзяцца зону рээстравай інфармацыі ў круглых дужках без сістэмнага дубліравання тэрмінаў-сінонімаў у якасці самастойных элементаў рээстра: **антропооснова (антропонимная основа)** [3]; **географический апеллатив (географический термин, топонимический апеллатив)** [4]; **деонимизация (апеллативация)** [5]; **парадигматизация (словообразовательная парадигматизация)** [5]. Пры гэтым асобныя артыкулы (*антропонимная основа, географический термин, топонимический апеллатив, словообразовательная парадигматизация*) у рээстры слоўнікаў адсутнічаюць, а тэрмін *апеллативация* з’яўляецца лемай для самастойнага слоўнікавага артыкула.

У цэлым рээстры ўсіх трох інкарпараваных слоўнікаў *БП, ОБА, ОБТ* дэманструюць высокі працэнт унікальнасці, што сведчыць пра вузкую спецыялізацыю выданняў. Напрыклад, у аб’ёмісты “Большой словарь лингвистических терминов” [7] уваходзіць толькі 6,7% рээстравых адзінак слоўніка *БП*, 12,3% адзінак слоўніка *ОБА* і 10,5% адзінак слоўніка *ОБТ*.

“Глоссарий” з вучэбна-метадычнага комплексу “Современный русский литературный язык” Т.П. Слесаравай (далей – *Глоссарий*) таксама з’яўляецца аспектным слоўнікам [1]. Ён уключае 100 тэрмінаў, размешчаных у алфавітнай паслядоўнасці, абсалютная большасць з якіх адносіцца да граматыкі. Мікраструктура слоўніка фарміруецца зонай намінацыі і зонай семантызацыі, а ў асобных выпадках пашыраецца за кошт зоны этымалагічнай інфармацыі і зоны ілюстрацый, асацыіраванай з зонай семантызацыі:

Актант (от лат. ago – действую, привожу в действие). Словоформа, называющая существа или предметы, связанные с тем или иным процессом.

Уточнение. Разновидность пояснительных отношений, характеризующихся отсутствием союзной связи и обязательным наличием обособляющей интонации.

Факультативная связь . Необязательная связь, определяемая лексико-грамматической принадлежностью главного слова, его категориальным значением, используемая, как правило, для выражения атрибутивных отношений: *весёлые ребята, книга отца, работать с интересом, читать внятно*.

Такім чынам, можна вылучыць шэраг універсальных рыс, уласцівых слоўнікам лінгвістычных тэрмінаў віцебскіх даследчыкаў: інкарпараванасць (слоўнікі фармальна ўваходзяць у іншыя працы – навуковай або вучэбнай скіраванасці), тлумачальны характар, зместавая залежнасць ад даменных выданняў (усе працы – гэта слоўнікі-дадаткі пры поўнай адсутнасці слоўнікаў-падборак). Статыстычна агульнымі з’яўляюцца асноўныя рысы макра- і мікраструктуры (гл. Табліцу 1): перавага алфавітнага спосабу арганізацыі рээстра над алфавітна-гнездавым, наяўнасць абавязковых зон інфармацыі (намінацыі і семантызацыі) і спарадычнае ўключэнне факультатыўных зон (сінонімаў, этымалагічнай інфармацыі, сінонімаў).

Табліца 1. Інкарпараваныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў

Слоўнік	Слоўн. арт.	Уваж. мова	Макра-структура	Мікраструктура
<i>БП</i>	115	рус	алфавітна-гнездавая	намінацыі, семантызацыі, сінонімаў* ¹ , ілюстрацыі*
<i>Глоссарий</i>	100	рус	алфавітная	намінацыі, семантызацыі, этымалагічнай інфармацыі*, ілюстрацыі*
<i>КСТ</i>	30	бел	алфавітная	намінацыі, семантызацыі, сінонімаў*, этымалагічнай інфармацыі*
<i>ОБА</i>	106	рус	алфавітная	намінацыі, семантызацыі, сінонімаў*, ілюстрацыі*
<i>ОБТ</i>	94	рус	алфавітная	намінацыі, семантызацыі, сінонімаў*, ілюстрацыі*
<i>СЛТ</i>	87	бел	алфавітная	намінацыі, семантызацыі, ілюстрацыі*

Літаратура

1. Глоссарий // Современный русский литературный язык для студентов филологических специальностей : УМК по учебной дисциплине / сост. Т.П. Слесарева. – Витебск : ВГУ, 2019. – С. 166–173.
2. Кароткі слоўнік тэрмінаў // Гісторыя пісьма для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія : ВМК па вучэбнай дысцыпліне / склад. В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ, 2018. – С. 179–180.
3. Краткий словарь ономастических терминов // Белорусское Поозерье: культура – ономастика – социум : монография / А.М. Мезенко, Т.Ю. Васильева, Ю.М. Галковская, М.Л. Дорофеенко. – Витебск : ВГУ, 2017. – С. 172–179.
4. Краткий словарь ономастических терминов // Ономастика Беларуси: антропонимия : учеб. / А.М. Мезенко (и др.). – Минск : РИВШ, 2017. – С. 384–394.
5. Краткий словарь топонимических терминов // Ономастика Беларуси. Топонимия : учеб. / А.М. Мезенко [и др.]. – Минск : РИВШ, 2018. – С. 310–317.
6. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў // Беларуская мова : падруч. для 10–11 кл. аг.-адук. шк. з рус. мовай навуч. / В.І. Несцяровіч, Л.С. Васюковіч, Г.А. Арцямёнак [і інш.]. – Мінск : Нар. асвета, 1999. – С. 262–266.
7. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 810 с.

В.Э. Зіманскі (Віцебск)

УЖЫВАННЕ МОЎНЫХ ФОРМУЛ ЭТЫКЕТУ Ў СІТУАЦЫЯХ “ПРОСЬБА” І “ПАДЗЯКА” (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАРОДНЫХ КАЗАК)

Немагчыма ўявіць выхаванага чалавека, які б не валодаў элементарнымі ведамі па выкарыстанні формул моўнага этыкету пры выказванні просьбы і падзякі. Наяўнасць іх у нашых зносінах дазваляе дасягнуць сваёй мэты, бо менавіта выхаваны зварот “адкрывае дзверы” да душы іншага чалавека. Казкі, якімі здаўна напоўнена жыццё нашага народа, не з’яўляюцца выключэннем. Разгледзім, як рэалізуецца моўны этыкет у адной з галоўных функцый казачных гісторый – функцыі павучання.

¹ Знакам астэрыска (*) пазначаюцца факультатыўныя зоны слоўнікавых артыкулаў.

Аналізуючы асаблівасці ўжывання моўных формул этыкету ў беларускіх народных казках, трэба мець на ўвазе, што казачны сюжэт развіваецца вельмі дынамічна і розныя этыкетныя адзінкі апускаюцца ці замяняюцца пазамоўнымі – напрыклад, жэстамі, паклонамі. Трэба ўлічваць і тое, што з цягам часу казачныя творы “заваявалі” сваю аўдыторыю – дзіцячую, таму яны не вельмі “абцяжараны” рознымі пабочнымі адзінкамі. Тым не менш, казкі не пазбаўлены ветлівых слоў тыпу “калі ласка”, “дазвольце”, “з вашага дазволу” і пад. Менавіта гэтыя лексічныя адзінкі выкарыстоўвае выхаваная асоба, калі выказвае нейкую просьбу, просіць зрабіць паслугу, ды і ўвогуле проста пачынае размову.

Моўныя этыкетныя формулы **просьбы** складаюць 28% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету, зафіксаваных у беларускіх народных казках. Бадай, самымі распаўсюджанымі ў нашай лексіцы пры названай сітуацыі з’яўляюцца словы “калі ласка”, і казкі не сталі выключэннем: “Падумаў Янка ... і кажа рыбаку: – Накажы, **калі ласка**, каралю, што заўтра, пакуль сонца ўзыходзіць, ён сваю дачку ўбачыць.” [1, с. 225]; “Успомні там, **калі ласка**, Тром-сын, і пра нас, дакуль нам тут біцца?” [2, с. 282]; “Ты ёй скажы: “**Калі ласка**, Настасея-прыгажуня, пловіце да берага, я пакажу вам усе свае тавары.” [1, с. 288]; “Выкінь мне, **калі ласка**, з дна акіяна-мора залаты куфэрак Настасеі-прыгажуні.” [1, с. 290]. Ужыванне ветлівых слоў пры выказванні просьбы сведчыць не толькі пра выхаванасць гаворачага, але і пра тое, што ён імкнецца дасягнуць пэўнага эфекту, праецыруе станоўчы адказ, згоду ў выкананні просьбы.

Са словам *ласка* звязаны і многія іншыя ветлівыя словазлучэнні: *зрабі ласку, будзь ласкаў, каб вы ласкавы былі і інш.* У пэўных сітуацыях ветлівы зварот канкрэтызуецца з дапамогай асабовага займенніка: “Прасілі мядзведзь, воўк і дзік, каб вы **ласкавы былі**, да іх у госці прыйшлі.” [4, с. 23]; канкрэтнага зваротка з ужываннем назвы таго, каму адрасуецца просьба: “**Зрабі, браток, ласку**: вылажы за ноч жалезны мост ад каралеўскага палаца да заклітай змеевай выспы і пастаў на ім залатую карэту з шасцю коньмі.” [1, с. 226]; “**Зрабі ласку**, даражэнькая: дастань з дна акіяна-мора залатое яйка.” [1, с. 291]; “**Зрабі мне, будзь ласкаў**, гуслі-самаграі.” [1, с. 294]; “Прыходзіць стары да дзякана і просіць: – **Зрабі ласку**, айцец дзякан, прыходзь да нас нябожчыка хаваць.” [2, с. 126]; “**Будзьце ласкавы**, пусціце пераначаваць.” [2, с. 208].

Многія просьбы пачынаюцца са слоў “дазволь”, “дазвольце”. Пры гэтым такі зварот можа суправаджацца дадатковымі дзеяннямі, напрыклад, паклонам: “Пакланілася ліса цару і кажа: – Яснавяльможны цар. Я першая адгукнулася на твой загад. **Дазволь** мне за гэта выбраць хвост, які я пажадаю...” [4, с. 31]; “Пакланіўся хлопец дзядам: – **Дазвольце**, людзі добрыя, пераначаваць у вас.” [1, с. 272]; “Сіняя Світа перакінуўся ў чалавека і кажа: – **Дазволь** мне, цар, схавання яшчэ раз.” [4, с. 129]; –

А нічога, царочак-паночак. Цяпер дазволь паскакаць трохі ў тваіх пакоях. [4, с. 162].

У некаторых выпадках гаворачы дапускае, што яму могуць адмовіць; магчыма, у просьбе яго стрымліваюць іншыя прычыны: страх, няўпэўненасць і інш. У такім разе даволі часта просьба пачынаецца са слоў тыпу *ці не маглі б вы*: “*Узяла ваўка цікавасць. Ён і кажа: – А ці нельга было б, кумка, хоць адным вокам паглядзець на твайго гаспадара?*” [4, с. 21]; “*Ці не маглі б вы мяне туды завезці тое дзіва паглядзець?*” [2, с. 150]; “*Ці не прымеш мяне, магутны асілак Хведар Набілкін, за таварыша?*” [2, с. 181]. Адказ на просьбу мог быць як і цалкам станоўчы: – *Добра. Стаў свой шацёр.* [4, с. 181], так і з утрыманнем пэўнай умовы: – *Паглядзець-то можна, – адказвае лісіца, – але без падарунка лепш не прыходзь. Мой гаспадар падарункі любіць.* [4, с. 21].

Каб ветліва выказаць сваю просьбу, дзеючыя героі казак выкарыстоўваюць асобае называнне адрасата, ужытае ў форме 3-й асобы: – *А вось, бацюшка, прыйшоў да тваёй міласці з просьбай, у мяне ў хаце вялікая бяда: казёл памёр. Прыйшоў зваць цябе на пахаванне.* [4, с. 126]. Ужываючы выраз “да тваёй міласці”, гаворачы разлічвае на гэту самую міласць і на станоўчае задавальненне просьбы.

Нярэдка, каб дабіцца сваёй мэты пры выказванні просьбы, гаворачы не ўжывае ніякіх ветлівых слоў, акрамя хіба толькі звароткаў у памяншальна-ласкальнай форме, затое абячае што-небудзь зрабіць ці даць узамен: “*Пастушкі, пастушкі, дайце мне бычка-трацячка, а я вам дам за гэта пірог*”. [4, с. 12]. Падобныя дзеянні могуць быць своеасаблівымі эквівалентамі этыкетным адзінкам, але не здольны замяніць іх цалкам.

Просьба так ці іначай абцяжарвае таго, каму яна адрасавана. Таму зразумела, што выказваць яе ветлівы чалавек будзе выкарыстоўваючы адпаведныя этыкетныя адзінкі, будаваць выказванне так, каб дабіцца станоўчай рэакцыі на зварот. Аналіз казачных твораў паказаў, што такая этыкетная сітуацыя ў іх вельмі добра адлюстравана. Ужываюцца разнастайныя этыкетныя формулы: *калі ласка, будзьце ласкавы, каб ласкавы былі, зрабі ласку, да тваёй міласці* і пад. Частотным пры выказванні просьбы з’яўляецца слова *дазволь (дазвольце)*. Многія просьбы пачынаюцца з выказаў *ці не маглі б вы...*, *ці нельга было б...* і інш. Падобныя звароты накіраваны на станоўчы адказ і ў большасці выпадкаў так яно і здараецца. Этыкетныя нормы пры выказванні просьбы цалкам вытрыманы, і тым самым казкі здольны аказваць выхаваўчы ўплыў на чытача, слухача.

Адным з кампанентаў своеасаблівага ланцужка ўзаемаадносінаў “*просьба – згода – ...*” з’яўляецца *падзяка*. Яна як бы завяршае міні-сітуацыю адносін. Прычым ветлівы чалавек дзякуе не толькі за станоўчы адказ, але і за адмоўны. Моўныя этыкетныя формулы падзякі складаюць 14% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету, зафіксаваных у

беларускіх народных казках. І ўсё ж такі звычайна падзяка выказваецца пасля таго, як адзін камунікант зрабіў другому нейкую паслугу. У паўсядзённых зносінах ветлівы чалавек неаднаразова выкарыстоўвае гатовыя выразы (формулы) падзякі: *дзякую, удзячны вам*. У беларускіх народных казках мы неаднаразова сустракаемся з імі. Для этыкетных формул падзякі характэрна ўключэнне канкрэтызатараў. Гэта могуць быць і займеннікі, і канкрэтны зваротак, і ўжыванне таго і другога кампанентаў адразу: *Дзякую ж табе, кума, за добрую параду. Так і зраблю*. [2, с. 19]; *“Падыйшоў Янка да свайго памочніка, выняў табакерку і кажа: – Дзякую, браток! А цяпер ідзі адпачывай, бо ты, відаць, дужа змарыўся.”* [1, с. 226]. Падзяка звычайна з’яўляецца заканамерным ветлівым жэстам за нейкую паслугу, дапамогу, падарунак і інш.: *– Дзякуй за параду, – сказаў воўк. – Так і зробім* [4, с. 131]; *Выскачыла ваўчыца па жэрдках наверх і кажа Івану: – Дзякую за ратунак*. [6, с. 136]; *Цар кажа да старэйшых зяцёў: // – Вось што, зяці мае любя, аддаю я вам усё сваё царства, а сам застаюся ў вас на ласкавым хлебце. // – Дзякуем табе, татулька, – пакланіліся зяці*. [6, с. 176]; *Наеўся сіраціна, катка накарміў і нізка пакланіўся дзядку: // – Дзякуй, дзедка, за абед: даўно такой смачнай стравы не еў*. [1, с. 221]. Апошнія два прыклады ўтрымліваюць жэставае афармленне – паклон. Самі па сабе такія моўныя формулы этыкету з’яўляюцца выражэннем падзякі. Аднак функцыя іх не абмяжоўваецца толькі імкненнем аддзячыць тут і зараз. Звычайна ў казках дзейнічае прынцып “дабро за дабро”, і, выказваючы падзяку, гаворачы можа даць абяцанне адплаціць у будучым якой-небудзь добрай справай, аналагічнай паслугай: *– Дзякуй табе, малойча, што ты мяне ад смерці збавіў. Можна, будзе час, што і я табе ў чым-небудзь дапамагу*. [1, с. 223]. Такое абяцанне выразна дапаўняе саму падзяку, робіць яе больш шчырай.

Пры ўсёй, здавалася б, лагічнасці частага выкарыстання этыкетнай формулы падзякі ў казках, намі зафіксавана не вельмі шмат падобных прыкладаў. Прычынай гэтаму, думаецца, з’яўляецца выкарыстанне слоў аўтара, якія канстатуюць факт падзякі, не “ўкладваючы” самі словы ў вусны герояў: *Падзякаваў Тром-сын дзядкам і паехаў у свет на буланым кані*. [1, с. 274]; *Узяў Янка залатую табакерку, шчыра падзякаваў дзядку і пайшоў, падскокваючы, дахаты*. [1, с. 222]. Аўтар не проста канстатуе факт, а перадае эмоцыі, якія адчувае і праяўляе герой: ён не проста дзякуе, а дзякуе шчыра. Нездарма ў беларускай мове даволі распаўсюджана этыкетная формула падзякі *шчыра дзякую*.

Падзяка як выніковая рэакцыя за нейкую паслугу, падарунак і інш. у прааналізаваных творах прадстаўлена ў сваёй большасці нейтральнай формулай *дзякуй*. Часам падзяка дапаўняецца звароткамі, займеннікамі.

Такім чынам, камунікатыўная сітуацыя нярэдка падразумявае выказванне пэўнай просьбы, за якой ідзе станючы ці адмоўны адказ і як завяршэнне – выказванне падзякі. У беларускіх народных казках у цэлым

прадстаўлены названыя сітуацыі, аднак яны не адлюстроўваюць у поўным маштабе ўсё багацце нашай мовы. Такая сітуацыя магла быць выклікана тым, што казачнікі імкнуліся не перагружаць твор падобнымі выразамі і карысталіся толькі абмежаваным колам этыкетных формул, якія лёгка ўспрымаліся і запаміналіся. Аднак нельга сказаць, што казкі вельмі бедныя на ветлівасць. Проста ў большасці выпадкаў ужываюцца аднатыпныя моўныя формулы этыкету, якія немэтазгодна прыводзіць у поўнай колькасці. Так, пры выказванні просьбы самымі распаўсюджанымі з'яўляюцца моўныя формулы тыпу *калі ласка, будзьце (будзь) ласкавы, зрабі (зрабіце) ласку* і падобныя. Словы падзякі абмяжоўваюцца ўжываннем этыкетных формул тыпу *дзякую, дзякую табе / вам* і інш.

Літаратура

1. Беларускі фальклор: Хрэстаматыя. – Мінск, 1995. – 746 с.
2. Беларускія народныя казкі: для дашк. узросту / Апрац. А. Якімовіча; Уклад. М.А. Казбярук. – Мн.: Юнацтва, 1990. – 302 с.
3. Саўко, І. Калі ласка! Дзякуй! Добры дзень! / І.Саўко, У.Саўко // Роднае слова. – 1998. – № 7. – С. 24–27.
4. Не сілай, а розумам: Бытавыя казкі і казкі пра жывёл: Для дашк. і малод. шк. узросту / Уклад. А. Гурскі. – Мн.: Юнацтва, 1997. – 223 с.

А.А. Лукашанец (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СУЧАСНАЙ КАМУНІКАТЫўНАЙ ПРАСТОРАХ БЕЛАРУСІ (САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫ АСПЕКТ)

К пачатку ХХІ стагоддзя палітычная карта сучаснай Славіі кардынальна змянілася, што прывяло да істотнай карэкціроўкі моўных сітуацый у славянскіх краінах, змянення статусу славянскіх моў і іх месца ў камунікатыўнай прасторы сучасных славянскіх соцыумаў. Не з'яўляецца выключэннем у гэтых адносінах Рэспубліка Беларусь і беларуская мова – нацыянальная мова беларусаў.

Беларуская мова ў ХХІ стагоддзі – высокаразвітая літаратурная славянская мова з багатым слоўніковым складам, строгай сістэмай літаратурных норм і функцыянальных стыляў, распрацаванай нацыянальнай навуковай тэрміналогіяй, якая здольная абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага інфармацыйнага грамадства. Разам з тым спецыфіка функцыянавання беларускай мовы ў сучасным беларускім грамадстве абумоўлена:

- асаблівасцямі моўнай сітуацыі;
- афіцыйным статусам мовы;
- структурай сістэмы нацыянальнай мовы;
- камунікатыўнай магутнасцю мовы;
- функцыянальнай значнасцю мовы;

- наяўнасцю лінгвістычнага забеспячэння;
- наяўнасцю заканадаўчай базы і г. д.

Пасля распаду СССР і абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь у 1991 годзе сфера моўнага жыцця беларускага грамадства патрабавала неадкладнага ўпарадкавання, вызначэння афіцыйнага статусу найбольш пашыраных у камунікатыўнай прасторы моў і прававога ўрэгулявання іх функцыянавання ў найбольш важных сферах афіцыйнага ўжытку. Асноўныя аспекты ўрэгулявання моўнай сферы жыцця сучаснага беларускага соцыуму знайшлі сваё ўвасабленне ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь [1], якая замацоўвае дзяржаўны статус беларускай і рускай моў у краіне, і Законе “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” [2], які рэгулюе функцыянаванне дзяржаўных моў ва ўсіх сферах афіцыйных і неафіцыйных сфер зносін, вызначае правы грамадзян карыстацца дзяржаўнымі мовамі, а таксама абавязкі дзяржаўных органаў і службовых асоб па забеспячэнні гэтага права. Менавіта гэтымі дакументамі, вопытам 25-гадовага існавання і развіцця беларускай дзяржавы, а таксама сучаснымі тэндэнцыямі глабалізацыі і міжнароднай інтэграцыі і вызначаюцца сутнасць і асаблівасці сучаснай моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

У цэлым тып сучаснай моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь абумоўлены асаблівасцямі суіснавання дзвюх найбольш пашыраных у грамадстве беларускай і рускай моў і можа быць вызначаны як **эндаэкзагеннае блізкароднаснае двухмоўе, ускладненае мовамі нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем прысутнасці ва ўнутрынацыянальным моўным полі сусветных моў**. У прававых адносінах – гэта збалансаванае, а ў камунікатыўна-функцыянальным – незбалансаванае, нераўнаважнае блізкароднаснае беларуска-рускае двухмоўе.

Моўная сітуацыя ў Беларусі на сённяшні дзень, такім чынам, з’яўляецца дастакова складанай, асабліва ў адносінах функцыянавання мовы тытульнай нацыі, і не мае дакладных аналагаў у сучаснай Славіі.

Сучасныя славянскія краіны ў сваёй большасці нягледзячы на складладую палітру прысутных у нацыянальных соцыумах моў характарызуюцца рэальным дамінаваннем нацыянальнай славянскай мовы з афіцыйным статусам. У гэтых адносінах выдзяляюцца:

а) славянскія краіны з адной дзяржаўнай (афіцыйнай) мовай нацыянальнай большасці: Польшча, Чэхія, Балгарыя, Украіна і інш.;

б) славянскія краіны з дзвюма дзяржаўнымі (афіцыйнымі) мовамі: Беларусь (блізкароднасныя беларуская і руская мовы), Паўночная Македонія (няроднасныя македонская і албанская мовы);

в) славянскія краіны з трыма дзяржаўнымі (афіцыйнымі) мовамі: *de facto* афіцыйнае дзяржаўнае блізкароднаснае трохмоўе існуе ў Босніі і Герцагавіне (блізкароднасныя баснійская, сербская, харвацкая мовы);

г) славянскія краіны з нявызначанай нацыянальнай мовай: Чарнагорыя (“чарнагорская мова” яшчэ павінна прайсці шлях прызнання (або непрызнання) як “унутранымі”, так і “знешнімі” назіральнікамі).

Нарэшце, неабходна ўспомніць і пра славянскія літаратурна-пісьмовыя мовы, якія функцыянуюць як мовы нацыянальных меншасцей у блізкароднасным ці няроднасным моўным асяроддзі, напрыклад: верхня- і ніжнялужыцкая мовы ў Германіі, русінская мова ў Венгрыі, Славакіі і Украіне і інш.

Такім чынам, спецыфіка сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі на агульнаславянскім фоне заключаецца ў: а) блізкароднасным характары дзяржаўнага двухмоўя, б) рэальным прыкрытэце ў асноўных сферах камунікацыі мовы нацыянальнай меншасці і в) адсутнасці тэрытарыяльна-адміністрацыйнага соцыуму (асяроддзя), у якім мова нацыянальнай большасці (беларуская) выступала б адзіным ці пераважным сродкам камунікацыі. Відавочна, што асноўным парадоксам сучаснай моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляецца тое, што мова тытульнай нацыі і нацыянальнай большасці не з’яўляецца пераважнай мовай камунікацыі і рэальна займае другарадныя пазіцыі ў большасці афіцыйных сфер ужытку.

У сувязі з адзначаным важным з’яўляецца ўдакладненне ролі і месца беларускай мовы ў сучасным беларускім соцыуме не толькі як рэальнага сродку камунікацыі, але і перш за ўсё як важнейшага складніка нацыянальнага жыцця краіны і народа, фактару нацыянальнай ідэнтыфікацыі і адметнасці, гонару і годнасці нацыі, а таксама псіхалагічнага камфорту асобы. З улікам названых крытэрыяў неабходна прызнаць, што ў сучасным беларускім соцыуме беларуская мова перадусім з’яўляецца: а) дзяржаўнай мовай краіны; б) мовай беларускай нацыі; в) нацыянальнай мовай беларусаў; г) мовай нацыянальнай большасці ў краіне; д) мовай тытульнай нацыянальнасці.

Правамернасць і справядлівасць гэтых азначэнняў у адносінах да беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь грунтуецца як на нарматыўнай заканадаўчай базе, нацыянальным складзе краіны, так і агульнапрызнаных еўрапейскіх крытэрыях вызначэння паняццяў “нацыя” і “нацыянальная мова”. Параўн.:

“Нацыя – (ад лац. *natio* племя, народ), устойлівая этнасацыяльная агульнасць людзей, якія жывуць на адной тэрыторыі і звязаныя агульнасцю эканамічнага і сацыяльна-палітычнага жыцця, мовы, этнічнымі асаблівасцямі культуры, характару, духоўнага аблічча...

Сучаснае разуменне нацыі склалася ў канцы 18 стагоддзя, што было звязана ў часы Вялікай французскай рэвалюцыі з патрабаваннем дзяржаўнага суверэнітэту і пачаткам працэсу нацыянальнай самасвядомасці. Нацыя пачала асацыіравацца з дзяржаўнасцю і грамадзянскай ідэнтычнасцю, яе сімвал – слова “радзіма”. Створаная ў 18-19 стагоддзях у Францыі мадэль цывільнага грамадства гістарычна прадвызначыла разуменне нацыі як пэўнай формы суграмадзянства, якая ўключае ўсіх людзей, што пражываюць на пэўнай тэрыторыі, незалежна ад іх расавай і сацыяльнай прыналежнасці, рэлігійных перакананняў. Такім

разуменнем нацыі сцвярдзлася формула “адзін народ – адна тэрыторыя – адна дзяржава”, якая паслужыла першасным арыенцірам фарміравання нацыянальнай дзяржавы ў Еўропе 19 стагоддзя” [3, с. 393];

“Этатычныя тэорыі зыходзяць з таго, што нацыю ўтвараюць людзі не абавязкова аднаго этнічнага паходжання, але якія адносяцца да дадзенай дзяржавы як да сваёй Бацькаўшчыны” [4, с. 220];

“Нацыянальная мова – сацыяльна-гістарычная катэгорыя, якая азначае мову, што з’яўляецца сродкам зносін нацыі і выступае ў дзвюх формах: вуснай і пісьмовай. Нацыянальная мова фарміруецца разам з утварэннем нацыі, з’яўляючыся адначасова перадумовай і ўмовай яе ўзнікнення і існавання, з аднаго боку, і вынікам, прадуктам гэтага працэсу – з другога.

...Найбольш тыповай формулай суаднесенасці мовы з грамадскай структурай з’яўляецца формула “адзін ідыём (мова) – адзін соцыум”. Для нацыянальнай мовы часта, але далёка не заўсёды характэрным соцыумам з’яўляецца дзяржава (ісландская мова ў Ісландыі, італьянская мова ў Італіі і г. д.).

Дастаткова распаўсюджанай у сучасным свеце можна лічыць формулу “адзін ідыём (мова) – розныя соцыумы”. Калі пад соцыумам разумець і дзяржаву, то размова ідзе пра тое, што адзін і той жа ідыём (мова) абслугоўвае розныя нацыянальныя дзяржавы. Рэальна адзіная мова існуе ў розных нацыянальных дзяржавах у выглядзе яе варыянтаў, г. зн. асобных сацыялінгвістычных аб’ектаў, якія можна называць нацыянальнымі варыянтамі адзінай мовы (у Англіі існуе брытанскі варыянт англійскай мовы, у ЗША – амерыканскі варыянт англійскай мовы, у Партугаліі – лузітанскі варыянт партугальскай мовы, у Бразіліі – бразільскі варыянт партугальскай мовы, побач з пірынейскай іспанскай існуюць два дзясяткі лацінаамерыканскіх нацыянальных варыянтаў і г. д.)” [5, с. 325–326].

Такім чынам, усталяванае ў сучаснай еўрапейскай свядомасці разуменне сутнасці паняццяў “нацыя”, “нацыянальнасць” і “нацыянальная мова” дазваляе сцвярджаць наступнае:

1. У шматнацыянальным соцыуме (краіне) сучасныя паняцці “нацыя” і “нацыянальнасць” не з’яўляюцца тоеснымі: нацыя – усе грамадзяне краіны (нацыя = краіна) незалежна ад іх нацыянальнай прыналежнасці; нацыянальнасць – гістарычная супольнасць людзей (частка соцыуму), аб’яднаная адзінствам этнічнай тэрыторыі пражывання, агульнасцю гісторыі, мовы, культуры, псіхалагічных рыс, менталітэту і светапогляду.

2. У сучаснай камунікатыўнай прасторы Беларусі толькі дзяржаўная беларуская мова можа прэтэндаваць на статус: а) мовы беларускай нацыі, б) нацыянальнай мовы беларусаў і в) мовы тытульнай нацыі.

3. Дзяржаўная руская мова ў Рэспубліцы Беларусь, з’яўляецца: а) пераважным сродкам камунікацыі ў беларускім соцыуме (дзяржаве), б) нацыянальнай мовай рускіх па нацыянальнасці грамадзян Беларусі,

в) мовай міжнацыянальных і міжнародных зносін. На сённяшні дзень не існуе дастатковых лінгвістычных, палітычных, ідэалагічных і адукацыйных падстаў лічыць рускую мову ў Беларусі нацыянальным (беларускім) варыянтам і набыцця ёю статусу мовы беларускай нацыі.

Літаратура

1. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь (са змяненнямі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферэндумах 24 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г.).
2. Закон Рэспублікі Беларусь ад 26 студзеня 1990 г. № 3094-XI «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» (У рэдакцыі Закона ад 13 ліпеня 1998 г. N 187-3).
3. Вонсович, Л.В. Нацыя / Л.В. Вонсович // Рэспубліка Беларусь: Энцыклапедыя: в 6 т. Т. 5. – Мінск: БелЭН, 2007. – 752 с.
4. Дубянецкі, С.Ф. Нацыя / С.Ф. Дубянецкі // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 11. – Мн.: БелЭН, 2000. – 560 с.
5. Степанов, Г.В. Национальный язык / Г.В. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Л.В. Лукашова (Віцебск)

ВІДЫ ЗАГАЛОЎКАЎ АРТЫКУЛАЎ СМІ ПА СПАСАБЕ ІХ ВЫРАЖЭННЯ

Вядома, што загаловкі займаюць значнае месца ў структуры твора, бо яны падкрэсліваюць асноўную яго думку, лаканічна перадаюць змест, выражаюць стаўленне аўтара да апісанай сітуацыі або падзеі. Вартасць публіцыстычнага тэксту залежыць ад яго магчымасці зацікавіць чытача. Загалавак адыгрывае ў гэтым далёка не апошнюю ролю. Менавіта таму актуальным з'яўляецца даследаванне стылістычных і функцыянальных асаблівасцяў заголоўкаў, іх структуры і спосабаў выражэння. Мэта артыкула – выяўленне відаў заголоўкаў артыкулаў беларускамоўных СМІ па спосабе іх выражэння.

Матэрыялам паслужыла картатэка, сабраная аўтарам з наступных беларускамоўных інтэрнэт-версій газет: “Наша Ніва”, “Звязда”, “Беларускі партызан”, “Рэгіянальная газета”, а таксама з інфармацыйных інтэрнэт-рэсурсаў “БЕЛ спутнік” і “Белта” за 2017-2019 гг. Выкарыстаны апісальны, тэкстуальна-аналітычны і супастаўляльны метады даследавання.

Спецыфічныя па сваёй структуры загаловкі прааналізаваных выданняў служаць розным мэтам: яны прымушаюць чытача зацікавіцца інфармацыяй, пабуджаюць да дзеяння, аказваюць уплыў на эмоцыі і пачуцці, забяспечваюць кампрэсію інфармацыі. Загаловкі могуць быць выражаны рознымі спосабамі. У сувязі з гэтым вылучаюцца загалавак-рэклама, загалавак-факт, загалавак-цытата, загалавак-пытанне, загалавак-паведамленне, загалавак-тэма.

Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца **загалолак-факт** і **загалолак-паведамленне**. Загалолак-факт часцей за ўсё выражаны простым аднастаўным (дзеяслоўным) ці двухстаўным апавядальным сказам, у якім змяшчаецца фактычны матэрыял (лічбы, даты, уласныя імёны, прозвішчы, геаграфічныя найменні, гістарычныя факты, назвы пасад і г.д.). Да ліку загалоўкаў-фактаў мы аднеслі наступныя: *“Беларусь стала імпарцёрам нарвежскай фарэлі”*; *“Супрацоўнікі МНС выратавалі жыццё журналісту Вадзіму Казначэву”*; *“Памёр літаратурны крытык Дзмітрый Бугаёў”*; *“Сапраўдны замак Чорнай Панны быў не ў Нясвіжы”*; *“390 гадоў Шарлю Кэро”*; *“На выданне беларускамоўнага збору твораў Алексіевіч сабралі 230 тысяч рублёў”*; *“Амаль 100 кілаграмаў гашышу затрымалі беларускія пагранічнікі пад Брэстам”*; *“Фільмы Спілберга сабралі ў пракаце звыш \$10 млрд.”*; *“У Егіпце знайшлі грабніцу высакароднай жрыцы”*; *“Пашынян абраны прэм’ер-міністрам Арменіі”* і інш. Такія загалоўкі не патрабуюць ад чытача папярэдняга ведання інфармацыі і лёгка запамінаюцца дзякуючы сваёй лаканічнасці.

Загалолак-паведамленне па сваёй форме і структуры падобны да загалоўка-факта, аднак ён не змяшчае лічбаў, статыстычных дадзеных ці гістарычных фактаў, а толькі паведамляе пра нейкую падзею. Да іх ліку мы аднеслі наступныя: *“У Літве прапануюць забараніць георгіеўскія стужкі”*; *“У Вільні ў дзяржаўныя святы праезд у грамадскім транспарце будзе бясплатным”*; *“Як каралеўскія гусары Стэфана Баторыя акружылі шведаў у Гродне”*; *“Трамп назваў адносіны з Кім Чэн Ынам добрымі”*; *“Як Наста і Зміцер Дашкевічы закалолі свінку. Адзін дзень з жыцця маладой сям’і”* і інш.

Загалолак-цытата ўтрымлівае цытату з тэксту публікацыі, можа змяшчаць найменні галоўных дзейных асоб, іх думкі, тым самым дапамагае падвоіць цікавасць да артыкула. Цытата, як правіла, належыць вядомай, аўтарытэтай асобе, што і прыцягвае ўвагу чытача, дапамагае яму сфармуляваць стаўленне да падзеі ці сітуацыі, апісанай у тэксце. Праз загалолак-цытату можна зразумець аўтарскія адносіны да падзеі, бо менавіта аўтар выбірае з вялікай колькасці цытат тую адзіную, якая стане загалоўкам. Да загалоўкаў-цытат мы аднеслі наступныя: *«“Поўная маральная дэградацыя”, – Раўкоў рэзка выказаўся пра дзедаўшчыну і стаўленне афіцэрства»*; *«Марыя Васілевіч: “Сваю перамогу прысвячаю бацькам”»*; *«ALEKSEEV: “Good luck на-беларуску – прывітанне!”»* і інш.

Загалолак-тэма звычайна выражаны простым аднастаўным іменным апавядальным сказам. Радзей – складаным сказам, дзе першая частка – аднастаўны іменны сказ, у якім задаецца тэма, а другая – двухстаўны сказ, які коратка тлумачыць папярэдні. У такіх загалоўках заўсёды называецца праблема, што знаходзіцца ў цэнтры журналісцкага твора. Такі від загалоўка выкарыстоўваецца у выпадку, калі прадметам гаворкі выступае не падзея ці з’ява, а чалавек ці матэрыяльны або духоўны аб’ект, напрыклад: *“Новы сезон Прэміі Цёткі”*; *“Кніга Валянціны Аксак”*;

“Сяброўскае вітанне Таджыкістану”; “Малая радзіма Івана і Кацярыны”; “Працяг падарожжаў з Францыскам Скарынам”; “Афрадыта і Станюта – у экспазіцыі твораў Уладзіміра Слабодчыкава”; “Канстанцін Астрожскі”; “Пуцяводная зорка Паўла Шарамета”; “Хто іграў Шэрлака Холмса” і інш.

На пятым месцы па колькасці ўжыванняў знаходзіцца спосаб выражэння загалоўка праз пыталны сказ – **загалавак-пытанне**. Да ліку такіх загалоўкаў трэба аднесці наступныя: *“Як яно – быць ростам 126 см у правінцыяльным горадзе? Гісторыя Галіны”; “Чаму Скарына не наважыўся выдаць Біблію народнай мовай?”; “Ці здарыцца нашэце тараканаў на Кітай?”*. Выступаючы ў ролі загалоўка, пыталныя сказы могуць у большай ступені, чым іншыя віды загалоўкаў, прыцягнуць увагу чытача да наступнага тэксту, накіраваць аўдыторыю на пошук адказу. Такія загалоўкі дазваляюць журналісту выказаць сваё стаўленне да з’яў, адлюстраваных у публікацыі, задаць гэтае пытанне адрасату і тым самым заклікаць яго да роздумаў. Часам такія загалавак заснаваны па прынцыпе параўнання ці супрацьпастаўлення, напрыклад: *“Дарвін, ты памыляешся? Людзі пайшлі ад кракадзіла?”; “Чым чыноўнікі ЖКГ падобны на барона Мюнхгаўзена?”; «Чаму ў праграмах “Барадзіно” ёсць, а “Пахне чабор” няма» і інш.*

Яшчэ адзін від загалоўка, які сустракаецца на старонках газет, – гэта **загалавак-рэклама**. Такі загалавак анансуе пэўнае мерапрыемства, выхад фільма, кнігі ці адкрыццё якой-небудзь пабудовы. Звычайна ён выражаны простым аповядальным сказам, у склад якога ўваходзяць дзеясловы *пакажуць, адбудзецца, плануецца, правядзе, пройдзе* і інш. Да загалоўкаў-рэклам мы аднеслі наступныя: *“У Мінску ў суботу пройдзе парад рэтрааўтамабіляў”; “У Беларусі пакажуць 3D-спектакль паводле Дастаеўскага”; “У Беларусі пройдуць экалагічныя акцыі”; “Баксёр Кірыл Рэліх правядзе абарону тытула чэмпіёна свету ў верасні”; «Фільм “Трэнер” ужо ў пракаце»; “Копіі дакументаў аб стасунках Горкага і Багдановіча з’явіцца ў Мінску”*.

Такім чынам, варта падкрэсліць разнастайнасць відаў загалоўкаў па спосабе іх выражэння, выяўленых намі ў прааналізаваных выданнях, і звярнуць увагу на тое, што ўсе вылучаныя віды назваў адрозніваюцца функцыянальным прызначэннем, формай падачы інфармацыі і структурай.

Літаратура

1. Шостак, М.И. Репортёр: профессионализм и этика / М.И. Шостак. – Москва: Изд. РИП-холдинг, 2001.

ТРАНСАНІМІЗАЦЫЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПРЭСАНІМІІ

Назвы перыядычных выданняў, як і некаторыя іншыя разрады онімаў (артыонімы, эргонімы і інш.), адносяцца да адзінак штучнай намінацыі. У сучаснай анаматалогіі не існуе адзінага падыходу да класіфікацыі спосабаў утварэння онімаў, якія належаць да названай групы.

Апісваючы агульныя працэсы онімаўтварэння, Н.У. Падольская вылучае наступныя ўтваральныя тыпы ўласных адзінак: анімізацыя апелятыва, трансанімізацыя ўласнага імя і запазычванне іншамоўных адзінак. Названыя спосабы характэрныя як для аднакампанентных лексем, так і для онімаў-словазлучэнняў [1, с. 43].

На наш погляд, заслугоўвае ўвагі класіфікацыя ўтварэння штучных імён Т.П. Раманавай, дзе аўтарам былі вылучаны наступныя спосабы канструявання рэкламных імён: лексіка-семантычны (семантычная анімізацыя і трансанімізацыя, запазычванне), марфалагічны (афіксацыя, плуралізацыя, словаскладанне, абрэвіяцыя, усячэнне, эліпціраванне, тэлескапія), лексіка-сінтаксічны (імя-словазлучэнне, імя-сказ), фанетычны і комплексны спосабы ўтварэння [3, с. 205].

Назвы беларускіх перыядычных выданняў падпарадкоўваюцца агульным для онімаўтварэння прынцыпам. Так, адным са спосабаў утварэння беларускіх прэсонімаў з’яўляецца трансанімізацыя.

Трансанімізацыя – працэс пераходу ўласнага імя з аднаго разраду ў іншы. Як і анімізацыя, трансанімізацыя падзяляецца на семантычную (утварэнне без трансфармацыі ўтваральнага слова) і граматычную (утварэнне са змяненнем марфемнай структуры) [2, с. 92]. У сістэме прэсонімаў дадзены спосаб характэрны для ўтварэння манакампанентных найменняў (каля 15% ад агульнай колькасці аднакампанентных назваў перыядычных выданняў). Аднак сустракаюцца выключэнні сярод бі- і полікампанентных назваў, якія таксама ўтвораны шляхам трансанімізацыі.

У залежнасці ад разраду ўтваральнага оніма вылучаюцца наступныя віды трансанімізацыі:

1) **ЭРГОНІМ → ПРЭСОНІМ**. Названы від трансанімізацыі найбольш прадуктыўны ў беларускай прэсаніміі. Вылучаюцца розныя віды назваў “дзелавых аб’яднанняў людзей” [2, с. 151], якія паслужылі асновай для ўтварэння найменняў газет, часопісаў, бюлетэняў. Аналіз назваў перыядычных выданняў, утвораных ад эргонімаў, сведчыць пра існаванне пэўных намінацыйных тэндэнцый, актуальных для розных храналагічных перыядаў. Так, для 1920–1930-х гадоў характэрна выкарыстанне ў якасці прэсоніма назваў заводаў, фабрык, камбінатаў. Намі вылучаны намінацыі,

утвораныя шляхам семантычнай: *Большавік* (Мінск, 1927)², *Камунарка* (Мінск, 1930), *Сцяг індустрыялізацыі* (Віцебск, 1928), *Чырвоная зара* (Чашнікі, 1930) – і граматычнай трансанімізацыі, якая рэалізуецца ў наступных утваральных мадэлях:

1) адзінкі, утвораныя ад прозвішчаў асоб, у гонар якіх названы фабрыка, завод, камбінат з дапамогай:

1.1) далучэння суфікса *-ец-* да ўтваральнай асновы: *Варашылавец* (Мінск, 1929), *Куйбышавец* (Віцебск, 1939; Мінск, 1931), *Молатавец* (Мінск, 1929), *Сталінец* (Магілёў, 1931);

1.2) усячэння асновы і суфікса *-ац-*: *Валадарац* (Магілёў, 1932);

2) назвы, утвораныя далучэннем суфікса *-авец-* да ўтваральнай асновы (назвы фабрыкі, завода, камбіната): *Белпрамбудавец* (Мінск, 1934), *Камінтэрнавец* (Гомель, 1928), *Лекертавец* (Віцебск, 1934), *Прафінтэрнавец* (Віцебск, 1929).

Для адэргонічных прэсонімаў пачатку 1930-х і сярэдзіны 1950-х гадоў характэрна выкарыстанне наймення калгаса, саўгаса (якія выдавалі газету) як назвы перыядычнага выдання. Фіксуюцца намінацыі, якія ўтварыліся шляхам семантычнай трансанімізацыі: *Зара* (Буда-Кашалёва, 1957), *Зара Захада* (Заслаўе, 1933), *Камсамолец* (Паперня, 1931), *Камсамольская праўда* (Орша, 1933), а таксама адзінкі, утвораныя граматычнай трансанімізацыяй з выкарыстаннем суфіксаў *-ец-*, *-авец-*, далучанага да ўтваральнай асновы (назвы калгаса, саўгаса або прозвішча асобы, у гонар якой яны названы): *Гастэлавец* (Мінск, 1957), *Камунаравец* (Уваравічы, 1934, 1958), *Ленінец* (Заслаўе, 1958; Рагачоў, Рыжэвічы, 1957), *Свярдловец* (Дзяржынск, 1933), *Сталінец* (Дзяржынск, 1934).

Семантычная трансанімізацыя адбываецца і на базе іншых груп эргонімаў:

- назва грамадскага аб'яднання, таварыства, згуртавання і пад.: *Ахова птушак Бацькаўшчыны* (Мінск, 2006), *Бацькаўшчына* (Гродна, 1919), *Гоман літаратурны* (Мінск, 2008), *Полацкая ініцыятыва* (Полацк, 1917), *Трэці сектар* (Гродна, 2001), *Узвышша* (Мінск, 1927), *Юны спартак* (Мінск, 1923);

- назва навуковай арганізацыі, навукова-аналітычнага цэнтра: *Беларуская перспектыва* (Мінск, 1999), *Гістарычныя веды* (Мінск, 2002), *Крыўя* (Мінск, 1994);

- назва камерцыйнай арганізацыі: *Марыола* (Ліда, 1993).

2) **ТАПОНІМ** → **ПРЭСОНІМ**. Для ўтварэння беларускіх назваў перыядычных выданняў выкарыстоўваюцца назвы ўнутрырэспубліканскіх рэалій. Шляхам семантычнай трансанімізацыі ўзніклі назвы, утваральнай базай для якіх паслужыла назва краіны: *Беларусь* (Вільня, 1913; Мінск,

² Тут і далей пры назве газеты, часопіса, бюлетэня ў дужках падаецца назва населенага пункта, у якім друкавалася перыядычнае выданне, а таксама год выхаду першага нумара пад дадзенай назвай.

1905, 1919, 1944), назва рэгіёна: *Палессе* (Гомель, 1996), назва ракі: *Нёман* (Вільня, 1932), назва ляснога масіву: *Белавежская пушча* (Мінск, 1995).

Адзінкавыя адтапонімныя найменні ўтвораны з дапамогай граматычнай трансанімізацыі. Так, назва газеты *Віцьбічы* (Віцебск, 1991) утварылася ад патамоніма *Віцьба* з дапамогай суфікса *-іч-*. Назва ракі *Дняпро* паслужыла ўтваральнай асновай для ўтварэння прэсонімаў *Дняпровец* (Рэчыца, 1962) (з дапамогай суфікса *-овец-*) і *Задняпроўе* (Орша, 2000) (з дапамогай прыстаўкі *за-* і суфікса *-оўж-*).

3) **АНТРАПОНІМ** → **ПРЭСОНІМ**. Адантрапонімныя прэсонімы, як і назвы папярэдніх груп, утвараюцца спосабамі семантычнай або граматычнай трансанімізацыі.

У аснове семантычнай трансанімізацыі – выкарыстанне жаночага ўласнага імя ў якасці назвы газеты і часопіса: *Валянціна* (Лельчыцы, 2002), *Рагнеда* (Салігорск, 1993), *Саламея* (Гродна, 1998).

Пры граматычнай трансанімізацыі дэрывацыйнай базай выступаюць прозвішчы палітычных, грамадскіх дзеячаў. Назвы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы (прозвішча) суфікса *-ец-*: *Ленінец* (Браслаў, Ганцавічы, Давыд-Гарадок, 1950; Высокае, 1945; Добруш, Камянец, 1962; Лагішын, 1944; Плешчаніцы, 1938; Талачын, 1960; Церахоўка, 1958), *Сталінец* (Арэхаўск, 1947; Бешанковічы, Орша, 1932; Бягомль, Глуск, Гомель, Расоны, Сураж, 1934; Ветрына, Грэск, Добруш, Журавічы, 1935; Дамачава, Мікашэвічы, 1944; Новая мыш, Падсвілле, Смаргонь, Столін, 1950; Нясята, Пухавічы, Сянно, 1933), *Стаханавец* (Бабруйск, Церахоўка, 1938; Віцебск, 1930).

Такім чынам, пры трансанімізацыі прэсонімаў утваральнай базай служаць у асноўным эргонімы. Некалькі радзей сустракаюцца найменні перыядычных выданняў, асновай для ўтварэння якіх з’яўляюцца тапонімы і антрапонімы.

Літаратура

1. Подольская, Н.В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) / Н.В. Подольская // Вопр. языкознания. – 1990. – № 3. – С. 40–54.
2. Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская ; отв. ред.: А.В. Суперанская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1988. – 187 с.
3. Романова, Т.П. Система способов словообразования рекламных собственных имен / Т.П. Романова // Вестн. Самар. гос. ун-та. – 2007. – № 5/2. – С. 205–214.

АБ СЕМАНТЫЧНЫМ АБ'ЁМЕ СЛОВА І ЯГО АДЛЮСТРАВАННІ Ё ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

Сярод семантычных зрухаў, што адбываюцца ў лексіцы беларускай мовы, асобнае месца належыць працэсу змянення значэнняў слоў. Працэс гэты абумоўлены гістарычна, прычына такога змянення – непасрэднае ўжыванне слова. У пачатковы момант з'яўлення слова ў мове назіраецца няпоўнае супадзенне словаўтваральнага і лексічнага значэнняў, іменна ўжыванне ў розных умовах зносінаў прыводзіць да ўзбагачэння семантычнай структуры слова.

З асаблівай вастрынёй і актуальнасцю гэтае пытанне паўстае перад лексікографамі, задача якіх – у найбольш поўнай ступені адлюстраваць лексічнае багацце беларускай мовы ва ўсёй яго разнастайнасці. У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа ажыццяўляецца падрыхтоўка да перавыдання «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (1977–1984, далей – ТСБМ). Нягледзячы на прызнаны навуковы ўзровень слоўніка, яго значэнне для айчынай лексікаграфіі і прафесіяналізм вучоных, якія працавалі над яго ўкладаннем, сённяшнія рэаліі вымагаюць уважліва, а ў некаторых выпадкаў і нават крытычна ставіцца да пытання вызначэння семантычнага аб'ёму слова.

Працуючы над кожнай рээстравай адзінкай, трэба браць пад увагу, што ў працэсе функцыянавання слова ў мове нярэдка адбываецца пашырэнне яго значэння. Пашырэнне значэння абазначае павелічэнне аб'ёму паняцця, якое разглядаецца (г. зн., павелічэнне колькасці прадметаў і з'яў, названых гэтым паняццем), у выніку чаго могуць ўзнікаць новыя асобныя значэнні, а таксама адценні значэння ці кантэкстуальныя ўжыванні [1, с. 514].

Новыя адценні значэння ўзнікаюць нячаста, паколькі на сучасным этапе развіцця мовы пераасэнсаванне слова шляхам своеасаблівай метафарызацыі ці аналігізацыі фактычна прыводзіць да з'яўлення новых значэнняў слоў. Гаворка ідзе хутэй пра тыя адценні слоў, якія даўно ўжо ў іх развіліся, але засталіся незаўважанымі ці не былі зафіксаваны ў лексікаграфічных крыніцах.

У якасці прыкладу прывядзём дзеяслоў *адгрукаць*. ТСБМ засведчыў чатыры яго значэнні, першае з якіх 'перастаць грукаць' [2, т. 1, с. 127]. Значэнне сфармулявана і пададзена па ўмоўнай схеме, прынятай для групы дзеясловаў з прыстаўкай ад- са значэннем заканчэння дзеяння: *адгаманіць* – 'закончыць, перастаць гаманіць' [2, т. 1, с. 126], *адгрымець* – 'перастаць грымець' [2, т. 1, с. 127], *адзвінець* – 'празвінець; перастаць звінець' [2, т. 1, с. 134], *адшумець* – 'кончыць, перастаць шумець' [2, т. 1, с. 196] і пад. Ва ўсіх пералічаных дзеясловах або як адценне да першага значэння, або

як асобнае значэнне ў слоўніку адзначана ‘мінуць, прайсці, закончыцца’ з паметай *перан.* і, пры неабходнасці, удакладненнем (аб часе; пра што-н. буйнае, шумнае; пра што-н. шумнае, гучнае; пра што-н. шумнае, гаманлівае). Лагічным падаецца, што па ўказанай схеме павінна быць распрацавана і лексічнае значэнне дзеяслова *адгрукаць*, аднак у слоўнікавым артыкуле да яго адзначанае адценне значэння не прыводзіцца. Гэта можа тлумачыцца або адсутнасцю такога адцення значэння ў слове, або адсутнасцю прыкладаў на момант стварэння слоўніка.

Сёння на дапамогу ўкладальніку слоўніка прыходзіць нацыянальны корпус беларускай мовы (далей – корпус)³, у якім якраз і пацвердзілася ўжыванне дзеяслова *адгрукаць* з названым адценнем да першага значэння: *Адышла, адгрукала навала, Ленінград, ты здужаў ў барацьбе!; Нямала адгрукала Чорных гадзін, Ды шлях не забыць мне ніколі адзін — За рэчкай; Ён нам падабаўся усім, На ўсход ён кірункам пралёг векавым; Вясна вакол, адгрукалі марозы, Ручай паміж палеткамі журчыць...* Прыведзеныя прыклады з’яўляюцца цытатамі з твораў Петруся Броўкі. Магчыма, у свой час не зафіксавалі адценне значэння, паколькі не мелі пад рукой поўнага збору твораў пісьменніка або палічылі яго за аўтарскае ці кантэкстуальнае ўжыванне.

Аналіз ілюстрацыйнага матэрыялу з корпуса паказаў, што сёння дзеяслоў *адгрукаць* захаваў у сваёй структуры адценне значэння ‘мінуць, прайсці, закончыцца’, а вось сфера яго ўжывання змянілася з мовы мастацкай літаратуры на мову СМІ: *Адгрукаў фестываль «Залатая восень»* (ч-с «Дзедзіч»); *Магчыма, яны хочуць знайсці нешта мадняявае, кшталту новага Placebo ці Akute. Прычым, гэта будзе маднявым толькі тут, у нашай краіне, тым часам як на Захадзе яно ўжо усё даўно адгрукала* (Еўрадае).

Акрамя схаванага адцення значэння семантычны аб’ём дзеяслова *адгрукаць* сёння варта дапоўніць і новымі (у сапраўднасці таксама раней проста не адзначанымі значэннямі). Адно з іх суадносіцца з дзявятым па ліку значэннем дзеяслова *адбіць* ‘выстукаць рытмічнымі ўдарамі’, а дакладней з адценнем да гэтага значэння ‘перадаць па тэлеграфі’ [2, с. 118]: *Здагадлівы лівень Адгрукаў дэпешу: «Прыехаць Сябе я надзеяй не цешу...»* (Рыгор Барадулін), другое – з адценнем да другога значэння дзеяслова *споўніцца* ‘скончыцца, прайсці (пра час, тэрмін чаго-н.)’, а іменна ‘пра дасягненне кім-н. пэўнага ўзросту’ [2, т. 5, кн. 1, с. 271]: *Дзед Андрэй і дзед Халімон – суседзі... Пражылі яны, можна сказаць, сцяна ў сцяну ўсё сваё жыццё. А кожнаму з іх цяпер па восем дзясяткаў адгрукала* (Мікола Ваданосаў); *Хадзіў у “Нёман”, на вячэру да А. Кудраўца. 65 адгрукала ўчора (не на папярце, а на памяці маці)* (Ніл Гілевіч). Пры падрыхтоўцы да перавыдання ТСБМ у падачы ілюстрацыйнага матэрыялу

³ Увесь ілюстрацыйны матэрыял даецца з Беларускага N-корпуса: <https://bnkorporus.info/>.

ўкладальнікі кіруюцца прынцыпам дыяхраніі, а прыведзеныя прыклады (калі ўстаноўлена іх аўтарства і гады публікацыі твораў) паказваюць, што ўжо на той час былі кантэксты, якія засведчылі ўжыванне дзеяслова адгрукаць са значэннямі, якія не атрымалі своечасовай фіксацыі.

Для параўнання разгледзім некаторыя словы, у якіх новыя значэнні з'яўляюцца сапраўды новымі, г.зн. развіліся ў словах у працэсе гістарычнага развіцця. Развіццё новага значэння ішло двума асноўнымі шляхамі: праз дэтэрміналагізацыю (і пасля далейшую канкрэтызацыю) і праз пераасэнсаванне слова (набыццё словам адцення размоўнасці).

Пад дэтэрміналагізацыяй у лінгвістыцы разумець страту словам ўласна тэрміналагічнага значэння і пераход яго ў разрад агульнаўжывальных слоў [1, с. 161]. Так, са сферы музыкі ў разрад агульнаўжывальнай лексікі ў свой час перайшоў спецыяльны тэрмін *адажыя*, які абазначае ў перакладзе з італьянскай мовы 'ціха, павольна (аб тэмпе выканання музычнага твора)'. З цягам часу гэта слова стала абазначаць не толькі тэмп выканання, але і сам 'музычны твор або яго частку, што выконваецца ў павольным тэмпе' [2, т. 1, с. 113]. Прыклады з корпуса паказваюць, што сэнна слова *адажыя* мае і трэцяе значэнне, не зафіксаванае яшчэ ў ТСБМ – 'у класічным балете: павольны сольны або дуэтны танец': *Нумарам з балета «Спартак» у святочным канцэрце будзе менавіта Адажыя ў выкананні Людмілы Кудраўцавай і Антона Краўчанкі* (news.21.by); *Напрыклад, Адажыя не можа доўжыцца больш за пэўны час: артысты стамляюцца фізічна. А ў нас у балете другое Адажыя вялікае* («Звязда»).

Другі шлях развіцця новага значэння прасочваецца ў цэлай групы агульнаўжывальных, сталых слоў беларускай мовы, часцей за ўсё ў дзеясловаў і назоўнікаў. Напрыклад, у дзеяслова *адбамбіць*, у якога развілося новае значэнне 'адыграць канцэрт': *Яны толькі прыехалі з Гомеля, нявыспаныя і крыху стомленыя, але на канцэрт гэта не паўплывала. Прышлі, адбамбілі, сарвалі апладысменты* (Еўрарадыё); *Ну што зробіш – пяцітысячнік* [сталічны Палац спорту]. *Трэба адбамбіць і адпачываць!* (news.tut.by).

Пераасэнсаванне ў напрамку яшчэ большай размоўнасці, якая набліжаецца да ўзроўню слэнгу ў выніку сацыяльнай дыферэнцыяцыі, атрымаў назоўнік *адвёртка*. Сэнна слова ўжываецца не толькі для называння звычайнага 'інструмента для закручвання і выкручвання шрубаў' [2, т. 1, с. 122], але, хоць, можа, гэта і нечакана, алкагольнага напітку, а дакладней кактэйлю на аснове гарэлкі. Ёсць некалькі версій на конт яго складнікаў (гарэлка з любой газіроўкай, часцей за ўсё салодкай, з пепсі, з сокам, часцей за ўсё апельсінавым), што не мае, аднак, непасрэднага дачынення да лінгвістыкі. А вось што сапраўды цікава, дык гэта шлях узнікнення такога значэння ў беларускай мове.

Мяркуем, што пашырэнне значэння адбылося праз узаемадзеянне з рускай мовай і прамое запазычанне з яе. У мове суседзяў слова *адвёртка* са значэннем ‘гарэлка з апельсінавым сокам’ на дадзены момант ужо класіфікавана як адзінка моладзевага слэнгу ў некалькіх тэматычных анлайн-слоўніках. Магчыма, развіццё новага значэння адбылося не ў рускай мове, а, у сваю чаргу, было запазычана ёй з англійскай. У перакладной частцы артыкула «Вялікага новага Англа-Рускага слоўніка» (New big English-Russian dictionary. 2012. – <https://slovar-vocab.com/english-russian/big-new-vocab.html?l=sr>) да слова *screwdriver* прыводзяцца два значэнні: 1. *адвёртка*; 2. *кактэйль «адвёртка»* (гарэлка з апельсінавым сокам). У англійскай мове новае значэнне слова развілося, хутчэй за ўсё, дзякуючы моўнай гульні: частка *screw* (‘шруба’), блізкая па гучанні і напісанні да слова *screwed* (‘п’яны’). Такім чынам, развіўшыся ў англамоўным асяроддзі, значэнне ў гатовым выглядзе прыйшло ў рускую мову, а з рускай – у беларускую.

Носьбіты беларускай мовы адзначаюць, што само па сабе слова *адвёртка* не зусім упісваецца ў лексічную сістэму беларускай мовы і з’яўляецца відавочнай калькай з рускай мовы, паколькі рускае отвернуть (гайку) – гэта адкруціць (шрубу), таму лагічным быў бы адпаведнік адкрутка. Як бы там ні было, а слова *адвёртка* з новым значэннем (побач са старым) ужо засведчана ў сучасных беларускамоўных тэкстах (літаратурных і публіцыстычных): *Пісьменнік толькі пачаў адвёртку, на цэле расцякалася прыемная млявасць* (Севярын Квяткоўскі); *Чым добры выхадны, што можна наліць сабе кропельку гарэлкі з апельсінавым сокам. Кактэйль «Адвёртка»*. Няма нічога лепшага за глыток *кактэйлю «Адвёртка»*, калі за акном шэрая снежаньская імгла (Наша Ніва).

Пашырэнне лексічнага значэння слова застаецца актыўным семантычным працэсам у лексіцы беларускай мовы, выкліканым прычынамі як лінгвістычнага, так і экстралінгвістычнага характару. У выніку ў шэрагу слоў развіліся новыя значэнні, якія пакуль не адлюстраваны ў тлумачальных слоўніках. Таму належыць прасачыць за пашырэннем семантычнага аб’ёму ўсіх слоў з мэтай максімальна поўнай і аб’ектыўнай іх фіксацыі пры перавыданні ТСБМ.

Літаратура

1. Стариченко, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченко. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1983.

Г.М. Мезенка (Віцебск)

АНТРАПАНІМІКОН БЕЛАРУСКАГА ПААЗЕР'Я ЯК РЭПРЭЗЕНТАНТ САЦЫЯКУЛЬТУРНЫХ ЗМЕН У РЭГІЁНЕ

Антрапанімікон як найбольш дынамічная частка онімнай прасторы рэгіёна патрабуе сістэмнага вывучэння ў адзінстве яго складнікаў і кампанентаў. Менавіта гэта частка лексікону адлюстроўвае сучасныя намінацыі і моўныя тэндэнцыі, сацыякультурныя і юрыдычныя праблемы, што наспелі ў грамадстве. Як мы ўжо адзначалі, «нават фрагмент падсістэмы онімаў пэўнай лінгвакультурнай супольнасці адлюстроўвае вербальна зафіксаваны групавы вопыт» [5, с. 170]. Гэты вопыт дазваляе высветліць асаблівасці групавой намінацыі традыцыі.

Вывучэнне рэгіянальных іменнікоў становіцца папулярным з сярэдзіны XX ст. Рэгіянальныя даследаванні сучасных антрапаніміконаў належаць шмат якім прадстаўнікам Віцебскай (В.М. Ляшкевіч, Г.К. Семянькова, Т.У. Скрэбнева, Ю.М. Галкоўская, І.А. Лісава і інш.), Смаленскай (І.А. Каралёва, Л.З. Баярынава, Н.А. Радніна і інш.), Валгаградскай (В.І. Супрун, І.В. Крукава), Уральскай (А.Л. Беразовіч, М.В. Галамідава, М.Э. Рут і інш.), Пермскай (А.М. Палякова, Т.А. Сіроткіна) і іншых анамастычных школ.

Найбольш значны ўплыў на фарміраванне антрапанімікону, пададзеных апытання жыхароў Беларускага Паазер'я, аказваюць сацыяльныя фактары. Экстралінгвістычная інфармацыя можа быць выяўлена пры аналізе семантыкі і структуры імені, якое выкарыстоўваецца з пэўнай частотнасцю ў пэўным сацыяльным асяроддзі.

Наш выбар рэгіёна даследавання абумоўлены шэрагам прычын, галоўнымі сярод якіх з'яўляюцца культурная значнасць Беларускага Паазер'я, яго своеасаблівы геапалітычны статус; важнасць выяўлення карціны свету і каштоўнасцей прыярытэтаў насельніцтва доследнай тэрыторыі; неабходнасць усебаковага аналізу дадзеных намінацыі дзейнасці яго жыхароў. Сёння Беларускае Паазер'е – гэта рэгіён, які характарызуецца змяшаным складам насельніцтва, што склаўся на базе некалькіх этнічных груп. Пры гэтым «рэгіён мае багатую гісторыю пісьменства, адлюстроўвае даславянскія з'явы ў анамастыцы, дае магчымасць вывучаць на дыялектным узроўні асаблівасці не толькі беларускай мовы, але і астраўных рускіх і польскіх гаворак» [1, с. 3].

Вывучэнне антрапанімікону рэгіёна дазволіць выявіць асаблівасці яго развіцця; ступень трансфармацыі культурных традыцый; будзе спрыяць апісанню аксіялагічных сістэм у даследаваным арэале.

Актуальнасць такога даследавання вызначаецца таксама вялікай цікавасцю насельніцтва да праблем намінацыі, аб чым сведчыць колькасць выдадзенай літаратуры, прысвечанай пытанням надання імені, высокі

індэкс папулярнасці форумаў, на якіх абмяркоўваецца выбар імені нованароджанаму і інш.

Трэба адзначыць, што сістэматычнае вывучэнне рэгіянальнага анамастыкону Беларускага Паазер'я пачалося толькі ў 1996 г.

Неабходнасць усебаковага апісання прозвішчаў жыхароў Віцебскага краю як часткі анімічнай прасторы беларусаў у самым пачатку XXI ст. паслужыла штуршком для даследавання “Прозвішчы жыхароў Віцебшчыны: структура, семантыка, геаграфія” [6], якое Г.К. Семянькова прысвяціла вызначэнню адметнасці антрапанімічных адзінак, асаблівасцей і традыцый называння на паўночнай тэрыторыі Беларусі, выяўленню фактараў, якія аказалі ўплыў на характар прозвішчаў.

Вынікі даследавання паказалі, што прозвішчы жыхароў Віцебшчыны, з'яўляючыся неад'емнай часткай як агульнабеларускага, так і агульнаславянскага антрапанімікону і захоўваючы ўласцівыя гэтым сістэмам традыцыі, валодаюць адметнымі ў семантычным, структурным і геаграфічным планах рысамі, што дазволіла аўтару гаварыць пра спецыфічнасць антрапанімічнай сістэмы паўночнай часткі Беларусі.

Значная колькасць сучасных антрапанімічных даследаванняў выконваецца ў рэчышчы рэгіянальна-гістарычнага напрамку: для вызначэння асноўных тэндэнцый развіцця любой нацыянальнай антрапанімічнай сістэмы неабходна разглядаць гісторыю складнікаў яе кампанентаў па асобных рэгіёнах.

Абумоўленае патрабаваннямі развіцця беларускай антрапанімікі, немагчымасцю стварэння абагульняючай працы па станаўленні і развіцці беларускай сістэмы называння ў 2004 г. пачалося вывучэнне антрапанімічнай сістэмы Віцебшчыны і Магілёўшчыны [4]. Вынікі даследавання сведчылі, што антрапанімы рэгіёна XVI–XVIII стст. з'яўляюцца неад'емнай часткай лексічнай сістэмы мовы і ўтвараюць своеасаблівую падсістэму з уласцівымі ёй спецыфічнымі сродкамі, заканамернасцямі змянення, функцыянавання і распаўсюджвання.

Аўтар сведчыў, што “з сярэдзіны XVII ст. унутрысямейныя імёны значна саступілі свае пазіцыі кананічным, а агульнабытавыя імёны-мянушкі працягвалі існаваць у якасці другога і / або трэцяга імені [4, с. 19]. Яны, на думку В.М. Ляшкевіч, разам з іншымі помнікамі мовы могуць лічыцца адной з крыніц не толькі лінгвістычных, але і гістарычных, сацыялагічных і этнаграфічных даследаванняў. У іх асновах – жыццё далёкага мінулага: жывёльны і раслінны свет, з'явы прыроды і асаблівасці з'яўлення чалавека, прадметы быту і рамёствы, асаблівасці сямейных адносін і разумовых якасцей нашых продкаў. Імёны-мянушкі дазваляюць рэканструяваць дыялектную і запазычаную апелятыўную лексіку, якая змяшчае значную лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю. У даследаванні перыяд актыўна фарміравалася імя па бацьку як афіцыйная

антрапаніменная адзінка ў складзе наймення асобы, складвалася ўстойлівая мадэль найменняў з кампанентам тыпу сучасных прозвішчаў.

На працягу першага дзесяцігоддзя ХХІ ст. наспелі праблемы адміністрацыйна-юрыдычнай практыкі, найперш упарадкаванне спосабаў ідэнтыфікацыі насельніцтва шляхам дыферэнцыяцыі самастойных імён і іх варыянтаў, якія побач з задачамі агульнатэарэтычнымі абумовілі актуальнасць дысертацыйнай працы Т.У. Скрэбневай “Антрапанімікон сучаснага беларускага горада ў дынамічным і сацыялінгвістычным аспектах (на матэрыяле рускамоўных асабовых імён г. Віцебска)” [7], у якім упершыню разгледжана пытанне пра спецыфіку змены асабовага імені, выяўлены асаблівасці называння блізнят; устаноўлены антрапанімныя варыянты, якія выкарыстоўваюцца ў афіцыйнай сферы, вызначана іх прадуктыўнасць, рэгіянальная своеасаблівасць.

Як адзначае даследчыца, лакальны імяннік – гэта даволі строгая сістэма, якая адрозніваецца пераемнасцю ў сваім развіцці. Грамадска-палітычнае становішча, даступнасць сродкаў масавай інфармацыі, адсутнасць вонкавага ціску на намінацыйную практыку ствараюць умовы для далейшага пашырэння антрапанімнага рэпертуару, зніжэння ўзроўню канцэнтрацыі іменаслова.

Аўтар не абышоў увагай і спецыфіку антрапанімікону сучаснага горада ў параўнанні з сельскай мясцовасцю, устанавіў узровень анамастыка-этымалагічнай кампетэнцыі гараджан.

Уяўляецца важным, што матэрыялы даследавання могуць выкарыстоўвацца не толькі пры вырашэнні тэарэтычных пытанняў антрапанімічнай рэгіяналістыкі, але і пры стварэнні дапаможнікаў, прысвечаных праблеме выбару імені нованароджанаму, традыцыям і навацыям асабовага іменавання ў Беларусі, пры правядзенні кансультацый па пытаннях намінацыі.

Працягам распрацоўкі пытанняў анамастычнай рэгіяналістыкі стала праца Ю.М. Галкоўскай “Імяннік беларускага прыгранічча: тэрытарыяльная дыферэнцыяцыя (на матэрыяле рускамоўных асабовых імён жыхароў Віцебшчыны)” [2], у якой упершыню дадзена характарыстыка антрапанімнага прыгранічча як асобнай навуковай катэгорыі, устаноўлены класіфікацыйныя параметры і спецыфіка антрапанімічнага прыгранічча. Аўтар выяўляе асаблівасці іменніка беларускага прыгранічча і вызначае спецыфіку антрапаніміі беларуска-літоўска-латышкага і беларуска-расійскага прыгранічных арэалаў. У сувязі з гэтым устанаўліваюцца этнічна маркіраваныя найменні, выяўляецца спецыфіка нацыянальна-культурнай прасторы прыгранічча, увасобленая ў рэгіянальнай антрапаніміі.

У працы прааналізаваны фактары і матывы выбару імён; выяўлены і супастаўлены намінацыйныя прыярытэты жыхароў прыгранічча;

прааналізаваны традыцыйныя і новыя антрапанімныя рэсурсы, іншымі словамі, устаноўлены асаблівасці антрапанімнага прыгранічча.

Неафіцыйная антрапанімія адлюстроўвае сучасныя намінацыйныя і моўныя тэндэнцыі, паколькі формы імён выкарыстоўваюцца з улікам лінгвістычнага і эстэтычнага густу камунікантаў. Рэгіянальныя адрозненні неафіцыйнага іменніка Беларускага Паазер'я прааналізавала І.А. Лісава [3], якая ўпершыню ўввела паняцце «неафіцыйны антрапанімны спектр», вызначыла асноўныя параметры яго фарміравання.

Аўтарам даследавання ўстаноўлены групы неафіцыйных форм імёнаў жыхароў Беларускага Паазер'я рознай ступені ацэнкі, вызначаны дыферэнцыяльныя і інтэгральныя зоны функцыянальных парадыгм парных імён; выяўлены псіхалінгвістычныя дэтэрмінанты фарміравання неафіцыйнага іменніка, а таксама рэпрэзентатывыя і перлакутывыя асаблівасці функцыянавання форм асабовых імён жыхароў арэала.

І.А. Лісава ўстанавіла матыватары міжмоўнай і ўнутрымоўнай канвергенцыі рэгіянальнай неафіцыйнай антрапаніміі, распрацавала падыход да ўжывання картаграфічнага метаду даследавання пры вызначэнні спецыфікі функцыянавання неафіцыйных імён у рэгіёне.

Нягледзячы на багацце прац, звязаных з вывучэннем неафіцыйнай антрапаніміі, у тым ліку і рэгіянальнай, неафіцыйныя антрапонімы аналізуюцца ў многіх з іх досыць фрагментарна. Часта абіраецца аднабаковы падыход, а ў цэнтры даследавання звычайна знаходзяцца экстралінгвістычна матываваныя адзінкі – мянушкі. Вывучэнне неафіцыйнай антрапаніміі даследаванага рэгіёна з прыцягненнем поліаспектнага падыходу дазволіла прааналізаваць усе семантычныя і структурныя мадыфікацыі антрапанімных адзінак.

Такім чынам, аналіз праведзеных даследаванняў яскрава сведчыць аб тым, што антрапанімікон Беларускага Паазер'я з'яўляецца адным з рэпрэзентантаў сацыякультурных змен, што адбываліся ў жыцці насельнікаў рэгіёна.

Вывучэнне антрапанімасферы Беларускага Паазер'я дазваляе таксама вызначыць узровень нацыянальнай свядомасці жыхароў і ступень трансфармацыі культурных традыцый; спрыяе ўстанаўленню сістэмы аксіялагічных арыенціраў у доследным арэале.

Праведзеныя даследаванні кладуць пачатак складанню сацыякультурнага партрэта аднаго з цікавых рэгіёнаў Беларусі і становяцца важным дадаткам «нацыянальна цэнтраванага падыходу» да даследавання феномена антрапанімнага памежжа.

Літаратура

1. Белорусское Поозерье: язык и духовная культура / А.М. Мезенко, А.В. Русецкий, Л.М. Вардомацкий, В.М. Генкин, Е.Н. Горегляд и др.; Под ред. А.М. Мезенко, А.В. Русецкого. – Минск: Белорусская наука, 2001. – 214 с.

2. Галковская, Ю.М. Именник белорусского приграничья: территориальная дифференциация (на материале русскоязычных личных имен жителей Витебщины): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ю.М. Галковская; НАН Беларуси. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы. – Минск, 2014. – 25 с.

3. Лисова, И.А. Неофициальная антропонимия Белорусского Поозерья: полиаспектный подход: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / И.А. Лисова; НАН Беларуси. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы. – Минск, 2016. – 26 с.

4. Ляшкевіч, В.М. Антрапанічная сістэма Віцебшчыны і Магілёўшчыны XVI–XVIII стст. (на матэрыяле мясцовай дзелавой пісьменнасці): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / В.М. Ляшкевіч; НАН Беларусі; Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. – М., 2004. – 22 с.

5. Мезенка, Г.М. Віцебшчына ва ўласных імёнах: мінулае і сучаснасць: манаграфія / Г.М. Мезенка, В.М. Ляшкевіч, Г.К. Семянькова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2006. – 238 с.

6. Семянькова, Г.К. Прозвішчы жыхароў Віцебшчыны: структура, семантыка, геаграфія: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Г.К. Семянькова; БДПУ імя Максіма Танка. – Мінск, 2002. – 22 с.

7. Скребнева, Т.В. Антропонимикон современного белорусского города в динамическом и социолингвистическом аспектах (на материале русскоязычных личных имен г. Витебска): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.В. Скребнева; БГУ. – Минск, 2010. – 24 с.

А.Г. Міхалевіч (Мінск)

СТЫЛІСТЫЧАЕ БАГАЦЦЕ АДАСОБЛЕННЫХ ЧЛЕНАЎ СКАЗА Ў ВАЕННАЙ ПРОЗЕ ВАСІЛЯ БЫКАВА

Сярод шматлікіх тэм, якія знаходзілі і зараз знаходзяць адлюстраванне ў беларускай мастацкай літаратуры, адно з першых месцаў займае Вялікая Айчынная вайна. Гэта быў той перыяд, які прынёс многа пакут і гора і па-ранейшаму застаецца ўзорам неймавернай мужнасці і шматлікіх подзвігаў беларускага народа, што і паказана ў празаічных творах Івана Навуменкі, Івана Пташнікава, Івана Шамякіна і іншых аўтараў. Аднак з кагорты апошніх заканамерна выдзяляецца імя Васіля Уладзіміравіча Быкава, чые аповесці “Жураўліны крык”, “Трэцяя ракета”, “Альпійская балада”, “Пастка”, “Мёртвым не баліць”, “Круглянскі мост”, “Пайсці і не вярнуцца”, “Воўчая зграя”, “Абеліск”, “У тумане”, “Сотнікаў”, “Праклятая вышыня”, “Сцюжа”, “Знак бяды” і іншыя аповесці і раманы вызначаюцца высокім грамадзянскім пафасам, актуальнасцю тэматыкі і ўзнятых праблем, займальнасцю сюжэтаў.

Своеасаблівы мастацкі падыход да ваеннай тэмы стаў магчымым у многім дзякуючы творчай індывідуальнасці Васіля Быкава, адметнасці яго таленту. Стыль пісьменніка – эпічны і адначасова аналітычны – дазваляе раскрыць, сярод іншых, праблему выбару на вайне, паказаць чалавека і яго

паводзіны перад знішчальнай сілай жажлівых жыццёвых абставін. І робіць гэта пісьменнік, творча і па-мастацку ўдала падыходзячы да рэалізацыі задуманага. Так, драматызм у паказе пэўных падзей паглыбляецца за кошт аналітычнага іх апісання, адлюстравання ў самых разнастайных, часта жорсткіх абставінах. Адсюль увага праявіцца да гэтых абставін, да гістарычна-канкрэтнай прадметнасці нацыянальнага асяроддзя.

Аналітызм В. Быкава ў сваю чаргу ўзмацняецца дзякуючы глыбокаму псіхалагізму, які прадугледжвае не змяненне і развіццё характараў, а як бы паступовае іх напаўненне. Гэтая асаблівасць творчай манеры дазваляе пісьменніку “агаліць” кожную з’яву, усякае чалавечае пачуццё, вылучыць іх з групы іншых, каб зрабіць апісанне псіхалагічна матываваным і поўным. Таму творы Васіля Быкава вызначаюцца своеасаблівым сюжэтам і кампазіцыяй: героі пастаўлены ў такія абставіны, што яны раскрываюцца як з боку ўчынкаў, так і праз багаты свет сваіх пачуццяў і думак. І дасягаецца гэта ў многім за кошт аўтарскага ўважлівага адбору моўна-выяўленчых сродкаў.

Спецыфіка мовы твораў Васіля Быкава на ваенную тэму праяўляецца перш за ўсё на сінтаксічным узроўні. Тут суіснуюць самыя разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі. Частыя складаныя структуры, якія перадаюць на пісьме ўзаемазалежнасць аўтарскага апісання падзей і іх успрыняцця героямі і з’яднанне першых у адно. Гэта становіцца магчымым за кошт шырокага выкарыстання пісьменнікам канструкцый, ускладненых празмернымі з пункту гледжання асноўнай семантыкі паведамлення элементамі. Функцыянаванне згаданых адзінак тлумачыцца тым, што пры нязмушанай гаворцы суб’яднікі пад уплывам абставін і ў залежнасці ад характару моўных зносін засяроджваюць увагу не толькі на змесце, але і на форме выказвання. Акрамя таго, структуры з “лішнімі” моўнымі кампанентамі ў большай ступені здольныя перадаваць дадатковыя сэнсавыя адценні.

Варта адзначыць, што канструкцыі з “празмернасцямі” атрымалі пашырэнне ў творах Васіля Быкава перш за ўсё ў выглядзе канструкцый з адасобленымі членамі сказа. Напрыклад, у аповесці “Пайсці і не вярнуцца” чытаем: *Схіліўшыся* [тут і далей выдзелена намі. – А.М.], *каб ухінуцца ад нізка навіслага голля, Зоська абышла некалькі тоўстых вольх, мацаючы рукой іх шархоткія камлі, і незнарок кінула позірк на прыдуманеную далячынь поплаву. Яна зноў палахліва здрыганулася, застыўшы ў нязручнай паставе: цяпер ужо не магло быць сумнення – цераз поплаў з кустоў на яе слядах ішоў чалавек* [1, с. 121]. Згаданыя канструкцыі вызначаюцца пэўнай спецыфікай. Так, для аўтарскай мовы ўласцівы канструкцыі з адасобленымі паясняльнымі і далучальнымі членамі сказа, якія ўдакладняюць, абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх слоў, даюць дадатковыя заўвагі да асноўнага тэксту ці яго часткі. Яны звычайна ўводзяцца ў кантэкст з дапамогай слоў *нават*,

асабліва: *Хмызняк на ўзлеску паварочваў убок, нават трохі кудысь назад, наперадзе ляжаў бульбяны палетак, а Залоззя нідзе не было відаць* [1, с. 34]; *Тым не менш Рыбак усё ж асцярожнічаў, асабліва пасля няўдалага заходу ў Гліняны, дзе яны, пэўна, трапілі б у рукі немцаў, калі б не адзін дзядзька, сустрэты імі з дровамі* [2, с. 134]. Аднак у мастацкіх тэкстах Васіля Быкава пераважаюць канструкцыі з адасобленымі членамі сказа, далучанымі без дапамогі злучнікаў і злучальных слоў. Часцей за ўсё ў такіх адзінках паясняецца акалічнасць месца, якая паказвае, дзе адбываецца дзеянне, куды ці адкуль яно скіравана, да якой мяжы адбываецца, і выражаецца звычайна прыслоўямі *тут, там; туды, адтуль; справа, злева; спераду, ззаду; далей* і інш. Напрыклад: *Стала відаць поле наўкруг, пагоркі; злева, воддаль ад дарогі, цягнулася па лагчыныцы кустоўе, але гэта, мусіць, у тых месцах, адкуль яны* [партызаны. – А.М.] *уцяклі* [2, с. 184]; *Якраз світала, за вербамі добра сінеў край неба і шарэла аўсянае поле, а аднекуль спераду, з галавы калоны, іх* [палкавую калону. – А.М.] *пачалі расстрэльваць танкі* [2, с. 147]. Такія канструкцыі могуць перадаваць у творы і ўнутраны стан героя. Так, пры апісанні адчуванняў параненага Сотнікава (аповесць “Сотнікаў”), які чакаў з нецярпеннем Рыбака на могілках, пісьменнік уключае канструкцыі з адасабленнем найменняў – атрыбутаў жалбы і нуды: *І раптам Сотнікаву стала надта самотна на гэтых могілках, сярод загарадак, каменя і пахілых крыжоў, глядзячы на якія, ён з маркотай падумаў: навошта?* [2, с. 187]. Дапускае праявіць (перш за ўсё ў мове персанажаў) і ўжыванне ў межах адной канструкцыі, аформленай пад уплывам вуснай гутарковай мовы, адасобленай акалічнасці месца, якая называе населены пункт. Напрыклад, калі Рыбак і Сотнікаў (аповесць “Сотнікаў”) прыйшлі ў хату старасты вёскі Лясіны Пётры Качана і яго жонка расказвае Сотнікаву, як яе муж стаў старастам, яна ўжывае фразу “*А ў нас, у Лясінах, яшчэ ніякага старасты няма*” [2, с. 162].

Ужывае Васіль Быкаў і канструкцыі, у якіх за кошт адасаблення паясняецца акалічнасць часу, выражаная пераважна акалічнаснымі прыслоўямі часу, што ўказваюць на час, калі адбываецца дзеянне: *Праўда, тое было даўно, восенню, пасля яны* [партызаны. – А.М.] *сюды не патыкаліся – кружылі па іншых мясцінах, па той бок шашы, пакуль карнікі не загналі іх зноў туды, адкуль месяц назад выгналі* [2, с. 137].

Спецыфічнымі ў мастацкіх творах Васіля Быкава выступаюць канструкцыі, у якіх паясняюцца акалічнасці спосабу дзеяння. Так, у тэкст аповесці “Сотнікаў” аўтар уводзіць сказы: *Рыбак пералез цераз жэрдку і прайшоў па двары да печы, якая сіратліва, адна на ўсім хутары, тырчала з груды, трымаючы на каптуры свяжукую гурбу снегу* [2, с. 138]; *Скрозь у доле шарэў бильнэг, дзе гусцей, а дзе зрэдку, па каліве, і Рыбак стараўся ісці па ім, там было найменш снегу* [2, с. 181].

Семантычнай насычанасцю вызначаюцца і канструкцыі з адасобленымі азначэннямі. Часцей за ўсё апошнія, якія дапаўняюць апісальную характарыстыку і маюць удакладняльны характар, недапасаваныя і паясняюць азначэнні дапасаваныя: *Спехам насунуўшы кароценькія, да каленяў, штонікі, пакінуўшына пасля мыццё і чыстку зубоў, ён* [Сотнікаў. – А.М.] *хуценька прашмыгнуў у маміну спальню* [2, с.258–259]. Заўважана, што ў такіх кантэкстах аўтар часта ўжывае словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі, якія маюць ацэначнае значэнне. З дапамогай дадзенага прыёму Васіль Быкаў перадае і ўнутраны стан герояў (Рыбака і іншых), якія, знаходзячыся ў паліцэйскім склепе, раніцай разумеюць, што іх чакае смерць: *Наставаў трудны, мабыць, апошні, дзень іх жыцця, яны ўсе адчувалі тое і прымоўклі, кожны паасобку перажываючы сваю паныласць і сваю бяду* [2, с. 261].

Вялікую функцыянальную насычанасць маюць і канструкцыі з некалькімі адасобленымі членамі. Напрыклад, больш яскраваму апісання абеліска (аповесць “Абеліск”) садзейнічае менавіта такая сінтаксічная адзінка: *Гэты трохі вышэйшы за чалавечы рост абеліск за якіх дзесяць год ужо некалькі разоў мяняў свой колер: быў то беласнежны, белены перад святамі вапнаю, то зялёны, пад колер салдацкіх прыладаў і зброі; аднойчы праездам па гэтай шашы я бачыў яго зіхотка-срэбным, як крыло рэактыўнага лайнера* [1, с. 286].

Адасобленыя прамыя дапаўненні, рэдкія ў мастацкіх тэкстах, атрымалі ў Васіля Быкава спецыфічнае пунктуацыйнае афармленне: *Вядома, мусіць, можна было б сёе-тое знайсці і ў гэтай бедалагі (куруцу там ці парася), але не да ніткі ж абіраць яе, і без таго ўжо абрабаваную немцамі* [2, с. 152]; *Аднак ён* [Рыбак. – А.М.] *тут жа адчуў, што не трэба было рабіць гэтага – выяўляць нейкую сваю недасведчанасць хай сабе і ў другараднай справе* [2, с. 157].

Такім чынам, для мастацкага вырашэння задумы Васіль Быкаў своеасабліва і часта ўключае як у аўтарскую мову, так і ў мову герояў твораў на ваенную тэму канструкцыі з адасобленымі членамі сказа. Такія сінтаксічныя адзінкі, з’яўляючыся выразнымі моўна-выяўленчымі сродкамі, служаць для перадачы шматлікіх семантычных і суб’ектыўна-мадальных значэнняў.

Літаратура

1. Быкаў, В. Збор твораў. У 4-х т. Т. 1. Аповесці / В. Быкаў. – Мінск: Маст. літ., 1980. – 432 с.
2. Быкаў, В. Збор твораў. У 4-х т. Т. 2. Аповесці / В. Быкаў. – Мінск: Маст. літ., 1981. – 447 с.

КАНСАНАНТНЫЯ РЫСЫ Ё АРАБСКАГРАФІЧНЫМ ПОМНІКУ 1820 г. ЯК ДЫАЛЕКТНЫЯ МАРКЕРЫ

Арабскаграфічны помнік, які з’явіўся аб’ектам для назірання, паводле сваёй катэгорыі адносіцца да кітабаў. Упершыню пра яго ў складзе канвалюта паведаміў кітабіст М.У. Тарэлка. Ён жа зрабіў першыя высновы адносна моўных асаблівасцей тэксту “Маўлюд” (араб. ‘нараджэнне’), якім пачынаецца кітаб [6]. У цяперашні час у распараджэнні кітабістаў знаходзяцца фотакопіі гэтага прыватнага рукапісу, а сам ён падрыхтаваны для ўнясення ў каталог.

Тэкст “Маўлюд” напісаны беларускай мовай, якая характарызуецца наяўнасцю кніжна-пісьмовых элементаў перыяду старабеларускай мовы [6, с. 35], нязначнай колькасцю лексікі польскага паходжання ды інш. Найбольш выразна і значна шырэй у мове “Маўлюда” адлюстраваліся беларускія дыялектныя рысы, уласцівыя розным дыялектным групам, якія ўваходзяць у склад паўднёва-заходняга дыялекту і заходнепалескіх гаворак [2; 4]. Гэта ў сваю чаргу абумовіла спалучэнне дыялектных напластаванняў на розных моўных узроўнях, але найбольш яны закранаюць фанетычную сістэму. Па назіранні А. Кожынавай, мова “Маўлюда” мае гібрыдны характар [2, с. 200].

Артыкул з’яўляецца працягам размовы пра моўную аснову тэксту “Маўлюд”, адлюстраванне ў ім такіх рыс, якія могуць служыць надзейнымі дыялектнымі маркерамі. У прыватнасці, разглядаюцца некаторыя (не ўсе) кансанантныя рысы, праводзіцца іх ідэнтыфікацыя ў адпаведнасці з сучаснай класіфікацыяй групавак беларускай дыялектнай мовы, у якой вылучаюцца два тыпы – асноўны беларускі і заходнепалескі [3, с. 144, 214]. Адзначым наступныя кансанантныя рысы.

Адсутнасць або наяўнасць падаўжэння зычных.

Захаваў даўняга спалучэння “зычны + [й]” у інтэрвакальным становішчы ў канцы слоў з’яўляецца графіка-фанетычнай асаблівасцю мовы “Маўлюда”. У помніку выяўляюцца назоўнікі са спалучэннямі *-нй-е*, *-нй-і*, *-дй-у*, *-рй-е*, *-цй-у*: *poķejenje* (10a:7) ‘пакаянне’, *ṣṭworenje* (9a:12) ‘стварэнне’, *ṣṭworenjem* (9b:14), *‘u wenzenji* ‘у палоне’, *hrudju* (16a:9) ‘грудзьмі’, *podworje* (14a:12) ‘падворак’, *moćjū* (9a:6) ‘моцай’. Такой разнавіднасцю непадаўжэння зычных характарызуюцца гаворкі паўднёва-заходняга дыялекту, у прыватнасці, *усходнепалеская частка слуцка-мазырскіх гаворак* [3, с. 175–176]. Паказальна, што адсутнасць падаўжэння зычных у выяўленых словах рэалізуецца часцей за ўсё іменна ў спалучэнні “зычны + й”. Іншыя разнавіднасці непадаўжэння зычных (напрыклад, *-н-е*, характэрнае, у прыватнасці, гродзенска-баранавіцкім гаворкам) у інтэрвакальным становішчы фіксуюцца ў адзінкавым выпадку, прычым у

лексеме іншамоўнага паходжання *spotožene* (9a:7) ‘дапамога’. Яна ўспрымаецца як пазнейшая ўстаўка, што можна разумець і як доказ “руху” тэксту (копіі) з поўдня ў паўднёва-заходнім напрамку – такая з’ява назіраецца ў паўднёва-заходняй частцы Гродзенскай вобласці [5, с. 144].

Напісанне, якое ілюструе падаўжэнне зычных у інтэрвакальным становішчы, у тэксце сустракаецца аднойчы – *z roŝkežānnā* (14b:7) ‘па загаду’. Яно, верагодна, з’явілася ў выніку пазнейшага перапісвання тэксту і можа служыць прыкладам дыялектнага напластавання. Падаўжэнне зычных мае даволі шырокі арэал, яно ўласціва, у прыватнасці, гаворкам паўночна-ўсходняй Гомельшчыны, паўднёва-ўсходняй Брэстчыны, а ў паўднёва-заходніх раёнах Мінскай вобласці адзначаецца непаслядоўна [1, с. 63].

Можна заключыць, што прыклады, якія адлюстроўваюць падаўжэнне і непадаўжэнне зычных, выступаюць як доказ неаднаразовага перапісвання тэксту на тэрыторыі найперш слуцка-мазырскіх гаворак, а таксама гродзенска-баранавіцкіх.

Наяўнасць або адсутнасць спалучэнняў губных зычных з [й].

У тэксце адлюстравана форма з эпентэтычным [й] пасля губнога зычнага [б] перад галосным [а], што з’яўляецца выразнай рысай *слуцка-мазырскіх гаворак* [3, с. 175]: *lūbjāčije* (14a:4) ‘любячыя’. У трох іншых падобных выпадках устаўны [й] пасля губных [м], [п] адсутнічае: *modu* (13b:5) ‘мёду’. *nešpāčij* (17b:12) ‘няспячы’, *špāčij* (17b:13) ‘спячы’. Вымаўленне мяккіх губных зычных перад галоснымі [а], [о] характэрна *гродзенска-баранавіцкім* гаворкам [3, с. 176].

Эпентэтычны [й] у дадзеным выпадку гіпатэтычна мог мець іншую крыніцу: такая з’ява назіраецца і ў сярэднезагародскіх гаворках, якія ўваходзяць у склад заходнепалескіх [3, с. 207]. Але больш падстаў на тое, каб згаданую рысу разглядаць у складзе паўднёва-заходніх, якія ў тэксце дамінуюць; у той жа час сярэднезагародскія рысы ў ім не адзначаюцца.

Вымаўленне зычнага [с’] замест спалучэння [с’ц’] у канцы слова.

Такую фіналь мае дзеяслоўная форма *jeś* (18b:9) ‘есць’: *choŭbi podobne tew jeś* – *хоць бы падобныя [стравы] еў*. Прыклад паказальны тым, што спалучэнне [с’ц’] у канцы слова вымаўляецца як [с’]. Такая фанетычная рыса ўласціва *паўднёва-заходнім гаворкам* [3, с. 167]. Аднак прыведзены прыклад, магчыма, можна прымаць з пэўнай агаворкай.

Па-першае, слова *jeś* сустракаецца ў дэфармаванай частцы тэксту, і гіпатэтычна існуе верагоднасць таго, што капііст мог у канцавой частцы не дапісаць апошняю літару. У такім разе напісанне *jeś* будзе адлюстроўваць не факт фанетыкі, а факт арфаграфіі. Па-другое, прыклад з канцавым [с’] на месцы [с’ц’] адзінкавы пры наяўнасці ў тэксце некалькіх слоў з канцавым [с’т’], напрыклад, у словах *jāśnošt* (11b:12, 12a:4 ды інш.) ‘яснасць’, *utštiwošt* (10b:1, 14a:1) ‘пачцівасць’, у якіх канцавая група зычных паслядоўна захоўваецца. Іншая справа, што гэтыя словы і слова *jeś*

належаць да розных лексіка-граматычных разрадаў, што і дае падставы не адхіляць гэты прыклад канчаткова.

Праведзенае назіранне за кансанантнымі рысамі тэксту “Маўлюд” дазваляе зрабіць наступнае **падагульненне**.

Адлюстраванае ў тэксце *непадаўжэнне* зычных у інтэрвакальным становішчы з’яўляецца рысай паўднёва-заходняга дыялекту, адносіцца да слуска-мазырскіх (часцей) або гродзенска-баранавіцкіх гаворак. Выяўленае *падаўжэнне* зычных мае таксама паўднёва-заходняе паходжанне. Разам з прыкладамі з непадаўжанымі зычнымі ў мове тэксту яны ўтвараюць дыялектныя напластаванні.

Наяўнасць спалучэння *губнога зычнага* з [й] у становішчы перад галосным [а] сведчыць пра сувязь мовы тэксту са слуска-мазырскімі гаворкамі, у якіх гэтая рыса з’яўляецца адметнай. Захаваўшы мяккіх губных зычных перад галоснымі [а], [о] характэрна іншым гаворкам, у прыватнасці гродзенска-баранавіцкім.

Яркай кансанантнай рысай з’яўляецца вымаўленне [с’] на месцы [с’ц’] у канцавой частцы слова, якая (з пэўнай агаворкай) разглядаецца як дыялектны маркер паўднёва-заходніх гаворак.

Характар кансанантных рыс сведчыць пра сфарміраваныя ў часе дыялектныя насленні, абумоўленыя стварэннем копіяў тэксту на розных тэрыторыях сучаснай Беларусі – галоўным чынам у паўднёвай і заходне-паўднёвай яе частках.

Табліца транслітарацыі і гукавых адпаведнасцей зычных у ілюстрацыях

ء/ا	ب	ت/ة	ث	ج	ح	د	ذ/ز	ر	س/پس	ش	ص	ض	ط	ظ	ع
’	b	t	s	ǧ	ħ	d	z	r	s-ś	š	ṣ	ẓ	ṭ	ẓ	‘
–	[б]	[т’]	[с’]	[ǧ]	[x]	[д]	[з’]	[р]	[с’]	[ш]	[с]	[з]	[т]	[з]	–

غ	ف	ق	ك	ل	م	ن	ه	و	ي	پ	چ	ژ	ڀ	ڄ
ǧ	f	k	k	l	m	n	h	w	j	p	č	ž	ṭ	c
[ǧ]	[ф]	[к]	[к’]	[л]	[м]	[н]	[γ]	[в]/[y]	[й]	[п]	[ч]	[ж]	[з’]	[ц’]/[ц]

Табліца транслітарацыі і гукавых адпаведнасцей галосных у ілюстрацыях

<i>fatha</i>	верты- кальная <i>fatha</i>	<i>fatha + alif; alif + madda</i>	<i>fatha + alif maksura</i>	<i>damma</i>	<i>damma + waw</i>	<i>kasra</i>	<i>kasra + ya</i>	<i>waw + fatha</i>
<i>e/a</i>	<i>á</i>	<i>ā</i>	<i>â</i>	<i>u</i>	<i>ū</i>	<i>i</i>	<i>ī</i>	<i>o</i>
[e]/[a]	[a]	[a]	[a]	[y]	[y]	[i]/[ы]	[i]/[ы]	[o]

Літаратура

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ. 2-е выд., дапрац. і дапоўн. // Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Кожынава, А. Маўлюд беларуска-польска-літоўскіх татар як гібрыдны тэкст / А. Кожынава // Tatarskie dziedzictwo kulturowe. Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat

kitabistyki / red.: Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, Galina Miškinienė. – Toruń: Wydawnictwo: Adam Marszałek, 2018. – Т. 1. – С. 189–202.

3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.

4. Несцяровіч, В.І. Вакалічныя рысы арабскаграфічнага помніка 1820 г. як дыялектныя маркеры / В.І. Несцяровіч // Беларуская лінгвістыка. – 2019. – Вып. 82. – С. 10–19.

5. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад рэд. Р.І. Аванесавы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

6. Тарэлка, М.У. Мова аднаго кітаба і старабеларуская кірылічная пісьмовая традыцыя / М.У. Тарэлка // Беларуская лінгвістыка. – 2011. – Вып. 66. – С. 33–39.

Н.В. Паляшчук (Мінск)

ДЗЕЯСЛОВЫ ЗАГАДНАГА ЛАДУ Ў ФУНКЦЫІ ПРОСТАГА ДЗЕЯСЛОЎНАГА ВЫКАЗНІКА

У дадзеным артыкуле, які падрыхтаваны ў межах планавай тэмы аддзела гісторыі беларускай мовы “Даследаванне лексічнага і граматычнага ладу старабеларускай пісьменнасці”, прыведзены вынікі назіранняў над простымі дзеяслоўнымі выказнікамі, выражанымі дзеясловамі загаднага ладу, і адметнасцямі іх функцыянавання ў тэкстах дзелавога, свецка-мастацкага, рэлігійнага зместу, створаных у XIV–XVIII стст. на старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.

1. Просты дзеяслоўны выказнік прадстаўлены дзеясловамі загаднага ладу 2-й ас. адз. і мн. л. У адзіночным ліку выкарыстоўваліся а) дзеясловы з канцавым *-и* (націскным / ненаціскным) пасля аднаго зычнага тыпу *бери, иди, остави, удари: стережи абысь не пила вина ани сикера* (Хран., 184). У тэкстах XVI–XVII стст. “такія формы выкарыстоўваліся як пэўны стылістычны сродак у малітвах, у зваротах да Бога, да значных і важных асоб, надаючы выказванню адценне ўзнёсласці і ўрачыстасці” [2, с. 216]; б) дзеясловы без канцавога *-и* тыпу *будь, збавь, хваль, положи*, якія пачалі паслядоўна фіксавацца ў XV ст., а пазней набылі статус нормы: *будь вам дяка от витезеи* (Трыст., 105). Іх адлюстраванне ў перакладных тэкстах з’яўляецца сведчаннем таго, што яны замацаваліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пад уплывам польскай мовы; в) дзеясловы са спалучэннем зычных з наяўным або адсутным канцавым *-и* тыпу *созжди, умолкни, наполни, молвь: рекле^м ему, оумолкни, и оути^шся* (Каліст, II, 516–52); г) дзеясловы з прыстаўкай *вы-*, пры гэтым канцавы *-и* захоўваўся пасля спалучэння зычных (*выпусти*), пасля аднаго зычнага мог захоўвацца / адпадаць (*вызволи – вызволь*): *выбе^р муже^с... правду милуючи^х* (Бельск., 476); д) дзеясловы з канцавым *і*, які меў варыянтную перадачу на пісьме (гл. ніжэй); пры гэтым “Аповесць аб Трыстане” названа “бадай, адзіным, помнікам старабеларускай пісьменнасці” [2, с. 220], дзе адлюстраваны

сцягнутыя формы тыпу *ни*: *би чоломъ королю* (Трыст., 9). Да адметнасцей ужывання падобных форм даследчыкі адносяць іх выкарыстанне ў сказах, дзе дзеянне, абазначанае дзеясловам у функцыі выказніка, адносіцца да 3-й ас., і ў безасабовых сказах (адзначаецца абмежавана) [4, с. 285–286].

У мн. л. як простыя дзеяслоўныя выказнікі функцыянавалі дзеясловы загаднага ладу а) з націскам на канчатку тыпу *зовите, спите, боронѣте, пойдете: не говорѣте вы сего* (Чэцця, 139б); *возмите его вы* (Пак. Хр., 19б); *на^м писмо разочтете* (Пак. Хр., 33б). Адзначаецца перавага форм на *-ите* ў выданнях Ф. Скарыны; у В. Цяпінскага яны строга адпавядаюць царкоўнаславянскім формам на *-ѣте*, а ў Евангеллі Каліста прадстаўлены толькі формы на *-ѣте*; у асобных тэкстах дзеясловы з пералічанымі канчаткамі функцыянуюць паралельна [2, с. 225]; б) з націскам на аснове тыпу *видѣте, дайте, обачте: видѣте Царя Саломона* (Скар. ПП, 5б).

Дзеясловы загаднага ладу 1 ас. мн. л. у названай сінтаксічнай функцыі выступалі а) першапачаткова з канчаткам *-мъ*, перад якім тэматычным галосным быў *и* або *е* (*ѣ*) тыпу *поедимъ, станемъ, хвалѣмъ: Поедимъ же до молитовъ* (Гарм., 47); б) з канчаткам *-мо*, які замацаваўся ў формах, што ў 2-й ас. адз. л. заканчваліся на зычны (*будѣмо, станѣмо*), *ј* (*слухаймо, уделаимо*), на галосны (*идѣмо, чтѣмо*): *радостнымъ поутемъ подѣмо* (Чэцця, 139). Такія формы былі распаўсюджаны: калі ў канцы XV ст. яны кваліфікаваліся як варыянтная норма, аб чым сведчыць “Чэцця”, то ў канцы XVI ст. і ў XVII ст. “утвараюць ярка выражаную пісьмовую норму” [2, с. 222]; в) з канчаткам *-мы* (*обачмы, разошлемы*), пашырэнне якога звязана з польскамоўным уздзеяннем і які ў асноўным рэпрэзентуецца ў перакладных свецка-мастацкіх і рэлігійных тэкстах: *шукати^и мы о^м бога вспоможе^ия* (Алекс. XVII, 13б).

Дзеясловы 3-й ас. адз. і мн. л. як простыя дзеяслоўныя выказнікі прадстаўлены аналітычнымі формамі, якія ўключалі ў свой склад часціцу і дзеяслоў цяперашняга або будучага простага часу. У ролі формаўтваральных часціц адзначаны: а) *нехай* (утворана ад дзеяслова *нехати* ‘дазволіць, дапусціць’), якая адлюстроўваецца на пісьме з першай палавіны XIV ст. (Грамата князя Альгерда 1342 г.) і вылучаецца частотнасцю ужывання ў помніках рознай жанравай прыналежнасці з сярэдзіны XV ст.: *нехай присягнетъ, а я безчестье заплачу* (КЗ, 364, 1484); *нехай ся на свежих збодают* (Трыст., 90); *неха^с зо мною поиграе мо^с бедитель* (Зб. 81, 38); б) *да*, якая ў ранні перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, як сведчаць назіранні, ужывалася ў розных жанрах, у пазнейшы перыяд яе выкарыстанне было абумоўлена стылістычнымі мэтамі: *да падоу^м идоли ваши на землю* (Чэцця, 64б); в) *ать* (*атъ*), якая з’яўлялася спадчынай агульнаўсходнеславянскай мовы і пераважала ў рэлігійных тэкстах: *ать прииде^м на мя мл^срдье твое* (Пс. XVI, 119б).

2. Улічваючы стылявыя рысы старабеларускіх рукапісных і друкаваных тэкстаў, можна сцвярджаць, што ў адносінах рэпрэзентацыі выказнікаў, выражаных дзеясловамі загаднага ладу, вылучаюцца ў першую чаргу тэксты рэлігійнага і свецка-мастацкага зместу. Так, напрыклад, па назіраннях І.П. Клімава, загадны лад у перакладзе на беларускую мову Евангелля В. Цяпінскім прадстаўлены ў асноўным формамі 2-й ас. адз. і мн. ліку тыпу *будь, киньсе, поможи, будьте, просите*, што абумоўлена спецыфікай помніка; вельмі рэдка сустракаюцца формы 1-й ас. мн. л. з канчаткам *-мо* тыпу *идимо*, формы 3-й ас. адз. і мн. л. выражаюцца выключна апісальна (*нехай дасть*) [1, с. 135]. У перакладах Ф. Скарыны формы 1-й і 2-й ас. загаднага ладу з’яўляюцца выказнікамі ў аднаасастаўных сказах, аналітычныя формы 3-й ас. галоўным чынам з часціцай *да* і радзей з *нехай* – у двухасастаўных сказах [5, с. 17]. Формы 1-й ас. мн. л. тыпу *помогаймо, чуймо* ўжывальныя ў Евангеллі Каліста: імі “аўтар у лік выканаўцаў з адпаведных дзеянняў уключае сябе і сваіх чытачоў” [2, с. 222].

У свецка-мастацкіх помніках дзеясловы загаднага ладу ў якасці выказнікаў складаюць неад’емную частку моўнага афармлення дыялогаў: *рече Бову: Даи ти Бог зло, чому еси убил кухара? И рече Бово: Пане, выслухай мя... Не меи ми за зле* (Бава, 150); выкарыстоўваюцца ў складзе устойлівых выразаў *богъ тя уховай, ми богъ помози*. У “Гістарычных запісках” Ф. Еўлашоўскага маюць месца простыя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі загаднага ладу а) 2-й ас. адз. ліку тыпу *бойсе, пытай, блокгослови* (ужыта адзін раз); б) 3-й ас. адз. л. з часціцамі *бодай* (*бода^s не пренеслы*), *нехай* (*неха^s буде*), *нехъ* (*не^x о^mда*) [6, с. 73]. У “Хроніцы” М. Стрыйкоўскага адзначаны адзінкавы выпадак архаічнай формы загаднага ладу 1-й ас. парнага л. дзеяслова *пойти*: *поневаже^c мне невинеⁿ по^sдева до монастыра печерско²* (Стрыйк., 469) [7, с. 58].

У дзелах помніках пашыраны выказнікі, выражаныя аналітычнымі формамі 3-й ас. з часціцай *нехай*. У тэкстах, дзе перадаецца зварот да адной асобы / некалькіх асоб, фіксуюцца і формы 2-й ас. Гэта пацвярджаецца экзэмпліфікацыяй, напр., з пасланняў палачан жыхарам суседніх тэрыторый: *Веръ пану Ганусу Филиповичю* (ПГ, II, 125, 1465); *ваш(а) м(и)л(о)^cть, даите ему справедливость* (ПГ, II, 157, 1475); з судовых выракаў: *Пане Лебедю, не би ты мене большеⁿ того* (КВЗС, 105, 1539). У тэксце Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 формы 2-й ас. прадстаўлены “выключна ў зваротах да Бога” [3, с. 314]; апісальныя формы з часціцай *нехай* абмежаваны двума выпадкамі ў заканадаўчых артыкулах [3, с. 315]: *неха^s звыклы^s поступокъ права теръпитъ* (Ст. 1588, 69); іх таксама знаходзім ў цытаце з Бібліі аб праведным судзе і суддзях, змешчанай у ніжняй частцы тытульнага ліста Статута (*Смотрите, што маєте чинити... А справуⁿ те все шире*), і ў “Панегірыку гербу Льву Сапегі” А. Рымшы (*Живите жъ, Сапегове, вси въ многие лета...*). Спарадычна

ўжываюцца дзеясловы 2-й ас. загаднага ладу ў ролі выказніка і ў “Судзебніку караля Казіміра” (артыкулы 3, 5, 7, 8): *того вину свою бери* (арт. 3); *заплати жъ, а того ищи* (арт. 8). У “вялікіх” жанрах дзелавой пісьменнасці для выражэння абавязковасці (неабходнасці) выканання прынятых распараджэнняў, пастаноў, заканадаўча зацверджаных норм і правіл паказальнымі былі спалучэнні дзеяслова *мети* (*имети*) у асабовай форме і інфінітыва, інфінітывы, спалучэнні інфінітыва з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, прыметнікамі тыпу *винный*.

Звяртае на сябе ўвагу варыянтнасць афармлення а) часціцы *нехай* (графічнай перадачы *j*): *херуви^м... неха^с буде^т на одно^м боку, а други^с на друго^м, обадва боки скрыни нехай закрываю^т* (Біблія, 139); *ать: ать стоит старый миръ* (РЛА, 28, XIII–XIV) – *ать поеду самъ* (Чэцця, 1046); б) канчаткаў асабовых дзеясловаў 3-й ас. адз. і мн. л. цяперашняга і будучага часу: *нехай присягнетъ, а я безчестье заплачу* (КЗ, 364, 1484) – *нехай будетъ* (Сматр. Гр., 6) – *нехай буде^т барано^к саме^н* (Бельск., 44); в) канцавых галосных (націскных ці ненаціскных) у 2-й ас. адз. л.: *грехи твои очисти* (Варл., 1266) – *очисътъ впередъ внутрене* (Цяп., 326); г) канцавога зычнага *j* у 2-й ас. адз. л. (яго графічнай перадачы): *ми ногы оумыи* (Пак. Хр., 2) – *рату^с мене тепе^р* (Стрыйк., 5856) – *роздай маетность свою* (Каліст, I, 74); д) канчаткаў у 2-й ас. мн. л.: *вернитесь дочери мои* (Зб. 262, 31) – *вернетесь дочери мои* (Зб. 262, 31), *панове мещане по^идите с це^ркви вонъ* (КВЗС, 526) – *панове мещане по^идете с це^ркви вонъ* (КВЗС, 41), а таксама выкарыстання ў адным тэксце або адным аўтарам розных спосабаў выражэння аднаго граматычнага значэння дзеяслова ў ролі выказніка: *хвалемъ братья нашу надежю* (Чэцця, 48) – *станьмо прямо воде* (Чэцця, 11); *страхъ твои да не страшитъ мене* (Скар. КІ, 186) – *Нехай со обою странъ изыйдутъ отроци* (Скар. ДЦ, 69).

Падобная варыянтнасць (якая праяўлялася як у розных тэкстах, так і ў межах аднаго) абумоўлена выпрацоўкай, станаўленнем і замацаваннем арфаграфічных і граматычных норм старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, адлюстраваннем уплыву жывой народнай гаворкі, польскай і царкоўнаславянскай моў, захаваннем традыцый словаўжывання і правапісу агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці, генезісам помніка. На неаднастайнасць пісьмовай падачы моўных адзінак, відавочна, паўплывала “свядомае імкненне зрабіць разнастайным арфаграфічнае афармленне канчаткаў, што давала чытачу па-свойму ўспрымаць іх у залежнасці ад дыялектнай прыналежнасці чытача і яго адукацыйнага ўзроўню” [2, с. 178].

Літаратура

1. Клімаў, І.П. Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага / І.П. Клімаў. – Мінск: БДУКМ, 2012. – 338 с.
2. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, У.М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 320 с.
3. Мякишев, В. Язык Литовского Статута 1588 года / В. Мякишев. – Краков: LEXIS, 2018. – 717 с.

4. Нарысы па гісторыі беларускай мовы / А.Я. Бірала [і інш.]. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. wyd-ва Мін-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.
5. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Я. Рапацэвіч. – Мінск, 2000. – 131 л.
6. Свяжынскі, У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага / У.М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 92 с.
7. Ярмоленка, Э.В. Мова беларускага перакладу “Хронікі” М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Э.В. Ярмоленка. – Мінск, 2002. – 143 с.

Н.Ю. Перавалава (Мінск)

ВЫКАРЫСТАННЕ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ У ВУЧЭБНЫМ ПРАЦЭСЕ

Разнастайныя слоўнікі, даведнікі і энцыклапедыі на сённяшні дзень з’яўляюцца адным з найбольш універсальных спосабаў захавання назапашаных чалавецтвам ведаў. Усе існуючыя слоўнікі – ад першых рукапісных гласарыяў да шматтомных сучасных выданняў – раскрываюць нам таямніцы роднага слова, дзякуючы якому мы пазнаём Сусвет.

Гістарычны слоўнік кожнай мовы ў першую чаргу з’яўляецца надзейнай крыніцай для вывучэння слоўнікавага складу мовы мінулых эпох. На яго абапіраюцца разнастайныя даследаванні ў галіне мовазнаўства. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” – першы і пакуль адзіны ў беларускай лексікаграфіі даведнік, у якім максімальна поўна даецца тлумачэнне і граматычная характарыстыка лексікі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Слоўнік выходзіў з 1982 па 2017 г. Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. Гэты прамежак часу дакладна вызначаецца агульнай перыядызацыяй гісторыі беларускай мовы. Рубеж XVIII ст. аддзяляе старажытную беларускую літаратурна-пісьмовую мову ад новай. У 37 выпусках слоўніка лексікаграфічную апрацоўку атрымалі звыш за 75 тысяч слоў, якія прадстаўлены ў помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў. Усяго ж картатэка налічвае 1 мільён 60 тысяч картак.

Слоўнік змяшчае агульную лексіку ўсіх часцін мовы. Загалоўныя словы размяшчаюцца ў алфавітным парадку і падаюцца ў зыходных формах. Значэнне слова тлумачыцца адпаведнымі эквівалентамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы або апісальна. Значэнні мнагазначных слоў падаюцца асобна. Кожнае слова і кожнае асобнае яго значэнне ілюструецца цытатамі з пісьмовых помнікаў. Ілюстрацыйны матэрыял падаецца з захаваннем важнейшых графіка-арфаграфічных асаблівасцяў арыгінала.

Матэрыялы слоўніка і яго картатэкі выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы новых тыпаў слоўнікаў у беларускай гістарычнай лексікаграфіі – “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі” і “Кароткага гістарычнага слоўніка беларускай мовы” А.М. Булыкі.

Фундаментальнае выданне “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ўспрымаецца як выключна важная падзея ў айчыннай філалогіі і выклікае цікавасць не толькі ў нашай краіне, але і далёка за яе межамі. Старажытныя пісьмовыя тэксты набылі каштоўнасць як першакрыніца пазнання гісторыі народа і яго мовы. Да іх звяртаюцца не толькі моваведы і літаратуразнаўцы, але і гісторыкі, археолагі, фалькларысты, прававеды, мастацтвазнаўцы, наогул самыя шырокія слаі грамадскасці.

Вялікае значэнне “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” мае і для настаўнікаў, перш за ўсё выкладчыкаў мовы і літаратуры, бо паспяховае вывучэнне слоўнікавага складу любой мовы немагчыма ўявіць без гістарычных звестак. Без іх часам нельга або вельмі складана асвятліць гісторыю некаторых слоў, як і наогул гісторыю развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў цэлым. У слоўніку ўтрымліваецца значная колькасць тэрмінаў, запазычаных слоў, спецыяльнай лексікі, адсылкі да якой дапамогуць пры вывучэнні адпаведных слоў у сучаснай беларускай мове. Нярэдка ў літаратурных тэкстах аўтары ўжываюць гістарызмы і архаізмы, якія могуць быць незразумелымі вучню. І тут на дапамогу прыйдзе слоўнік, у якім яны самастойна ці з настаўнікам знойдуць тлумачэнне і прыклады ўжывання ў старажытных тэкстах адпаведнага слова.

Пры вывучэнні гісторыі наўрад ці можна абысціся без старажытных тэкстаў, бо менавіта яны захоўваюць звесткі пра дзяржаўны лад, жыццё, побыт, традыцыі нашых продкаў. Самай важнай крыніцай разнастайных звестак пра старажытную беларускую дзяржаву з’яўляецца Статут Вялікага Княства Літоўскага ў трох рэдакцыях: 1529, 1566 і 1588 г., які быў напісаны на старабеларускай мове. Зразумела, што “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” дапаможа зразумець змест гэтага і іншых каштоўных помнікаў пісьменства.

“Гістарычны слоўнік беларускай мовы” будзе карысны не толькі гуманітарыям. Матэматыкі знойдуць цікавыя звесткі, напрыклад, пра старажытныя адзінкі вымярэння розных рэчываў, такіх як: **гарнець** – пасудзіна для гатавання страў або захоўвання вадкіх і сыпкіх рэчываў і мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная 3,28 літра: мѣрку винную на гарнець Виленскій одмѣняю, бо ўжо та мѣрка вѣ тотъ часъ уживана не есть подлѣ давняго звычайу [2, т. 15, с. 32]; **ведро** – мера сыпкіх і вадкіх рэчываў, роўная 1/40 бочкі (каля 12,3 л): двѣ ведрѣ меду [2, т. 3, с. 61]; сѣ тыхъ земель хоживало осмѣнадцать ведерѣ меду [2, т. 3, с. 61]; капуста ведро кислое [2, т. 3, с. 61]; **кварта** – мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвѣртай частцы гарца, або 0,70577 літра: отняли у него сорокъ грошей а горельки носатку, у которой было кварть петнадцать [2, т. 15, с. 15]; **локоть** – мера, якая адпавядае даўжыні рукі ад локця да канца сярэдняга пальца, роўная прыблізна 14 вяршкам (45–47 см): пану Солтану... десять копѣ з мыта вѣ Берести, а 15 локти адамашьки [2, т. 17, с. 113] і да т.п.

Цікавыя звесткі знойдуць у слоўніку і выкладчыкі біялогіі. У выданні шырока прадстаўлена батанічная лексіка, у прыватнасці зафіксаваны

шматлікія назвы раслін: **укропъ** – кроп (расліна і насенне). з роск. п. войта, п. поборцомъ повятовымъ куп. рыбы свеж. ...петрушки, укропу и батвиння [2, т. 34, с. 367]; **чабор** у помніках старабеларускай пісьменнасці меў некалькі назваў: **темианъ** (**темьянъ**, **темьянъ**, **тимиянъ**) – прыносѣм. свѣчи. каноунъ. и темьянъ [2, т. 33, с. 260]; такжѣ тежъ растѣт и темьянъ [2, т. 33, с. 260]; возложиши темианъ во ярости твоеи и всасозжениа на требникъ твои [2, т. 33, с. 260]; рече, темианъ о гнушеніе ми ест [2, т. 33, с. 260]; донесѣте мужевѣ дари смолу и медъ и тимияна и стакти [2, т. 33, с. 260] і **фимианъ**(**фемиянъ**, **фемиянъ**, **фимиянъ**) – делати повѣле гсдѣ богъ олѣтаръ, на немъ же кадѣху ѳимианомъ [2, т. 35, с. 410]; бѣдетъ кадити на немъ Ааронъ ѳемиянъ добровонѣныи [2, т. 35, с. 410]; пойдутъ же до сосудовъ церковныхъ: келихи... литоны, свечи, ѳемиянъ, кадилаицы, вода свенцоная [2, т. 35, с. 410]; если хто принресетъ свѣщи и фимианъ [2, т. 35, с. 410]. Тут можна звярнуцца і да гісторыі перадачы на пісьме тых ці іншых гукаў, такім чынам фарміруюцца міжпрадметныя сувязі.

Міжпрадметныя сувязі пры дапамозе “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” можна паказаць і на занятках па геаграфіі. Напрыклад, геаграфічны тэрмін **гара** зафіксаваны ў трох значэннях: 1. Гара, узвышша: не ставлѣй шатра своего ніжѣли в месте надежном, яко бы гора и подобно мѣсто, и близко воды [2, т. 7, с. 63]; 2. Земляны вал, які будуець для стральбы зверху пры асадзе: а на то чтобы вѣдалъ, колко людеи прислѣхають к городѣ томѣ... и какъ переживаютъ во вѣлежаніи, крепити городъ твои вежами, и горами и моурою и всѣкою вѣбороною го(ро)дскою [2, т. 7, с. 65]; 3. Верхні паверх дома: то слышачи сарра шла на горѣ до komórki своеѣ, и три дни не ела ани пила [2, т. 7, с. 65]. У сучаснай беларускай мове лексема **гара** таксама ўжываецца ў гэтых самых значэннях. У значэнні “памяшканне, прастора паміж столлю і дахам” фіксуецца ў творах класікаў беларускай літаратуры: Люба палезла на гару і заўважыла, што дождж засякае ў акенца без шкла ў шчыце [4, т. 2, с. 27). Сустрэкаецца таксама лексема гарышча з адпаведным значэннем “памяшканне пад дахам”: Прыехаў дваюрадны брат. А ён качок. Я падумаў, што грэх не выкарыстаць у сваім селішчы качка, і папрасіў яго панасіць на гарышча гліняны раствор” [3, с. 97].

Матэрыялы “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” могуць быць выкарыстаны і на занятках па астраноміі. **Зодей** (**задей**, **зодие**, **зодий**) – кожнае з сузор’яў задзяка: вышеж сѣх седми по совѣсѣ смое нбо на немъ же вѣ. задеи. сирѣч животных [2, т. 13, с. 133]; сказаніе в седми звездахъ. великих и которыи сѣзодей, которымъ звездамъ слоужат [2, т. 13, с. 133]; чи выводишь зодіи оу часъ свои и лишь надъ детѣми еѣ чи видишь их [2, т. 13, с. 133]; Близнаецъ: Близнак, метаѣ: дводѣшенъ кѣпно и двоѣмѣнъ, зодіе маіво, планета нбснаа [2, т. 13, с. 133]. Цікава будзе даведацца, як у старажытнасці называліся знакі задзяка: **В**вен, **Ю**нець (Цялец), **Б**лизнаѣта, **Р**акъ, **Л**евъ, **Д**ева, **П**арем (Шалі), **Ш**корпіѣ, **С**трелець, **К**озеирогъ, **В**одникъ,

Рыбы [1, лл. 64–67]. У адпаведных слоўнікавых артыкулах можна знайсці зафіксаваныя варыянты фанетычнага афармлення прыведзеных лексем.

Такім чынам, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” можа аказацца добрым спадручным даведнікам на занятках не толькі па беларускай мове і літаратуры, а і на занятках па гісторыі Беларусі і іншых, не гуманітарных, дысцыплінах. Акрамя таго слоўнік з’яўляецца важным помнікам культуры наогул. Зафіксаванае ў ім слоўнікавае багацце мінулых эпох яскрава характарызуе ступень развіцця народа, кола яго духоўных інтарэсаў, звычаі, абрады, побыт і ўзровень матэрыяльнай культуры.

Літаратура

1. Аристотелевы врата, или Тайная тайных [рукопись белорусского письма]. – [конец XV – начало XVI в.]. — [89] л.; 2° (32,5 х 21,5). – Рукапіс Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, 096/276К.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 37 вып. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства; пад. рэд. А.М. Булыкі. – Мінск: Беларус. навука, 1982–2017.
3. Горват, А. Радзіва “Прудок”. Дзённік / А. Горват. – Мінск: Медысонт, 2017. – 248 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1978–1984.

А.А. Печенькова (Витебск)

СЕМАНТИКА ГОДОНИМОВ БЕЛОРУССКОГО ПООЗЕРЬЯ С ПИЩЕВОЙ ЛЕКСИКОЙ В ОСНОВЕ

Годонимы как названия улиц давно представляют интерес для ономастической науки. До XVII века четкого выделения названий улиц не было обнаружено. Люди указывали местоположение, соотнося улицу с названием какого-нибудь важного или крупного дома в населенном пункте. Уличные именованья скрывают особенности называния, исторические факты и традиции. Возникновение данных онимов тесно связано с процессами урбанизации. Семантика изменялась и в корне зависела от истории места. К именованьям улиц, образованных путем онимизации, от ойконимов или антропонимов, мотивированных названиями пищи, ученые мало обращались. Л. Пех описывал годонимы, связанные с названиями хлебопродуктов, в статье «Хлеб в названиях московских улиц» [5]. В сборниках годонимов описывали варианты именованья по их связи с растительным и животным миром, но отдельных работ им не было посвящено. Цель исследования состоит в выявлении семантических особенностей годонимов с пищевой лексикой в основе.

Материалом исследования послужили названия улиц с пищевым компонентом территории Белорусского Поозерья (Бешенковичи, Дубровно, Полоцк, Орша, Поставы, Толочин. Городок, Глубокое, Ушачи, Докшицы, Шумилино).

Годонимы, имеющие в основе пищевую лексику, часто связаны с лексемами не напрямую, а через соотношение других ономастических единиц. В ходе исследования они были разделены на две большие семантические группы:

1. Годонимы, соотносимые с патронимами, содержащими пищевую лексику в основе. Они соотносились со схожими именованиями людей, в основе прозвищ которых лежали «пищевые» корни.

1.1. Соотносимые с продуктами питания и блюдами:

а) соотносимые с названиями круп и каш: с видовым понятием **круп***а*: улица (и переулок) *Крупской* – восходит к фамилии, мотивированной названием злака [1, с. 220]. Обнаружена была в четырех населенных пунктах: *Бешенковичи, Дубровно, Полоцк, Поставы*; **кулага***а*: *Кулаженко* < Кулага – от фамилии предка, который любил готовить или/и есть кулагу [1, с. 28]). Зафиксирована в Поставах;

б) образованные от названия жидкостей – **молока***а*: улица (и переулок) *Молокова*. Именование образовано от патронима *Молоков* [1, с. 270]. Улица расположена в *Орше*; в) соотносимые с названиями десертов: **шоколада***а*: улица *Шоколадовой* – скорее всего образована от патронима, восходящего к названию лакомства (*Глубокое*).

1.2. Соотносимые с названиями растений: **горох***а*: улица *Горохова* [1, с. 104] – производное от патронима – именования предка, который выращивал и употреблял в пищу горох; **боб** – *Бобкова*; соотносимая со словом **корень**, который в одном из значений имеет следующее: «подземные части и зелень некоторых растений (моркови, петрушки, сельдерея и т. п.), употребляемые в пищу» [3, с. 103] – *Корневского*.

1.3. Соотносимые с пристрастиями человека: «любитель бобов»: улица *Бобоедова* восходит к патрониму *Бобоед* [1, с. 28], «любитель мяса»: *Мясоедово* [1, с. 293].

2. Годонимы, соотносимые с названиями населенных пунктов, имеющими в основе пищевую лексику. Многие названия населенных пунктов мотивируют внутригородские именования. Появление годонимов, соотносимых с названиями населенных пунктов, мотивировано расширением границ ранее небольших городов. Все основы соотносятся:

2.1. С названиями деревьев: розоцветных: **вишня** / **вишенник** – «плодовое дерево или кустарник семейства розоцветных» [2, с. 179] или плод этого дерева: улица *Вишнёвая*. Название восходит к названию сельского поселения – Вишнёвая [4, с. 53], которое мотивировано названием плодового дерева. Так могли назвать улицу, на которой росло много вишневых деревьев или раньше был вишневый сад.

2.2. С местом, где брали воду для приготовления, – **криница***а*: *Криничная*. Связано с названием села [4, с. 184], в основу которого легла основа криниц-.

3. Годонимы, напрямую образованные от апеллятивов.

Уличных онимов было найдено немного: улица *Яблонева*, соотносимая с *названием дерева*. Такое название могло означать место, где находилось много яблоневых рощ; улица *Сковороды* – восходит к апеллятиву *сковорода* [1, с. 376]. Оба – в южных районах.

4. Годонимы, соотносимые с прозвищами с пищевой лексикой в основе.

Непродуктивность данного типа обусловливается тем, что названия чаще образуются от уже сформированных фамилий, поэтому нами был обнаружен один годоним, соотносимый с прозвищем с пищевой лексикой в основе. Основа связана с названием гвоздичноцветных травянистых растений (1–2): *гречиха* – улица *Гречихи* [1, с. 116].

Из вышесказанного следует, что большая часть годонимов восходит к патронимам с пищевой лексикой в основе, соотносимым с названиями круп и каш: *Крупской* и *Кулаженко*. Отпатронимические годонимы встречаются на всей территории Белорусского Поззержья, но немного больше в западных районах. О частотности остальных говорить сложно. Только отаппелятивные названия больше распространены на юге. Поэтому, говоря о годонимах с пищевой лексикой в основе, нельзя однозначно выявить территорию распространения данной группы ономастической лексики в регионе.

Очевидно, что процесс исследования внутригородских объектов остается актуальным. Изучение названий улиц, особенности номинаций помогает развивать внутри- и межпредметные связи (в первую очередь с этимологией и семантикой), дополнять культурный код региона, помогать составлять онимикон отдельных территорий для установления лингвокультурологических особенностей.

Литература

1. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1959. – 508 с.
2. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том первый. А – З / В.И. Даль // Руниверс [Электронный ресурс]. – СПб.–М., 1880. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3178/10117>. – Дата доступа: 08.04.2017.
3. Словарь русского языка. В 4-х тт. / Под. ред. А.П. Евгеньевой. – 3-е изд. – М.: Русский язык, 1986. – Т. II. – 736 с.
4. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Минск: БГУ, 1974. – 448 с.
5. Пех, Л. Хлеб в названиях московских улиц / Л. Пех // Журнал «Хлебпродукты». – М.: Хлебпродукты. – 2008. – № 7. – С. 79–80.
6. Google [Электронная база данных] / Google Inc. – USA, 1997–2017. – Режим доступа: <http://google.com>. – Дата доступа: 17.02.2017.
7. MAPS.TUT.BY: Картографический сервис [Электронный ресурс] / ООО «ТУТ БАЙ МЕДИА». – Минск, 2000–2017. – Режим доступа: <http://maps.tut.by>. – Дата доступа: 15.02.2017.

Півавар К.С. (Віцебск)

“ЗЯМЛЯ ПАД БЕЛЫМІ КРЫЛАМІ” У. КАРАТКЕВІЧА ЯК ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧЫ ДАВЕДНІК

Лінгвакраіназнаўства – навуковы напрамак, які, з аднаго боку, уключае ў сябе навучанне мове, а з іншага, дае пэўныя звесткі пра краіну, мова якой вывучаецца. Галоўная мэта лінгвакраіназнаўства – забеспячэнне камунікатыўнай кампетэнцыі ў міжкультурных зносінах, перадусім праз адэкватнае разуменне маўлення суразмоўцы і разуменне арыгінальных тэкстаў. Бацькамі лінгвакраіназнаўства ў Расіі лічацца Я.М. Верашчагін і В.Р. Кастамараў, якія ўпершыню ўжылі тэрмін “лінгвакраіназнаўства” ў кнізе “Лінгвістычная праблематыка краіназнаўства ў выкладанні рускай мовы замежнікам”, выдадзенай у Маскве ў 1971 годзе. Цікавы той факт, што ў гэтым жа 1971 годзе выйшла кніга У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі”, якую адносяць да мастацка-публіцыстычнага жанру. Аднак у сваім змесце яна мае шматлікія ўласцівасці лінгвакраіназнаўчага даведніка.

Мэта дадзенага артыкула – выявіць лінгвакраіназнаўчы патэнцыял нарысаў У. Караткевіча, прааналізаваць функцыянаванне звароту “зямля пад белымі крыламі” ў сучаснай беларускай медыяпрасторы. Метады даследавання – метады кампанентнага аналізу мастацкага тэксту, супастаўляльны метады.

“Зямля пад белымі крыламі” – твор, напісаны ў 1971 г. першапачаткова для ўкраінскага чытача і выдадзены асобнай кнігай на беларускай мове ў 1977 г. Гэта нарысы пра Беларусь, яе гісторыю, прыроду і культуру. Аўтар звяртаецца да маладога чытача і запрашае ў падарожжа па Беларусі, спрабуе паказаць характэрныя рысы роднай прыроды, прывіць любоў да роднай зямлі, зацікавіць гісторыяй беларускага народа. Як зазначыў сам аўтар, нарысы былі створаны не для таго, каб усё распавесці, а для таго, каб зацікавіць моладзь гісторыяй, прыродай ды прыгажосцю роднай зямлі. Нарысы паводле задумкі павінен быць штуршком да пазнання і цікаўнасці маладога пакалення да роднай зямлі.

Галоўнай рысай лінгвакраіназнаўчага даведніка з’яўляецца шырокі ахоп матэрыяльнай і духоўнай культуры краіны, яе гістарычнага мінулага. Гэта ўласцівая і нарысам У. Караткевіча. Як вядома, нарысы – гэта мастацка-публіцыстычны твор, у якім часта даюцца мастацкія апісанні, але ён амаль не дапускае вымыслу, строга прытрымліваецца паказу сапраўдных фактаў жыцця. Рэаліі, апісаныя пісьменнікам, могуць быць раскласіфікаваны паводле прадметна-тэматычнага прынцыпу. Напрыклад, географічныя аб’екты, сярод якіх цэрквы, саборы, касцёлы: *Спаса-Еўфрасіннеўская царква, царква Святога Спаса, царква Святых Барыса і Глеба, Сафійскі сабор, Петрапаўлаўскі сабор*. У нарысах разглядаюцца рэкі, каналы: *Прыпяць, Дняпро, Лоша, Дзвіна, Ясельда, Агінскі канал, Бярэзінскі канал*;

адзначаны назвы азёр: *Нешчарда, Князь-возера, возера Свіцязь*, узвышшы, горы – *гара Лысая, гара Маяк, Ілінская гара* і інш.; назвы лясоў – *Бярэзінская пушча, Лепячанская пушча, Белавежская пушча, Прыпяцкі ландшафтна-гідралагічны запаведнік*; сустракаюцца назвы некаторых дрэў, раслін: *Цар-дуб, дуб Крывашанкі, Дрэва вечнасці*; кнігі – “*Евангелле*”, “*Аль-Кітаб*”, “*Біблія*”, “*Апостал*”, “*Малая падарожная кніжыца*”. У тэксце сустракаюцца назвы асобных значымых будынкаў: *Палац Румянцавых, Палац Паскевіча, Дом урада, Палац піянераў*. Сярод антрапонімаў пераважаюць імёны дзеячаў культуры, літаратуры, мастакоў пэўных перыядаў нашай гісторыі: *Адам Міцкевіч, Афанасій Філіповіч, Ян Баршчэўскі, Максім Гарэцкі, Максім Багдановіч, Янка Брыль, Ю. Пэн, М. Шагал*. Па падліках Н.І. Гушчы, у нарысах У. Караткевіча сустракаецца “954 самыя розныя, пераважна рэальныя анамастычныя адзінкі, якія ствараюць уяўленне пра час і прастору, засведчаную на яго старонках” [1, с. 145].

Другой вялікай прадметна-тэматычнай групай з’яўляюцца этнаграфічныя і бытавыя назвы, што ўключае апісанне пабудов, адзення, ежы і напояў, звычаяў і традыцый, святаў, элементаў паводзін: *вёска, мястэчка, адрына, вераішча, хлеб, талака*; прадпрыемствы, заводы, фабрыкі – “*Брэсцкі панчошны камбінат*”, “*Электралямпавы завод*”, *кінатэатр “Партызан”, кінастудыя “Беларусфільм”, фабрыка “Кім”, фабрыка “Сцяг індустрыялізацыі”*.

Безумоўна, некаторыя статыстычныя факты, змешчаныя ў нарысе, ужо з’яўляюцца недакладнымі, састарэлымі. Па сведчанні А.А. Чарнаброва, “праца па ўкладанні лінгвакраіназнаўчага слоўніка не можа быць поўнасьцю завершана, бо культура – не статычная з’ява, а дынамічны працэс” [3, с. 38]. Толькі за апошняе дзесяцігоддзе ў нашай краіне з’явіліся новыя знакавыя рэаліі, якія сталі сімваламі Беларусі і шырока рэпрэзентуюцца ў мове, напрыклад, *Нацыянальная бібліятэка, Плошча Дзяржаўнага сцяга* і інш.

Другая рыса, якая набліжае нарысы У. Караткевіча да лінгвакраіназнаўчага даведніка, гэта актыўны зварот да моўных з’яў, іх аналіз і тлумачэнне. У сваім творы Уладзімір Караткевіч вельмі падрабязна спыняецца на апісанні жылля, прылад працы, адзення, ежы. Напрыклад, гаворачы пра прадметы хатняга ўжытку, называе *цэбар, радно, куфар, ручнікі* і г. д.: *цэбар* – шырокая круглая драўляная пасудзіна з клёпак з двума вушкамі; *радно* – тоўстае палатно з пянькі або грубай ільняной пражы, так жа называлі выраб з гэтага палатна; *рэшата* – рэч хатняга ўжытку для прасейвання мукі ў выглядзе шырокага абруча з сеткай; *карамысла* – драўляная дуга з выемкамі або кручкамі на канцах для пераносу на плячах вёзэр або іншых грузаў і г. д. Усе прадстаўленыя лексічныя адзінкі з’яўляюцца безэквівалентнымі і заслугоўваюць асаблівай увагі пры складанні лінгвакраіназнаўчага даведніка, як і зварот да беларускай фразеалогіі, парэміялогіі. Каб расказаць пра гасціннасць

беларусаў і іх здольнасць пажартаваць з сябе, аўтар ужывае прыказкі і прымаўкі, народныя жарты: *Госць як нявольнік: ляжа, хоць і ў пярыну паложачь; Добра было ў гасцях, толькі прынукі не было; Госць сядзе, куды скажучь, хоць на покуць* [самае пачэснае месца – К.П.], *а гаспадар, як скула, дзе захоча, там і сядзе; Пры мілым госцю і гаспадар пажывіцца; Госць першы дзень – золата, другі – серабро, а трэці – медзь, хоць дадому едзь*. Як вядома, у беларускай мове існуе шмат прыказак і прымавак пра адносіны да хлеба і хлебаробаў і найлепшы сродак паказаць у нарысах важнасць хлеба для беларускага народа – гэта працытаваць іх: *Дзе гаспадар ходзіць, там жыта родзіць; Без хлеба няма абедна; Хлеб усяму галава; Хто сее хлеб, той сее праўду; Хлеб плача, калі яго дарэмна ядуць; Лети уласны хлеб, чым пазычаная булка; Гаспадар на сваім агародзе – раўня ваяводзе; Гаспадарку весці – не лапці плесці; Якія мы гаспадары – такія нашы і двары*. Акрамя скарбаў мовы, пісьменнік актыўна ўжывае цытаты з класікі беларускай літаратуры, у сваіх нарысах змяшчае вершы Я. Купалы, Я. Коласа. М. Багдановіча і інш.

У. Караткевіч таксама актыўна ўжывае пры называнні гарадоў перыфразы: Мінск – “горад на Нямізе”, Віцебск – “горад майстроў”, Гомель – “горад зеляніны і вады”, Брэст – “брама краіны” і г. д.

Трэцяя рыса, якая збліжае нарысы з лінгвакраіназнаўчым даведнікам, – тэматычная падача матэрыялу, наяўнасць раздзелаў, параграфіў – “*Зямля мая беларуская*”, “*Камяніцы, і гмахі, і вежы*”, “*Праз дым стагоддзяў*”, “*Беларусь на куце ў хаце сваёй села*” і г. д.

Нягледзячы на адзначаныя ўласцівасці нарысаў, мы не можам аднесці прааналізаваны твор да лінгвакраіназнаўчага даведніка па некалькіх прычынах. Па-першае, мастацкая, нарысавая форма твора. Як вядома, слоўнік-даведнік падае матэрыял у строгім парадку, звычайна алфавітным. Па-другое, неаднастайнасць у выкладзе матэрыялу, адсутнасць строгай слоўнікавай формы, алфавітнага рэестра. Звычайна слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: загалоўнае слова, атрыбуцыя, тлумачэнне прамога і пераноснага значэння, сітуацыйная характарыстыка, ілюстрацыйны матэрыял з мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, фразеалогіі, парэміялогіі. Па-трэцяе, апавядальная манера выкладу, зварот да чытачоў а не сухая энцыклапедычная падача інфармацыі.

Для ўзнёсла-велічнага іменавання Беларусі У. Караткевіч стварыў апісальны выраз “зямля пад белымі крыламі”, у якім адлюстраваны нацыянальны каларыт Беларусі. Зразумела, што пад белымі крыламі разумеюцца крылы буслоў – птушкі, “якая з’яўляецца сімвалам Беларусі” [2, с. 383]. Аналіз інтэрнэт-крыніц і публіцыстычнага дыскурсу паказаў, што пад такой назвай адбываюцца выставы сучаснага мастацтва, дабрачынныя фестывалі; рэспубліканскі і абласныя конкурсы фотаработ, канцэртныя праграмы, святы аграгарадкоў, касцёлаў, выхаваўчыя

мерапрыемствы ў школах. Амбасада ЗША выпусціла насценны календар пад такой назвай. Сведчаннем папулярнасці гэтага выразу У. Караткевіча з’яўляецца яго пераасэнсаванне, напрыклад, зборная Беларусі па футболе названа “камандай пад белымі крыламі”; у адной з навучальных устаноў прайшло мерапрыемства, прысвечанае Чарнобыльскай трагедыі пад назвай “Чорныя крылы над Белай Руссю”. Пад чорным колерам разумеюцца трагічныя наступствы Чарнобыльскай катастрофы. Такім чынам, “зямля пад белымі крыламі” – зварот, які трывала замацаваўся як сімвалічная назва нашай краіны.

Такім чынам, геній Уладзіміра Караткевіча выявіўся ў тым, што аўтар здолеў прадбачыць патрэбы грамадства – у знаёмстве з роднай культурай, прыродай; таксама ў стварэнні ўзнёслай назвы Беларусі – “зямля пад белымі крыламі”. Разгледжаны намі твор у даступнай мастацкай форме падае найважнейшыя звесткі аб матэрыяльнай і духоўнай культуры нашага народа. Аўтар шчыра захапляецца ўсім родным і гэта яго ўлюбёнасць эмацыянальна ўздзейнічае на чытача. Таксама пісьменнік, не цікавячыся новымі плынямі лінгвадыдактыкі, стварыў у мастацкай форме першы беларускі лінгвакраіназнаўчы даведнік. У нашым даследаванні мы акрэслілі яго асноўныя рысы – шырокі ахоп матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, уважлівасць да моўных фактаў, зварот да фразеалогіі, парэміялогіі, мастацкай літаратуры, падрабязнае апісанне безэквівалентнай лексікі, у тым ліку экзатызмаў. Безумоўна, мастацкая форма, адсутнасць строгасці ў падачы матэрыялу, апавядальны пачатак адносяць твор да мастацка-публіцыстычнага жанру, аднак не выклікае сумнення той факт, што пры складанні сучаснага лінгвакраіназнаўчага слоўніка-даведніка аналіз нарысаў У. Караткевіча проста неабходны.

Літаратура

1. Гушча, Н.І. Устарэлыя онімы ў нарысе Уладзіміра Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” / Н.І. Гушча // Текст. Язык. Человек : сборник научных трудов : [доклады IX Международной научной конференции, г. Мозырь, 22–26 мая 2017 г.] : в 2 ч. [редколлегия: С.Б. Кураш (ответственный редактор) и др.]. – Мозырь : МГПУ им. И.П. Шамякина, 2017. – Ч. 2. – С. 145–149.
2. Караткевіч, У. Збор твораў: У 8 т. Т. 8, кн. 1. П’есы. Нарыс. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1990. – 591 с.
3. Чернобров, А.А. Принципы формирования, содержание и типы лингвокультурологических словарей / А.А. Чернобров // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2014. – № 3 (19). – С. 37–47.

ЛІНГВІСТЫЧНАЕ КАМЕНЦІРАВАННЕ ДА МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ: МЭТАЗГОДНАСЦЬ, ЗМЕСТ, ФУНКЦЫЯ

Філалагічны аналіз тэксту пачынаецца са знаёмства з творам, з удумлівага яго прачытання, таму многія лінгвісты сам аналіз (у артыкулах, кнігах – дапаможніках і манаграфіях і г. д.) пачынаюць з размяшчэння ў структуры паведамлення менавіта самога мастацкага тэксту, калі, напрыклад, твор / яго ўрывац невялікі па аб’ёме. Аднак аб’ектам лінгвістычнага асэнсавання можа стаць і вялікі твор, з якім, безумоўна, знаёміцца і чытач, і даследчык, аднак тады сам тэкст не падаецца, у прыватнасці ў артыкуле ці ў тэзісах. У адпаведнасці з гэтым, думаецца, можна сцвярджаць, па-першае, што месца аналізуемага тэксту ў даследаванні не строга замацаванае – рухомае ў залежнасці ад структуры і зместу артыкула / паведамлення; па-другое, тэкст як аб’ект аналізу можа адсутнічаць. Пасля прачытання (тут варта памятаць слушнае сцвярджэнне рускага мовазнаўцы Л.А. Новікава, што “філалогія – навука павольнага чытання” [3; с. 34]) пры філалагічным аналізе перш-наперш магчыма акрэсліць тэму твора, вызначыць ідэю як асноўную думку, на раскрыццё якіх скіраваны ўсе яго складнікі, лексічная напаўняльнасць, структура (форма, падстыль, жанр і кампазіцыя), сістэма вобразна-выяўленчых сродкаў, фанетыка-арфаэпічныя характарыстыкі слова, фразеалагічны склад, граматычны лад, пунктуацыйнае і графічнае афармленне.

Галоўная задача лінгвістычнага каменціравання і яго асноўны прыём – слоўнікавае ці падрадкавае тлумачэнне незразумелых слоў, малаўжывальных, устарэлых, спецыяльных слоў і выразаў, граматычных з’яў і іншых падобных фактаў мовы [3, с. 23]. Да іншых моўных фактаў можна аднесці таксама фразеалагізмы як устойлівыя моўныя адзінкі, асабліва несучаснага паходжання; неалагізмы менавіта аўтарскага ўтварэння – так званыя аказіяналізмы; словы дыялектнага паходжання. Аднак трэба памятаць, што пры філалагічным аналізе тэксту выкарыстоўваецца семантыка-стылістычны метада з тым, каб вылучыць і растлумачыць індывідуальна-аўтарскія асаблівасці ўжывання моўных сродкаў. Гэта значыць, што падчас яго можа быць пададзена і тлумачэнне асобных лексем з невядомым значэннем.

Ад лінгвістычнага каменціравання варта адрозніваць экстралінгвістычныя тлумачэнні культурных рэалій і гістарычных падзей, якія ўзгадваюцца ў тэксце і якія неабходна ведаць для разумення і аб’ектыўнага ўспрыняцця апісаных падзей, з’яў і самога твора. Мэта і задачы філалагічнага аналізу тэксту іншыя, больш глыбокія і глабальныя, вырашэнне якіх дазволіць лінгвісту выявіць: як з дапамогай вобразных і нявобразных моўных сродкаў у выніку іх сінтэзу ўзнікаюць мастацкія

вобразы, як моўныя факты становяцца эстэтычнай з’явай і ўплываюць на фарміраванне і гарманізацыю асобы, выпрацоўку яе маўленчага і эстэтычнага густу праз аналіз мовы. І гэты шлях Л.В. Шчэрба вызначае як “шлях лінгвістычны, пошуку значэнняў: слоў, зваротаў, націскаў, рытмаў і да таго падобных моўных элементаў, шлях стварэння слоўніка, ці, дакладней, інвентара выяўленчых сродкаў” [7, с. 27]. Відавочна, што лінгвістычнае каменціраванне мае на мэце стварэнне слоўніка да твора, а мэта філалагічнага аналізу – выяўленне інвентара экспрэсіўных сродкаў тэксту. Важна, каб слоўнік (пры яго наяўнасці) не пераўзышоў па сваіх памерах непасрэдны аналіз тэксту.

Вядома, што аснову мастацкага маўлення складаюць словы агульнаўжывальныя, стылістычна нейтральныя, значэнне якіх вядома большасці носьбітаў беларускай мовы. Пра якія падзеі ні ішла б гаворка, якой бы тэме ні прысвячаўся твор, агульнаўжывальная лексіка (**актыўная лексіка**) складзе асноўную частку яго слоўнай палітры [2, с. 436]. Названы тып лексікі, як правіла, характарызуецца агульнаразумеласцю, аднак у сувязі з неначытанасцю асобы, няведаннем пэўных жыццёвых з’яў, прадметаў, рэалій, працэсаў рэчаіснасці можа быць вынесены ў прэпазіцыю да самога аналізу ці патлумачаны пры непасрэдным комплексным асэнсаванні ўсяго тэксту. Пры гэтым навукоўцы слухна сцвярджаюць, што лінгвістычнае каменціраванне (у вузкім разуменні гэтага тэрміна) неабходна не для ўсіх тэкстаў, некаторым яно не патрэбна [1, с. 25].

Словы, якія маюць абмежаванасць у выкарыстанні (часам / эпохай, тэрыторыяй / краінай, прафесіяй / сферай і інш.), напаўняюць тэкст асаблівым зместам і гучаннем, надаюць яму праўдзівасць, набліжаюць да рэальнага жыцця, часам стылізуюць маўленне аўтара ці персанажа і могуць стаць аб’ектам лінгвістычных каментарыяў:

– **дыялектная лексіка** ў мове мастацкага стылю поліфункцыянальная; запатрабаванасць яе можа быць апраўдана, напрыклад, стылізацыяй – аднаўленне / стварэнне маўленчага каларыту пэўнай мясцовасці з тым, каб наблізіць мову да рэальнай: *Але журавіны, як ідзе, пырскаюць і пырскаюць з-пад ног, лучаюць аж па твары; Загаварылася я. Вячэру ж трэба ісці **строіць*** (І. Пташнікаў). Дыялектныя словы пажадана паставіць у такі кантэкст, з якога будзе вынікаць іх значэнне, яно будзе празрыстым; у іншым выпадку варта рабіць зноску на старонцы ці ў канцы кнігі;

– **спецыяльная лексіка** (тэрміны і прафесіяналізмы) – словы ці выразы, якія выкарыстоўваюцца людзьмі пэўных прафесій, галіны мастацтва ці навукі, вытворчасці; у мастацкім стылі яны ўжываюцца з мэтай індывідуалізацыі маўлення персанажаў, з’яўляюцца сродкам адлюстравання рэчаіснасці і стварэння прафесійнай атмасферы: *Праўда, меў спраўную **рыбацкую гаспадарку**: два **чаўны** і розныя там **сеткі**, **бучы**,*

перамётны і шмат іншага, чаму Мікола і назвы не ведаў (М. Машара). Для таго, каб усвядоміць агульны сэнс твора, часам неабавязкова ведаць значэнне ўсіх спецыяльных лексем, аднак імі нельга перанасычаць тэкст, каб не адыходзіць ад галоўнай думкі твора. У маўленні персанажаў прафесіяналізмы адлюстроўваюць іх жыццёвы вопыт, інтарэсы, асаблівасці роду дзейнасці, неабходныя для больш дакладнага апісання рэчаіснасці [4, с. 179]. Значэнне іх павінна вынікаць з кантэксту ці яны павінны быць патлумачаны ў зносках, калі іх змест важны для ўспрымання сітуацыі ці ўсведамлення галоўнай думкі твора: *Я ведаю, / вам даспадобы / Салодкая лексіка лета / з простаю мовай зязюлі, / з вясёлым выклічнікам грому, / з трывожным шматкроп'ем дажджу / ў маім незавершаным сказе / пад пахкім завершаным стогам. / Я ведаю...* (А. Пісьмянкоў);

– **жаргонныя словы** – пераасэнсаваныя, часам фанетычна скажоныя, метафарызаваныя словы літаратурнай мовы ці наўмысна прыдуманых лексем, якія ўжываюцца людзьмі, аб'яднанымі агульнымі інтарэсамі, заняткам, сацыяльным асяроддзем. У стылі мастацкай літаратуры адлюстроўваюць моўны каларыт асобных сацыяльных груп людзей, стылізуюць маўленне персанажаў: – *А я цябе за стукача аднаго прызнаў быў, – усё яшчэ ўзіраўся ў Кошу Клешч* (А. Асташонак);

– **пасіўная лексіка** – гэта пласт слоў, якія не ўжываюцца ў штодзённым сучасным ужытку, сэнс іх ужо невядомы ці яшчэ не вядомы ўсім носьбітам мовы (архаізмы і гістарызмы / неалагізмы); пасіўнасць выклікана менавіта з часавых межаў запатрабаванасці слова ці пэўнага прадмета. Гістарызмы / архаізмы часу, як правіла, тлумачацца ў зносках; калі аўтар не падае так званы падрадкавы слоўнік, то адпаведныя лексемны з'яўляюцца аб'ектам лінгвістычнага каменціравання: *Салавей, як цяпер усе называлі Сымона, знаходзіўся пры мякчэйшых варунках* [абставінах – А. П.] (З. Бядуля); *Я буду маліцца да нівы ўсёй сілаю, / Каб лепшай уродай* [ураджаем – А. П.] *плаціла за труд* (Я. Купала). У сучасных мастацкіх тэкстах устарэлыя лексемны поліфункцыянальныя: акрамя стылізацыі маўлення персанажа, яны ствараюць каларыт мінулай эпохі ці надаюць маўленчай сітуацыі самыя розныя стылістычныя адценні – узнёсласці, іранічнасці, гумару і інш., таму іх значэнне асабліва важнае для ўсведамлення ўсяго зместу твора: *Алесь за час вакацый спустошыў большую частку дзедавай бібліятэкі* (У. Караткевіч); *Эх, сонечныя гурбы, калі вас намяло. / Пасіверылі вусны і выцвіла чало* (Н. Гілевіч);

– **неалагізмы** мастацкага маўлення (аказіяналізмы) – аўтарскія слоўныя адзінкі, ствараюцца для раскрыцця вобразаў, дэманструюць аказіянальную словатворчасць, з'яўляюцца кампанентам ідыястылю: *Ёсць аднадумцы, а ёсць аднадудцы, / Дудуць у дуды, што ў адну дуду* (К. Кірэнка); *Першая прачнулася вярба – / пачуўшы, як верхаводка казыча ногі. / Верхаводка, абліскавічаная бліскавіцай, / агромленая громам крутарогім* (М. Танк); *Не ведаю: ці дарны, ці бяздарны я, / А знойдзенае*

слова не маўчыць (П. Панчанка); “**Тысячагадовы дзень**” (Я. Сіпакоў). Навастворанае слова гаворыць не толькі пра тое, што свет навакольны незвычайны, арыгінальны, але і пра тое, як аўтары ўспрымаюць пэўныя з’явы, паняцці праз прызму ўласных асацыяцый, уражанняў. Гэты пласт лексікі патрабуе пільнай увагі лінгвіста, паколькі можа папоўніць літаратурную мову, узбагаціць яе пры мілагучнасці новага слова і адпаведных формы і зместу;

– **экзатызмы і варварызмы** – словы і выразы іншамоўнага паходжання, што не да канца асвоеныя беларускай мовай. Экзатызмы называюць спецыфічныя рэаліі пэўнай дзяржавы, краю, тэрыторыі, падкрэсліваюць нацыянальны / мясцовы каларыт пэўнага народа, а таксама індывідуалізуюць маўленне персанажаў, з’яўляюцца сродкам стварэння разнастайных стылістычных эфектаў (гумарыстычнага, сатырычнага ці інш.): *Я апрануўся, сеў на **нарты**, і **каюр** – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак* (Я. Брыль); *Твары іх былі вясёлыя, здэклівыя, яны сабраліся парагатаць з гэтай беларускай **фрау*** (М. Лобан); *Вам **paldies*** [дзякуй – А. П.] *за шчодрасць, латышы!* (А. Пысін);

– **салецызмы** – маўленчыя няправільнасці, у тым ліку фанетычныя і граматычныя, – разнастайныя адзінкі, выкарыстаныя аўтарамі ў скажоным выглядзе для адлюстравання індывідуальных асаблівасцей гаварэння персанажа. Маўленчыя характарыстыкі прадуктыўныя ў дыялогах і маналогам прызічнага і драматургічнага падстыляў: *Цэлы месяц галаву тлуміў усякай лухтой – **Кліпатры, Ляізы, Біатрычы**... Гаварыла татусю, каб не скупідомнічаў, наняў нармальнага мастака. **Еканомія, еканомія**... Галадранцаў усялякіх толькі ў дом **пушчаць!** Татусю, Татусю! **Шо** скажу!* (Л. Рублеўская). У прыведзеным прыкладзе з дапамогай выдзеленых слоў акцэнтуюцца ўвага на негатыўных характарыстыках персанажа; салецызмы ў такім выпадку выкарыстоўваюцца з мэтай стылізацыі [6, с. 109].

Салецызмы, як вядома, могуць адлюстроўваюць лагапедычныя дэфекты маўлення персанажа (заіканне ці інш.); стылістычная функцыя іх можа быць не толькі характарыстычная, але і наданне тэксту ў адпаведнасці з маўленчай сітуацыяй розных стылістычных эфектаў – гумарыстычнага / сатырычнага ці інш.:

– *Худая кабыла грэлася рэшткамі мокрага сена, а на ручцы воза вісеў завязкамі ўніз доўгі, мокры мех, у якім, ужо на зямлі, варушыліся ды кавэнчылі ацэплыя “пацучкі”.*

– *Парасяты?*

– *Д-да, б-брат. Б-бяры, хоць рукі мне апрастай. Ніч-чаго не ядзят* (Я. Брыль).

Відавочна, што выкарыстанне лексем у маўленні персанажа ў скажоным выглядзе стылістычна апраўдана, значыць іх функцыя – эстэтычная; лагапедычныя дэфекты могуць быць выкарыстаны аўтарамі для стылізацыі дзіцячага маўлення:

Там я прыгадаў дні свайго маленства, гады дваццатыя, калі мы, пастушкі, як толькі з-за ўзгорка пакажацца раз у тыдзень якая-небудзь машына – так і ляцім ад свіней на гасцінец, з радасным крыкам: **“Та-на-абіль!”** (Я. Брыль).

Усе приведзеныя прыклады – фанетычныя скажэнні, абумоўленыя рознымі сітуацыйнымі прычынамі ў мастацкім кантэксце. Што да граматычных скажэнняў, адхіленняў ад сучаснай моўнай нормы, то ў беларускім мастацкім маўленні гэтыя з’явы не прадуктыўныя. Любыя адхіленні ад моўнай нормы, якія маюць патрэбу ў каменціраванні, як правіла, стылістычна апраўданыя ў мастацкім радку. Напрыклад, адной з іх з’яўляецца ўжыванне старажытнай формы клічнага склону, пастаноўка працяжніка пры параўнальным звароце ці інш.: *Прыйдзі – як снег на квецень маю, / Прыйдзі – як бура на зямлю, – / Не страшна мне, бо я – кахаю, / Не страшна мне, бо я – люблю. / Мой лёс – каханне* (Н. Гілевіч); *Вочы сумныя такія, / А сэрцы – смяюцца* (Н. Гілевіч); – *Што ж, бывай, мой лесе, / Родны, нібы хата* (Я. Сіпакоў); *Вясна пяе, і свішча, і шчабеча / На наплавах. На нівах, у лясх, / І ўсюды просьба чутна: “Чалавеча! / Пачуй сябе ў шчаслівых галасах!”* (Н. Гілевіч).

Пры паўзроўневым філалагічным аналізе магчыма падаць тлумачэнне ўсіх пералічаных тыпаў лексем, пастаноўкі арыгінальных, аўтарскіх знакаў прыпынку, ужыванні спецыфічных граматычных формаў пры апісанні іх функцый, якія ў комплексе злучаюцца ў эстэтычную функцыю, не выносячы іх за межы асноўнага паведамлення, калі гэтага патрабуе адпаведная маўленчая сітуацыя ці ў зносах не пададзена значэнне.

Літаратура

1. Демидова, М.П. Лингвистический анализ текста / М.П. Демидова, Г.Н. Моложай. – Минск: Выш. шк., 1988. – 191 с.
2. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 36–54.
3. Новиков, Л.А. Художественный текст и его анализ / Л.А. Новиков. – Изд. 3-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 304 с.
4. Рожнова, Е.А. Художественный стиль и его особенности / Е.А. Рожнова // Альм. соврем. науки и образования. – 2008. – № 2-1. – С. 178–179.
5. Романова, Н.Н. Стилистика и стили: учебное пособие; словарь / Н.Н. Романова. – М.: Флинта: МПСИ, 2006. – 416 с.
6. Флоря, А.В. Интерпретация художественного текста / А.В. Флоря. – Орск: Изд-во Орс. гуманитар.-технол. ин-та, 2013. – 154 с.
7. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – М.: Государственное учебно-педагогическое изд-во, 1957. – 185 с.

ЛАЦІНІЗМЫ Ё СУЧАСНЫМ ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫМ ТЭКСЦЕ: СТЫЛІСТЫЧНА-ПРАГМАТЫЧНЫ АСПЕКТ

Запазычанні з лацінскай мовы маюць вялікую ролю ва ўзбагачэнні лексікі беларускай мовы, на што паказвае велізарная колькасць у беларускай мове тэрмінаў лацінскага паходжання, звязаных пераважна з грамадска-палітычным жыццём, сацыяльна-эканамічнай сферай і асабліва са сферамі навукі, асветы, літаратуры, мастацтва. Лацінізмы траплялі ў беларускую мову як непасрэдна, так і апасродкавана – спачатку праз польскую, а потым – больш актыўна – праз рускую, англійскую, нямецкую і французскую мовы. У сучаснай беларускай мове лацінізмы можна падзяліць на дзве групы: лацінскія словы, якія былі цалкам запазычаныя, і словы з лацінскімі словаўтваральнымі элементамі.

Лацінізмы ў беларускай мове маюць свае пэўныя прыкметы: 1) фанетычныя: перавага пачатковых літар А, Ф, напрыклад: *абітурыент, абрэвіяцыя, адаптацыя, атрыбут, адміністратар, агент; фабрыка, фабула, факультатыў, факт, фігура, фікцыя, філіял, функцыя*; 2) словаўтваральныя: лексемы на *-цыя (рэканструкцыя, міграцыя), -тар (дыктатар, дырэктар), -ент (манумент, кліент), -энт (студэнт), -ат (адвакат, дэпутат), -ус (радыус, градус)*; 3) наяўнасць лацінскага і іншамоўнага каранёў, напрыклад: *сацыялогія* (лат. *societas* – грамадства + грэч. *λόγος* – слова).

Публіцыстычны стыль таксама адчуў значны ўплыў лексічных лацінізмаў. Стылістычная роля лацінізмаў у тэкстах публіцыстычнага стылю выяўляецца ў тым, што яны спрыяюць арганізацыі моўных адзінак і сродкаў такім чынам, каб ажыццяўляліся яго асноўныя функцыі: інфармацыйная і ўздзеяння. Нягледзячы на першасную намінацыйную функцыю лацінізмаў, на старонках прэсы яны нярэдка выступаюць як яркія сродкі выразнасці.

Для аналізу спецыфікі функцыянавання лацінізмаў у сучасных СМІ было абрана некалькі папулярных газет, якія закранаюць асноўныя для жыццядзейнасці краіны тэмы і адрасаваныя розным групам насельніцтва: «Звязда», «Наша ніва», «Новы час».

Словы і тэрміны лацінскага паходжання на старонках газет часта ўжываюцца як абазначэнні, больш прыдатныя для вуаліравання сутнасці з'явы, чым спрадвечная лексіка [2, с. 402], што дазваляе змякчыць альбо ліквідаваць негатыўнае ўспрыманне адрасатам сутнасці некаторых паняццяў: *дэструктыўны* (замест *разбуральны*), *канфрантацыя* (замест *супрацьстаянне*), *дэмаралізацыя* (замест *маральнае разлажэнне*), *рэцэсія* (замест *спад*): *Забастоўкі насілі ў пэўнай ступені дэструктыўны характар* (Новы час, 14.11.2015); *3 падзелам Індыі канфрантацыя працягнулася* (Новы час, 03.03.2019); *Адбываецца непазбежная*

дэмаралізацыя, частковая страта баявой гатоўнасці (Новы час, 8.04.2014); *Эканоміка сыдзе ў рэцэсію* (Звязда, 26.09.2019). Такія эўфемізмы могуць выконваць і пэўныя сацыяльна-псіхалагічныя функцыі. Напрыклад, функцыю прадухілення камунікатыўнага дыскамфарту, нават нанясення слухачу псіхалагічнай траўмы: *На тэрмінальнай стадыі хваробы трэба падтрымаць чалавека* (Наша ніва, 14.05.2018). Сінанімічны зварот у канчатковай стадыі, з прычыны відавочна негатыўнай канатацыі слова *канчатковы*, быў бы траўміруючым фактарам.

Лацінізмы часта ўспрымаюцца як сімвал кніжнасці, вучонасці, таму многія з гэтых слоў лічацца больш прэстыжнымі, моднымі чым «свае», беларускія. Напрыклад, *лімітаваць* (замест *абмяжоўваць*), *талерантнасць* (замест *цярпімасць*), *рэнавацыя* (замест *абнаўленне*), *кансэнсус* (замест *згода*): *Узровень вады на асобных суднаходных участках рэк апусціўся ніжэй за праектныя гарызонты, якія лімітуюць суднаходства* (Наша ніва, 27.07.2015); *Большая талерантнасць* дазволіла б грамадству стаць больш квітнеючым (Новы час, 22.08.2019); *Архітэктары могуць прыдумаць суперкрутую ідэю рэнавацыі нейкай тэрыторыі* (Новы час, 13.09.2019); *Па гэтым пытанні ў літоўскім грамадстве ёсць кансэнсус* (Новы час, 12.07.2019).

Таксама лацінізмы нярэдка ўжываюцца ў якасці сінонімаў, каб разнастаіць тэкст і ўзмацніць яго экспрэсію: *За званне самых працалюбівых, крэатыўных, творчых змагаліся сямнаццаць маладых сем'яў* (Звязда, 24.09.2019); *Першыя японскія кампазітар, які пісаў для сусветнай аўдыторыі. Яркі, унікальны, самабытны* (Новы час, 12.09.2018); *Правесці падрабязны, паглыблены і, самае галоўнае, сумленны, аб'ектыўны аналіз* (Новы час, 18.09.2014).

Узмацняюць экспрэсію тэксту і метафары лацінскага паходжання, так як іх выкарыстанне ў нетыповых кантэкстах ў адносінах да новай, як правіла, бытавой сітуацыі, успрымаецца як спроба іранічнага асэнсавання сур'ёзных навуковых паняццяў або, наадварот, надання важнасці некаторым паўсядзённым падзеям: *рэанімацыя ідэі, канцэптуальны вірус, амплітуда амбіцый, крэдыт даверу*.

Акрамя лацінізмаў у сучасных газетных артыкулах сустракаюцца і лацінскія ўкрапванні, якія ўводзяцца аўтарамі для надання тэксту аўтэнтычнасці, каларыту, для стварэння спецыфічнага моўнага эфекту, а таксама для стварэння ўражання начытанасці і вучонасці аўтара: *De mortuis et absentibus nihil nisi bene* (пра нябожчыкаў або добра, або нічога), *сцвярджае лацінская прымаўка* (Новы час, 22.03.2016); *Nota Bene: іншага правадыра за сваё жыццё гэты летуценнік нават не ведаў* (Новы час, 8.04.2012); *Якія спецыялізуецца на партрэтах post mortem* – здымках нябожчыкаў (Новы час, 14.12.2016); *Часцяком вымушаны прызнаваць існаванне гэтых правоў, што называецца de facto* (Звязда, 14.06.2016); *Якія захады рабіліся, каб здабыць прызнанне міжнароднай супольнасці de facto і de jure?* (Наша ніва, 11.11.2014); *Іх толькі матэрыяльны дабрабыт*

цікавіць, *panem et circenses* (Наша ніва, 03.05.2018); *На маю думку, трэба грунтоўна cognoscere se ipsum* (Наша ніва, 11.01.2002). Лацінскія ўстойлівыя выразы таксама ўжываюцца ў загаловах артыкулаў, каб зрабіць іх нестандартнымі, адрознымі ад астатніх, і тым самым прыцягнуць увагу чытачоў: *Multitudinis iuris consensu ac utilitatis communione sociatus*, або што натхняе ў гісторыі Беларусі (Наша ніва, 26.03.2019); *Выбары-90: pro et contra* (Новы час, 4.03.2019). Трэба заўважыць, што часцей за ўсё аўтары ўводзяць у артыкул лацінскія ўкрапванні без раскрыцця іх сэнсу. Пераклад лацінскіх выказаў прыводзіцца толькі ў двух з прыведзеных вышэй прыкладаў, прычым, у адным выпадку лацінская фраза выкарыстоўваецца ў назве, а яе пераклад аўтар раскрывае толькі ў канцы артыкула.

Такім чынам, разгледжаныя намі адзінкі лацінскага паходжання і ўстойлівыя лацінскія выразы выконваюць эстэтычную і экспрэсіўную функцыі ў тэксце і выступаюць яркім акцэнтам на агульным узроўні выказвання, прыцягваючы ўвагу чытача, і сведчаць у выпадку іх адэкватнага выкарыстання пра пэўны ўзровень адукацыі адрасанта. Дзякуючы гэтым прыкметам яны з'яўляюцца таксама прыкладамі эўфемістычных замен, якія пацвярджаюць інтэнцыю аўтараў стварыць спрыяльную камунікатыўную сітуацыю.

Літаратура

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка . – Мінск : БелЭн, 1999.
2. Крысин, Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни / Л.П. Крысин // Русский язык конца XX столетия (1985–1995) / отв. ред. Е.А. Земская; ИЯ РАН. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 473 с.

Т.Р. Рамза (Мінск)

«МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ» ПА-БЕЛАРУСКУ (ЛЕКСІЧНЫ АСПЕКТ)

Як сведчаць Вікіпедыі, «Маленькі прынц» (1943) Антуана дэ Сент-Экзюперы быў «прызнаны лепшай кнігай XX стагоддзя ў Францыі», а па колькасці перакладаў на розныя мовы і дыялекты саступае толькі Бібліі – 301 проці 600 [2].

У кастрычніку 2019 г. споўнілася паўстагоддзя з таго моманту, як быў падпісаны да друку (6/X 1969) і выдадзены рукапіс перакладу «Маленькага прынца» на беларускай мове. Упершыню па-беларуску ён загучаў з вуснаў Эдзі Агняцвет [6], выйшаўшы накладам 16 000 асобнікаў. Праз 20 гадоў, у 1989 г., свет убачыў яшчэ адзін пераклад з французскай мовы гэтай алегарычнай аповесці-казкі, зроблены Нінай Мацяш [5]; тыраж склаў 12 000 экзэмпляраў. І праз 30 гадоў фактычна адна за адной выйшлі

дзе рэдакцыі гэтага перакладу: у 2017 г. у выкананні Зміцера Коласа [7] (наклад 1000 асобнікаў), а ў жніўні 2019 г. – Марыі Новік [4] (тыраж 2500 экз.). Рэдакцыя 2019 г., як указана ў анатацыі да кнігі, падрыхтавана М. Новік на аснове правак аўтарскага тэксту самой перакладчыцай Н. Мацяш, якая заўчасна сышла з жыцця ў 2008 г.

Параўнанне названых беларускамоўных выданняў твора Экзюперы дазваляе зрабіць некаторыя высновы адносна лексічных і граматычных тэндэнцый і заканамернасцей у самой беларускай мове, якія актуалізаваліся на працягу паўстагоддзя. У дадзеным выпадку тэксты служаць той лакмусавай паперкай, якая праяўляе вынікі моўных працэсаў, што сталіся зафіксаванымі ў перакладах, у тым ліку і іх рэдакцыях – як знешняй (З. Коласа), так і аўтарскай (Н. Мацяш). Па-за ўвагаю пакідаем даследаванне магчымасці ўздзеяння адлюстраваных моўных з’яў на сучаснага чытача: тыражы рэдакцый, выдадзеных у ХХІ ст., саступаюць арыгінальным перакладам ХХ ст. у 16 і 12 і, адпаведна, у 6,4 і 4,8 разоў.

Супастаўленне лексічных сістэм аўтарскіх перакладаў Э. Агняцвет і Н. Мацяш, а таксама дзвюх рэдакцый тэксту Н. Мацяш выявіла пэўны набор слоў (гл. Табл. 1), ужыванне якіх заслугоўвае таго ці іншага каментару. (У табліцы пададзены словаформы з указаннем у дужках старонкі ў самім тэксце; лексічныя несупадзенні вылучаны колерам.) Ідзеца пра тое, што апошнімі дзесяцігоддзямі ў беларускамоўных мастацкім, гутарковым, публіцыстычным дыскурсах і інтэрнэт-прасторы актуалізаваліся некаторыя лексічныя адзінкі, якія заставаліся на перыферыі, не былі ў актыўным ужытку. Гэтыя зрухі не абмінулі і рэдакцыі перакладу 2017 і 2019 гг. Між тым, калі звярнуцца да тэксту 1969 г. Э. Агняцвет, то можна таксама заўважыць цікавыя моўныя факты, якія дазваляюць выказаць некаторыя меркаванні, а на іх аснове зрабіць высновы, якія датычацца не толькі ўласна моўнага ўзроўню тэксту і аўтарскага ідыястылю, але і пазамоўных фактараў і іх уздзеяння.

Табліца 1

Параўнальная табліца асобных лексем у перакладах і рэдакцыях

пераклад 1969 Э. Агняцвет	пераклад 1989 Н. Мацяш	рэдакцыя 2017 З. Коласа	рэдакцыя 2019 Н. Мацяш/М. Новік
помніць (3)	помніць (5)	памятае (5)	помніць (3)
успомніў (8)	ўспомніў (12)	ўзгадаў (10)	згадаў (11)
напомніў (34)	напомніў (38)	нагадаў (45)	напомніў (51)
расказваеце (14)	гаворыш (17)	распавядаеш (20)	гаворыш (20)
—	расказваюць (56)	---	распавядаюць (70)
расказ (49)	паведамленне (56)	апавед (63)	звесткі (72)
расказы (49)	навіны (56)	апаведы (63)	апаведы (72)
зразумець (17)	зразумець (22)	зразумець (23)	дацяміць (25)
сцяміць (44)	дацяміць (51)	дацяміць (57)	дацяміць (64)
запісвае (49)	запісвае (56)	занатоўвае (62)	запісвае (70)
нататак (50)	запісаў (57)	запісаў (63)	запісаў (72)
не запісваем (51)	не запісваем (57)	не запісваем (63)	не занатоўваем (72)
ператравіцца (3)	перавараць ежу (6)	ператравяць (6)	перастравуюць (6)
запаліць (40)	прыкурыць (46)	прыкурыць (52)	прыкурыць (58)

<p>шпацыраваць (41) мілаваць (36) цягнуцца (46) скакалі (66) перш за ўсё (34) больш за ўсё (48) так (46) безумоўна (54) ---- крысо мантаі (33) элегантнаапрадаты (13) аловак (8) гатунак (25) вінт (22) люляў (24) наморднік (24) наморднік (76) асуджваць на смерць (36) армію (53) вандроўнік (67) удаस्कаныя пілюлямі (69) крамнік (69) магазінаў (64) пра гандляра (71) месы (75) выспу (43) зэдлікам (58)</p>	<p>пагулянак (47) мілаваць яго (41) працягвацца (54) танцавалі (72) у першую чаргу (38) больш за ўсё (55) канечне (54) канечне (61) на самой справе (57) палу мантаі (37) быў у касцюме (17) аўтаручку (12) разнавіднасць (28) вінт (25) калыхаць (28) аброцьку (28) наморднічак (83) смяротных прыгавораў (41) армію (60) праходжаму (73) удаस्कаныя пілюлямі (77) гандляр (77) у крамах (71) пра гандляра (78) месы (82) востраў (48) табурэтам (65)</p>	<p>пагулянак (53) мілаваць яго (47) доўжыцца (59) танцавалі (80) у першую чаргу (45) перадусім (60) канешне (59) канешне (66) насамрэч (62) крысо мантаі (44) быў у гарнітуры (19) асадку (10) гатунак (33) вінт (29) калыхаць (32) аброцьку (32) напыснічак (90) смяротных прысудаў (47) армію (65) праходжаму (81) удаस्कаныя пілюлямі (84) гандляр (84) у крамах (78) пра гандляра (85) імішы (90) востраў (55) табурэтам (71)</p>	<p>пагулянак (60) літаваць яго (41) доўжыцца (68) таньчылі (94) перадусім (51) больш за ўсё (68) пэўна (67) вядома (77) на самой справе (71) крысо мантаі (49) быў у касцюме (20) саманіску (11) разнавіднасць (36) шруб (32) калыхаць (36) аброцьку (36) наморднічак (108) смяротных прысудаў (53) войска (75) мінаку (95) адмысловымі пігулкамі (99) гандляр (99) у крамах (78) пра гандляра (100) месы (106) востраў (62) табурэтам (82)</p>
--	--	---	---

Для супастаўлення браліся найбольш адметныя лексемы, а зыходным быў тэкст перакладу Н. Мацяш, бо ў 2017 г. і 2019 г. выйшлі менавіта яго рэдакцыі. Агульная колькасць прааналізаваных слоў (100) ва ўсіх тэкстах аднолькавая (табліца адлюстроўвае частку з іх).

Як можна бачыць з табліцы, у абедзвюх рэдакцыях у адрозненне ад арыгінальнага тэксту перакладу Н. Мацяш выкарыстаны наступныя адзінкі: *дацяміць* (замест *зразумець*), *узгадаць* / *згадаць* (замест *успомніць*), *узгадаўся* (замест *успомніўся*), *занатоўваць* (замест *запісваць*), *распавядаць* (замест *расказваць* ці *гаварыць*), *доўжыцца* (замест *працягвацца*), *перадусім* (замест *у першую чаргу* ці *больш за ўсё*), *прысуд* (замест *прыгавор*), *апавед* (замест *расказ*) і інш. Толькі ў рэдакцыі 2019 г. ужыты аўтарскія наватворы, спарадычныя запазычанні з польскай мовы ці «новаўжыванні», якія, як можна меркаваць, замянілі аднолькавыя з рускай моваю лексемы ў перакладзе 1989 г., сярод іх: *растаемніць сакрэт* (замест *раскрыць сакрэт*), *літаваць яго* (замест *мілаваць яго*), *перастрававаць ежу* (замест *пераварыць ежу*), *магу дамкнуць* (замест *магу даставіць*), *развязваць загадкі* (замест *рашаць загадкі*), *таньчыць* (замест *танцаваць*), *адмысловыя пігулкі* (замест *удасканаленыя пілюлі*), *шруб* (замест *вінт*; пры нарматыўным *шруб*а), *беспярэчліва* (замест *безагаворачна*) і інш.

У асобную групу варта вылучыць сінанімічныя (і дублетныя) кадыфікаваныя лексічныя адзінкі беларускай мовы, якія выкарыстаны ў абедзвюх рэдакцыях, напр., *крысо* (замест *пала*), *вядома*, *пэўна*, *канешне* (замест *канечне*), *хлопчык* (замест *малыш*), або толькі ў З. Коласа, як *напраўду* (замест *на самой справе*), *бязмоўна* (замест *безагаворачна*), *гарнітур* (замест *касцюм*), *гатунак* (замест *разнавіднасць*), *асадка* (замест *аўтаручка*), *іміша* (замест *меса*), або толькі ў самой Н. Мацяш / М. Новік: *войска* (замест *армія*), *парканчык* (замест *агароджа*), *гадуюць курэй* (замест *разводзяць курэй*), *проста* (замест *літаральна*), *уцямна* (замест *зразумела*), *саманіска* (замест *аўтаручка*) і інш. З наватвораў-калек у рэдакцыі З. Коласа вылучаецца лексема *напыснічак* (замест *наморднічак*), хача паралельна, як і ў Н. Мацяш, ужываецца слова *аброжак*, а ў рэдакцыі Н. Мацяш / М. Новік прыцягвае ўвагу слова *мінак* (замест *прахожы*).

Калі ж паглядзець на тэкст перакладу Э. Агняцвет, то і там неабходна назваць лексічныя адзінкі, якія перагукваюцца з разгледжанымі рэдакцыямі тым, што і ў ім ужыты словы, якія ці наўпрост супадаюць з названымі вышэй словамі, ці ўваходзяць у групу так званай актывізаваанай сённяшнім часам лексікі: *гатунак*, *крысо*, *вандроўнік* (*падарожнік*), *ператравіцца ежа*, *скакаць-карагодзіць / скакаць* (*танцаваць*), *люляць* (*калыхаць*), *запаліць* (*прыкурыць*), *нататкі* (*запісы*), *крамнік* (*гандляр*), *высна* (*востраў*), *шпацыраваць* (*ісці на пагулянку / прагулку*) і інш.

Абагульняючы прыведзеныя вышэй назіранні, можна сказаць, што з усіх лексічных «новаўведзеных» рэдактарамі адзінак уласна новымі з’яўляюцца: назоўнікі *апавед*, *мінак*, дзеяслоў *распавесці / распавядаць*, прыслоўі *насамрэч*, *перадусім*. Праўда, і яны ўжо атрымалі сваю фіксацыю ў неакадэмічных слоўніках ХХІ ст. [1; 3], але не знайшлі пакуль прاپіскі ў найноўшых акадэмічных слоўніках. Аўтарскія выразы адзінкавыя, напр., *растаемніць сакрэт* (Н. Мацяш); лексемы *перастрававаць ежу* (Н. Мацяш) і *напыснічак* (З. Колас) не з’яўляюцца тут уласна аўтарскімі, бо яны ўжо зафіксаваныя ў слоўніку Ф. Піскунова [3, с. 560, 740], які выйшаў значна раней, у 2012 г. Астатнія словы, выкарыстаныя ў рэдакцыях тэксту З. Коласам і Н. Мацяш/М. Новік, а таксама ў перакладзе Э. Агняцвет, і якія так ці інакш разыходзяцца з лексікай перакладу 1989 г., здаўна функцыянуюць у беларускай мове, пацверджаннем чаму ёсць іх уведзенасць у рэестр ТСБМ [8]. Прычым у слоўніку толькі некаторыя з іх стылістычна маркіраваныя: так, з зафіксаваных адзінак *ручка* – *асадка* – *саманіска* толькі апошняя мае памету *разм.*, як і ў наступных парах: *касцюм* – *гарнітур*, *рэўматызм* – *раматус*, *успомніць* – *згадаць*, *зразумець* – *дацяміць*, *адправіцца* – *вырушыць*, *на самай справе* – *напраўду*. Без аніякіх памет, аднак, змешчаны наступныя словы: *востраў* – *высна*, *агароджа* – *паркан*, *гатунак* – *разнавіднасць*, *гуляць* – *шпацыраваць*, *помніць* – *памятаць*, *напомніць* – *нагадаць*, *меса* – *іміша*, *каганец* – *свяцільня*, *прыгавор* – *прысуд*, *вінт* – *шруба* і пад. Значыць, на момант

укладання ТСБМ усе гэтыя адзінкі мелі аднолькавы стылістычна-камунікацыйны статус, што ўказвае на лексічную разгалінаваць і сінанімічнае багацце самой беларускай мовы. На карысць гэтага сведчыць і самы першы пераклад «Маленькага прынца», зроблены Э. Агняцет у той перыяд, калі яшчэ збіралася картатэка для ТСБМ і адзінкі кшталту *выспа, гатунак, крамнік, нататкі, запаліць, шпацыраваць* і пад. былі ў актыўным ужытку і выкарыстоўваліся нароўні з *востраў, разнавіднасць, гандляр, запісы, закурыць, гуляць* і пад.

Літаратура

1. Каўрус, А.А. Словаклад : слоўнік адметнай лексікі / А.А. Каўрус. – Мінск : Звязда, 2013. – 213 с.
2. Маленькі прынец. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Маленькі_прынц, https://ru.wikipedia.org/wiki/Маленький_прынц – Дата доступу: 07.09.2019.
3. Піскуноў, Ф.А. Вялікі слоўнік беларускай мовы : арфграфія, акцэнтацыя, парадыматыка : каля 223 тыс. слоў / Ф.А. Піскуноў. – Мінск: Зм. Колас, 2012. – 1196 с.
4. Сент-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец / А. дэ Сент-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш ; з мал. аўтара ; падрыхт. тэксту М. Новік. – Мінск : Папуры, 2019. – 128 с.
5. Сент-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец : казка : для мал. шк. узросту / А. дэ Сент-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш; маст. І. Лобан. – Мінск : Юнацтва, 1989. – 95 с.
6. Сент-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец. З малюнкамі аўтара / А. дэ Сент-Экзюперы ; пер. з фр. Э. Агняцет. – Мінск : Беларусь, 1969. – 88 с.
7. Сэнт-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец / А. дэ Сэнт-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш пад рэд. Зм. Коласа. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2017. – 108 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977–1984.

В.П. Русак (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ АКАННЯ Ў АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ КАНТЫНУУМЕ

Міжнародны навуковы праект Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА) з’яўляецца старэйшым у гісторыі славяназнаўства. Непасрэдна пытанне аб яго стварэнні было пастаўлена на IV Міжнародным з’ездзе славістаў у Маскве (верасень 1958 г.) у дакладах вучоных з двух краін: Р.І. Аванесава, С.Б. Бернштэйна “Лингвистическая география и структура языка” (Расія) і З. Шцібера “O projekcie Ogólnosłowiańskiego atlasu dialektologicznego” (Польша). Сама ідэя аб неабходнасці цэласнага лінгвагеаграфічнага вывучэння дыялектаў славянскіх моў была ўхвалена і прынята да выканання. На сённяшні дзень АЛА лічыцца буйнейшым дыялекталагічным праектам, які выконваецца вялікім міжнародным калектывам з 13 краін. За адносна кароткі час (да канца 1980-х гг.) упершыню ў гісторыі лінгвістыкі было праведзена абследаванне тэрыторыі Слав’іі (853 населеныя пункты), якую славяне займаюць у Еўропе. Сабраны

на аснове адзінай праграмы матэрыял (адказы на 3454 пытанні) зафіксаваны сродкамі спецыяльнай транскрыпцыі, што адлюстроўвае гукатыпы, прадстаўленыя ў розных славянскіх дыялектах. Матэрыялы выпускаў, заснаваныя на дыяхранічнай тоеснасці слоў і марфем, падаюцца ў праславянскай рэканструкцыі, а затым прыводзяцца адпаведнікі з сучасных славянскіх дыялектаў розных груп. Праславянскія рэканструкцыі, узыходзячыя да прынятага ў Апытальніку АЛА познепраславянскага стану, з'яўляюцца тут толькі сімваламі, якія робяць магчымым параўнанне сучасных славянскіх дыялектных форм.

Надрукаваныя восем выпускаў лексіка-словаўтваральнай серыі Атласа прадстаўляюць тэрытарыяльнае распаўсюджанне лексічных найменняў на прасторах Слав'і: жывёльны свет, жывёлагадоўля, раслінны свет, прафесіі і грамадскае жыццё, дамашняя гаспадарка і прыгатаванне ежы, чалавек, сельская гаспадарка, народныя звычаі [1]. Восем выпускаў фанетыка-граматычнай серыі АЛА складаюцца ў асноўным з карт, якія адлюстроўваюць рэфлексы праславянскіх фанем у рэпрэзентаваных праформах. Асноўным аб'ектам лінгвагеаграфічнага вывучэння сталі праславянскія галосныя: рэфлексы *ě, назальныя галосныя *ǫ і *ę, складовыя сананты *ьг, *ьг, *ьл, *ьл, рэдукаваныя *ъ і *ь, якія ў працэсе развіцця страцілі фаналагічную тоеснасць на большай частцы славянскай тэрыторыі, галосныя *е, *о. Рэфлексы закартаграфаваных фанем адносяцца да ліку важнейшых паказчыкаў дыялектных адносін у генетычнай і тыпалагічнай класіфікацыі славянскіх моў/дыялектаў [2].

Выдадзеныя тамы паказваюць, што праца над АЛА стала ўраджайным полем даследаванняў для міжнароднай групы дыялектолагаў са славянскіх краін. Сучаснай навуковай грамадскасцю стварэнне Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа ўспрымаецца як беспрэцэдэнтнае мерапрыемства ў гісторыі сусветнай дыялекталогіі, якое дазваляе ўзгадніць арэальнае распаўсюджанне вядомых моўных з'яў у прасторы і часе, а таксама ў міжмоўным узаемадзеянні.

Матэрыялам падобнага аналізу могуць таксама ўжо служыць лінгвістычныя карты чарговага фанетыка-граматычнага тома «Рэфлексы *а» Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа, падрыхтаванага да выдання беларускай нацыянальнай камісіяй. Сетка абследавання беларускай тэрыторыі ахоплівае населеныя пункты пад № 327–400.

Вядома, уяўленне аб аканні як аб пэўнай сістэме вакалізму гаворак склалася яшчэ на пачатку XX ст., якое адзначана з'яўленнем шматлікіх тэорый, разгортваннем навуковых дыскусій па тэме паміж прадстаўнікамі розных лінгвістычных школ і кірункаў [3]. Актуальнасць праблемы акання вызначаецца тым, што і ў XXI ст. застаюцца спрэчнымі пытанні аб прычынах узнікнення і тэрыторыі, на якой яно атрымала першапачатковую лакалізацыю і з якой адбывалася далейшае распаўсюджанне, а таксама аб часе ўзнікнення. Так, праблема рускага і беларускага акання ў аспекце яго

паходжання і гісторыі абмяркоўвалася на XV з’ездзе славістаў у Беларусі [4, с. 67–86]. Запатрабаванасць у дэталёвым аналізе моўнага матэрыялу застаецца высокай, яшчэ і таму, што суаднесеныя па змесце вядомыя ў лінгвістыцы асноўныя навуковыя гіпотэзы з’явы акання, паказваюць, што яшчэ канчаткова не вырашаны спрэчныя моманты паміж прыхільнікамі тэорыі старажытнага паходжання акання і прыхільнікамі поглядоў аб познім развіцці акання. Высвятленне храналогіі акання, болей як якой іншай з’явы ў гістарычнай фаналогіі, застаецца вельмі спрэчнай тэмай. Больш ясным з’яўляецца тое, што ўзнікла яно як вынік аслаблення галосных у ненаціскных складах, як вынік рэдукцыі ненаціскных галосных, але пытанне аб тым, чым была выклікана рэдукцыя, застаецца.

У матэрыялах тома “Рэфлексы *а” праблема акання ўпершыню прадстаўлена на дыялектным матэрыяле, сабраным на ўсёй тэрыторыі славянскіх краін, а таксама Германіі, дзе функцыянуюць лужыцкія мовы, і на памежных тэрыторыях з кампактным пражываннем славянскага насельніцтва ў Аўстрыі, Венгрыі, Грэцыі, Італіі, Румыніі, Турцыі. Падрыхтаваныя лінгвістычныя карты і аналітычныя табліцы паказваюць натуральнае фарміраванне гэтай з’явы ў асобных макраарэалах славянскіх моў – усходнеславянскім, заходнеславянскім і паўднёvasлавянскім. Асабліва сці лінгвагеаграфічнага распаўсюджвання моўнай з’явы акання дэманструюць фанетычныя адрозненні/ падабенствы, звязаныя з шматвектарнай рэфлексацыяй праславянскага галоснага *а, кантынуанты якога маглі мяняць фаналагічны статус зыходнага элемента. Упершыню ў адной кампактнай крыніцы прадстаўлена поўная карціна бясконцай варыятыўнасці, адхіленняў і несупадзенняў у выкарыстанні фаналагічных кантынуантаў, якія адлюстроўваюць эвалюцыю рэалізацыі праславянскага рэфлекса *а.

Ва ўсіх славянскіх дыялектах праславянскі рэфлекс *а з’яўляецца пастаянным самастойным кампанентам вакалізму, які рэалізуе галосныя [a:] і [a]. Ён рэканструіруецца як нелабіялізаваны галосны непярэдняга рада ніжняга пад’ёму. Такія ж артыкуляцыйныя характарыстыкі ўласцівы ў славянскіх дыялектах рэфлексам *а ў незалежнай пазіцыі – пад націскам. Можна нагадаць, што падчас распаду праславянскага моўнага адзінства інтанацыі (акут і цыркумфлекс) адрозніваліся толькі ў націскных складах. Характар ненаціскавага галоснага ў некаторых дыялектах мяняецца ў залежнасці ад таго, якія галосныя гукі знаходзяцца ў націскным/ненаціскным складзе. Сучасныя кантынуанты *а з’яўляюцца вынікам развіцця доўгага [a:], у тым ліку і другаснага ўтварэння.

Для разумення агульнай фаналагічнай структуры славянскіх моў у галіне вакалізму на першае месца вылучаецца адрозненне паміж мовамі, якія захавалі праславянскае супрацьпастаўленне кароткіх і доўгіх галосных: славенская, сербская, харвацкая, чэшская, славацкая; і мовы, якія страцілі гэта адрозненне: беларуская, украінская, руская, македонская, балгарская, лужыцкая, польская.

У прынцыпе, праславянскі доўгі галосны [ǣ] ва ўсходнеславянскіх мовах перад цвёрдымі зычнымі змяніўся ў [a], а перад мяккімі зычнымі ў [’a]. Устаноўленыя арэальна-лінгвістычныя заканамернасці тыпаў беларускага акання/якання дазваляюць сцвярджаць, што ў самой Беларусі яно, магчыма, пашырылася з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, з гаворак віцебска-магілёўскага рэгіёна на паўднёва-заходнія гаворкі, якія не маюць акання ў паслянаціскных канцавых адкрытых складах, у якіх захоўваецца прынып окання. Паколькі дысімілятыўнае яканне беларускага і віцебскага тыпаў адзначаецца і пасля цвёрдых цяпер шыпячых і *p*, адпаведна, гэта яканне ўзнікла да ацвярдзення названых зычных, а дакладней ужо на мяжы XIII–XIV ст. Сінхранічныя факты тэрытарыяльнага пашырэння паказваюць, што аканне распаўсюджваецца, выцясняючы оканне. Яшчэ адзін довад аб паўночна-ўсходнім паходжанні/распаўсюджанні беларускага акання – адсутнасць акання ў ненаціскных складах у большасці паўночнаўкраінскіх гаворак, акрамя тых раёнаў, што мяжуюць з беларускай тэрыторыяй і перанялі гэту рысу ад апошняй, як напрыклад, у словах *palas’, **kam’an’a*, **zam’n’e* (п. 403).

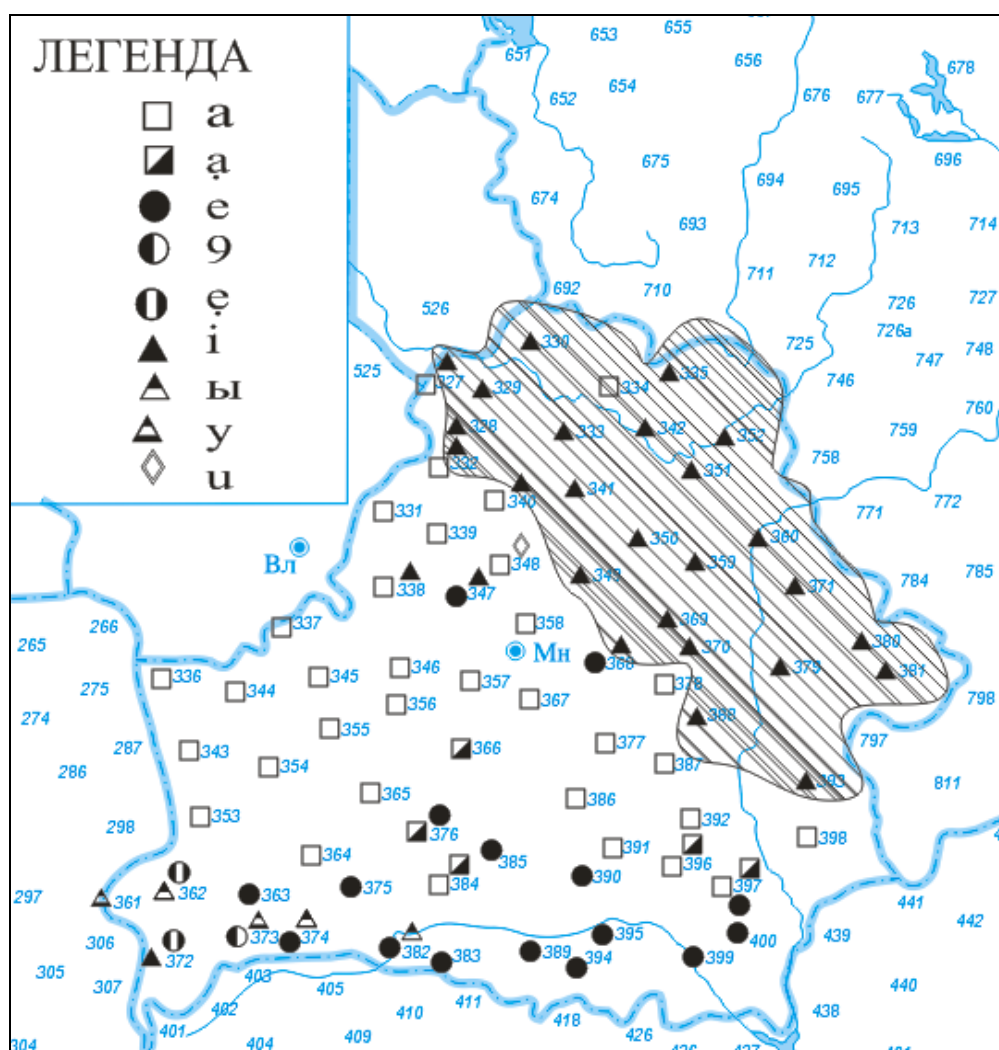
Падрабязны разгляд гэтага матэрыялу быў прадстаўлены ў дакладзе на XVI з’ездзе славістаў у Бялградзе (Сербія) [5, с. 175–195]. Прапанаваная мадэль устанаўлення арэальнай структуры праславянскай мовы адпавядае вынікам нашай работы: чым большая колькасць праславянскіх інавацыйных з’яў звязвае пэўную сучасную мову з усімі астатнімі славянскімі мовамі, тым бліжэй да цэнтра праславянскай арэальнай структуры лакалізаваўся адпаведны ёй ідыём, і наадварот – чым менш супольных праславянскіх інавацый у пэўнай славянскай мовы з іншымі мовамі, тым далей ад арэальнага цэнтра размяшчаліся продкі яе сучасных носьбітаў [6, с. 92].

Для беларускіх гаворак асаблівасці рэалізацыі праславянскага галоснага *а звязаны з такімі з’явамі славянскай фанетыкі, якія вызначаюць фарміраванне і дынаміку фанетычных сістэм асобных дыялектаў. Гэта перш за ўсё склад сістэмы вакалізму розных гаворак (ад пяці да сямі адзінак) у націскай пазіцыі, і асабліва ў ненаціскай, па чым устанаўліваюцца розныя тыпы акаючага і якаючага вакалізму. Адрозненне паміж саставам галосных, якія выступаюць у складзе пад націскам і ў ненаціскных складах, у сучасных гаворках можа быць абумоўлена толькі фактарам месца націску. Пры размежаванні відаў акання/якання вызначальным з’яўляецца першы пераднаціскны склад пасля цвёрдых і мяккіх зычных, па якім устанаўліваюцца ўзгаданыя тыпы вакалізму. Ненаціскная пазіцыя садзейнічае зменам інтэнсіўнасці галоснага, яго напружанасці і, як вынік гэтага, змяненню яго артыкуляцыі. Менавіта такога роду асаблівасці сінтагматыкі *а ў першым пераднаціскным складзе вызначаюць у беларускіх гаворках два галоўныя тыпы зліцця ненаціскных галосных у пераднаціскным складзе: незалежна ад таго, які галосны стаіць

у наступным націскным складзе; якась галоснага ў пераднаціскным складзе залежыць ад галоснага, які стаіць пад націскам.

На картах выпуска «Рэфлексы *а» першы склад перад націскам пасля цвёрдых зычных і заднеязычных прадстаўлены ў праформах **n/a/pørstʲkʲ*, **davʲno*, **la'pata*, **'kaʂal'*, **krʲvanʲ(jʲ)*, **glʲt/a/lʲ*, **paqkʲ*; пасля мяккіх зычных галосны [ʲa] прадстаўлены ў праформах **z'am'l'a*, **n'a'z'el'a*, **mʲnjajetʲ*, **vʲžalʲ*, **svʲetʲja*, **medʲja*, **'kametʲ*, **'zajac*.

Як вядома, большасці гаворак беларускай мовы ўласцівы змены па мадэлі недысімілятыўнага акання з пераднаціскным галосным [a]. Пры недысімілятыўным аканні галосны [a] у першым пераднаціскным і занаціскным складах пасля парных цвёрдых зычных і заднеязычных заўсёды супадае ў [a] незалежна ад якасці галоснага і суседніх зычных.

Карта 1. – Рэалізацыя галосных у першым складзе перад націскным *а

Але ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту выдзяляецца адметны тып дысімілятыўнага акання / якання, калі [i (ы)] («не а») фіксуецца перад націскным [a] < (з *а), як у словах *z'im'l'a*, *min'ajic'*. Арэал распаўсюджання рэфлексацыі ў падобных фанетычных умовах даволі

значны, што адлюстравана штрыхоўкай на карце 1. У межах Беларусі гэты тып дысімілятыўнага акання / якання па месцы яго пашырэння прынята называць віцебскім. У рускай дыялекталагічнай літаратуры – умерана дысімілятыўным або масальскім. Беларускія і рускія гаворкі з гэтымі тыпамі акання / якання блізкія тэрытарыяльна.

Такім чынам, належыць рэзюміраваць, што нераўнамернасць развіцця дыялектных сістэм, памножаная на разнастайнасць праславянскіх кантынуантаў, прадстаўленых на картах, дазваляе выявіць увесь спектр рэфлексаў праславянскага *а ва ўсіх дыялектных разнавіднасцях і ўстанавіць адносную паслядоўнасць розных стадый яго эвалюцыі. Картаграфаванне з’явы акання, якое ў абагульненым плане адлюстроўвае рэфлексацыю фанемы ў канкрэтных словаформах у тым выглядзе, як гэта прадстаўлена ў сучасных (перыяду 60–70-х гг. XX ст.) славянскіх дыялектах, садзейнічае ўстанаўленню канвергентных і дывергентных тэндэнцый у развіцці моў / дыялектаў, высвятленню ўзаемасувязей паміж імі. Навуковая значнасць выдання заключаецца ў тым, што створаныя лінгвістычныя карты выпуска «Рэфлексы *а» ўпершыню паказваюць дыялектную дыферэнцыяцыю Слав’і па выніках рэфлексацыі праславянскага галоснага *а.

Літаратура

1. Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып.1. Животный мир. Москва 1988; Вып. 2. Животноводство. Warszawa 2000; Вып. 3. Растительный мир. Минск 2000; Вып. 8. Профессии и общественная жизнь. Warszawa 2003; Вып. 6. Домашнее хозяйство. Приготовление пищи. Москва 2007. Вып. 9. Человек. Краков 2009; Вып. 4. Сельское хозяйство. Братислава 2012; Вып.10. Народные обычаи. Москва–Санкт-Петербург 2015.
2. Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 1. Реплексы *ё. Белград 1988; Вып. 2а. Реплексы *ё. Москва 1990; Вып. 2б. Реплексы *р. Wrocław-Warszawa-Krakow 1990; Вып. 3. Реплексы *ыг, *ыг, *ы, *ы. Warszawa 1994; Вып. 4б. Реплексы *ь, *ь. Вторичные гласные. Скопье 2003. Вып. 4а. Реплексы *ь, *ь. Загреб 2006. Вып. 5. Реплексы *о. Москва 2008; Вып. 6. Реплексы *е. Москва 2011.
3. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / Репр. изд. М.: Индрик, 2002. – 367 с.; Трубецкой Н.С. О развитии фонетической системы русского языка и распаде общерусского языкового единства. – М.: Наука, 1987. – С. 143–167.
4. Касаткин, Л.Л. Русское и белорусское и белорусское аканье: происхождение и история // Славянское языкознание. XV Междунар. съезд славистов (Минск, 21–27 августа 2013 г.). Докл. российской делегации / Л.Л. Касаткин. – М.: Древлехранилище, 2013. – 608 с.
5. Русак, В.П. Беларускае аканне ў агульнаславянскім кантэксце: па матэрыялах выпуску “Рэфлексы *а” Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XVI Міжнар. з’езд славістаў (Бялград, 19–27 жніўня 2018 г.). Дакл. беларускай дэлегацыі / В.П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2018. – 429 с.
6. Цыхун, Г.А. Выбраныя працы: беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка / Г.А. Цыхун. – Мінск: Беларуская навука, 2012.

ЗВЯЗАНЫЯ ЎНІКАЛЬНЫЯ КАРАНІ Ў СІСТЭМЕ СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА СЛОВАЎТВАРЭННЯ

У сістэме сучаснага беларускага словаўтварэння пэўнае месца належыць звязаным унікальным каранёвым марфемам, ці ўнірадыксоідам. Звязаны ўнікальны карань у складзе невытворнага слова можа выдзяляцца толькі шляхам супастаўлення гэтага слова са словамі аднатыпнай структуры (параўн.: *буж-анін-а* і *сал-анін-а*).

Асаблівасцю слоў са звязанымі ўнікальнымі каранямі з’яўляецца тое, што яны не ўваходзяць у склад словаўтваральных гнёздаў як вытворныя словы, аднак самі могуць утвараць словаўтваральныя гнёзды і быць іх вяршыняй (напрыклад, ад слова *каліна* ўтвораны прыметнік *калінавы*, назоўнік *каліннік*; аналагічная з’ява назіраецца ў лексемах *рабіна* (*рабінавы*, *рабіннік*), *журавіны* (*журавінавы* і *журавінны*, *журавіннік*), *маліны* (*малінавы*, *маліннік*), *брусніцы* (*бруснічны*, *бруснічнік*), *клубніцы* (*клубнічны*, *клубнічнік*), *суніцы* (*сунічны*, *сунічнік*), *яблык* (*яблычны*, *яблыневы*). Як бачым, вышэйадзначаныя звязаныя ўнірадыксоіды вычляняюцца ў члянмых невытворных словах, што з’яўляюцца спрадвечна беларускімі зменнымі агульнаўжывальнымі лексэмамі.

Калі ўнікальны афікс вылучаецца ў выніку ўстанаўлення суадносін вытворнага слова, што змяшчае дадзены афікс, з яго ўтваральным, а семантыка ўнікальнага афікса вызначаецца з улікам яго семантычных аналагаў сярод неўнікальных афіксаў, то звязаны ўнікальны карань можа быць выдзелены такім чынам толькі ў тым выпадку, калі ён знаходзіцца ў структуры складанага слова.

Прывядзём прыклады: *прайм-тайм*, *більдапарат*, *брашпіль* (амонім – нескланяльны назоўнік *бра*), *брэйд-вымпел*, *ва-банк* (амонім – прыназоўнік *ва*), *гакаборт*, *дрэс-код*, *дысугаз*, *касхалва* (амонімы – прыметнік *кас-ы*, назоўнікі *кас-а* і *кас-а*), *круйс-пеленг*, *круйт-камера*, *кунсткамера*, *курносы* (‘з кароткім і задзёртым носам’ [2, Т. 2, с. 759]) (параўн. *каратк-а-ног-і* – ‘з кароткімі нагамі’ [2, Т. 2, с. 639]), *лапавухі* (‘з вялікімі адтапыранымі вушамі’ [2, Т. 3, с. 20]) (параўн.: *вялік-а-галов-ы* – ‘з вялікай галавой’ [2, Т. 1, с. 600]), *мізансцэна*, *лаўн-тэніс*, *настуран*, *падзііах*, *пёрлін*, *спардэк*, *ток-шоу* (амонім – назоўнік *ток* у значэннях ‘энергія’ і ‘будынак’ [2, Т. 5, кн. 1, с. 494]), *тытэстар* (амонім – асабовы займеннік *ты*), *флюгельгорн*, *цапанлак*, *штырбарт* (амонім – назоўнік *штыр* з паметай «спецыяльнае» [2, Т. 5, кн. 2, с. 407]), *белабрысы* (‘у якога белыя бровы, вейкі і валасы’ [2, Т. 1, с. 363]) (параўн.: *чарн-а-бров-ы* (‘у якога чорныя бровы’ [2, Т. 5, кн. 2, с. 298]), *штокверк*, *туальдэнор*, *фрыкасэ*, *топлес* (амонім – назоўнік *лес*), *банкноты* (амонім – назоўнік *нот-а*), *кільсан* (амонім – назоўнік *сан* (званне)), *бэбісітар* (амонім –

назоўнік *сі́таp* (музычны інструмент), *фрыццёр* і некаторыя іншыя. Часткі запазычаных слоў такога тыпу адносяцца да ўнікальных каранёў. Так, гэта прэпазіцыйныя і постпазіцыйныя (у адносінах да неўнікальнага караня) звязаныя ўнікальныя карані ў структуры складаных слоў, што з'яўляюцца ў пераважнай большасці запазычанымі зменнымі агульнаўжывальнымі лексічнымі адзінкамі.

Значэнне такіх звязаных унікальных каранёвых марфем у некаторых выпадках таксама можа вызначацца з апорай на іх семантычныя аналагі сярод неўнікальных каранёў. Словы, у якіх адна з частак «радыксойдная, з фразеалагізаванай семантыкай», можна разглядаць як лексічныя адзінкі, што ўтвораны шляхам складання неўнікальнага і ўнікальнага кампанентаў, прычым апошняму надаецца частка лексічнага значэння складанага слова.

Семантыка адзінкавых каранёў пазбаўлена канкрэтнасці, рэчыўнасці, што звычайна ўласціва свабодным, паўтаральным каранёвым марфемам, таму заканамерна, што «сэнсавы змест унікальных каранёў (асноў) у сувязі з іх абсалютнай звязнасцю можа быць вызначаны са значнай доляй прыблізнасці і абагульненасці» [4, с. 48].

Калі ў іншамоўных каранях у структуры складаных слоў адсутнічае якое-небудзь афіксальнае значэнне і немагчыма знайсці семантычныя аналагі сярод афіксаў сучаснай беларускай мовы, але можна падабраць сінонімы сярод неўнікальных каранёвых марфем (параўн., напрыклад, адзінкавыя і рэгулярныя карані ў словах *кардэбалёт* і *шбў-балёт*, *пін-код* і *шпрыхкод*), то ў такім выпадку адзінкавыя часткі класіфікуюцца як унікальныя карані.

Такім чынам, звязаныя ўнікальныя каранёвыя марфемы функцыянуюць у складзе члянмых невытворных слоў, а таксама ў структуры складаных слоў, пераважна іншамоўнага паходжання. У складаным слове такія ўнірадыксоіды ў адносінах да неўнікальнага караня могуць знаходзіцца ў прэпазіцыі ці, наадварот, постпазіцыі, а таксама некаторыя з іх могуць мець амонімы сярод неўнікальных лексем.

У лінгвістычнай літаратуры прадстаўлены яшчэ адзін падыход да вылучэння звязаных унікальных каранёў, сутнасць якога заключаецца ў наступным: унікальныя карані таксама, як і ўнікальныя афіксы, падзяляюцца на ўнікальныя па форме і ўнікальныя па значэнні. Найбольш поўна і выразна сутнасць гэтага падыходу выкладзена М.М. Янцанецкай [4]. Так, даследчыца лічыць адзінкавымі па форме карані ў словах *брусн-ік-а*, *перепён-к-а* і інш. Гэтыя словы, як правіла, дзеляцца на дзве часткі: 1) карань і 2) суфікс. Лексемы такога тыпу звычайна разглядаюцца як унікальныя ў цэлым. Сутнасць такіх унікальных каранёвых марфем даследчыца тлумачыць тым, што карань не можа быць суаднесены з іншымі яго фармальнымі варыянтамі, паколькі іх няма ў мове наогул. Таму ўнікальныя карані адрозніваюцца ад з'явы фармальнага вар'іравання

кораня (*Данія – да́цкі*). Такія карані ёсць і ў беларускай мове: *брусьн-іц-ы, перапóн-к-а*.

Сэнсавы змест звязанай унікальнай каранёвай марфемы можна выявіць на фоне іншых слоў таго ж словаўтваральнага тыпу, у якіх матывавальныя сувязі добра прасочваюцца. Напрыклад, значэнне слова *чарні́цы* ‘чорныя ягады’, матывавальная аснова якога выражае колер, дае магчымасць разумець слова *брусні́цы* як ‘чырвоныя ягады’.

Больш выразна значэнне ўнікальнай па форме асновы можа быць вызначана ў прэфіксальных утварэннях. Гэта звязана з тым, што прэфіксы валодаюць больш канкрэтным значэннем (у параўнанні з суфіксамі), і таму іх словаўтваральныя сувязі, што характарызуюць рады аднапрэфіксальных утварэнняў, з большай верагоднасцю сведчаць пра тоеснасць (сінанімічнасць) значэнняў звязаных з імі асноў. Далучэнне адной і той жа прыстаўкі да розных утваральных асноў па законе валентнасці магчыма толькі пры наяўнасці агульнага з ёю значэння ў кожнай з гэтых асноў. Гэта агульнае значэнне і можа разглядацца як значэнне фармальна адзінкавай асновы. Напрыклад, супастаўленне ў беларускай мове: *даканáць – дабі́ць, разары́ць – разбуры́ць* дае магчымасць семантычна атаясамліваць асновы *бі-ць – *канá-ць, буры́-ць – *ары́-ць*. Параўн. адпаведныя рускія пары: *доконáть – добы́ть, разоры́ть – разбуры́ть* і іх «матывавальныя» асновы *би-ть* і **конá-ть, бу́ри-ть* і **ори́-ть*. На гэтым прынцыпе заснавана ўжыванне прэфіксальных дзеясловаў з «невядомымі» каранямі ў гутарковай мове: *адчыкры́жыць* (разм.) (*адрэ́заць*) (параўн. *отчекры́житъ*), *заццю́каць* (разм.) (*заштúрхаць*) (параўн. *зати́юкать*) і інш.

Тым не менш і ў прэфіксальных, і ў суфіксальных утварэннях у аднолькавай меры адсутнічае фармальна замацаванасць матывавальных сувязей паміж «утваральным» і «вытворным» словам, таму што ўтваральнай адзінкі (у адзінстве яе формы і зместу), у прынцыпе, няма. Слова такога тыпу блізкія да з’явы, што называецца суплетыўным словаўтварэннем (бел. *ура́ч – лячы́ць*, руск. *пра́чка – стира́ть*), якое па сваёй сутнасці «словаўтварэннем» не з’яўляецца.

Як ужо адзначалася вышэй, акрамя ўнікальных па форме каранёў, вылучаюцца карані, унікальныя па значэнні. Унікальныя па значэнні каранёвыя марфемы – гэта такія карані, што ўжываюцца толькі ў спалучэнні з аднымі і тымі ж афіксамі і не могуць рэалізаваць сваё значэнне ў іншым афіксальным акружэнні пры наяўнасці фармальна тоесных, але розных па семантыцы неўнікальных каранёў у іншых словах. Да адзінкавых па значэнні ў рускай мове, напрыклад, адносяцца каранёвыя марфемы ў словах *огорóшить, сморóзитъ, раздракóнить, насобáчиться, расквáсить, встрéска́ться* і інш. (параўн. бел. *агарóшыць, змарóзіць* (разм.), *раздракóніць* (разм.), *насабáчыцца* (груб., фам.), *расквáсіць* (разм.), *утрэ́скацца* (разм.)). Гэтыя карані маюць у іншых словах фармальныя аналагі, але адрозніваюцца ад іх значэннем: параўн.,

напрыклад, *насаба́чыца* ('налаўчыца, прывыкнуць што-н. рабіць' [2, Т. 3, с. 303]) і *саба́ка*; *ага́рошыць* ('уразіць, здзівіць чым-н. нечаканым; ашаламіць' [2, Т. 5, кн. 2, с. 511]) і *га́рох*.

Словы з унікальнымі па значэнні каранямі адлюстроўваюць так званае семантычна нематываванае словаўтварэнне, «пры якім адбываецца найвышэйшая ступень фразеалагізацыі вытворнага слова, што парушае прынцыпы двухбаковай (фармальна-семантычнай) словаўтваральнай матываванасці» [4, с. 53]. Атрымліваецца, што спецыфіка семантычна нематываванага словаўтварэння заключаецца ў семантычным адасабленні вытворнага слова ад утваральнага.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць пэўную ступень і асобы характар матываванасці такіх лексічных адзінак. У прыватнасці, Л.В. Радзбургская словы з унікальнымі па значэнні каранямі з пункта погляду наяўнасці ў іх матывацыі падзяляе на дзве групы: «Да першай групы адносяцца словы, у якіх побач з фармальнай яшчэ захоўваецца семантычная сувязь з іх этымалагічнымі ўтваральнымі, – гэта словы з фразеалагічнай (*насаба́чыца*) і метафарычнай або блізкай да яе (*ага́рошыць*) матывацыямі; да другой групы адносяцца словы, у якіх адсутнічае семантычная сувязь з іх этымалагічнымі ўтваральнымі (*раскв́а́сіць*), – гэта словы нематываваныя» [1, с. 153–154].

Як бачым, пытанне пра члянiмасць слоў з унікальнымі па значэнні каранямі вырашаецца ў залежнасці ад пытання пра іх матываванасць. Калі члянiмасць слова ставіць у залежнасць ад яго матываванасці, то члянiмымі варта лічыць толькі словы з фразеалагічнай або метафарычнай матывацыяй, дзе яшчэ захоўваецца семантычная сувязь з іх былымі ўтваральнымі. Але тады такія карані ўжо нельга лічыць унікальнымі па значэнні. Словы са страчанай семантычнай матывацыяй нельга лічыць члянiмымі, і, адпаведна, выдзяленне семантычна ўнікальнага караня ў іх немагчыма. У большасці выпадкаў выдзяленне каранёў, унікальных па значэнні, магчыма толькі тады, калі члянiмасць слова не ставіць у залежнасць ад яго матываванасці.

Літаратура

1. Радзбургская, Л.В. Унікальныя морфемы в современном русском языке : учеб. пособие / Л.В. Радзбургская. – М. : Прометей, 1998. – 166 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / пад агульнай рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984.
3. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне : вучэбны дапаможнік для філалаг. фак. ВНУ / Л.М. Шакун. – Мінск : Выш. школа, 1978. – 128 с.
4. Янценецкая, М.Н. Семантические вопросы теории словообразования / М.Н. Янценецкая. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. – 242 с.

СЕМАНТЫЧНЫЯ І ЛІНГВАГЕАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СУЧАСНЫХ ПРОЗВІШЧАЎ ЖЫХАРОЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ, УТВОРАНЫХ АД “КОЛЕРАВЫХ” АПЕЛЯТЫВАЎ

Сучасныя прозвішчы жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі – каштоўны матэрыял, які прыцягвае ўвагу даследчыкаў-анамастаў. У артыкуле выяўляюцца семантычныя і лінгвагеаграфічныя асаблівасці сучасных прозвішчаў жыхароў Віцебскай вобласці, утвораных ад апелятываў, што называюць колер. Даследаванне лінгвагеаграфіі антрапонімаў – адносна новы этап у беларускай анамастыцы. Фактычным матэрыялам паслужыла картатэка прозвішчаў жыхароў Віцебскай вобласці, створаная шляхам збору матэрыялу з тэлефонных даведнікаў, “Пагаспадарчых кніг...” XX ст., падчас лінгвістычных экспедыцый.

Картаграфічнае даследаванне прозвішчаў дае магчымасць апісаць распаўсюджанне антрапонімаў, утвораных ад розных у семантычным плане апелятываў, у межах не толькі вобласці, але і раёнаў, што нярэдка дазваляе выявіць гістарычныя, культурныя, моўныя і іншыя сувязі з сумежнымі краінамі.

На Віцебшчыне бытуе значная па колькасці адзінак група антрапонімаў, якія паходзяць ад імён і мянушак, дадзеных чалавеку па колеры яго вачэй, валасоў, скуры і інш.

Самымі распаўсюджанымі з’яўляюцца найменні з кампанентам *бел-*: на тэрыторыі Віцебскай вобласці ад іх утворана амаль сорак розных прозвішчаў: *Белабосаў, Белавус, Белавусаў, Белагалавін, Белагалоўка, Беладзед, Беладзедаў, Белазораў, Беланошка, Белавостаў, Белавосцік, Белашапкін, Белесеў, Белікаў, Беліковіч, Белы, Бель, Белька, Белькін, Бельчанкоў, Бельчыкаў, Беякоў, Беяшоў, Білей, Бількевіч, Біляеў, Бялевіч, Бялей, Бялоў, Бялушчанка, Бяльковіч, Бялькоў, Бяльчонак, Бялюн, Бяляеў, Бяляй, Бяляк, Бялянка*.

Такія прозвішчы неаднолькава распаўсюджаны на тэрыторыі Віцебшчыны: найчасцей яны сустракаюцца ў Верхнядзвінскім, Шумілінскім, Лёзненскім раёнах, крыху радзей – у Лепельскім, Полацкім, Ушацкім раёнах. У астатніх раёнах вобласці бытуюць адно-два прозвішчы з элементам *бел-*. У Глыбоцкім жа, Докшыцкім, Шаркаўшчынскім, Талачынскім, Аршанскім раёнах намі не засведчана ні аднаго прозвішча з часткай *бел-*.

Выяўлена, што самымі распаўсюджанымі на Віцебшчыне з’яўляюцца наступныя прозвішчы з кампанентам *бел-*: *Белавусаў* – прозвішча зафіксавана ў васьмі раёнах вобласці, *Бяляеў* – у шасці раёнах, *Белавус* – у шасці раёнах.

Надзвычай рэдкімі з’яўляюцца наступныя прозвішчы з элементам *бел-*, кожнае з якіх зафіксавана толькі ў адным сельсавеце пэўнага раёна: *Бялькоў* (Віцебскі раён), *Бялюн* (Браслаўскі раён), *Белахвостаў* (Гарадоцкі раён), *Бяльчонак*, *Бялушчанка* (Полацкі раён), *Белякоў*, *Беладзедаў*, *Бель*, *Бялей*, *Білей* (Верхнядзвінскі раён), *Беланошка*, *Беллагалоўка*, *Беллагаловін* (Шумілінскі раён), *Белашапкін*, *Бельчанкоў*, *Белахвосцік* (Лёзненскі раён), *Белька*, *Більковіч* (Ушацкі раён), *Беліковіч* (Лепельскі раён).

Прычыны высокага прозвішчаўтваральнага каэфіцыента апелятываў з часткай *бел-* уяўляюцца нам, па-першае, у магчымасці ўжывання мянушак і нецаркоўных імён з гэтым кампанентам як у прамым, так і ў пераносным значэннях: *Белы* – не толькі той, у якога светлыя валасы, скура, адзенне, вочы і г.д., але і чалавек са светлымі, чыстымі думкамі, учынкамі, памкненнямі, па-другое, у станючым падтэксе слоў з коранем *бел-*, што пашырае верагоднасць выкарыстання іх у антрапонімах у якасці пажадалых.

Апелятывы з элементам *чорн-* сталі базай для ўтварэння больш чым двух дзясяткаў розных прозвішчаў: *Чарнабрысаў*, *Чарнавок*, *Чарнавока*, *Чарнавус*, *Чарнавусаў*, *Чарнамордаў*, *Чарневіч*, *Чарненка*, *Чарнёнак*, *Чарноў*, *Чарнуха*, *Чарныш*, *Чарнышоў*, *Чарнюк*, *Чарняеў*, *Чарняк*, *Чарнякоў*, *Чарняцоў*, *Чарнячэнка*, *Чорны*, *Чэрнік*, *Чэрнікаў*.

Прычым калі антрапонімы з *бел-* утвараюць своеасаблівыя масівы, якія характарызуюцца не толькі высокай канцэнтрацыяй, але і разнастайнасцю адзінак, то прозвішчы з *чорн-* размешчаны на тэрыторыі Віцебскай вобласці амаль раўнамерна і такіх масіваў не ўтвараюць.

Сярод адзінак з часткай *чорн-* самым распаўсюджаным з’яўляецца прозвішча *Чарноў*, якое бытуе на тэрыторыі пяці раёнаў. Каля дзесяці прозвішчаў фіксуецца ўсяго адзін раз: *Чарнюк* (Пастаўскі раён), *Чарнабрысаў*, *Чарнамордаў* (Шумілінскі раён), *Чарнёнак* (Гарадоцкі раён), *Чарнякоў*, *Чарнавок* (Верхнядзвінскі раён), *Чарневіч*, *Чарнавока* (Мёрскі раён), *Чарняк* (Глыбоцкі раён), *Чэрнік*, *Чэрнікаў* (Дубровенскі раён) і інш.

Аналізуючы асаблівасці бытавання прозвішчаў, што бяруць пачатак ад імён і мянушак, якія характарызаваў колер вусаў, заўважана наступнае: калі найменні з часткай *бел-* вельмі распаўсюджаны на Віцебшчыне, то адзінкі з *чорн-* сустракаюцца толькі ў двух раёнах (трох вёсках). Прычына, магчыма, у тым, што чалавек з белымі (светлымі) вусамі больш вылучаўся са свайго асяроддзя, чым чарнавусы.

Прозвішчы жыхароў Віцебскай вобласці ўтрымліваюць у сваім складзе і іншыя “колеравыя” апелятывы – *красны*, *чырвоны*, *зялёны*, *руды*, *буры*, *рыжы*, *русы*, *сівы*, *светлы*, *сіні*, *шэры*.

Найменні з элементам *красн-* сустракаюцца ў Бешанковіцкім, Гарадоцкім, Лёзненскім, Полацкім, Чашніцкім, Шумілінскім раёнах: *Красненка*, *Краснёнак*, *Краснік*, *Красноў*. Самым багатым на такія адзінкі з’яўляецца Ушацкі раён: на тэрыторыі амаль кожнага сельсавета бытуе

прозвішча з часткай *красн-*. Як вядома, апелятыў *красны* можа абазначаць не толькі колер, але і характарызаваць прыгожага чалавека. Ад прыметніка *чырвоны* ўтворана толькі адно прозвішча, якое бытуе таксама на Ушаччыне, – *Чырвоны*.

Антрапонімы з кампанентам *зялён-* (*Зелянік, Зелянкевіч, Зелянко, Зелянуха, Зяленя, Зялёнка*) бытуюць у цэнтральнай і паўночна-заходняй частках Віцебшчыны, утвараючы арэал, размешчаны на тэрыторыі Ушацкага, Полацкага, Шумілінскага, Верхнядзвінскага раёнаў. Зрэдку такія адзінкі сустракаюцца на Гарадоччыне, Лёзненшчыне, Сенненшчыне, а таксама ў Шаркаўшчынскім і Мёрскім раёнах. На іншых тэрыторыях прозвішчы з элементам *зялён-* не зафіксаваны. Самымі частотнымі з’яўляюцца адзінкі *Зелянкоў* (адзначана ў пяці раёнах вобласці), *Зялёнка* (засведчана ў чатырох раёнах).

Прозвішчы з элементам *руд-* (*Рудак, Рудакоў, Рудаў, Руды, Рудзёнак, Рудзік, Рудзінаў, Рудзь, Рудзякоў*) размешчаны на тэрыторыі Віцебшчыны раўнамерна. Часцей за іншыя сустракаюцца прозвішчы *Рудакоў* (адзначана ў шасці раёнах), *Рудак* (засведчана ў пяці раёнах). Рэдка з’яўляюцца антрапонімы *Рудзь* (Мёрскі раён), *Рудзякоў* (Гарадоцкі раён), *Рудзінаў* (Лёзненскі раён). Не зафіксавана ні аднаго прозвішча з *руд-* у Браслаўскім, Пастаўскім, Расонскім, Сенненскім, Талачынскім, Чашніцкім раёнах.

Найменні, якія паходзяць ад апелятываў, што характарызуюць чалавека з сівой галавой або барадой, утрымліваюць у сваім складзе кампанент *сів-* (рэдка – *сед-*): *Сівакоў, Сівалка, Сівалобчык, Сівоха, Сівы, Сіўко, Сіўкоў, Сіўцоў, Сіўчык, Сіўцаў, Сядоў, Сяды*. Найчасцей такія прозвішчы сустракаюцца на Верхнядзвіншчыне, Полаччыне, Шуміліншчыне. Цікава, што на тэрыторыі ўсяго Верхнядзвінскага раёна ў 40-я гг. XX ст. было распаўсюджана толькі адно прозвішча – *Сівоха*, якое нідзе больш на Віцебшчыне не адзначалася. На захадзе вобласці частотным з’яўляецца прозвішча *Сіўко*, зафіксаванае ў Глыбоцкім, Докшыцкім, Мёрскім, Пастаўскім раёнах.

Прозвішчы з кампанентам *рыж-* (*Рыжанкоў, Рыжкоў, Рыжоў, Рыжыкаў, Рыжычэнка, Рыжэнін, Рышкоў*) амаль раўнамерна размешчаны на тэрыторыі Віцебшчыны. Найбольшая іх колькасць адзначаецца на Лепельшчыне і Верхнядзвіншчыне. Не зафіксаваны такія антрапонімы ў Пастаўскім, Расонскім, Сенненскім, Чашніцкім, Шаркаўшчынскім раёнах. Самым распаўсюджаным з’яўляецца прозвішча *Рыжычэнка*.

Антрапонімы, у аснове якіх прыметнік *русы* (*Русак, Русаковіч, Русакоў, Русан, Русачонак, Русевіч, Русін*), часцей за ўсё сустракаюцца на тэрыторыі Верхнядзвінскага раёна, хоць адзначаны таксама ў Бешанковіцкім, Глыбоцкім, Дубровенскім, Сенненскім, Пастаўскім, Ушацкім, Чашніцкім, Шумілінскім раёнах. Адносячы апелятывы з *рус-* да тых, якія характарызуюць колер, нельга забываць, што яны могуць ужывацца і з іншым значэннем – рускі чалавек.

Такім чынам, на тэрыторыі Віцебскай вобласці бытуе каля 120 прозвішчаў, суадносных з “колеравымі” апелятывамі, што складае 1,5% ад усіх прозвішчаў жыхароў даследаванага рэгіёна. Адзінкам, што называюць колер, уласцівы розная актыўнасць падчас утварэння антрапонімаў. Самы высокі прозвішчаўтваральны каэфіцыент назіраецца ў апелятыва *белы*, які валодае станоўчым пераносным значэннем, а таму мог шырока ўжывацца ў імёнах-мянушках як пажадальны. Антрапонімы з “колеравымі” апелятывамі ў складзе нераўнамерна распаўсюджаны на тэрыторыі Віцебшчыны: прозвішчы з часткай *бел-* утвараюць своеасаблівыя масівы з высокай і нізкай частотнасцю, адзінкі з *чорн-*, *руд-*, *сів-* размешчаны амаль раўнамерна.

Т.І. Сінкевіч (Віцебск)

АПАЗІЦЫЯ «СВОЙ – ЧУЖЫ» І ЯЕ АДЛЮСТРАВАННЕ Ў НАЗВАХ АЗЁР ВІЦЕБШЧЫНЫ

Беларусь – краіна, якая складаецца з многіх тысяч рэк, азёраў і іншых вадаёмаў. Яе зямля абмываецца прыкладна 20 800 рэкамі і 10 тысячамі азёраў. Найбольш значныя водныя магістралі – Днепр з яго прытокамі (Прыпяццю, Сожам, Беразіной), Нёман, Заходняя Дзвіна. Вядома, што па Дняпру і Заходняй Дзвіне праз унікальную сістэму волакаў пралягаў гандлёвы шлях – “путь ізъ Варягъ въ Греky” – вялікі водны шлях, які звязаў Балтыйскае і Чорнае моры. Назвы азёраў – гэта не толькі сродкі камунікацыі, крыніцы вады, месцы пражывання водных жывёлін і рыб, аб’екты, якія аказвалі і аказваюць уплыў на фарміраванне рэльефу і клімату, але і назвы, якія адлюстроўваюць нашу гісторыю. Лімnonімы (назвы азёр) разам з іншымі онімамі і лексічнымі фактамі прамовы славян – каштоўная крыніца і сведчанне аб матэрыяльнай і духоўнай культуры славян, таму праблема вывучэння гідраніміі кожнага рэгіёна ў розных аспектах (арэальным, этымалагічным і інш.) з’яўляецца праблемай актуальнай і сёння.

Наша даследаванне арыентавана на выкарыстанне як славянскага (“свой”), так і неславянскага, фіна-ўгорскага і балцкага (“чужы”) матэрыялу ў яго найбольш поўным аб’ёме (з улікам фанетыкі пэўнай мясцовасці, семантыкі асноў і фармантаў, не ігнараваліся і арэальныя характарыстыкі і археалагічныя даныя). Такі падыход даў магчымасць лінгвістычна растлумачыць і абгрунтаваць назвы азёр даследаванай намі тэрыторыі.

Матэрыял даследавання выбіраўся намі з рознага роду спісаў (каталогаў) азёр і іншых водных аб’ектаў Беларусі.

Сучасны чалавек успрымае прастору ў выглядзе аб'ёму, у якім ён размяшчае аб'екты, якія адлюстроўваюць усе жыццёвыя працэсы і з'явы, звязаныя з імі. Уяўленні аб прасторы ўзыходзяць да самых старажытных формаў усведамлення свету, звязаных з засваеннем рэчаіснасці чалавекам. Як заўважае Ю.М. Лотман, «усякая культура пачынаецца з разбіцця свету на ўнутранае «сваё» і вонкавае «іх», «чужое». Пры гэтым чалавек першапачаткова пагружаны ў рэальную, дадзеную яму прыродай прастору, але гэта аказвае непасрэдны ўплыў на тое, як ён мадэлюе свет у сваёй свядомасці» [8, с.175–193]. Асноватворчая роля ў стварэнні прасторавай мадэлі свету належыць апазіцыі «свой – чужы», якая пранізвае ўсю культуру і з'яўляецца адным з галоўных проціпастаўленняў, якое існуе ў масавай, калектыўнай свядомасці.

У старажытных паданнях прастора ўяўляецца як сукупнасць канцэнтрычных колаў: у самым цэнтры – чалавек і яго найбліжэйшае асяроддзе, а ступень «чужароднасці» ўзрастае па меры аддалення ад цэнтры, ад «свету сваіх», пры гэтым «сваё» можа пераходзіць у «чужое», калі яно мяжуе або атаясамліваецца з іншасветам [9, с. 162–163]. Па меры асваення навакольнай прасторы чалавекам межы могуць перамяшчацца: фіксацыя заўсёды звязана з тым, хто засяляе гэтую прастору – «свой або чужы». Такім чынам, мяжа – сродак ідэнтыфікацыі «сваёй» прасторы, што размяжоўвае не толькі «фізічную і геаграфічную прастору», колькі соцыум у шырокім сэнсе гэтага слова.

Адна з характэрных асаблівасцей прыроды нашага рэгіёна – вялікая колькасць азёр (каля 2000). Многія з іх сфарміраваліся 9-10 тысяч год таму назад. Асаблівасцямі гісторыі засялення краю тлумачыцца багацце субстратных назваў («чужых») у гідраніміі Віцебшчыны. Найбольш ранні субстратны пласт – прыбалтыйска-фінскі.

У назвах азёр рэалізуюцца тыповыя прыбалтыйска-фінскія асновы альбо фарманты, напрыклад, у назвах-кампазітах: *Белавозера, Рычу-Эзерс* і інш. Сярод простых па структуры лімнанімаў прывядзём у якасці прыкладу назву возера *Войса*, якое можа быць растлумачана на матэрыяле фіна-ўгорскіх моў: *voj* – *светлы, бледны* [1, т. 2, с. 659] (прынцып намінацыі – *колер вады*). У аснове намінацыі возера *Лонне* – лексема *лонь*, якая мае ў фіна-ўгорскіх мовах значэнне *ціхі, спакойны* (возера не праточнае, прынцып намінацыі – *рух вады*). У аснове назвы возера *Псуя* – фіна-ўгорскі тэрмін *пось* – *гарачы* [3, т. 4, с. 674] (прынцып намінацыі – *стан вады*), а фармант *-я* нетыповы для славянскіх тэрыторый (з пункту гледжання беларускай граматыкі гэта няправільная форма, бо няма спалучальнасці з назоўнікам возера ў форме ніякага роду, што можа служыць адным з доказаў іншамоўнага паходжання). Да гэтай групы назваў далучаем і наступныя: *Красомая, Тая, Вусая, Уля* і інш.

Славяне, будучы больш цывілізаванымі, заваяваўшы гэтыя землі, прынеслі сваю рэлігію і захавалі сваю мову і звычаі, а таксама і

старажытную назву. Як нам здаецца, можна звязаць назву возера *Псуя* і з лексмай «поўнач», у якой адлюстравана старажытная сістэма арыентацыі, таму што ўжываюцца на гэтай тэрыторыі і назвы азёр, якія ўтвараюць бінарныя апазіцыі з гэтай лексмай: *Воласа Паўночны – Воласа Паўднёвы, Паўночнае Святое – Паўднёвае Святое, Галбея Паўночная – Галбея Паўднёвая* і інш.

У якасці «сваіх» можна прывесці прыклады славянскіх назваў азёр: *Крывуля, Крывое возера, Крэставік, Лапеня, Ножніцы* і інш., якія матывуюцца формай – крывы, увагнуты. Гэтыя назвы азёр могуць быць метафарычнымі і неметафарычнымі. Напрыклад, назва возера *Лапеня* – метафарычная, па форме возера нагадвае лапу звера. Назва возера *Ножка* (па форме нагадвае нагу, яно доўгае і вузкае) таксама метафарычная. Прычына з’яўлення гэтых назваў – вобразнае народнае бачанне з’яў і пераасэнсаванне навакольнай рэчаіснасці.

Сярод славянскіх, «сваіх назваў», можна адзначыць назвы *Азярцы, Азяркі, Езярышча* і інш., у аснове намінацыі якіх ляжыць мясцовы геаграфічны тэрмін *возера* [2, т. 4, с. 162]. У выніку анімізацыі ён становіцца ўласна геаграфічным найменнем. Часта ў аснову назваў маглі быць пакладзены апелятывы, якія ўяўляюць сабой дыялектныя словы, цяпер забытыя. Напрыклад, у аснове назвы возера *Валожын* – апелятыў *валожя*, які мае значэнне *прыліў, сувязь дзвюх рэчак* [2, т. 2, с. 659]. Відаць, гэта возера некалі звязвала рэкі, па якіх ажыццяўляўся сплаў. Іншыя назвы азёр, напрыклад, *Ясна, Язвіна* ў сваёй аснове змяшчаюць апелятывы *яз – раскол у кары Зямлі* [5, т. 4, с. 680], *язь* – від рыбы *яз, запруда* [5, т. 4, с. 680], параўн.: у беларускай мове тэрмінам *язва (езова) – пясчаная водмель каля берага ракі, старарэчча* [5, т. 4, с. 680]. *Грунькіна возера* (дадзена па асабовым найменні чалавека) знаходзіцца ў Бешанковіцкім раёне Віцебскай вобласці, дзе мы зрабілі наступны запіс: «*Озер у нас многа. Есть большие озера. Кто, какой рыбак рыбачил, так и называли. Грунькина возера – вона там промышляла.*»

У назвах азёр *Акуні, Мена, Галавец, Шчучына, Уклейна, Лінне* і інш. (прынцып намінацыі «рыбы») адлюстравана багацце рыбы, якую мелі магчымасць ужываць нашы продкі. У аснове наймення возера *Лінне* – від прамысловай рыбы лінь з сямейства карпавых, гэта рыба жыве ў азёрах і рэчках сярод ціны. Назва возера *Уклейна* паходзіць ад назвы рыбі ўклея (гэта назвы тых рыб, што магчыма аднесці да сваіх, а не чужых).

Назва возера *Садок* звязана з дыялектным словам, якое тлумачыцца як «схоў рыбы». Пра лоўлю рыбы ў мінулым на Браслаўшчыне казалі так: «*Пойманную рыбу в «сад садили*» Выбіралі глыбокія озера с чистыми берегами, от невода живую рыбу переносили на холщовых носилках и в озера-сады садили». І сёння рыбакі карыстаюцца гэтым тэрмінам.

А вось назва возера *Загацце* (у сваёй аснове ўтрымлівае апелятыў *гаць* – *гразкае месца, засланае галлём* [6, т. 1, с. 557], прэфікс *за-* вызначае

возера па становішчы ў прасторы) лічыцца як “чужое”, тое, што знаходзіцца не побач.

На мяжы “свой” – “чужы” знаходзяцца назвы, якія можна растлумачыць на аснове як славянскіх, так і балцкіх, і фіна-ўгорскіх моў, напрыклад, назва возера *Саро* – балт. *sara* – *балота*, бел. таксама – *балота*, *гнилая вада* [3, т. 4, с. 674], альбо назва возера *Снуды*. *Снуды* – ад літ. *snaudžin* – *наводзіць сон* [3, т. 4, с. 674], але можна параўнаць з беларускім *нуда*, *нудзіцца* – *скука*, *скупатъ* [10, т. 3, с. 701].

Ёсць назвы, якія нельга растлумачыць сэнна з улікам як славянскіх, так і фіна-ўгорскіх, і балцкіх моў, напрыклад: *Мнюта*, *Кім*, *Мезазол*, *Межуужол*, *Набіста* і інш.

Высновы:

У выніку праведзенага даследавання выяўлена, што:

- 1) аснова пласта лімnonімаў – гэта славянскія назвы (72,6%);
- 2) балцкія – 11,4%;
- 3) фіна-ўгорскія – 5,3%;
- 4) невядомага паходжання – 2,4%;
- 5) некаторыя назвы тлумачым або як балцкія, або як славянскія (8,3%).

Прасторавую мадэль свету даследаванай намі лінгвакультурнай прасторы можна ўявіць як зону перасячэння мяжы розных узроўняў, як адпраўны пункт ва ўзаемадзеянні чалавека і навакольнага асяроддзя. У працэсе намінацыі ўзаемадзейнічаюць тры разнастайныя сутнасці: экстралінгвістычная дзейнасць, гнасеалагічны вобраз рэпрэзентаванай з’явы, які ўяўляе сабой паняццйнае адлюстраванне, «злепак з рэчаіснасці», і найменне, якое ўжо мае сваё структурна-моўнае дзяленне.

Беларускія назвы азёр маюць шырокі славянскі фон. У якасці паралелей да іх або роднасных ім адшукваюцца назвы на прасторы ад сістэмы Лабы на захадзе да сістэмы Пячоры і Волгі, уключаючы яе левабярэжжа, а часам да сістэмы Обі на ўсходзе і ад Паўночнага Ледавітага акіяна на поўначы да Прыкаспія, Прыазоўя, Прычарнамор’я, Сяродземнамор’я на поўдні.

Бытаванне адной і той жа назвы на неабсяжных прасторах славянскіх зямель, яе фанетычная эвалюцыя на той ці іншай славянскай тэрыторыі можа быць зразумелай толькі на фоне рэканструкцыі падобных мікрасістэм. Такі падыход дае магчымасць не толькі аб’яднаць славянскі матэрыял, але і ўстанавіць спрадвечнасць паходжання мноства гідронімаў (і адпаведных ім апелятываў), якія мы аднеслі да фіна-ўгорскіх і балцкіх, альбо да лімnonімаў з паметамі “няяснае”, “не зусім яснае”, “цёмнае”. Толькі з улікам такога падыходу мы можам аднесці пэўны лімnonім да “свайго” альбо “чужога”.

Вывучэнне лімнанімаў Віцебшчыны дазваляе сцвярджаць, што і лімнанімія дэманструе такое ж уражлівае адзінства і цэласнасць тэрыторыі славян, як і жывая апелятыўная лексіка сучасных славянскіх народаў.

Літаратура

1. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 2, с. 659.
2. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 2, с. 162.
3. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 4, с. 674.
4. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 4, с. 680.
5. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 4, с. 680.
6. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 1, с. 557.
7. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М., 1976–1980. – Т. 3, с. 286.
8. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М., 1996. – С. 175 – 193.
9. Славянская мифология. Энциклопед. словарь. – М., 2002. – С. 162–163.
10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. – М., 1975–1980. – Т. 3, с. 701.

Т.П. Слесарава (Віцебск)

ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ ЯК СРОДАК РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ ВОБРАЗА КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА Ў РАМАНЕ У. КАРАТКЕВІЧА «КАЛАСЫ ПАД СЯРПОМ ТВАІМ» І АПОВЕСЦІ С. ЯНОВІЧА «СЯРЭБРАНЫ ЯЗДОК»

У лінгвастылістычным аналізе мастацкага тэксту вывучэнне імёнаў уласных з пункту гледжання іх структуры, семантыкі і функцыянавання займае асаблівае месца.

Гэтыя пытанні вырашае новы напрамак у даследаванні імёнаў уласных, які ўзнікае на стыку анамастыкі са стылістыкай, лінгвістыкай тэксту, лінгвасеміётыкай, – літаратурная анамастыка.

Пісьменнік падбірае альбо канструюе не толькі асабістыя імёны, але і ўсе кампаненты анамастычнай прасторы твора. Ён ведае характары, заняткі, душэўныя і фізічныя дадзеныя персанажаў. І ў гэтай сітуацыі імя не можа не ўвайсці ў нейкія сувязі з ужо вядомымі ўласцівасцямі персанажа і задачамі твора. Гэтыя сувязі могуць аказацца шматпланавымі і разнастайнымі, але яны не заўсёды спецыяльна запланаваныя, свядома ўведзеныя аўтарам. Імя ў мастацкім творы можа сказаць больш, чым задумаў пісьменнік.

У якасці назвы героя імя ўласнае рэалізуе разнастайныя якасці носьбітаў імя праз спалучэнне з іншымі словамі, у прыватнасці з дзеясловамі ў прэдыкатыўных канструкцыях.

Характэрнай асаблівасцю сучаснай прозы з'яўляецца вяртанне яе да мінулага, без якога, як вядома, няма будучага. Увагу пісьменнікаў прыцягваюць усе эпохі і перыяды жыцця народа, а пераасэнсаванне колішніх падзей адбываецца з пазіцый сучаснасці.

Мастацкаму ўвасабленню гістарычных падзей прысвяціў шэраг сваіх твораў класік беларускай літаратуры Уладзімір Караткевіч, творчасць якога выклікае вялікую цікавасць чытачоў.

Адметнае месца ў творчасці У. Караткевіча займае раман «Каласы пад сярпом тваім» (1968), прысвечаны адной з гераічных старонак беларускай гісторыі – перыяду падрыхтоўкі паўстання 1863 г., гісторыяй якога аўтар зацікавіўся яшчэ ў студэнцкія гады.

Гістарычны раман патрабуе, каб побач з выдуманымі героямі дзейнічалі рэальныя гістарычныя асобы. Так у рамане з'явіўся будучы кіраўнік паўстання – Кастусь Каліноўскі.

Рэвалюцыянер-дэмакрат, публіцыст і паэт Канстанцін Вікенцій Сямёнавіч Каліноўскі нарадзіўся ў вёсцы Мастаўляны пад Беластокам. Паходзіў са шляхецкага роду, скончыў юрыдычны факультэт Пецярбурскага ўніверсітэта з навуковай ступенню кандыдата права. Ужо ў студэнцтве ён рашуча ступіў на сцяжыну палітычнай барацьбы з самаўладдзем, належаў да рэвалюцыйнага гуртка. Кастусь стаў стваральнікам нелегальнай рэвалюцыйнай арганізацыі ў Гародні, у 1862 г. пачаў выдаваць беларускую газету «Мужыцкая праўда». Пасля загаду аб арышце дзейнічаў пад канспірацыйнымі прозвішчамі, адным з якіх было *Макарэвіч*. Менавіта з такім героем мы і сустракаемся ў аповесці Сакрата Яновіча «Сярэбраны яздок».

Неабходна адзначыць, што легендарная постаць Кастуся Каліноўскага выклікала зацікаўленасць і аб ім напісана шмат твораў. Аповесць вядомага польска-беларускага пісьменніка таксама прысвечана паўстанню 1863 года.

З дакументальнай праўдзівасцю ствараюць пісьменнікі вобраз канкрэтнай гістарычнай асобы. А дапамагаюць ім у гэтым мастацкія сродкі. Адным з прыёмаў, з дапамогай якіх аўтары мастацкіх твораў апісваюць сутнасць чалавека, з'яўляецца вылучэнне ў ім тых ці іншых прыкмет, якія ствараюцца дзейнасцю чалавека.

У тэкстах назвы такіх прыкмет часта прадстаўлены дзеясловамі. Малюючы чалавека ў тэксце, пісьменнікі вылучаюць і больш падрабязна апісваюць адны яго ўласцівасці і менш увагі надаюць іншым. Гэта адлюстроўваецца ва ўжывальнасці спалучэнняў дзеясловаў з уласнымі назоўнікамі. Аб'яднанне слоў у тэксце падпарадкавана існуючым у мове

сінтаксічным правілам. У той жа час спалучальнасць кожнага асобнага слова абумоўлена яго ўласнай індывідуальнай семантыкай.

У тэксце вага кожнай семантычнай прыкметы, уласцівай імёнам асоб, вымяраецца частотнасцю ўжывання дзеясловаў, якія выказваюць гэтыя семантычныя прыкметы. Чым часцей выкарыстоўваюцца з імёнамі асоб дзеясловы, якія абазначаюць дадзеныя дзеянні, тым найбольш значнымі для апісання семантыкі слова яны лічацца, паколькі ў прэдыкатыўных канструкцыях тыпу «імя + дзеяслоў» апошні выконвае не толькі граматычную, але і семантычную функцыю, з дапамогай якой экспліцыруюцца ў тэкстах тыя ці іншыя асаблівасці значэння канкрэтнага імя, а праз іх і некаторыя асаблівасці носьбітаў гэтых імёнаў.

На падставе супадаючых семантычных прыкмет розныя дзеясловы групуюцца ў пэўныя тэматычныя групы. Л.М. Васільеў вылучае 10 лексіка-семантычных груп дзеясловаў: дзеясловы стану, дзеясловы думкі, дзеясловы маўлення, дзеясловы пачуццяў, дзеясловы руху, дзеясловы разбурэння, дзеясловы стварэння, дзеясловы змены стану, дзеясловы кантактавання і дзеясловы, якія абазначаюць біялагічныя працэсы [1].

Дадзеныя тэматычныя групы дзеясловаў размяркоўваюцца пры спалучэнні з уласнымі імёнамі асоб у залежнасці ад семантычных асаблівасцей апошніх, што можа служыць эмпірычнай апорай для інтэрпрэтацыі адпаведных характарыстык персанажаў.

Шляхам суцэльнай выбаркі ў якасці эмпірычных фактаў у выглядзе прэдыкатыўных спалучэнняў імя *Кастусь Каліноўскі* з дзеясловамі з рамана Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» [3] намі выдзелена 522 спалучэнні, а з аповесці «Сярэбраны яздок» [4] – 73. Па колькасці ўжывання яны размяркоўваюцца наступным чынам:

	Раман Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім»	Аповесць Сакрата Яновіча «Сярэбраны яздок»
дзеясловы стану	53 (10,1%)	3 (4,1%)
дзеясловы думкі	62 (11,8%)	12 (16,4%)
дзеясловы маўлення	124 (23,7%)	10 (13,6%)
дзеясловы пачуццяў	81 (15,5%)	4 (5,4%)
дзеясловы руху	33 (6,3%)	28 (38%)
дзеясловы разбурэння	6 (1,1%)	-
дзеясловы стварэння	32 (6,2%)	-
дзеясловы змены стану	37 (7%)	-
дзеясловы кантактавання	46 (8,8%)	8 (10,9%)
дзеясловы, якія абазначаюць біялагічныя працэсы	48 (9,1%)	8 (10,9%)

Калі чалавека прадставіць як істоту, што размаўляе, думае і адчувае, то ў спалучэнні з імем уласным першыя пазіцыі павінны займаць дзеясловы такіх лексіка-семантычных груп, як маўлення, думкі і пачуццяў. У рамане Караткевіча менавіта гэты мы і назіраем.

Кастусь Каліноўскі паўстае ў тэкстах непрымірым ворагам самаўладства і прыгонніцтва, які ўзнямае свой народ на паўстанне. Погляды і перакананні Каліноўскага раскрываюцца ў рамане Уладзіміра Караткевіча ў гаворцы і перапісцы з Алесем Загорскім, у размовах і спрэчках са старым Вежам, з членамі нелегальнага гуртка «Агул». Менавіта таму ў спалучэнні з імем *Кастусь Каліноўскі* дзеясловы маўлення займаюць першае месца сярод вылучаных лексіка-семантычных груп (124 словаўжыванні, або 23,7%).

Каліноўскі выступае як самаахвярны змагар супраць царызму, як чалавек вялікіх патрыятычных пачуццяў. Група дзеясловаў, што выражаюць розныя пачуцці, знаходзіцца на другім месцы (81 дзеяслоў, або 15,5%). Сярод дзеясловаў, якія ўваходзяць у дадзеную лексіка-семантычную групу, з імем *Кастусь Каліноўскі* спалучаюцца такія, як *рызыкаваць, сцяпець, змагацца*.

Кастусь Каліноўскі павінны аб'яднаць, згуртаваць людзей, павесці іх за сабой. У апавесці Сакрата Яновіча ў спалучэнні з імем, якім завецца галоўны герой, першае месца належыць дзеясловам руху (28 дзеясловаў, або 38%), другое – дзеясловам думкі (12 дзеясловаў, або 16,4%), дзеясловы кантактавання займаюць чацвёртую пазіцыю (8, або 10,9%). Сярод дзеясловаў, якія ўваходзяць у пералічаныя лексіка-семантычныя групы, з імем галоўнага героя спалучаюцца такія, як *выйшаў, ішоў, падумаць, ведаць, зразумець, разважыў, разлічыў*.

Такім чынам, улік лексічнай спалучальнасці імя ў тэкстах дае магчымасць не толькі апісваць яго семантычныя ўласцівасці, але і характарызаваць канкрэтнымі моўнымі дадзенымі якасці носьбітаў гэтых імёнаў, або герояў мастацкіх твораў. Адны і тыя ж героі характарызуюцца рознымі аўтарамі амаль аднолькавымі моўнымі сродкамі.

Літаратура

1. Васильев, Л.М. Семантика русского глагола: Глаголы речи, звучания и поведения: Учебное пособие / Л.М. Васильев. – Уфа, 1981.
2. Верабей, А.Л. Жывая повязь часоў: Нарыс творчасці У. Караткевіча / А.Л. Верабей. – Мінск: Вышэйшая школа, 1985. – 118с.
3. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім / У. Караткевіч. – Мінск: Юнацтва, 1981. – 781 с.
4. Яновіч, С. Сярэбраны яздок: апавесць, апавяданні / С. Яновіч. – Маст. літ.: 1978.

Н.А. Снігірова (Мінск)

**НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА
САМАВЫЗНАЧЭННЯ БЕЛАРУСКАМОЎНЫХ ЖЫХАРОЎ
БЕЛАСТОЦКАГА РЭГІЁНА:
З ВОПЫТУ ПАЛЯВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ**

Падчас сумеснай работы даследчыкаў Польскай акадэміі навук і Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па тэме “Даследаванні па дыялекталогіі польскай і беларускай моў”⁴ была здзейснена спроба фіксацыі і вывучэння рэальнага стану беларускіх гаворак, пашыраных на тэрыторыі Беластоцчыны, якія на сучасным этапе знаходзяцца ў камунікатыўнай прасторы з дамінантным сацыяльным статусам польскай мовы [2, с. 196]. Вынікі праведзеных палявых даследаванняў і комплекснага асэнсавання сацыялінгвістычнай сітуацыі на польска-беларускім паграніччы дазваляюць сцвярджаць, што адметнасць гэтай сітуацыі ў значнай ступені вызначаецца этнамоўнай самаідэнтыфікацыяй мясцовых жыхароў (носьбітаў беларускіх гаворак), сфарміраванай ва ўмовах існавання на мяжы моў і культур. Найноўшыя дыялектныя матэрыялы, сабраныя падчас навуковых экспедыцый на тэрыторыі Беластоцчыны, утрымліваюць каштоўную лінгвістычную і этнакультуралагічную інфармацыю і адлюстроўваюць характар самавызначэння мясцовых жыхароў. Запісы сведчаць, што ў наведаных населеных пунктах⁵ у якасці пануючай мовы зносіў сярод насельніцтва старэйшага пакалення з’яўляецца на сёння беларуская мова, якая маркіруецца мясцовымі жыхарамі часцей за ўсё як «простая мова»:

<...> *Мы па-просту гаворым. Мае ўнучкі па-польску гавораць. Молодыя ўсе па-польску ужэ. З Беларусі польская я. Мы польскія беларусы. Такое жыццё.* (расказвае Галіна П., 1939 г. н., в. Сухінічы).

<...> – А як у вас тут называецца мова, на якой людзі размаўляюць?

– *Была такая, як то называецца? Беларуская. Но такая – па-просту. Па-просту. А па-польску юж каталікі – па-польску.*

– Але Вы ведаеце польскую мову, так?

– *Так.*

– А ёсць такія моманты, што Вы гаварыце па-польску, і моманты, калі гаварыце па-беларуску.

– *Ну, у нас па-беларуску гавораць, усе па-просту.*

– *Па-просту?*

⁴ У навуковых экспедыцыях у Падляшскае ваяводства Польшчы рэгулярна прымалі ўдзел М. Янковяк, В. Курцова, І. Капылоў, Н. Снігірова, Ю. Хвіланчук, А. Марозава і інш.

⁵ Аўдыязапіс узораў сучаснага маўлення мясцовага насельніцтва праводзіўся ў вёсках Ліпавы Мост, Боркі, Залукі, Калодна, Сухінічы, Слойка, Бароўшчына, Белы Луг, Крушыняны, Рудакі, Востраў Паўночны, Кнышэвічы і інш. Агульная колькасць гадзін аўдыязапісаў, зробленых пераважна ад мясцовых старажылаў, складае больш за 50 гадзін.

– *Па-просту. Ні па-польску.*

– І што з суседзямі па-просту толькі?

– *Па-просту. Сусед прыйдзе да нас, гаворыць на такому як я, і ўсе так, па-польску ніхто ў нас ні гаворыць. Только як зойдзеш у Талькаўшчызньне ў склеп, то юж там. Да экспедыенткі – і па-просту, і па-польску, усяляк.*

– А тая экспедыентка можа размаўляць па-просту?

– *Можжа! Яна з Шудзялова (расказвае Ніна Б., 1931 г. н., в. Старое Трасцяное).*

<...> – Дык мова ваша называецца “па-просту”?

– *Мова называецца наша па-просту. Па-просту, бо то ні чысто беларуская. Я была на беларускай бядзе, падышла: “А што вы з Беларусі?” Я кажу: “Не. Я – тутэйша. Тут нарадзілася і тут памру”... Але вы гаворыце, то не зусім па-беларуску. Наша проста мова, гвара. Мы на “цы” гаворым, а людзі на “ці” гавораць. Трохі свого акцэнту. Мы – рабіці, а воны – рабіць. У нас – пошла, поехала. Нас беларусамі не называюць (расказвае Галіна П., 1939 г. н., в. Сухінічы).*

<...> – *Мова нашая такая троху прастая. Бо ўжэ маю праўнучку, то ўжэ тая па-польску гаворыць (расказвае Любоў Б., 1944 г. н., в. Сухінічы).*

<...> – Як у вас людзі самі называць сваю гаворку?

– *Мы кажым, што это па-просту. А яна невядома якая. Ні руска, ні польская, чорт ведае якая (расказвае Ганна К., 1924 г. н., в. Слойка Бараўшчызна).*

Часам інфарманты не могуць вызначыць, на якой мове размаўляюць:

– Як Вы называеце сваю гаворку?

– *А я знаю?.. Ні знаю, як назваць. Як трэбо, паедзем у горад – гаворым па-польску. Дзеці, як гадуюць тэраз, маладыя усе па-польску вучаць. Але, хто выехаў з Польшчы, дзе ў Англію чы дзе, і там тае вучаць гаворкі. Мае радныя так гаварылі і так я. Я ўжэ тожэ семдзесят два лет маю. Ужэ не маладая. Ну, але што ж. Так гаварылі і так мы гаворым. Нашы радзіцелі так гаварылі. Але, як дзесь трэба, так па-польску гавораць (расказвае Любоў Б., 1944 г. н., в. Сухінічы).*

Неабходна ўлічваць, што людзі даследуемага рэгіёна часта дзвюх-, а то і трохмоўныя. У залежнасці ад сітуацыі маўлення яны могуць размаўляць як на беларускай, так і на польскай, і рускай мовах. Асноўнымі захавальнікамі шматмоўя з’яўляюцца прадстаўнікі старэйшага пакалення:

<...> – У вёсцы ўсе па-просту размаўляюць?

– *Тэраз ўжэ маладыя ўсе па-польску. Але мы яшчэ стараверы, старой даты (расказвае Ганна К., 1924 г. н., в. Слойка Бараўшчызна).*

Малодшае пакаленне, па словах інфармантаў, у асноўным размаўляе па-польску, але добра разумее беларускую мову, паколькі традыцыя шматмоўя на Беласточчыне даволі глыбокая [2, с. 202]. Яшчэ да Другой

сусветнай вайны мясцовыя жыхары акрамя беларускай мовы ведалі і вучылі польскую і рускую, параўн.:

– У школе вучылі беларускую мову?

– *І беларуску вучылі, і руску, як я хадзіла. Тады было сем клас, а цяпер ужо восем* (расказвае Любоў Б., 1944 г. н., в. Сухінічы).

<...> *Навучылася, по-польску і па-беларуску чытала, і па-руску прачытаю. Толькі пісаць ужо трудна. Я з гэтых школьных ксёнджок любіла чытаць і ўсё чытала. І навучылася так чытаць. Ну о, такое о жыцце было* (расказвае Марыя М., 1933 г. н., в. Залукі).

<...> *Яшчэ як я хадзіла [у школу], то навучалі язык беларускі і рускі* (расказвае Юзэфа В., 1947 г. н., в. Сухінічы).

Католікі, людзі найстарэйшага пакалення, якія атаясамліваюцца ў размовах з палякамі, у штодзённым жыцці таксама карыстаюцца беларускай мовай, параўн.:

<...> *І поляке по-нашаму гавораць старыя. Молодые – то па-польску* (расказвае Галіна П., 1939 г. н., в. Сухінічы).

Шматмоўе характэрна і для рэлігійнай сферы. Богаслужэнні ў царкве пераважна праходзяць на царкоўнаславянскай або польскай мовах, але святары ў размовах з вернікамі карыстаюцца і мясцовай гаворкай, параўн.:

– А служба ў вас на якой мове тут ідзе?

– *Па-руску і па-польску бацюшка моліцца, усяляк, ён і па-польску ўмее, і па-руску* (расказвае Ніна Б., 1931 г. н., в. старое Трасцяное).

<...> *Мама як было, то ў яе быў цэлы іканастос. Заўсёгда ў покуці іконы. Мы людзі веруюшчыя. Без іконы нікуды. Бацюшка гаворыць так, як мы гаворым. Але часам па-польску гаворыць. Па-просту гаворым, просты беларускі язык* (расказвае Юзэфа В., 1947 г. н., в. Сухінічы).

Як сцвярджае прафесар Э. Галяхоўская, “сфера сакрум – гэта не маналіт, у якім пануе адна мова. Выкарыстоўваючы сацыялінгвістычную метадалогію даменаў (сфер выкарыстання), мы можам вылучыць больш вузкія вобласці, у якіх ужыванне асобных моў залежыць ад шматлікіх фактараў. Для кожнай «мікрасферы» важнымі будуць розныя функцыі мовы. Камунікатыўная функцыя канкурыруе з сімвалічнай” [1, с. 91]. Сімвалічная функцыя ў першую чаргу закладзена ў літургічных тэкстах, сакраментальных формулах, рэлігійных песнях і малітвах.

Звычайна малітва пажылых людзей заснавана на фармальных, вывучаных тэкстах, якія вернікі ведаюць з дзяцінства і часам адаптуюць да сваіх як індывідуальных патрэб, так і, адпаведна, да рэгіянальных моўных традыцый. Выбар мовы малітвы традыцыйна залежыць ад веравызнання, але апытаныя інфарманты ведаюць малітвы як на польскай мове, так і на царкоўнаславянскай, а таксама беларускай. Параўн. тэкст малітвы “Ойча наш” у прачытанні жыхаркі в. Старое Трасцяное Ніны Б., 1931 г. н.:

<...> – А скажыце, моліцеся Вы таксама па-свойму ці на якой мове малітвы чытаеце?

– *А я ўмею і каталіцкі пацеж, і праваслаўны: “Ойчэ наш, ктury сьвенці в небе, сьвентым, пшыйдзь крулевство твое, бондзь воля твоя, яко в небе, так і на зямі, хлеба нашэго дай нам дзісяй і отпусць нам нашэ віны, яко віны одпушчамы нашым вінавайцом, і не впровадзь нас в спокушэне, але збав нас од злэго, амэн”.*

<...> [Уладзімір Б.]: *“То яна па-каталіцку, а тэраз ...”.*

– [Ніна]: *А па-праваслаўнаму: “Отча наш, іжэ есі на небесех, да свяціцьца імя твое, да прыідзе царствіе твое, да бюджет воля твоя, яко на небесі, так і на зямлі. Хлеб наш насушны даи нам дзісь, і оставі нам долгі нашэ, яко жэ і мы оставляем должніком нашым, і не ўвядзі нас во іскушэніе, но ізбаві нас от лукавова, яко твое есць царства і сіла, і слава і во веці веков, амінь...”.*

Інфармантка такім чынам падкрэслівае сваё шматмоўе, якое прысутнічае ў сферы малітвы, а таксама шматмоўе сферы сакрум свайго рэгіёна ўвогуле [2, с. 204]. Натуральна, што беларуская мова як родная мова спантаннай асабістай малітвы, у якой выказваюцца найбольш важныя для чалавека просьбы або пытанні, таксама прысутнічае ў духоўным жыцці жыхароў Беласточчыны.

Вышэйвыкладзеныя матэрыялы сведчаць, што вывучэнне і захаванне нематэрыяльнай спадчыны Беластоцкага рэгіёна неабходна як для беларускай, так і для польскай гуманітарнай навукі і культуры. Важнасць своечасовай фіксацыі ўзораў сучаснага маўлення мясцовага насельніцтва цяжка пераацаніць: з адыходам старэйшых пакаленняў непазбежна знікае і іх гаворка, крыніца моўнага багацця і ўнікальная база для ажыццяўлення разнастайных навуковых праектаў. Таму асабліва надзённай задачай з’яўляецца стварэнне рэпрэзентатыўнага корпуса дыялектных тэкстаў, сабраных у зоне этнагенетычнага пашырэння гаворак беларускай мовы на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Польшчы. Гэта зробіць даступнымі ўжо на сённяшнім этапе актуальныя эмпірычныя даныя не толькі для славістаў, але і фалькларыстаў, этналінгвістаў, культуролагаў і будзе стымуляваць інтэрдысцыплінарныя даследаванні, накіраваныя на далейшае вывучэнне асаблівасцей міжмоўнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння ў славянскіх кантактных зонах.

Літаратура

1. Галяхоўска, Э. Шматмоўе сферы сакрум каталікоў Беларусі / Э. Галяхоўска // Беларуска-польскія культурна-моўныя ўзаемадачынненні: ад гісторыі да сучаснасці : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.] ; навук. рэд. В.М. Курцова, Н.А. Снігірова, М. Jankowiak, М. Ostrówka. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – S. 89–106.

2. Марозава, А.А. На мяжы моў і культур: беларускія гаворкі Беласточчыны ў святле сферы сакрум // А.А. Марозава, Н.А. Снігірова, Ю.Л. Хвіланчук // Беларуская мова ў сакральнай сферы: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 21 лютага 2018 г.) / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэдкал.: С.Л. Гаранін (адк. рэд.), І.У. Будзько, Т.В. Пятрова. – Мінск : Беларуская навука, 2019. – С. 195–205.

А.М. Сталярова (Мазыр)

АБ НЕКАТОРЫХ СТРУКТУРНЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ СУБСТАНТЫЎНЫХ НЕАФРАЗЕМ

Аб магчымасці суаднясення фразеалагізмаў з часцінамі мовы разважалі многія навукоўцы, сярод якіх М.М. Шанскі, А.У. Кунін, М.Ф. Алефірэнка, У.П. Жукаў, А.М. Эмірава, Т.З. Чарданцава і інш. Беларускі вучоны І.Я. Лепешаў таксама займаўся гэтым пытаннем і праводзіў аналіз фразеалагізмаў беларускай мовы, выкарыстоўваючы тры паказчыкі (семантычны, марфалагічны, сінтаксічны). Такі комплексны падыход здаецца нам цалкам дастатковым, каб улічыць асаблівасці фразеалагічных адзінак, таму для аналізу неафразем беларускай мовы мы таксама карысталіся гэтымі крытэрыямі. Матэрыял для даследавання адбіраўся з тэкстаў беларускамоўных СМІ ў сетцы інтэрнэт, паколькі менавіта СМІ аператыўна адлюстроўваюць значныя падзеі ў грамадстве, актыўна ўжываючы для апісання актуальных з’яў рэчаіснасці новую лексіку і фразеалогію.

Даследуючы часцінамоўную суаднесенасць неафразем, мы атрымалі наступныя вынікі: пераважная большасць (67%) неафразем адносяцца да субстантыўных, каля 30% – да дзеяслоўных, прысутнічае нязначная колькасць прыслоўных (2,5%), прэдыкатыўных (1,25%) і выклічнікавых (0,4%) неафразем.

Паколькі субстантыўныя неафраземы складаюць самую буйную групу, уяўляецца цікавым даследаванне асаблівасцей іх кампанентнай структуры.

Сярод субстантыўных неафразем магчыма вылучыць наступныя структурныя тыпы:

1. прыметнік + назоўнік;
2. назоўнік у назоўным склоне + (прыназоўнік) + назоўнік ва ўскосным склоне;
3. назоўнік + іншыя часціны мовы.

Неафраземы першага тыпу, якія маюць структуру атрыбутыўна-іменнага словазлучэння, складаюць большасць аналізуемага матэрыялу (81%). Прыметнікі, што ўваходзяць у склад дадзенай групы, адносяцца да разраду якасных і адносных, прыналежных адзначана не было. Аднак гэтая характарыстыка, тыповая для прыметніка ў яго прамым значэнні, не супадае з асаблівасцямі яго функцыянавання ў складзе неафраземы. Значэнне кампанента ў ёй падпарадкоўваецца агульнаму значэнню фразеалагічнай адзінкі. Так, напрыклад, якасны прыметнік *белы*, што ў прамым значэнні апісвае колер, у неафраземе *белая кніга* не мае тых адметных рыс, што дазваляюць аднесці яго да разраду якасных.

Круглы стол праводзіўся таксама ў рамках падрыхтоўкі «*белых кніг*». Гэта такія даследчыя справаздачы, якія робяцца для апісання вопыту, што атрымалі прадпрымальнікі-пачаткоўцы ў рамках праекта [1].

Як відаць, словы-кампаненты неафраземы страчваюць сваё першапачатковае значэнне, пераасэнсоўваюцца, каб даць назву новаму паняццю. Таму і знікаюць некаторыя характэрныя для іх асаблівасці. *Белы* ў неафраземе ўжо не ўтварае ступеняў параўнання, не дазваляе выкарыстання памяншальна-ласкальных суфіксаў (нельга сказаць *беленькая кніга*), не спалучаецца з прыслоўямі меры і ступені (немагчыма ўжыванне спалучэння *вельмі белая кніга*). Таксама нельга і ўжыць антонім *чорны*, каб утварыць фразему з процілеглым значэннем.

У неафраземе *жалезныя браты* адносны прыметнік *жалезны* праз метафарычны перанос абазначае не матэрыял, а якасці жалеза – трываласць, надзейнасць, цвёрдасць:

Беларусь і Кітай, як прынята сёння казаць, сталі “жалезнымі братамі” [2].

Далей аналізуючы прыметнікі, што ўваходзяць у склад субстантыўных неафразем са структурай “прыметнік + назоўнік”, магчыма вылучыць некаторыя з іх, якія маюць высокія фраземаўтваральныя патэнцыі. Так, для адлюстравання найноўшых тэндэнцый у развіцці сучаснага грамадства шырока ўжывальнымі сталі лексемы *інфармацыйны, лічбавы, электронны, зялёны*.

У сувязі з імклівым тэмпам лічбавізацыі новыя камп’ютарныя тэхналогіі выкарыстоўваюцца не толькі спецыялістамі, але і вялізнай колькасцю насельніцтва ў побыце, што дазваляе новым спалучэнням слоў выходзіць за межы тэрміналогіі і пашыраць фразеалогію мовы. Неафраземы *інфармацыйная бяспека, інфармацыйны голад, інфармацыйны фаст-фуд, інфармацыйная сметніца, электронны дзённік, электронны плацёж, электронны рэцэпт, электронны кабінет, электронная чарга, лічбавы след, лічбавы вучань, лічбавы бізнес, лічбавае пакаленне, лічбавая эпоха* ўжо ўвайшлі ва ўжытак дзякуючы масавай даступнасці інтэрнэт-тэхналогій. Штодзённае згадванне новых спалучэнняў у СМІ таксама спрыяе таму, што гэтыя паняцці становяцца зразумелымі і не выклікаюць пачуцця чужароднасці. Вось яскравы прыклад таго, як арганічна ўжываюцца і пры неабходнасці тлумачацца неафраземы ў тэксе артыкула:

У апошнія гады з’явіліся такія паняцці, як «лічбавае дзіця», «лічбавы вучань». Як з імі працаваць? Мы ставім для сябе мэтай падрыхтоўку «лічбавага настаўніка», які б валодаў усімі тэхналогіямі не горш за сваіх вучняў: не толькі выкарыстоўваў электронныя сродкі навучання, але і быў здольны сам іх распрацоўваць, абнаўляць, удаaskanальваць... Думаю, трэба арганізаваць навуковую тэму на ўзроўні краіны — даследаваць пакаленне «лічбавых дзяцей» [3].

Кампанент *зялёны* таксама з’яўляецца надзвычай прадуктыўным, бо пытанні экалагічнай накіраванасці становяцца ўсё больш актуальнымі і хвалююць свядомыя колы насельніцтва. У выніку спроб іх вырашэння ствараюцца канкрэтныя праекты, а ў ходзе іх рэалізацыі – неафраземы

кшталту *зялёная школа, зялёная карта, зялёная эканоміка, зялёны бізнес, зялёная асвета, зялёная ініцыятыва*. Гэта нездарма, паколькі прыметнік *зялёны* не толькі абазначае колер, але і “паўсюдна асацыюецца з жыццём раслін (у больш шырокім сэнсе з вясной, маладосцю, абнаўленнем, свежасцю, урадлівасцю і надзеяй); ён атрымаў новы магутны сімвалічны рэзананс як сучасная эмблема экалогіі” [4].

Разглядаючы назоўнікавыя кампаненты неафразем, што ўваходзяць у першую групу, варта адзначыць адсутнасць сярод іх уласных імёнаў. У фразеалагізмах звычайна “семантыку імёнаў уласных пераносяць на тыя вобразы, якія складаюцца ў нашай свядомасці як пэўныя дэнататы імёнаў, пераходзячы ў экстралінгвістычную сферу і адыходзячы ад сутнасці семантыкі” [5, с. 255]. Але ж у новых фразеалагічных адзінках уласныя назоўнікі не ўжываюцца, магчыма таму, што не склаліся яшчэ абагульненыя культурныя стэрэатыпы, звязаныя з сучаснай рэчаіснасцю, што дазволілі б адысці ад прамога значэння імёнаў і пераасэнсаваць іх так, каб яны выкарыстоўваліся для адлюстравання значных для чалавечай супольнасці якасцей.

Далей, 65,5% назоўнікаў з неафразем першага тыпу з’яўляюцца канкрэтнымі (*смеццевы турыст, таемны пакупнік, асабісты кабінет, разумны горад, крызісны пакой*), астатнія ж 34,5% – абстрактныя (*усепагоднае сяброўства, безбар’ернае асяроддзе, аператыўная памяць*). Але ж семантычныя змяненні, што адбываюцца з кампанентамі неафраземы, уплываюць і на іх тыповыя характарыстыкі. Так, назоўнік у неафраземе *кар’ерная рашотка* канкрэтны, але ж неафразема мае абагульненае абстрактнае значэнне.

Акрамя таго, магчыма дадаць, што 95% назоўнікавых кампанентаў характарызуюцца катэгорыяй неадушаўлёнасці і апісваюць самыя разнастайныя з’явы рэчаіснасці, найбольш прадуктыўнай з якіх з’яўляецца сфера выкарыстання новых тэхналогій (*віртуальны кашалёк, воблачны подпіс, хатняя старонка, мабільны памочнік, сацыяльная сетка*).

Значна менш шматлікім за першы з’яўляецца другі тып (10%). Да яго адносяцца такія неафраземы, як *амністыя капіталу, бітва дэкальтэ, востраў бяспекі, перыяд ахалоджвання, праграма лаяльнасці, эфект Гугл, падатак на Гугл, перавод на лічбу, бокс бяспекі, вочы панды і інш.* Большая частка неафразем гэтай групы мае структуру “назоўнік у назоўным склоне + назоўнік у родным склоне”, прыназоўнік не ўжываецца (*вірус каго? аглядальніка, бокс чаго? бяспекі*).

Трэці тып па прадстаўленасці амаль роўны другому і складае 9% ад усёй колькасці субстантыўных неафразем. Сюды ўваходзяць неафраземы, якія складаюцца больш чым з двух слоў і таму не ўключаны ў папярэднія групы (*закон аб дзвюх нагах, парк высокіх тэхналогій, хвароба адкушанага яблыка*), а таксама тыя, у складзе якіх ёсць іншыя часціны мовы, акрамя назоўнікаў і прыметнікаў (*сыход па-ўкраінску, зніжкі па-беларуску*).

Абагульняючы сказанае, можна зрабіць некалькі заўваг. Па-першае, найбольш распаўсюджаны структурны тып субстантыўных неафразем – ад’ектыўна-назоўнікавы. Гэта канструкцыя дазваляе не толькі назваць з’яву, але і адразу ахарактарызаваць яе з дапамогай кампанента-прыметніка. Па-другое, кампаненты новай фразеалагічнай адзінкі, хоць і маюць слоўны характар, у складзе неафраземы часткова або цалкам страчваюць свае семантычныя і граматычныя асаблівасці, паколькі фразеалагічнае значэнне дамінуе над значэннем асобнай лексемы.

Літаратура

1. Дадалка, М. Уласны бізнес на памежжы. Як манетызаваць сваё захапленне? / М. Дадалка // Газета “Звязда” [Электронны ресурс]. – Рэжым доступу: <http://zviazda.by/be/news/20190314/1552579269-ulasny-biznes-na-pamezhzhy-yak-manetyzavac-svayo-zahaplenne>. – Дата доступу: 27.09.2019.
2. Лукашэвіч, У. Аляксандр Лукашэнка: Беларусь і Кітай сталі «жалезнымі братамі» / У. Лукашэвіч // Газета “Звязда” [Электронны ресурс]. – Рэжым доступу: <http://zviazda.by/be/news/20180920/1537435001-alyaksandr-lukashenka-belarus-i-kitay-stali-zhaleznyimi-bratami>. – Дата доступу: 25.09.2019.
3. Нікалаева, Н. Рэктар БДПУ: Усё пачынаецца з настаўніка / Н. Нікалаева // Газета “Звязда” [Электронны ресурс]. – Рэжым доступу: <http://zviazda.by/be/news/20190327/1553696360-alyaksandr-zhuk-usyo-pachynaessca-z-nastaunika>. – Дата доступу: 19.09.2019.
4. Трессидер Д. Словарь символов [Электронный ресурс] / Д. Трессидер // Большая онлайн-библиотека e-reading. – Режим доступа: https://www.booksite.ru/localtxt/tre/sid/der/tresidder_d/slovar_sim/9.htm. – Дата доступа: 08.09.2019.
5. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 367 с.

О.В. Шеверина (Витебск)

ОНОМАСТИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ АССОЦИАТИВНО-КУЛЬТУРНОГО ФОНА ПОНЯТИЯ «БЕЛАРУСКАЯ МОВА»

Белорусский язык является национальным языком белорусов и одним из государственных языков Республики Беларусь. Вместе с тем, как отмечает глава Министерства иностранных дел Республики Беларусь В.В. Макей, по данным социологических опросов, подавляющее большинство граждан республики разговаривает на русском языке. Однако в последние годы наметилась тенденция к увеличению использования белорусского языка в различных сферах общественной жизни [3]. На данную тенденцию указывает также первый заместитель директора по научной работе Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси, академик, доктор филологических наук, профессор А.А. Лукашанец: «К счастью, растет национальное сознание современного белорусского общества. Все больше граждан уважают

национальные приоритеты суверенной Беларуси. Поэтому при соблюдении сущности и принципов государственного двуязычия, строгом выполнении законодательства у языка титульной нации есть все возможности существенно расширить поле своего использования в XXI веке» [1].

Ядро национального сознания формирует национальное самосознание, которое представляет собой «совокупность знаний, оценок, мнений и отношений, выражающих содержание, уровень и особенности представлений членов национально-этнической общности о своей истории, современном состоянии и перспективах своего развития, а также о месте среди аналогичных общностей и характере взаимоотношений с ними» [4]. Таким образом, усиление интереса к изучению языковой личности и ее фоновых знаний как активного субъекта в процессе познания, активизация исследований, направленных на выявление ассоциативно-культурного фона единиц языковой картины мира выступают неотъемлемой составляющей активного роста национального сознания.

Данная статья посвящена выявлению особенностей ономастической составляющей ассоциативно-культурного фона (далее АКФ) понятия «беларуская мова» в составе региональных фоновых знаний студентов Учреждения образования «Витебский государственный университет имени П.М. Машерова» специальности «Белорусская филология» (1–2 курсы). Под АКФ вслед за Н.А. Максимчук мы понимаем всю сопутствующую лексической единице информацию, не входящую в ее непосредственное содержание [2, с. 166], Обращение к изучению ономастических единиц обусловлено аксиологической значимостью имени собственного для представителей лингвокультурного сообщества. Через имя представлены ценностные ориентиры общества, система субъектных отношений и социокультурные процессы.

Для выявления спектра онимов, входящих в АКФ понятия «беларуская мова», нами был проведен ассоциативный эксперимент. Студентам было предложено в течение одной минуты записать имена собственные, с которыми у них ассоциируется понятие «беларуская мова». Эксперимент проводился в письменной форме и анонимно. Количество реакций ограничивалось только временным фактором. В результате была сформирована база данных, включающая 106 реакций (189 употреблений).

Анализ качественного состава имен собственных позволил выделить следующие тематические группы (все имена собственные приводятся нами в орфографии оригинала):

1. Литературные деятели (31 единица): *Св. Алексеевіч, Максім Багдановіч / М. Багдановіч / Багдановіч, Фр. Багушэвіч / Багушэвіч, Рыгор Барадулін / Р. Барадулін, Я. Баршчэўскі, П. Броўка / Броўка, Янка Брыль / Брыль, Васіль Быкаў / В. Быкаў / Быкаў, Гарэцкі, Ларыса Геніюш, Ніл Гілевіч, М. Гусоўскі / Гусоўскі, У. Дубоўка, М. Зарэцкі / Зарэцкі, Каліноўскі, Уладзімір Караткевіч / Ул. Караткевіч / Караткевіч, Кастоўскі, Якуб*

Колас / Я. Колас / Колас, К. Крапіва, Аркадзь Куляшоў / А. Куляшоў, Янка Купала / Я. Купала / Купала, Ластоўскі, Я. Лучына, І. Мележ / Мележ, Адам Міцкевіч, Пімен Панчанка / Панчанка, М. Танк, Цётка, Цішка, Ян Чачот, Я. Янішчыц.

2. Названия административно-территориальных единиц и населенных пунктов (20): *Бацькаўшчына, Беларусь, Белая Русь, Брэст, Быхаў, Бычкі, Віцебск, Вілейка, Гомель, Гродна, Дзяржава, Мінск, Магілёў, Нясвіж, Орша, Полацк, Радзіма, Слонім, Узрэчча, Ушачы.*

3. Этнически маркированные личные имена, входящие в состав национального именника (5): *Аляксандр, Вольга, Ганна, Ядвіга, Ясь.*

4. Общественно-просветительские и религиозные деятели (4): *Еўфрасіння Полацкая, Сімяон Полацкі, Сымон Будны, Францыск Скарына / Ф. Скарына / Скарына.*

5. Авторские произведения (3): *«Знак бяды», «Новая зямля», «Трэба дома бываць часцей».*

6. Научные и учебные заведения, их структурные подразделения (3): *Акадэмія навук РБ, ВДУ імя П.М. Машэрава, Філалагічны факультэт.*

7. Объекты гидросферы (3): *Віцьба, Дзвіна, Нёман.*

8. Государственные и политические деятели (2): *Каліноўскі, Усяслаў Чарадзей.*

9. Ученые (2): *Карскі, Лукашанец.*

10. К тематической группе «Педагогические работники» нами были отнесены 2 антропонимные формулы именования преподавателей университета: *Арцямёнак Г.А., Вольга Іванаўна Русілка*, а также 3 следующих онима: *Ірына Уладзіміраўна, Оксана Уладзіміровна, Якацярына Сяргееўна*, потенциальным критерием отнесенности которых к рассматриваемой группе является имя и отчество учителя.

Тематическую группу не составило название белорусской элетронной библиотеки «Беларуская палічка».

Анализ количественного показателя употреблений имен собственных позволил выявить наиболее активные единицы (абсолютная частотность употреблений более 10), которые формируют ономастическое ядро АКФ рассматриваемого понятия. Таковыми являются: *Якуб Колас / Я. Колас / Колас* (17 употреблений), *Янка Купала / Я. Купала / Купала* (15), *Беларусь* (11).

Таким образом, представленные тематические группы свидетельствуют о достаточно обширном тематическом диапазоне ономастической составляющей АКФ понятия «беларуская мова». Доминирующее положение тематической группы «Литературные деятели», а также вхождение в ономастическое ядро имен родоначальников белорусской литературы, национальных поэтов Беларуси напрямую репрезентирует ценность духовной лингвокультурной информации в составе региональных фоновых знаний студентов,

участвующих в ассоциативном эксперименте. При этом ядерное функционирование топонима «Беларусь» свидетельствует о значимости национальной самоидентификации региональной языковой личности.

(Работа выполнена при финансовой поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований).

Литература

1. Информационный городской портал Минск Новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://minsknews.by/moya-pozitsiya-akademik-aleksandr-lukashanets-belorusskiy-yazyik-dokazal-svoyu-samostoyatelnost>. – Дата доступа: 03.10.2019.
2. Максимчук, Н.А. Нормативно-научная картина мира русской языковой личности в комплексном лингвистическом рассмотрении : в 2 ч. / Н.А. Максимчук. – Смоленск : СГПУ, 2002. – Ч. 1. – 204 с.
3. МИД Белоруссии: Белорусский язык необходимо популяризовать / EurAsia Daily [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://easaily.com/ru/news/2019/10/08/mid-belorussii-belorusskiy-yazyk-neobhodimo-populyarizovat>. – Дата доступа: 04.10.2019.
4. Национальное самосознание // Политическая наука: Словарь-справочник / Академик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/122/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5>. – Дата доступа: 03.10.2019.

В.В. Шунейка (Мінск)

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ ЗАГАЛОЎКАЎ АРТЫКУЛАЎ У ГАЗЕТНАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ

Як вядома, заглавак выконвае інтэгральную функцыю, надае цэласнасць тэксту, якая дасягаецца выкарыстаннем лексічных сродкаў, аб’яднаных сэнсавым і стылістычным адзінствам.

Ствараючы тэкст, журналіст заўсёды ставіць перад сабой задачу не толькі інфармаваць чытача пра сацыяльна значныя факты, падзеі і з’явы рэчаіснасці, але і абавязкова даць ім ацэнку. Тым самым функцыянальна-стылёвае адзінства мовы газеты забяспечваецца пастаяннай рэалізацыяй у газетных тэкстах інфарматыўных і ацэначных элементаў. Безумоўна, “дазваляльная здольнасць” розных груп газетных жанраў неаднолькавая ў плане выкарыстання ў іх гэтых сродкаў, але адначасовая арыентацыя на інфарматыўнасць і ацэначнасць уласцівая ўсім тыпам газет, усім матэрыялам масавай камунікацыі. Гэтая асаблівасць публіцыстыкі і публіцыстычнага стылю знайшла сваё адлюстраванне і ў газетных заглаўках. Праблема суадносінаў аб’ектыўнага (інфармацыйнага) і суб’ектыўнага (ацэначнага) элементаў у тэксце і, адпаведна, у заглаўку газетнага артыкула заўсёды выклікала вялікую цікавасць даследчыкаў. Экспрэсіўныя сродкі выкарыстоўваюцца і пры фарміраванні заглаўкаў

газетных артыкулаў. Таму вельмі важным і актуальным з’яўляецца вывучэнне разнастайнасці сродкаў выразнасці ў загалоўках артыкулаў і ў газетным радку, іх прыроды і функцый, стылістычных прыёмаў іх уключэння ў тэксты рознай жанравай прыналежнасці, крыніц іх фарміравання і г. д.

Газета – сродак інфармацыі і сродак пераканання. Яна разлічана на масавую і прычым неаднародную аўдыторыю, якую яна павінна ўтрымаць, прымусіць сябе чытаць. Газету звычайна чытаюць ва ўмовах, калі засяродзіцца даволі цяжка: у метро, у цягніку, за снеданнем, у абедзенны перапынак і г. д. Адсюль неабходнасць так арганізаваць газетную інфармацыю, каб перадаць яе хутка, сцісла, паведаміць асноўнае, нават калі нататка не будзе дачытаная да канца, і аказаць на чытача пэўнае эмацыйнае ўздзеянне. Выклад не павінен патрабаваць ад чытача папярэдняй падрыхтоўкі, залежнасць ад кантэксту павінна быць мінімальнай. Артыкул пачынаецца з загалоўка, таму дадзеныя заўвагі сравадлівыя і ў дачыненні да загалоўкаў газетных артыкулаў.

Загалоўкі, выражаючы асноўную думку публіцыстычнага тэксту, могуць быць стылістычна нейтральнымі, не мець яскрава выражанай экспрэсіўнай афарбоўкі. Гэтага вымагае сама інфармацыя, выкладзеная ў артыкуле, таму журналісты выбіраюць менавіта такія моўныя адзінкі: *На “Беларусьфільме” прайшоў першы кінаклуб (Культура, 28.09-05.10.2019); Бягучыя і перспектывныя задачы развіцця (Звязда, 03.10.2019); Слова пра пісьменніка Уладзіміра Караткевіча (Культура, 11.02-16.12.2018).*

Вызваляючыся ад стандартызацыі маўлення, публіцысты звяртаюцца да пошуку больш дзейсных, экспрэсіўных сродкаў выражэння ацэначнасці. Да ліку такіх сродкаў адносяцца розныя стылістычныя фігуры і прыёмы. Іх значнасць у сістэме ацэначных сродкаў газетнай мовы ўсё больш узрастае.

Актыўнае выкарыстанне экспрэсіўных ацэначных сродкаў адпавядае агульнай тэндэнцыі сучаснай газеты да ўзмацнення эмацыянальнасці выкладу, да “ажыўлення”, дэмакратызацыі мовы.

Журналісты, выкарыстоўваючы паронімы ў назве артыкула, абыгрываюць нюансы іх значэння: *Паламаныя лёсам, але не зламаныя (Звязда, 03.10.2019); Згубленыя, загубленыя душы (ЛіМ, 14.11.1997).* Сэнсавыя адценні значэння, выражаныя суфіксамі (постфіксамі) асабліва выразна праяўляюцца, на нашу думку, у наступным загалоўку артыкула: *Усіх слухаць, але не ўсіх слухацца (Звязда, 16.01.2003).* Так, лексема слухаць ужываецца са значэннем ‘накіроўваць слых на што-небудзь’ [ТСБЛМ, с. 609], а слова слухацца – гэта ‘дзейнічаць, паводзіць сябе згодна з чыімі-небудзь парадамі’ [ТСБЛМ, с. 609]. Загалавак жа мае такі сэнс: трэба чуць усіх, але дзейнічаць паводле свайго разумення сітуацыі. Такім чынам, нюансы значэнняў паронімаў выяўляюцца праз постфікс, што і стварае экспрэсіўнасць назвы артыкула.

Журналісты часта выкарыстоўваюць паранамазію ў загалоўках з мэтай прыцягнуць увагу чытача да найбольш вострай праблемы, паднятай у артыкуле. Так, разважаючы пра лішнюю вагу, аўтар удала выкарыстаў наступнае сугучча слоў: ***Жаваць** – не перажываць?* (Звязда, 25.05.2004).

Прэцэдэнтныя тэксты ў якасці загалоўка – лаканічныя, выразныя, вобразныя. Яны ствараюць пэўны эфект успрыняцця, прыцягваюць увагу, надоўга застаюцца ў памяці. Чым больш вынаходлівы журналіст у выкарыстанні прэцэдэнтных тэкстаў, тым больш яскравы яго матэрыял і больш эфектыўнае ўздзеянне на чытачоў. Выкарыстанне прэцэдэнтных тэкстаў дазваляе журналісту не толькі прыцягнуць увагу да свайго артыкула, але і ўцягнуць яго ў пэўную гульню, мэтай якой становіцца ўспамінанне цытаты і яе крыніцы: *Некрымінальнае чытво?! (ЛіМ, 22.02.2008); Не ў грашах і часце (Звязда, 20.08.2005); Пра нуль, што пнецца ў велічыні (ЛіМ, 12.12.1997).*

Экспрэсіўнасць прэцэдэнтнага тэксту ў сучаснай газетнай публіцыстыцы абумоўліваецца “пазнавальнасцю” і ў той жа час незвычайнасцю прадукта трансфармацыі тэксту-крыніцы. Апора на папярэдні вопыт сведчыць аб развіцці і актуалізацыі новага экспрэсіўнага рэсурсу газетнай публіцыстыкі, а таксама аб узаемадзеянні газетна-публіцыстычнага стылю з іншымі функцыянальнымі стылямі, аб свайго роду дыфузнасці публіцыстычнага стылю: *Апошняя з магіканаў (ЛіМ, 24.04.1998); Ёсць на балет электронны білет? (Культура, 7-13.11.2009); Ведаючы брод... (Звязда, 03.10.2019).*

Эфектыўнасць газетнага тэксту шмат у чым вызначаецца яго загалоўкам, так як вядома, што з дапамогай удалай назвы лягчэй пераканаць чытача, “прымусіць” прачытаць артыкул. Экспрэсіўная, “кідкая” назва прыцягвае ўвагу, дае вобразную характарыстыку і ацэнку публікуемага матэрыялу, пры гэтым не раскрываючы яго зместу.

Літаратура

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 784 с.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

І.А. Бажок (Гомель)

СУЧАСНЫЯ ЛІТАРАТУРНА-КРЫТЫЧНЫЯ ЭСЭ

Акрамя мастацкай эсэістыкі ў апошнія дзесяцігоддзі становяцца распаўсюджанымі літаратуразнаўчыя эсэ (Л. Галубовіча “Сыс і кулуары”, Г. Кісліцынай “Blonde Attack” (эсэ з кнігі), І. Шаўляковай “Сапраўдныя хронікі поўні”, І. Штэйнера “Каму без чалавека патрэбна слова”, І. Саверчанкі “Бляск кароны” (эсэ з кнігі), А. Андрэева “Вы ўсё ж такі хацелі б стаць пісьменнікам?” і інш.).

Літаратурна-крытычныя эсэ Л. Галубовіча “Сыс і кулуары” (2010 г.) уяўляюць цікавасць не толькі як творы інфарматыўнага, крытыка-тэарэтычнага характару, але і як творы высокай мастацкай прыроды.

У цэнтры ўвагі аўтара – класікі, знакамітыя сучаснікі, малавядомыя таленавітыя творцы, з якімі быў знаёмы пісьменнік. Дзякуючы аўтарскаму “я”, яскрава праяўленаму ў кожным эсэ, выразна адчуваюцца адносіны Л. Галубовіча да кожнага са сваіх “герояў”.

Пяць эсэ кнігі адметныя – “Кнігі”, “Чытачы”, “Паэзія”, “Проза”, “Крытыка” – у іх аўтар не разважае над лёсам і развіццём узаных аб’ектаў, а гаворыць пра сябе, свой вопыт ці характарызуе канкрэтныя кнігі і творы. Кожнае з названых эсэ мае свой падзагалавак: “Мае літаратурныя ўніверсітэты”, “З уласнага вопыту”, “Развагі нанач”, “Прага рэвізіянізму” і “Роздум” адпаведна. Удакладняючы назву, Л. Галубовіч вызначае вектар чытацкага ўспрыняцця аналагічна таму, як гэта рабілі Ігнат Абдзіраловіч і Суліма.

Непадобнае да іншых эсэ пра В. Быкава, якое складаецца з шасці частак. Л. Галубовіч імкнецца звярнуць увагу чытача на нядаўна апублікаваную аповесць “Бліндаж”. Эсэіст імітуе манеру пісьма В. Быкава і сам падкрэслівае: “Чыста быкаўская «творчая дыспазіцыя»” [1, с. 45]. У эсэ многа цытат, але гэта цытаты з твора героя эсэ, а не перадача думак іншых даследчыкаў. Такім чынам, кола аб’ектаў літаратурна-крытычнага эсэ складаюць сам аўтар, яго герой і творы героя.

Кожнае эсэ мае эпіграф, роля якога заключаецца ў стварэнні першаснага мысленчага поля. У якасці экспазіцыі літаратурна-крытычных эсэ Л. Галубовіча выступаюць кароткія біяграфічныя звесткі і пералік твораў таго ці іншага пісьменніка. Тлустым шрыфтом вылучаецца назва твора ці кнігі, пра якую ў асноўным пойдзе гаворка ў эсэ. Гэтае вылучанае слова – праекцыя на непасрэдны тэкст эсэ.

У эсэ Л. Галубовіча спалучаюцца дынаміка і статыка думкі, сюжэтнасць і апісальнасць. Амаль у кожным літаратурна-крытычным эсэ

прысутнічае суб'ектыўная крытычная заўвага адносна творчасці аўтара, што прыцягвае ўвагу чытача. Нягледзячы на адносную вольнасць аўтара ў жанры эсэ, Л. Галубовіч дзейнічае мэтанакіравана. І. Шаўлякова адзначае, што “аўтар кнігі «Сыс і кулуары» выяўляе імкненне да літаратурна-крытычнай «фармулізацыі», выноўвання дакладных, лаканічных і максімальна змястоўных вызначэнняў сутнасці тых з’яў найноўшай літаратуры, якія для яго асобасна важныя” [2, с. 162].

Сам Л. Галубовіч у эсэ пра А. Разанава прызнаецца: “І тое, што зараз я тут буду пісаць – гэта не крытыка, не агляд, а тым больш не панегірык вядомаму аўтару. Гэта суб'ектыўнае разважанне над яго шматгадовай творчасцю і неардынарнай асобай” [1, с. 89]. У гэтым выпадку Л. Галубовіч прыніжае сваё майстэрства эсэіста, бо яго эсэ вельмі прадуманыя, лагічныя, адметныя, цэласныя і ідэйныя. Падобных правілаў літаратурнага этыкету прытрымліваліся Сімяон Полацкі, У. Сыракомля.

Даследаванні літаратурна-крытычных эсэ нешматлікія. А. Маслакоў сцвярджае, што адной з вызначальных рыс эсэ і яго зместавай прыметай з’яўляецца “перажыванне культуры як асабістага вопыту” [3, с. 41]. Прадметам літаратурна-крытычных эсэ з’яўляецца літаратура. Ад літаратурна-крытычных навуковых артыкулаў эсэ адрозніваюцца ў першую чаргу канчатковай мэтай, якая ў эсэ заключаецца ў перакананні чытача ва ўласнай праўдзе.

Адметнасцю выяўлення аўтарскага “я” вылучаюцца эсэ Г. Кісліцынай. Падобнае самавыяўленне ў літаратурна-крытычным тэксце – з’ява не характэрная для беларускай навуковай сферы. Аднак менавіта выражаная “я”-канцэпцыя Г. Кісліцынай сведчыць пра замацаванне і ўдасканаленне жанру эсэ ў літаратуразнаўстве і крытыцы. Аўтар дае ацэначную характарыстыку найноўшым з’явам у беларускай літаратуры, правакуе чытача, выказвае парадаксальныя думкі, прыводзіць неаспрэчныя доказы ўласнай праўды. У першым эсэ з кнігі “Blonde attack” (2003 г.) “Крытыка – жаночая справа” Г. Кісліцына адкрывае перад чытачом сваё дзіцячае жаданне быць урачом: “У дзяцінстве я хацела стаць урачом. Лекары – прафесія найбліжэйшая да літаратараў” [4, с. 6]. Спецыфіка эсэ як жанру выяўляецца ў выражэнні асобы аўтара ў тэксце, што ў выніку прыводзіць да рознастылёвасці літаратурна-крытычнага эсэ, індывідуалізацыі літаратуразнаўства і крытыкі наогул.

Літаратурна-крытычныя эсэ, аб’яднаныя пад агульнай назвай “Для вечнасці Беларусь” (2011 г.), А. Сямёнавай адметныя філасофскай канцоўкай. З чаго б ні пачыналася эсэ – парадокса, інтрыгуючага ўступу памерам са старонку, філасафемы, ці проста гісторыі знаёмства з творчасцю аўтара – кожны тэкст мае моцныя апошнія радкі, што прымушаюць умоўнага чытача задумацца над пытаннем значна глыбей. Само эсэ становіцца толькі падставай да гэтага роздуму. У літаратурна-крытычных эсэ яскрава падкрэсліваецца значнасць кожнага пісьменніка.

Асэнсоўваючы творчасць А. Разанава, А. Сямёнава прыходзіць да анталагічнага філасофскага пытання: “...Тым часам набліжаюцца і адыходзяць даты ў календары – з тых, што адзначаюць. Даты Алеся Разанава... Але на шляху ў бязмежнасць каляндарны ўзрост не мае значэння, вечнасць абьякавая да звестак у пашпарце. У яе свае каардынаты...” [5, с. 402]. Прынцып пабудовы літаратурна-крытычнага эсэ заключаецца ў адлюстраванні асаблівасцей вобраза пісьменніка, асобных момантаў яго творчасці, на аснове якіх аўтар эсэ фармулюе філасофскае пытанне. Апошняя прапануецца вырашыць умоўнаму чытачу, бо сам эсэіст ужо прадэманстраваў свой пункт гледжання праз асобу і творчасць невыпадкова абранага пісьменніка.

Літаратуразнаўчыя эсэ І. Штэйнера – адметная плынь у сучаснай эсэістыцы. Аўтар разважае над праблемамі чалавецтва ў літаратуры, не абмяжоўваючыся ні часам, ні прасторай. У яго кнігах злучаны ў адно цэлае французская і італьянская літаратуры, антычная і сучасная. Аўтары, тэксты, тэмы і праблемы ўсіх часоў і народаў падуладныя эсэісту. Доказная сістэма ў творах І. Штэйнера настолькі факталагічна разнастайная і моцная, што ва ўмоўнага чытача амаль не застаецца іншых, адрозных ад аўтарскіх, варыянтаў вырашэння пытання.

У жанравых адносінах творы І. Штэйнера – літаратуразнаўчыя эсэ: “Аўтар гэтага [“Смехъ зъ болѣстию смешанъ будетъ”] эсэ таксама зведаў магутны ўплыў згаданай усясільнай багіні, што выразна праявіцца на розных узроўнях даследавання” [6, с. 11]. Такім чынам, эсэіст першапачаткова ставіць перад сабой мэту “даследаваць”, гэта значыць, што сам аўтар сцвярджае літаратуразнаўчы характар сваёй працы. М. Тычына называе літаратуразнаўства І. Штэйнера “сугестыўным” [7, с. 160], а кнігу “Валадар над усім” – “даследчым фаліянтам” [8, с. 4], указваючы тым самым не толькі на навуковы характар працы, але і на маштабнасць рэалізацыі творчай задумы. Больш за тое, творы І. Штэйнера з’яўляюцца інфарматыўна-пазнаваўчымі: “Доўгі час лічылася, што пачварныя абліччы простага людзю на карцінах Брэйгеля і Босха абумоўлены іх сатырычнай скіраванасцю. На самой справе, вялікія мастакі паказалі рэальныя твары людзей, вымушаных харчавацца хлебам, выпечаным з зерня, заражанага спарыньёй” [9, с. 89]. У кожным сваім эсэ аўтар выкарыстоўвае падзеі і факты з антычнасці, якая з’яўляецца крыніцай мудрасці і першапачатку ўсіх працэсаў. Так, даследуючы творчасць А. Разанава, І. Штэйнер параўноўвае паэта з егіпецкім фараонам, які, уступіўшы на трон, пачынаў будаваць уласную піраміду.

У кнігах “З апокрыфа ў канон” (2010 г.) і “Невядомая велічыня” (2017 г.) А. Разанава змешчаны гутаркі, выступленні, нататкі і згадкі аўтара розных часоў. Кожны адказ на пытанне ці асобнае разважанне пісьменніка – гэта эсэ, часцей за ўсё на тэму творчасці. А. Разанаў лаканічна, але вельмі трапна і ёміста адказвае на складаныя пытанні

мастацтва і жыцця: “Свята святое, яно памятаецца само: у ім нішто не належыць нікому, а ўсё даецца (дорыцца) ўсім” [10, с. 213].

І. Шаўлякова – аўтар кнігі эсэістычных артыкулаў “Сапраўдныя хронікі Поўні” (2011 г.). Назвы артыкулаў вядомай крытыка і літаратуразнаўцы заўсёды вельмі трапныя: “Маланкавыя будні самотнага сонца: Практычная (ілюстраваная) уфалогія” (вылучана аўтарам), “Ціхія гульні пасля кананады”, “Ліставанне з Велізарнай Цішынёй” і інш. Асаблівасцю эсэістыкі І. Шаўляковай з’яўляецца метафарычнасць, часта пісьменніца выкарыстоўвае графічнае вылучэнне слоў. Літаратурна-крытычныя эсэ з разглядаемай кнігі блізкія да мастацкіх твораў, у якіх значнае месца займаюць сродкі выразнасці. Парадаксальнасць адзначанай разнавіднасці эсэ праяўляецца ў тым, што “нягледзячы на суб’ектыўнасць выкладу думкі” яна мае “аб’ектыўны характар” [11, с. 133].

Сучасныя літаратурна-крытычныя эсэ з’яўляюцца сінтэтычнымі творамі, якія спалучаюць у сабе мастацтва і літаратуразнаўства. Эсэісты, звяртаючыся да асобы і творчасці пісьменніка, не імкнуцца да ўсебаковай характарыстыкі аб’екта, а выказваюць суб’ектыўнае меркаванне наконт асобных момантаў, здольных прыцягнуць увагу ўмоўнага чытача, выклікаць да роздуму.

Літаратура

1. Галубовіч, Л. Сыс і кулуары / Л. Галубовіч. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. – 176 с.
2. Шаўлякова, І. Сапраўдныя хронікі Поўні : артыкулы і рэцэнзіі / І. Шаўлякова. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011. – 184 с.
3. Маслаков, А. Жанрово-структурные особенности эссеистики русских поэтов XX века (на материале произведений А.А. Блока, О.Э. Мандельштама, М.И. Цветаевой, И.А. Бродского) : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / А.А. Маслаков. – Ростов н/Д, 2016. – 239 с.
4. Кісліцына, Г. Blonde Attack / Г. Кісліцына. – Мінск : Логвінаў, 2003. – 144 с.
5. Сямёнава, А. У святой краіне выгнання : імпрэсіі, адлюстраванні / А. Сямёнава. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 488 с.
6. Штэйнер, І. Смехъ зъ болѣстію смешанъ будетъ: смехавыя традыцыі Рэнесансу ў сатырычнай літаратуры XX стагоддзя / І. Штэйнер. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. – 141 с.
7. Тычына, М. Стрела в поліце / М. Тычына // Штэйнер, І. Криница, из которой пил святой: философия поэзии Алеся Рязанова. – Минск : РИВШ, 2010. – С. 153–160.
8. Тычына, М. Як пераадолець кніжны голад / М. Тычына // Штэйнер, І. Валадар над усім: канцэпт голаду ў беларускай і сусветнай літаратуры. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 125 с.
9. Штэйнер, І. Валадар над усім: канцэпт голаду ў беларускай і сусветнай літаратуры / І. Штэйнер. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 125 с. 84.
10. Разанаў, А. Невядомая велічыня : гутаркі, артыкулы, згадкі / А. Разанаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2017. – 254 с.
11. Нестеренко, Ю. Тематические разновидности писательского эссе / Ю. В. Нестеренко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 2. – Ч. 2. – С. 131–135.

ЭСТЭТЫЧНАЯ ІДЭНТЫФІКАЦЫЯ ПАЭТАЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XX СТАГОДДЗЯ: ЗВАРОТ ДА КЛАСІКАЎ СЛАВЯНСКІХ ЛІТАРАТУР

Беларуская паэзія другой паловы XX стагоддзя перажывала творчы ўздым. Значны ўнёсак у яе развіццё зрабілі ўрадженцы Віцебшчыны Уладзімір Караткевіч, Янка Сіпакоў, Анатоль Вярцінскі, Генадзь Бураўкін, Рыгор Барадулін. Кожны з іх адчуваў важкасць эстэтычнага вопыту літаратурных папярэднікаў і сучаснікаў, класікаў славянскіх літаратур.

У. Караткевіч – пісьменнік рамантычнага светаўспрымання, яго ўвагу прыцягвалі асобы, жыццё якіх было напоўнена драматычнымі калізіямі. Так, у вершы-роздуме пра парадоксы кахання “Фантазія” Міхаіл Лермантаў прадстае наведвальнікам “Клуба адрывнутых”. Беларускі аўтар згадвае факт з біяграфіі Лермантава: *“Геній, каханне, сэрца свабоднае, // Вершы алмазныя з-пад пяра – // Ёсць прамяняла яна на злодзея, // Слаўнага тым, што каштоўнасці краў. // І не рука, што “Мцыры” стварыла, // А пецярня, што рубіны ўзяла, // Песціла рукі адзінай і мілай, // Доўгія косы яе распляла...”* [6, с. 166]. Пасмяротнае прызнанне і любоў, паводле паэта, не могуць замясціць адсутнасць шчасця ў каханні пры жыцці. Асоба Адама Міцкевіча натхняла паэта на ўвасабленне тэмы кахання. Лірычнаму герою верша “Раманс Марылі” ў залітым сонцам парку з выявай лебедзя, што нібыта імкнецца наўздагон людзям, бачыцца адвечная трагічная сітуацыя (*“У мільёнах вясёлкавых слёз // Хлопчык лебедзю шыю сціскае, // Як адвечна няўмольны лёс”* [6, с. 187]) і здаецца, што над ім цень Міцкевіча *“лебядзіную песню вядзе”* [6, с. 187]. У сталым узросце Караткевічам было напісана “Наследаванне Сыракомлю”, якое, сапраўды, утрымлівала наследаванне матывам вядомага верша Уладзіслава Сыракомлі *“Ужо птушкі пяюць усюды...”*, дзе проціпастаўлялася абуджэнне прыроды непарушнасці чалавечага існавання. Канцэптуальная ідэя Сыракомлі істотна ўдакладнялася Караткевічам праз канкрэтызаваны зварот-параду: *“Ці ўваскрэснеш? Ці жывы ты? // Ці забіты, мой народ? // Каб вясне прабіць дарогу, // Каб калісь вярнуўся рай, // Слова праўды, слова Бога // Мусіш слухаць, родны край <...> Калі мы не ўстанем самі – // Не падыме нас ніхто”* [6, с. 383].

Паэт-эксперыментатар Р. Барадулін быў добрым знаўцам творчасці класікаў славянскіх літаратур. На пачатку творчага шляху ён напісаў верш “Варшава”, дзе згадваліся як характэрныя пазнакі польскай рэчаіснасці любоў палякаў да Міцкевіча (*“У паненкі выстрачана дзявочая сукня // Радком міцкевічаўскім вершаваным”* [2, с. 67].) і рэвалюцыйная песня на словы Крыжаноўскага “Варшавянка”. У вершы-прысвячэнні “Адаму Міцкевічу” эпіграфам сталі пачатковыя радкі з “Пана Тадэвуша”, яны ж і

завяршалі твор. Там Р. Барадулін узгадаў паасобныя моманты біяграфіі паэта: *“Паэты нараджаюцца ў карчме, // Каб іх пасля // Аплаквалі саборы. // Выгнанніку // Не ў спіну вецер дзьме, – // Ён носіць край абражаны // З сабою”* [3, с. 234]. У трактоўцы Р. Барадуліна, вялікія паэты – гонар нацыі і свету. Звяртаючыся да месца пахавання знакамітых асоб Польшчы, Барадулін дэкларуе: *“Маўчы, ўсыпальня каралёў... // Вякі // Прыціхлі // Над геральдыкай нямою. // Спытае нехта: // Быў кароль які, // Калі пісаў паэт: // “Ojczyzna moja...”* [3, с. 234]. Асоба Міцкевіча ўспаміналася і ў вершы “Вяртанне «Пана Тадэвуша»”, дзе беларускі паэт разважаў пра абставіны перакладаў паэмы, што ўславіла любоў да роднай зямлі, паслом ад беларусаў у польскім сейме, а пасля зняволеным Браніславам Тарашкевічам, а таксама вязнем сталінскага ГУЛАГа Пятром Бітэлем.

З глыбокай павагай Р. Барадулін ставіўся да мастацкага вопыту Сяргея Ясеніна, яму імпанавала сэнсавая ёмістасць і яркасць тропай рускага паэта, яго творы ён перакладаў на беларускую мову, ці, па словах паэта, прапаноўваў *“Беларускай мовай гаварыць”* [3, с. 189]. У вершы “Ясенін слухае Чарота” ўзнаўляўся вядомы факт літаратурнага жыцця 1920-х гадоў: *“У «Стоіле Пегаса» Міхась Чарот // Чытае Ясеніну «Босых на вогнішчы» // Ясенін Янку Купалу чуў // І ў перакладзе чытаў надоечы. // Цяпер, // Сонцавейны свой сцішыўшы чуб, // Беларускую мову // Слухае стоячы”* [2, с. 58]. На думку Барадуліна, валодае чуйнасцю, разумее нават іншамойнага творцу: *“Беларускую – // Белую, незачэрненую // Зразумець і не тужыцца Марыенгоф, // Ясенін // Жытнім словам вячэрае. // І ў кожным слове // Свой смутак, свой боль, // Ясенін смяецца ўзрадавана: // – Хоць ён не імага, як мы з табой, // Паэт сапраўдны, // А значыць – брат ён нам. // І хоча Пегас перанасці брод // У рэчцы забытлівай вечнасці* [2, с. 58]. Фінал твора – сэнсавая ёмісты: *“На беразе двое – // Гаротны чарот // І клён неапалы, сонцам прасвечаны”* [2, с. 58]. Радкі Аляксандра Пушкіна з верша “На холмах Грузіі...” “Печаль моя светла” паслужылі імпульсам для напісання верша любоўнай лірыкі са светлым сумам як дамінантным настроем: *“Жытло маёй душы // Заселена табою, // Святло маёй тугі // Зацэплена табой. // Святла не патушы, // Бо ўцёмначы абое // Абралі шлях даўгі // З адвечнай варажбой”. Закаханы лірычны герой баіцца сурочыць ішчасце і малітоўна просіць: “Настрою б не ўрачы // Твайго, нібы прыбою, // Каб згода не сплыла, // Як па вадзе кругі. // Світае мне ўначы, // Я высветлен табою. // Не пакідай жытла, // Святло маёй тугі...”* [2, с. 340]. Саркастычнае па танальнасці, таленавітае па мастацкім ўвасабленні думкі шляхам парадзіравання антычных міфалагем і эпизода з твора рускага класіка “Перайманне з М. Някрасава” “Тайга, 1937”, дзе Барадулін звярнуўся да змрочных часоў нядаўняга мінулага: *“Харона адужылі // Сцюжа і стома, // Бо ў царстве Аіда // Ні планаў, ні зім. // – А людзі адкуль? // – Ды з тайгі ўсе, вядома, // Там бацька сячэ, // Я адводжу за ім...”* [3, с. 73].

Арыгінальны літаратурны помнік другой паловы XX стагоддзя – цыкл “Веча славянскіх балад” Янкі Сіпакова. Тры балады ў ім прысвечаны класікам славянскіх літаратур Тарасу Шаўчэнку, Хрыста Боцеву і Міхаілу Ламаносаву. Кожная з балад – мастацкае ўзнаўленне цікавага здарэння з характарыстыкай маральных імператываў знакамітасці. Балада “Ноч” грунтаецца на антыноміі дня і ночы. Для маладога Тараса Шаўчэнкі ноч у Летнім садзе, калі ёсць магчымасць вучыцца жывапісу на высокіх узорах мастацтва, – свята свабоды і творчасці: *“Пецярбургская чужая, // Дзякуй табе, ноча, // У прыгоннага Тараса // Ты як дзень святочны”* [7, с. 40]. Сіпакоў мімаходзь нагадаў персанажаў твораў Шаўчэнкі: падманутую Катрусю, сляпога Сцяпан-нявольніка. Для Тараса “дзень пракляты”, але набліжаецца для яго шчасце вызвалення з прыгону: *“Людзі грошы ўжо збіраюць // Для волі ягонай – // Каб Шаўчэнку, каб Тараса // Выкупіць з прыгону”* [7, с. 40]. Вобраз Хрыста Боцева, паэта, публіцыста, рэвалюцыянера, народнага героя Балгарыі, раскрываўся ў баладзе “Валы”. Тут успамінаўся момант, калі дзве сотні змагароў за вызваленне балгарскага народа ад турэцкай няволі высадзіліся на родны бераг: *“Не дачакаўшыся прычалу карабля, // Яны скакалі ў траву здаля, // І падалі, і прагна цалавалі // Сваю зямлю”* [7, с. 46]. Змагары просяць дапамогі ў мясцовых сялян, але сутыкаюцца з абыякавасцю: *“Што! Рэвалюцыя? А мне няма калі, // Каб траціць час...// Араць мне трэба: я ж не так багаты”* [7, с. 46]. Араты не падтрымаў паўстанцаў, Боцеў абураны суайчыннікам: *“Для рэвалюцыі я б ўсё аддаў, што мог, // Паўстанню я б крывёю дапамог, // А ён ішчадуе і валовай шыі...”* [7, с. 46]. Хрыста Боцеў *“Павёў юнакаў пешых у Балканы – // Там падалі сябры, там бой грымеў... // Ён рэвалюцыі аддаў усё, што меў, – // Там з куляю ён стрэўся гэтак рана // На Вол-гары...”* [7, с. 46]. Выпадак з жыцця Міхаіла Ламаносава ўзнаўляўся ў “рускай баладзе” “Кукіш”, дзе Сіпакоў удала выкарыстаў кальцавую кампазіцыю пры апаведзе пра падзеі ад імені рускага паэта і вучонага. Ламаносаў трапіў у турму за абразу калег па акадэміі, ён разумее, што прычынай найперш стаў не паднесены ім ворагам кукіш, а паходжанне Ламаносава, сына “чарнашашонца” (*“Навуцы – гора, гора, гора: // Сярод вучоных – сын памора. // Таму не могуць прымірыцца, // Даносы пішуць кожны дзень, // Сварыцца любяць і бажыцца, // Што не вучыўся я нідзе”* [7, с. 75]) і яго патрыятызм. Ламаносаў ганарыцца сваімі настаўнікамі і верыць у родны край: *“Настаўнік першы мой – прырода, // І праца шчырая – другі, // А трэці мой настаўнік будзе // Заўсёды – людзі, людзі, людзі.... Таму я веру, што Неўтонаў // Патрэбна дома нам шукаць, // Што можа і сваіх Платонаў // Расійская зямля раджаць”* [7, с. 75].

Аўтар зборнікаў з маніфэставанымі маральнымі ўстаноўкамі “Чалавечы знак”, “Высокае неба ідэала” ды іншых А. Вярцінскі згадваў класікаў славянскіх літаратур акцэнтаваў свае маральныя імператывы. Так, у вершы “Адлучэнне Талстога ад царквы” размова ішла пра адлучэнне

вялікага пісьменніка ад праваслаўнай царквы “царам свецкім” і “царкамі ад царквы”, а таксама пра маральную падтрымку Талстога людзьмі, што захавалі прыстойнасць і чалавечы гонар, як жыхары Мальцава, што асмеліліся напісаць: *“Леў Мікалаевіч! Вы падзялілі лёс // ўсіх тых, хто ў сваю эпоху // высока званне чалавека нёс // і хто ішоў за праўду на галгофу”* [1, с. 165]. Талстой рэпрэзентуецца адмысловым вернікам, для якога Бог – *“дух ісціны, любві і дабраты”* [1, с. 165]. Тарасам Шаўчэнкам у вершы “На паклон да Кабзара” паэт Вярцінскі захапляецца як чалавекам, што *“столькі нягод, // сцягнеў за народ, за ўвесь людскі род”, “не біў паклоны”, “не быў пакорны”, “праўду казаў і цару і двару...”* [1, с. 289].

Паэт публіцыстычнага складу Г. Бураўкін шэраг вершаў прысвяціў пісьменнікам славянскага свету: “Другары” – балгарскаму паэту і перакладчыку Найдану Вылчаву, дзе Вылчаў атэставаўся як *“Гаспадар гасцінны і дарадчык, // Самы клапатлівы праваднік, // Самы дасканалы перакладчык”* [4, с. 167]; “У Міхайлаўскім” – Аляксандру Пушкіну, які атэстуецца як *“Нястомны грэшнік, // Кучаравы геній, // Насмешнік, // Задзірака // І прарок”* [5, с. 346]; “Шукшынская каліна” – Васілію Шукшыну: *“У цёплай сіні сакалінай, // Чырвоная, нібы ў крыві, // Стаіць шукшынская каліна // Сярод някошанай травы”* [5, с. 204]; “За ўсё плаціў я...” – Аляксандру Твардоўскаму, дзе ў якасці эпіграфа і канцэптуальна-тэматычнай асновы ўзяты радкі “Нет, жизнь меня не обделила”, дзе выказваецца ўдзячнасць лёсу і падкрэсліваецца: *“А што спазнаў і роспач бедаў // І горкі прысмак палыну, // Дык для таго, каб добра ведаў // Жыцця сапраўдную цану”* [5, с. 201].

Зварот да класікаў славянскіх літаратур у творах паэтаў Віцебшчыны акцэнтаваў эстэтычную ідэнтычнасць аўтараў, артыкуляваў іх мастацкія ўстаноўкі. З паэтаў славянскага свету найчасцей яны звярталіся да Адама Міцкевіча, Аляксандра Пушкіна, Тараса Шаўчэнкі. Караткевіч імкнуўся вылучыць філасофскае зерне з момантаў жыцця класікаў; Барадулін уносіў саму ідэю творчасці, нярэдка шляхам наследавання матывам класікаў ды парадзіравання; Сіпакоў актыўна ўжываў алузіі і рытмічныя стылізацыі; Вярцінскі падкрэсліваў іх маральныя ўстаноўкі, а Бураўкін – дакладнасць ацэнкі жыццёвых з’яў.

Літаратура

1. Вярцінскі, А. Хлопчык глядзіць...: выбр. вершы і паэмы / А. Вярцінскі. – Мінск: Маст. літ., 1992. – 318 с.
2. Барадулін, Р. Збор твораў: у 5 т. / Р. Барадулін. – Мінск: Маст. літ., 1996–2002. – Т. 1. – 1996. – 382 с.
3. Барадулін, Р. Збор твораў: у 5 т. / Р. Барадулін. – Мінск: Маст. літ., 1996–2002. – Т. 2. – 1998. – 382 с.
4. Бураўкін, Г. Вершы пяці кніг / Г. Бураўкін. – Мінск: Маст. літ., 1976. – 272 с.
5. Бураўкін, Г. Выбранае / Г. Бураўкін. – Мінск: Маст. літ., 1998. – 382 с.
6. Караткевіч, У.С. Збор твораў: у 8 т. Т. 1 / У.С. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 431 с.
7. Сіпакоў, Я. Веча славянскіх балад / Я. Сіпакоў. – Мінск: Маст. літ., 1988. – 263 с.

ПРАБЛЕМА ТВОРЧАГА СТАНАЎЛЕННЯ ДЗЯЦЕЙ ВЁСКІ Ў ЛІТАРАТУРЫ ПАМЕЖЖА ХІХ–ХХ стст.

Па меры набліжэння да канца ХІХ і тым болей у пачатку ХХ ст. заставалася ўсе меней рэалій, што ядналі беларускі і польскі народы. Тым не менш, праблемы дзяржаўна-палітычнага і сацыяльна-побытавага характару ў многім супадалі, пра што сведчыць і мастацтва слова. Для іх маніторынгу падыходзіць проза малых жанраў, здольная аператыўна рэагаваць. Яе агляд у беларускай і польскай літаратурах дазваляе вылучыць вобраз народжанага ў вясковым асяроддзі эстэтычна развітага дзіцяці, які адваёўвае ў грамадстве права быць сабой. У творах “Янка-музыкант” Г. Сянкевіча, “Антэк” Б. Пруса, “Велікодныя яйкі” З. Бядулі і некаторых іншых прадстаўлены тыпалагічна падобныя героі. Аналагічны вобраз эпічна ўвасабляе Я. Колас у паэме “Сымон-музыка”, выказваючы вобразам Сымона квінтэсэнцыю незайздроснага лёсу адоранага творцы з народа.

Героі вылучаных твораў народжаны ў сярэднестатыстычных сялянскіх сям’ях, дзе ёсць фінансавыя цяжкасці, а ў Антэка і Сцяпанкі няма бацькі, таму сваякі адчуваюць патрэбу ў працоўных руках. Дзяцей вызначае нежаданне, ды і няздольнасць да сялянскай працы, што ўспрымаецца як боская кара. Янку ў творы Г. Сянкевіча ўласціва яшчэ і фізічная кволасць, таму пасля нараджэння над ім адразу праводзяць абрад хрышчэння, мяркуючы пра хуткае развітанне хлопца з жыццём. Падрасшы герой пазіцыянуецца праз уласнаручна змайстраваную ім скрыпачку – такі ж кволы і нязграбны. Узнікае супрацьпастаўленне сацыяльна адобранай і ўшанаванай працы на зямлі і таго, што ніколі не займала больш значнага месца, чым спадарожны занятак. Сацыяльная рэальнасць не прымае і ізалуе творцу як няздольнага наладзіць жыццёвы быт дзівака, таму што “адзінай правільнай і справядлівай крыніцай дабрабыту сяляне лічылі працу землеўладальніка. Фізічная праца ўспрымалася вяскоўцамі як «найкарыснейшая», «найнеабходнейшая»” [5, с. 108], – адзначае С. Токць. У маці Антэка выклікае незадавальненне нават тое, што давядзецца аддаць яго вучыцца рамяству: “*А ці ж не сорам гэта – гаспадарскаму дзіцяці за рамяство брацца, абы-каму на заказу работу рабіць?*” [3], – скардзіцца яна куму. Тут адчуваецца сялянская “закваска” Б. Пруса, таму што згаданыя польскія пісьменнікі паходзяць са збяднелай шляхты, у асяроддзі якой статус творцы быў нізкім, а адзінымі дазволенымі відамі дзейнасці з’яўляліся праца на зямлі і воінская павіннасць. Жаданне займацца іншым відам дзейнасці выклікае ў блізкіх перажыванні за лёс чалавека, няздольнага пракарміць сябе. Бацькі арыентаваны даць адукацыю такому дзіцяці, але звычайна яму не шанцуе і ў навучанні: Сцяпан двойчы псуе маляваннем кніжку, прызначаную для навучання, з-за канфліктаў з

настаўнікам не даецца вучоба і Антэку. Затое ў каваля, які ўзяў героя апавядання Б. Пруса вучнем на шэсць гадоў без аплаты, той чуе сябе ў сваёй стыхіі: *“Звон металу, рытмічны гук, песня, што ажно адгукалася ў лесе рэхам – усё гэта захапіла Антэка... Здавалася, што ў сэрцы яго нябесныя анёлы нацягнулі некалькі струн, невядомых іншым мужыцкім дзецям, і струны тыя азваліся толькі сёння – ад подыху мяхоў, грукату малатоў і пырсання іскр з жалеза. Ах, які з яго быў бы ўдалы каваль, а можа, і што-небудзь больш!..”* [3]. Адсутнасць навукі як такой у сувязі са страхам каваля, што хлопец пераўзыдзе яго, вядзе да перарывання вучобы.

Дадзены тып героя адметны павышанай чуллівасцю – здольнасцю да ўспрымання акаляючага свету праз шырокі спектр гукаў і фарбаў. Незвычайная ахвота да музыкі дазваляе Янку чуць яе паўсюль: яму здаецца, што дрэвы, лес, былінка і нават вецер у вілах “іграюць”. Рэакцыя на музыку настолькі моцная, што маці не бярэ яго ў касцёл, таму што пад спевы хору і гучанне аргану “ў яго так туманіліся вочы, нібы глядзелі яны з нейкага іншага свету” [4, с. 7]. Герой імкнецца трапіць да карчмы, дзе, прытаіўшыся пад мурам, можна слухаць скрыпку ці кантрабас, пасля чаго “ён залазіў на печ і цэлымі днямі маўчаў, паглядаючы як кот блішчэўшымі з цемры вачамі” [4, с. 9]. Для Сцяпанкі асноўнай крыніцай эстэтыкі жыцця выступаюць колеры: *“Фарбы былі для яго недасціглай таемнасцю, хаця ён іх бачыў усюды: у дрымотным лесе, у хмарках, на блакітным небе, у зорках, якія пазіралі на яго з вады, куды ён часам углядаўся, як у люстэрка. Канца фарбам няма на свеце. Яны заварожвалі яго на захад і ўсход сонца. Любаваўся ён імі на ніве з залацістымі каласамі, калі праменні сонца пераліваліся на на хвалях жыта над ветрыкам”* [1, с. 94–95]. Як сапраўдны мастак, хлопчык бачыў фарбы і на тварах людзей, адгадваючы настроі: *“А колькі фарбаў няўлоўных на тварах людскіх! Вельмі захаплялі яны хлопчыка. Ён часам наўмысна злаваў сваю матку, каб, глянуць, як блішчаць яе гнеўныя вочы, як моршчыца яе твар, якія складкі пераліваюцца ў светаценьях на яе вопратках, калі яна з імпэтам пускаецца за ім удагонку, каб даць лупцоўку”* [1, с. 95]. А Антэка хвалююць ветракі за Віслай, паглядзець на якія ён смела выпраўляецца – прага спазнання пераўзыходзіць страх пакарання. Вятрак – недасягальны сімвал свабоднай творчасці, да якой Антэк імкнецца ўсёй душою, просячы накіраваць яго туды, дзе вучаць іх рабіць: *“Няшчасны вятрак, які малоў збожжа на тым беразе Віслы, так засеў у хлопцавай душы, што адтуль яго не магла ўжо дастаць аніякая сіла”* [3]. Герой псуе некалькі сцізорыкаў, выразаючы з дрэва “дзівосныя рэчы”: ветракі, платы, драбіны, калодзежы, хаты, а дальнабачны карчмар нават пачынае набываць зробленыя прадметы.

Апроч прыроднага здоровага розуму, Антэк валодае і несялянскай прыгажосцю: людзі заглядаюцца на яго рысы, непадобныя да мужыцкіх, параўноўваюць яго са сталым шляхціцам. Гэтым духоўным арыстакратызмам, што выяўляецца нават у знешнім выглядзе, хлопец

адрозніваецца ад асяроддзя, у якім з'явіўся на свет. Як творчай асобе, герою ўласціва здаровае пачуццё ўласнай годнасці: яму не падабаецца, што ў школе дзяцей абзываюць асламі, як і неабходнасць службы на кухні ў настаўніка ці каваля. Аналагічнымі якасцямі вызначаецца герой апавядання “Страшная музыкава песня” М. Гарэцкага, якое раскрывае актуальную на мяжы стагоддзяў тэму лёсу таленавітага чалавека з народа ў феадальным грамадстве. Спадчынны музыка Арцём Скамарох пераўзыходзіць талентам дзеда і бацьку і таксама валодае асаблівым “тонарам”, з-за чаго і здараецца канфлікт з прывезенай панам з Варшавы каханкай. У апавяданні “Сасна” М. Гарэцкага высакародныя звычкі адоранага сына выклікаюць нязгоду і абурэнне з боку няўмольнага бацькі: *“Ён боты носіць, ён паскудствам займаецца, дзевак малое. Каму гэта патрэбна? Рукі мае па самыя локці...”* [2, с. 274–275].

Інструмент Янкі-музыканта, змайстраваны ім з гонты і конскага воласу, не хоча і не можа іграць так тонка і прыгожа, як той, што ў карчме, а толькі ціха пілікае, як камар ці муха. Для дзіцяці скрыпка лёкая з'яўляецца недасягальнай святыняй, якую яму хочацца хаця б добра разгледзець, на якую ён пазірае нібы глядач на сцэну: *“Месяц быў круглы і коса свяціў у акно буфетнай, якое адлюстроўвалася ў выглядзе вялікага светлага квадрата на супрацьлеглай сцяне. Квадрат гэты павольна набліжаўся да скрыпкі і, урэшце, асвятліў яе зусім. У цемры хлопчыку здавалася, што ад скрыпкі лунае нейкае сярэбранае ззянне; асабліва ярка былі асветлены выгнутыя часці, яны блішчэлі асляпляльна, і Янка ледзь мог глядзець на іх”* [4, с. 9–10]. У творы “Скрыпачка” М. Гарэцкага малы герой таксама пакутуе з-за адсутнасці інструмента, вымушаны здавальняцца падробкамі: *“А ўжо іграў на скрыпачцы з лучынкі і з нітачкамі заместа струн. Дужа бедная была тая самаробленая скрыпачка”* [2, с. 129]. Лепшыя задаткі дзіцяці, паводле пісьменнікаў, варта развіваць, але “няма купіла” – жартуе бацька, прапаноўваючы дуду. У беларускай замалёўцы сюжэт мог бы развівацца падобна лёсу Янкі-музыканта, якога ловяць у панскіх пакоях, захопленага прыгожым у месячным святле інструментам, і збіваюць да смерці як апошняга злодзея.

Рэалізацыя нацыянальных адраджэнскіх праграм звязваецца з наступным пакаленнем, лёс якога часта бачыцца пісьменнікам трагічным. У апавяданні “Арганіст з Паніклы” Г. Сянкевіча музыка гіне, вяртаючыся ў вёску з габоём у руках, калі сыходзіць з дарогі з разлікам на карацейшы шлях і засынае, шчаслівы, ап’янены і стомлены. Таленавіты герой апавядання “Музыка” М. Багдановіча таксама памірае ў турме. Але аптымістычныя З. Бядуля і Б. Прус пакідаюць фінал сваіх твораў адкрытым, даючы героям надзею на творчую рэалізацыю: Антэк выпраўляецца ў горад, дзе людзі больш ахвотныя да інструмента, чым да плуга; Сцяпанку студэнты дораць фарбы і прадракаюць быць “вялікім чалавекам”.

На мяжы XIX – XX стст. творчы дух “лунаў” у паветры: дастаткова ўзгадаць філасофскія працы С. Бжазоўскага, М. Бярдзяева, У. Самойлы, І. Абдзіраловіча і іншых мысляроў. Звычайка прадстаўнікоў шляхты запрашаць да сябе знакамітых еўрапейцаў з мэтай архітэктурнага будаўніцтва, аздаблення храмаў і палацаў, наладжвання культурнага жыцця вычэрпвае сябе разам з паступовым знікненнем гэтага саслоўя. І пісьменнікі прыцягваюць увагу грамадства да праблемы прысутнасці і ў сваім асяроддзі творча адораных людзей, якія маюць патрэбу ў лаяльных адносінах і фінансавай дапамозе для рэалізацыі свайго відавочна наяўнага патэнцыялу.

Літаратура

1. Бядуля, З. Збор твораў : у 5 т. / З. Бядуля. – Мінск : Маст. літ., 1985–1989. – Т. 2 : Вершы ў прозе. Лірычныя імпрэсіі. Аповяданні. – 1986. – 351 с.
2. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984. – Т. 1 : аповяданні. – 446 с.
3. Прус, Б. Антэк / Б. Прус // Беларуская палічка. Беларуская электронная бібліятэка [электронны рэсурс]. – Шлях доступу: https://knihi.com/Balaslau_Prus/Antek.html. – Дата доступу: 24.09.2019.
4. Сенкевіч, Г. Аповяданні / Г. Сенкевіч ; пер. з польск. мовы М. Машары. – Мінск : Дзярж. вуч.-пед. выд-ва БССР, 1955. – 218 с.
5. Токць, С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX – першая траціна XX ст. / С. Токць. – Мінск : Тэхналогія, 2007. – 308 с.

М.П. Варабей (Мінск)

НАСТАЛЬГІЯ ПА РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У ПАЭМЕ “URODZONY JAN DĘBORÓG” УЛАДЗІСЛАВА СЫРАКОМЛІ

Пісьменнік Людвік Кандратовіч (1823 – 1862), больш вядомы пад псеўданімам Уладзіслаў Сыракомля, здабыў шырокую папулярнасць у 50-я гады XIX ст. А найбольшы плён і высокія ацэнкі чытацкай аўдыторыі, як масавай, так і ў колах прафесійных, атрымалі “gawędy ludowe”. Гэтыя творы побач з падарожнымі нататкамі і нарысамі пісьменніка застаюцца прызнанай вяршыняй творчасці пісьменніка. Аднак варта адзначыць, што ў сучасным беларускім літаратуразнаўстве вялікі пласт твораў Уладзіслава Сыракомлі, натхнёных пераважна мінулым старой Літвы, а таксама падзеямі пачатку XIX стагоддзя – часоў напалеонаўскіх войнаў даследаваны мала. У гэтым шэрагу стаіць і паэма “Urodzony Jan Dęboróg”, прасякнутая вобразамі і духам часоў Рэчы Паспалітай.

Зварот да гістарычнай тэматыкі быў натуральны, бо Кандратовіч, сакратар археалагічнай камісіі, быў абазнаны ў гісторыі сваёй радзімы, захоплены краязнаўца меў ужо на пачатак 1850-х гадоў два тамы “Гісторыі літаратуры ў Польшчы” (1849–1851, 1850–1851), знакамітыя

“Вандроўкі...” (1850–1852, 1853), пераклад з лацінскай мовы “Польшчы” Марціна Кромера (1853) і “Кароткага дзённіка польскіх падзей” Яна Салікоўскага (1855), пераклады лепшых узораў класічнай і сучаснай мастацкай літаратуры з замежных моў, а таму адчуваў у сабе і глыбокія веды, і мастацкі патэнцыял для стварэння і буйнога ліра-эпасу, звязанага з гісторыяй ВКЛ і Рэчы Паспалітай. У гэтым рэчышчы паўсталі такія творы як “Urodzony Jan Dęboróg” (1847–1851, 1853), “Margier” (1854, 1855), “Cóża Piastów” (1855), “Stare Wrota” (1856, 1857), “Marcin Studzieński” (1859), “Nocleg Hetmański” (1857), “Ułaz” (1858), “Kasper Karliński” (1857, 1858), “Możnowładcy i sierota (Zofija Xiężniczka Ślucka)” (1858, 1859) і інш. У польскім літаратуразнаўстве да даследавання спадчыны Людвіка Кандратовіча спрычыніліся такія даследчыкі як Ф. Бесяк, Ф. Фарнальчык, М. Раманькуўна. У беларускім – А. Мальдзіс, К. Цвірка, У. Мархель, І. Багдановіч, Ж. Некрашэвіч-Кароткая і іншыя.

Першай ластаўкай сярод аб’ёмных ліра-эпічных твораў Уладзіслава Сыракомлі стала паэма-гутарка (паводле жанравай дыферэнцыяцыі Ж. Некрашэвіч-Кароткай) “Urodzony Jan Dęboróg”. У беларускім варыянце назва гучыць як “Дабрародны Ян Дэмбарог” (паводле перакладу У. Мархеля), або “Ян з роду Дубарог” (паводле перакладу Ж. Некрашэвіч-Кароткай), поўнага перакладу твора пакуль не існуе, але можна пазнаёміцца з фрагментамі.

Гісторыя Яна Дубарога стваралася цягам 1847–1851 гг., хаця паводле звестак у 10-томным выданні праца над некаторымі раздзеламі вялася з 1846 г. Твор двойчы выдаваўся асобна ў 1853 і 1855 гг. (у Пецярбургу і Вільні адпаведна), а затым увайшоў у першы том найбольш поўнага на цяперашні момант збору твораў Уладзіслава Сыракомлі (1872). Пад аўтарскім тытулам “Urodzony Jan Dęboróg : dzieje jego rodu, głowy i serca, przez niego samego opowiadane” паэма-гутарка, паводле каментара, прысвечана літаратару, перакладчыку і ўдзельніку дэмакратычнага руху сярэдзіны XIX стагоддзя Вацлаву Пшыбыльскаму, а таксама віленскаму выкладчыку эканомікі Адаму Старчэўскаму [1, с. 344–345].

“Urodzony Jan Dęboróg” уваходзіць у шэраг твораў, якія ахопліваюць храналагічна перыяд існавання Рэчы Паспалітай і тым ці іншым чынам адбіліся ў свядомасці Людвіка Кандратовіча. Сярод іх можна назваць, напрыклад, паэму “Stare Wrota” (“Старыя вароты”), гутаркі “Spowiedź pana Korsaka” (“Сповідзь пана Корсака”), “Starosta Kopanicki” (“Староста Капаніцкі”), “Nocleg Hetmański” (“Начлег гетмана”).

Аповед пра Яна Дубарога адпавядае многім стылёвым чыннікам, характэрным для метаду рамантызму: малады герой-бунтар, канфлікт пачуцця і абавязку, арыентацыя на рыцарскую гісторыю, фантазмагорыя і містыцызм. Разам з тым, у пастаральных карцінах працы Яна бачым і рысы сентыменталізму. Варта адзначыць, што герой Сыракомлі значна больш рацыянальны, разумна вырашае канфлікт паміж суседзямі, што ў пэўным сэнсе “прыязмляе” малодшага з Дубарогаў.

Сюжэтна і стылёва твор набліжаецца да паэзіі Адама Міцкевіча, у прыватнасці, нясе трывалыя асацыяцыі з паэмай “Пан Тадэвуш” – тут і канфлікт суседніх шляецкіх родаў Дубарогаў і Брохвічаў, і забароненае каханне Яна і Зосі, і гісторыя ротмістра вельмі блізкая да гісторыі ксяндза Робака. Польскі даследчык Ф. Беляк адзначае блізкасць кампазіцыйнай схемы паэмы-гутаркі “Urodzony Jan Dęboróg” да ўспамінаў “Pamiętniki starego szlachcica” Генрыка Жавускага [2, с. 38].

Трэба адзначыць, што пісьменніка прываблівае цікавасць да народных паданняў, якія многія крытыкі і пісьменнікі таго часу лічылі базавым фальклорным элементам рамантычнай літаратуры. Так, і перад прадстаўнікамі роду Дубарогаў паўстае прывід ротмістра і гучыць наказ “Redde quod debes” (“Аддай, што павінен”) [1, с. 115]. У прадмове да чытача твор названы “podanie z jednej litewskiej mogiły” [1, с. 68], а таксама змешчаны досыць вялікі раздзел “Сон дэфінітара”, які дзейнічае як прароцтва. Варта адзначыць, што раскрыццё таямніцы канфлікту паміж Дубарогамі і Брохвічамі мае пэўны дэтэктыўны характар.

Паэма выяўляе сцэны з жыцця шляхты трох эпох, а менавіта рыцарскае майстэрства часоў Ротмістра – час войнаў са Швецыяй, наезд на дом суседзяў, судовыя працэсы. Другая эпоха адносіцца да Паўла Дубарога – час Барскай канфедэрацыі, жыцця дробнай шляхты на панскіх дварах, стасункі паміж патронамі і кліётамі, адукацыя ў езуіцкім калегіюме. І трэцяя эпоха – час Яна Дубарога, ад чыёй асобы вядзецца аповед у творы (паводле задумы – сучасніка паэта).

Дзеся праўдзівасці выкладу падзей Уладзіслаў Сыракомля прыводзіць у тэксце паэмы імёны або тэрытарыяльную прыналежнасць постацяў тагачасных знакамітых дзеячаў, напрыклад, трэцяга ваяводы, Жыгімонта III, Барташа Папроцкага, а таксама згадвае, што бацька Паўла Дубарога быў стольнікам Слоніўскім і іншых. Тым не менш, названы вышэй Ф. Беляк, назірае ў храналогіі, выкладзенай аўтарам пэўныя нестыкоўкі: паколькі Павел Дубарог у момант апаведу (1853) яшчэ жывы, то яго навучанне ў езуіцкай школе адбываецца як мінімум сорок гадоў таму, але тады ўжо не існавала ваяводаў (*пра асабістае знаёмства з якім і апавядае Павел – М. В.*). Хіба што герой мог навучацца ў езуітаў пасля 1773 г., а ранейшая дата проста немагчымая [1, с. 39].

Храналагічна гісторыя Яна Дубарога і яго роду разгортваецца ў сучаснасці паэта – XIX стагоддзі, аднак дух Рэчы Паспалітай прысутнічае самым непасрэдным чынам ва ўсёй паэме. Праявы яго грунтуюцца на некалькіх асноўных чынніках, якія выразна прасочваюцца ў творы: шляхецкі гонар, патрыятызм, вера і асвета (праз шанаванне ідэй ордэну езуітаў) і дух ваярства. Найбольш актыўным чынам гэта каштоўнасці шэраг рэтранслюецца паэтам праз вобраз бацькі Яна – Паўла Дубарога.

Першы з адзначаных чыннікаў – шляхецкі гонар – захоўваецца ў гісторыі роду праз памяць паходжання, прозвішча, гербу, слаўных учынкаў

сям'і Дубарога, а таксама на прыкладах кароткіх прыпавесцяў Паўла пра Трокскага ваяводу, часам не пазбаўленых камізму (асабліва, у выпадку выратавання ваяводы хлопам з возера). Туга па тых часах, калі шляхта і статусам, і дабрабытам адрознівалася ад мяшчанства і сялянства праяўляецца праз прамовы Паўла Дубарога, праз яго ваганні ў выбары, калі трэба было аддаваць Яна да ксяндза – навучацца разам з сялянскімі дзецьмі. Тым не менш – пашана да адукаванага настаўніка, да яго веры і ведаў, а разам з тым, складаная грашовая сітуацыя (што таксама абагульняе карціну становішча шляхецкага саслоўя ў сучаснасці Сыракомлі) – робяцца важкімі падставамі ў выбары Паўла Дубарога.

Патрыятызм і дух ваярства выказаны ў бацькоўскім павучанні Яна і ў лучнасці са шляхецкім гонарам, так чынам Павел распавядае пра горшыя заганы для маладога шляхціца, пра слабасці, якія нельга сабе дазваляць. З пазіцыі Паўла Дубарога, да прыкладу, нельга дапускаць працы высакороднай асобы побач з хлопамі, каб не ператварыцца ў мяшчаніна: “Dłoń szlachcica stworzona dla miecza, nie żniwa, / Krom rycerskiej zabawy niech wolno spoczywa” [1, с. 95].

Вера і асвета, а разам з тым, мудрасць знітаваны з вобразам ксяндза дэфінітара, які нясе ў сабе і свецкія веды, і рэлігійныя, і досвед цяжкой фізічнай працы, што робіць настаўніка ў гэтым сінтэзе найлепшым прыкладам для маладога Яна. Уладзіслаў Сыракомля намагаецца заняць месца медыятара ў спрэчках паміж кансерватарамі і людзьмі больш прагрэсіўных поглядаў свайго часу. Ідэя таго, што дэмакратызм можна абгрунтаваць хрысціянскімі заветаў, выказваецца менавіта вуснамі ксяндза дэфінітара: “Czy kto ma herb, czy nie ma – braciaśmy po prostu, / Czy kto żyje w pałacu, czy w lepiance z chrostu, / Chłopyśmy i parobki przed bożem obliczem! – / Nikt cię tutaj nie będzie nazywać paniczem...” [1, с. 81]

Найлепшыя праявы бацькавых поглядаў і поглядаў ксяндза дэфінітара прадэманструе загаханы ў Зосю Брэхвіч Ян, які павінен і пазбавіць сябе ад душэўных мук, і вырашыць канфлікт паміж двума старашляхецкімі родамі, і супакоіць душу продка-ротмістра, не пашкадаваўшы зямлі і дабрабыту Дубарогаў.

Паэма-гутарка ў многім аўтабіяграфічная – гісторыя роду, выхавання і сталення маладога Яна з Дубарогаў нагадваюць жыццёвы шлях Кандратовіча. Увасабляючы мінулае, пісьменнік робіцца выразнікам сваіх поглядаў на вырашэнне актуальных сацыяльных пытанняў. Пэўную “праграму выжывання нацыі” ў ліра-эпасе Уладзіслава Сыракомлі бачыць Ж. Некрашэвіч-Кароткая: “На змену валенродаўска-сапліцаўскаму самаахвярнаму змагару Міцкевіча прыходзіць новы герой – такі, як адукаваны і высакародны Ян з роду Дубарог. (...) Гэты герой, незалежна ад свайго сацыяльнага статусу, шчыра адданы роднай зямлі і імкнецца быць карысным ёй, найбольш цэніць грамадзянскі дабрабыт і добрасуседскія адносіны суайчыннікаў, традыцыі продкаў і сямейныя

каштоўнасці – усё тое, у чым вялікі паэт бачыў аснову самазахавання нацыі” [4, с. 104].

Людвік Кандратовіч у паэме “Urodzony Jan Dęboróg” не імкнецца максімальна дэталёва перадаць гістарычную карціну, а падыходзіць да яе з пэўнай доляй лірызацыі, умоўнасці і свабоды інтэрпрэтацыі, што цалкам апраўдана спецыфікай мастацкай творчасці ўвогуле. Абраная форма ўвасаблення гістарычных падзей дыктуе і аўтарскую адмысловую манеру іх адлюстравання – нават буйны ліра-эпас набліжаецца да гавэнды. Вядомыя падзеі і постаці мінулых часоў надаюць твору рэалістычнасці, за кошт яе і ствараецца атмасфера былога ладу Рэчы Паспалітай – сацыяльнага, культурнага, палітычнага, рэлігійнага – такога, якім яго бачыў Уладзіслаў Сыракомля, да якога меў сентымент, які мог бы лічыць патрыятычным арыенцірам на будучыню.

Літаратура

1. Syrokomla, W. Poezye Ludwika Kondratowicza (Władysława Syrokomli). T. 1. Warszawa: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1872. – 361 s.
2. Syrokomla, W. Wybór poezji / Władysław Syrokomla. 2-e wyd., zmienione. Wrocław: Ossolineum, 1970. – 426 s.
3. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]; Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мн.: Экаперспектыва, 2004. – 344 с.
4. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. «Я песню прысвячаю гэткаму народу!» Ліра-эпічная спадчына Уладзіслава Сыракомлі. – Маладосць. – № 12 (733). Снежань 2014. С. 92–104.

С.Г. Васильева (Витебск)

ТЕМА ГОРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ В. БРЮСОВА И М. БОГДАНОВИЧА

В современном литературоведении возрастает интерес к рассмотрению национальных литератур через призму сопоставления. Изучение в контексте сопоставления творчества писателей, которые являются представителями разных наций, позволяет глубже проанализировать явления литературного процесса, характерные каждой стране, выявить культурно-эстетическую оригинальность, свойственную конкретной национальной литературы, расширить представление о доминантных чертах художественного стиля писателей.

Виды и формы литературных связей многообразны. Чаще всего говорят о влияниях и заимствованиях. Последние оцениваются не всегда позитивно. Конечно же, в заимствованиях нет ничего плохого, только уместно говорить о разумных пределах в творчестве авторов. Изучение влияний и заимствований позволяет определить роль талантливой творческой личности в художественном процессе вообще и конкретного исторического времени.

Один из классиков белорусской литературы начала XX века Максим Богданович постоянно обращался к художественному наследию инонациональных авторов: французских, русских, украинских, японских. Богданович жил за пределами белорусской земли, языком образования у него был русский язык. Он прекрасно знал русскую классику и современную ему русскую поэзию начала прошлого века, о чем свидетельствуют эпитафии к некоторым его стихотворениям и литературно-критические выступления.

По-своему закономерно, что в работах ряда современных исследователей (О.И. Федотова, В.Ю. Жибуль, Т.И. Жиркевич, Сибато Кена) творчество М. Богдановича активно сопоставляется с поэзией классиков не только русской, но и французской, болгарской литератур.

Безусловно, одним из популярных русских писателей на рубеже позапрошлого и прошлого веков был символист Валерий Брюсов. Сомнений в том, что молодой белорусский поэт был знаком с произведениями В. Брюсова, не возникает. В рецензии на сборник стихов В. Брюсова “Семь цветов радуги” М. Богданович весьма лестно отзывался о стихотворениях одного из законодателей русского символизма: “Брюсов – величина вполне сложившаяся, его достоинства и недостатки давно выяснены, характерные черты определены, и в этом отношении между критиками самых разнообразных направлений нет разногласий: расходясь в оценке, они сходятся в характеристике его поэзии” [3, с. 411]. Брюсов принадлежал к числу поэтов, интересных для Максима Богдановича. Причина этого заключалась в том, что В. Брюсов – чрезвычайно талантливый поэт. Тематика его произведений привлекала Богдановича. Горожанин М. Богданович по В. Брюсову сверял свое восприятие городских реалий. Его сонет “У Вільні” начинался эпитафией из стихотворения Брюсова о городе вообще:

Ты – чарователь неустанный,

Ты – неслабеющий магнит.

В. Брюсов прослыл знатоком французской литературы XIX века. Идейными вдохновителями для него были Шарль Бодлер, Поль Верлен, Артюр Рембо. Восхищение родоначальниками европейского символизма поэт не скрывал. Неоднократно эпитафиями к стихотворениям он брал строки, принадлежащие знаменитым французским поэтам: “Музыка прежде всего” – П. Верлен [4, с. 175]; “О ты, которую я мог бы полюбить, о ты, которая это знала!” – Ш. Бодлер [4, с. 200] и т.д. Весьма много цитат в его произведениях взято из русской литературы, в частности, из произведений Александра Пушкина, Осипа Мандельштама, Фёдора Тютчева, Афанасия Фета, Михаила Лермонтова. Не стал в этом отношении исключением и М. Богданович, который также насыщал свои произведения строками из произведений Янки Купалы, Якуба Коласа, Поля Верлена, Шарля де Сент-Бёва, Николая Буало, Генриха Гейне, Виктора Гюго, Евгения Боратынского, Александра Пушкина, Афанасия Фета.

Использование эпиграфов – это одна из отличительных черт обоих поэтов. Возможно, это не столько авторское предпочтение, сколько влияние духа времени. Ведь, как известно, для поэтов Серебряного века это была распространенная практика: А. Блок, А. Белый. В. Иванов и многие другие использовали цитаты в начале своих произведений [1, с. 358].

Урбанистическая тема – одна из любимых в творчестве Валерия Брюсова. Чаще всего город у него символизирует одиночество, неприглядность, обречённость:

*Нам страшны размеры громадные
Безвестной растущей тюрьмы.
Над безднами, жалкие, жадные,
Стоим зачарованы, мы.*

Немало строк посвящены городу и у белорусского поэта Максима Богдановича:

*За дахамі места памеркла нябёс пазалота;
Паветра напоена ціха гусцеючым мрокам;
Ўжо відна, як іскры злятаюць з трамвайнага дрота,
Як зоркі гараць і зрываюцца ў небе далёкім.*

Правда, образ города отличается у поэтов. М. Богданович в построении образа менее категоричен и смел в эпитетах. Большей частью в изображении города он использует динамическое перечисление существительных и глаголов, его определения лишены эмоционально-экспрессивной окраски.

*А завернеш ў завулак – ён цесны, крывы;
Цёмны шыбы глухіх, старасвецкіх будынкаў.*

Чаще всего город у М. Богдановича – это всего лишь декорация, фон для основного действия или переживания. Он словно находится на заднем плане: “Вітрыны... мора вывесак... як плямы”, “Ў небе купалы, брамы, байніцы і шпіцы”. Но главное место принадлежит лирическому герою. У Максима Богдановича город динамичен, он погружен в хаотичное движение:

*Кіпіць натоўп на жорсткім вулак дне!
Снуюць хлапцы, суюшчыя рэкламы...
Разносчыкі крычаць ля кожнай брамы...
Грум, гоман, гул, – усё ракой імкне.
У Валерія Брюсова город бездушен, картинно отчуждён:
Стрелой врезаясь в города,
Свистя в полях, гремя над бездной,
Летят немолчно поезда
Вперед по полосе железной.*

М. Богданович сумел интерпретировать урбанистическую тему по-своему, не слепо копируя стиль, а лишь взяв отдельные моменты манеры повествования с акцентированием идеи о разобщённости, безличности людей. В известном цикле стихотворений М. Богдановича «Места» нет

мёртвого города, обреченного, как у В. Брюсова. Однако и лирического героя Богдановича город морально подавляет, делает слабым, беззащитным:

*Мо на бульвар пайсці, сесць на далёкай лаўцы,
Хаця бы крышку часу адпачыць!
Здрамнуць, газету свежую купіць
І прачытаць усё да імені выдаўцы?*

Не всегда строки В. Брюсова, посвященные городу, имеют пессимистичную окраску:

*Люблю один: бродить без цели
По шумным улицам, один;
Люблю часы святых безделья,
Часы раздумий и картин.*

Уже тогда русский поэт предугадывает: будущее за городской жизнью, но будет она не только прекрасной. Проскальзывающий оптимизм в сочетании с иронией характерен и М. Богдановичу: “О, горада чароўныя прынады!” [2, с. 70]. Город у М. Богдановича – это место, где царит атмосфера духоты, нищеты и равнодушия:

*Ад спёкі пышуць дахі і асфальт,
На вуліцы пыл, і грукаціць фурманка;
“Каробушку” няе дзіцячы альт,
І надрываецца абрыдлая шарманка.*

Взаимодействие литератур и взаимодействие писателей – явления сложного порядка. В связи с урбанизацией империи тема города властно входила в русскую поэзию начала XX века, к ней обращался и белорусский поэт М. Богданович. В трактовке города и городской жизни у Максима Богдановича и Валерия Брюсова, есть определённое сходство, которое можно объяснить, с одной стороны влиянием знаменитого русского поэта на молодого Максима Богдановича, с другой стороны, черты сходства можно объяснить сходством восприятия городских реалий людьми разных поколений, но одного исторического времени. При изображении города В. Брюсов часто использовал приём драматизации чувств и явлений, а М. Богданович – иронию.

Литература

1. Автор как проблема теоретической и исторической поэтики: сб. науч. ст. В 2 ч. Ч 1/ ГрГУ им. Я.Купалы ; редкол.: Т.Е. Автухович (отв. ред.). – Гродно : ГрГУ, 2008. – 381 с.
2. Багдановіч, М. Зорка Венера: творы / укл. і прадм. А. Клышкі/ М. Багдановіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 462 с.
3. Багдановіч, М. Поўны збор твораў: у 3 т. Т. 2. Маст. проза, пераклады, літаратурны артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 600 с.
4. Брюсов, В.Я. Избранные сочинения / сост., вступ. статья и примеч. А. Козловского / В.Я. Брюсов. – М. : Худож. лит., 1980 – 574 с.

ГІСТАРЫЧНЫЯ РЭАЛІІ НА СТАРОНКАХ РАМАНА Ф.А. АСЯНДОЎСКАГА “TREBACZ CESARSKI”

Жанр гістарычнага рамана займае асобае месца ў літаратурнай спадчыне журналіста, літаратара, грамадскага дзеяча першай паловы ХХ стагоддзя Фердынанда Антонія Асяндоўскага (Ferdynant Antoni Ossendowski). У 1931 годзе быў выдадзены раман пісьменніка “Trebasz cesarski” (“Царскі трубач”), які арганічна злучаецца з яго іншымі гістарычнымі творамі, прысвечанамі адлюстраванню дзейнасці прадстаўнікоў розных пакаленняў шляхецкага роду Лісаў (у дадзеным выпадку ўвага аўтара скіравана на вобраз Уладзіслава Ліса, удзельніка Лістападаўскага паўстання 1830-1831 гг. на Літве і Белай Русі).

Падзеі рамана пачынаюцца на тэрыторыі Расійскай імперыі (Пецяярбург) падчас афіцыйнага смотру кадэцкага корпуса імператарам Мікалаем І. Час дзеяння дакладна не пазначаны, аднак, улічваючы, што на трон імператар уступіў у 1825 годзе, а таксама тое, што адзін з герояў твора апавядае пра паўстанне дзекабрыстаў на Сенацкай плошчы, можна меркаваць пра верагодны час падзей. Яшчэ дакладней час дзеяння дазваляе вызначыць невялікая дэталі: дырэктар кадэцкага корпуса паведамляе імператару, што “у мінулым годзе імператарскі сірочы вайсковы дом быў перайменаваны ў кадэцкі корпус” [4, с. 14]. Значнасць паведамлення немалаважная: гэта інфармацыя дазваляе вызначыць не толькі дакладнае месца дзеяння, але і час. Згодна св звесткамі, гутарка ідзе пра Паўлаўскі кадэцкі корпус, які да 1829 года называўся Імператарскім вайкова-сірочым домам [2, с. 18]. З гэтага вынікае, што дакладны час падзей у творы – 1830 год.

У рамане дзейнічаюць рэальныя гістарычныя асобы, сярод якіх вылучаецца расійскі імператар Мікалай І. У першы год свайго кіравання ён звярнуў пільную ўвагу на стан навучальных устаноў Расіі і, у прыватнасці, на стан вайсковых вучэльняў. Першы раздзел твора “Car Mikołaj I” пачынаецца з падрыхтоўкі кадэцкага корпуса да візіта першай асобы дзяржавы. У вучэльні пануе атмасфера хвалявання, страху і панурага маўчання, якую адчуваюць як кіраўнікі, так і кадэты. Навучэнцам загадана “oczami pożerać jego cesarską mość, lecz jednocześnie wzrokiem wyrażać wiernopoddańcze uczucia i miłość synowską” [4, с. 6].

Пісьменнік падае некалькі партрэтных штрыхоў імператара, так, у тэксце рамана падкрэслена, што погляд дзяржаўнага дзеяча быў суровым, а вочы – халоднымі. Паказальна, што ўспаміны сучаснікаў Мікалая І захавалі падобныя дэталі, напрыклад, А.І. Герцэн адзначаў: “[...] красота его обдавала холодом [...] Но главное – глаза, без всякой теплоты, без всякого милосердия, зимние глаза” [1, с. 60]. Ф.А. Асяндоўскі для

характарыстыкі героя выбірае наступныя азначэнні: “surowy”, “nie znający litości”, “gwałtowny”, тым самым узмацняючы адмоўную ролю вобраза ў творы. Партрэт дапаўняюць выразныя дэталі: “drapieżny orli nos”, “dumne oczy”, “wargi, co chwila zmieniające wyraz” [4, с. 40].

Падчас смотра адбываецца нечаканасць: на вачах імператара капітан Глотаў губляе гузік на мундзіры, што выклікае надзвычай суровы прысуд. Нягледзячы на саракагадовую службу і ваенныя заслугі, капітан разжалаваны да звання радавога. Маналог героя становіцца не толькі выказваннем уласнай крыўды, але набывае значна больш сур’ёзны накірунак, крытыка самадзяржаўя з вуснаў салдата дасягае самой асновы расійскай дзяржаўнасці: атмасфера страху, забарона любых праяваў вальнадумства, тыранія, падаўленне паўстання дзекабрыстаў, “польскае пытанне” – амаль увесь спектр тагачасных грамадскіх праблем і знешняй палітыкі Расійскай імперыі гучыць у маналогу Глотава. Стары жаўнер сцвярджае, што насамрэч прадстаўнікам царскай дынастыі няма клопату пра рускую душу, яны “пагарджаюць славянамі, бо цячэ ў іх жылах здрадлівая і грубая нямецкая кроў” [4, с. 33]. Заканчваецца разважанне былога капітана наступным прысудам: “Nienawidzimy ich! [...] Carowie – to obłudnicy i fałszerze, bo przyrzekają szczęście ludom, a niosą im niewolę!” [4, с. 34].

Разважаючы над зменай уласнага лёсу (герой даведаўся, што па паходжанні – паляк), Уладзіслаў Ліс згадвае, што выкладчыкі фарміравалі ў свядомасці навучэнцаў негатыўнае стаўленне да ўсяго польскага, называючы палякаў “бунтаўшчыкамі” і апраўдваючы захопніцкую палітыку Расійскай імперыі. Асяндойскі адзначае, што герой не ведаў, што было прычынай паўстання палякаў у 1794 годзе, не меў уяўлення, якой была Польшча перад тым, як яе “ашчаслівілі” падзеламі “Божыя памазанікі” іншых дзяржаў. Такім быў тагачасны прыклад фарміравання ўстойлівага негатыўнага этнічнага стэрэатыпу. Як адзначаў В. Хораў, “в XIX в. польские национальные восстания вызвали к жизни волну недоверия и вражды к тираническим “москалям” в Польше и “коварным” и “кичливым Ляхам” в России” [3, с. 26]. Упершыню герой сумняваецца ў адназначнасці атрыманых ведаў (напрыклад, ці быў насамрэч Т. Касцюшка толькі “бунтаўшчыком”, як таму вучылі кадэтаў), адчувае прыналежнасць да страчанай радзімы і супрацьпастаўляе сябе расійскай нацыі.

Трэці раздзел рамана прысвечаны апісанню балю ў Зімовым палацы. Невыпадкава абрана месца дзеяння: Зімовы палац, як вядома, быў своеасаблівай мастацкай дэкарацыяй прынцыпаў дзяржаўнага ўтварэння – манархіі. Пекны будынак уразіў запрошаных як знешнім, так і ўнутраным аздабленнем: для выхаванцаў сціплага вайсковага дзіцячага дома такое відовішча было нечаканым, яно здзіўляла і ўражвала. Пісьменнік адзначае, што сустрэча імператара і генерала Бенкендорфа з навучэнцамі старэйшых класаў праходзіла ў Малахітавай салі палаца. Калі ўлічыць, што падзеі адбываліся ў 1830 годзе, то выкарыстанне аўтарам назвы “Malachitowa” не

адпавядае гістарычнай рэальнасці. Як вядома, “Малахітавай” саля стала пасля пажару 1837 года. Да гэтага моманту салю называлі яшмавай гасцёўняй.

Падчас балю галоўны герой заўважае, што госці, насамрэч, паводзяць сябе не лепшым чынам: усе стараюцца апынуцца бліжэй да пачастункаў, не маюць меры ў ежы і пітве, “нібы не бачылі ежу тры дні”, дамы хаваюць цукеркі, каб занесці гасцінец родным ці пакінуць напамін пра царскі бал: “Dziwił się temu kadet i czuł pogardę dla tej dzikiej, żarłocznej hordy, tłoczącej się przy jadle i napitkach...” [4, с. 56].

Такім чынам, знаёмства Уладзіслава Ліса з асаблівасцямі прыдворнага жыцця пакінула на героя неадназначнае ўражанне: з аднаго боку, малады чалавек здзіўлены раскошай царскага двара, з другога боку, у душы героя ўзнімаецца хваля непрымання ўсяго, што мае дачыненне да імператарскай улады. Гэта змена тлумачыцца пераарыентацыяй нацыянальнай самасвядомасці юнака, якая мацнее на працягу разгортвання дзеяння.

На старонках рамана таксама згадваюцца імёны асоб расійскай і польскай гісторыі: генерала Ферзена (маецца на ўвазе Іван Яўстаф’евіч Ферзен, які прымаў удзел у падаўленні паўстання Т. Касцюшкі і бітве пад Мацяёвіцамі), дырэктара кадэцкага корпуса генерала Пашкова, графа Палена (маецца на ўвазе граф Павел Пятровіч Пален, чый бацька Пётр Аляксеевіч узначаліў дзяржаўны пераварот 1801 года і забойства імператара Паўла І), генерала Івана Дыбіча (галоўнакамандуючага расійскай арміяй), генералаў Антонія Гелгуда, Юзафа Хлапцкага і Юзафа Двярніцкага, Маўрыцыя Махнацкага, Эміліі Плятэр (кіраўнікоў і ўдзельнікаў Лістападаўскага паўстання 1830-1831 гг.) і інш.

Цэнтральнай гістарычнай падзеяй, адлюстраванай у творы, стала Лістападаўскае паўстанне 1830-1831 гг. Кадэтаў Паўлаўскага корпуса заклікаюць ісці на падаўленне ўзброенага выступлення, польскія паслы звярнуліся да Мікалая І з патрабаваннямі ў межах Венскай канвенцыі 1815 года, варшаўскі сейм прымае акт аб дэтранізацыі Мікалая І і забароне прадстаўнікам дынастыі Раманавых займаць польскі трон. Мікалай І адказаў маніфестам, які цытуецца на старонках рамана. Фактычна з моманту дадзенай пастановы канфлікт змяняецца сапраўднай вайной.

Далейшае разгортванне падзей у рамане датычыць Літвы. Менавіта на яе тэрыторыі будзе ваяваць на баку паўстанцаў Уладзіслаў Ліс. Як адзначаў аўтар, для расійскага кіраўніцтва было стратэгічна важным не дапусціць узброеныя хваляванні на Літве і Валыні. З боку Расійскай імперыі ў ваенных падзеях адзначыліся генерал-фельдмаршал Іван Дыбіч і генерал ад кавалерыі Фёдар Гейсмар. Паўстанцкія атрады ўзначальвалі палкоўнік Радзішэўскі (на Міншчыне), Залускі і Плятэр (на Віленшчыне), Гедрым, Яцэвіч, Барысевіч (на Жмудзі) і інш.

У творы Ф.А. Асяндоўскі выказаў глыбокую дасведчанасць па пытаннях ходу паўстання, стасункаў з замежнымі краінамі, якія не аказалі

такой неабходнай падтрымкі паўстанцам: Польшча магла разлічваць толькі на свае сілы, мужнасць і самаахвярнасць.

На старонках твора ўзгадваюцца баі паўстанцаў і расійскай арміі пад Сточакам (Stoczek Łukowski), Ваўрам (Wawer), Грохавам (Grochów), Астраленкай (Ostrolęka).

Апошнія раздзелы рамана прысвечаны падвядзенню вынікаў паўстання, прычынамі паражэння якога аўтар назваў зацягнутасць, маруднасць ходу ўзброенага выступлення, памылкі і пралікі кіраўніцтва, слабую веру ў поспех справы.

Такім чынам, гістарычны раман Ф.А. Асяндоўскага “Trębacz cesarski” уяўляе сабой аўтарскую інтэрпрэтацыю падзей Лістападаўскага паўстання 1830-1831 гг. з асаблівай увагай да разгортвання змагання на тэрыторыі Літвы і Белай Русі. Палітыка Расійскай імперыі, якую праводзіў імператар Мікалай I, характарызуецца ў творы як захопніцкая ў адносінах да Польшчы і Літвы, таму справа паўстання бачыцца святым абавязкам кожнага грамадзяніна федэрацыі.

Асоба расійскага імператара кансалідуе адмоўныя рысы як індывідуальнага характару (суровы нораў), так і дзяржаўнага дзеяча (схільнасць да тыраніі, фанатычны культ парадку і дысцыпліны і інш.).

Расійская рэчаіснасць не выклікае аўтарскіх сімпатый: пісьменнік далучаецца да агульна пашыранага стэрэатыпу пра Расію – дэспатычную дзяржаву і па-рабску пакорлівы рускі народ. Разам з тым, раман стаў чарговай спробай Ф.А. Асяндоўскага на мастацкім матэрыяле асэнсаваць ролю асобы ў пераломны момант гісторыі, а таксама вызначыць нацыянальную самасвядомасць як базісную характыстыку для станаўлення патрыятычнага пачуцця.

Літаратура

1. Герцен, А.И. Смерть Александра I и 14 декабря / А.И.Герцен // Сочинения : в 9 т. – Т. 4. Былое и думы. Части 1-3. – М.: ГИХЛ., 1956. – С. 54–76.
2. Микерина, А.Л. Павловский императорский военно-сиротский дом как особый вид военных учебных заведений России конца XVIII века / А.Л.Микерина // Молодой учёный. – 2010. – №1–2. – Т. 2. – С. 16–18.
3. Хорев, В. Имагология и изучение русско-польских литературных связей / В.Хорев // Поляки и русские в глазах друг друга / отв. ред. В.А.Хорев. – М.: Изд-во “Индрик”, 2000. – С. 22–32.
4. Ossendowski, F.A. Trębacz cesarski : powieść z r. 1830–1831 / F.A.Ossendowski. – Miejsce Piastowe : Tow. św. Michała Archaniola, 1931. – 293 s.

А.В. Дисковец (Минск)

СПЕЦИФИКА ГЕРОЯ В ПЬЕСЕ Е.Н. ЧИРИКОВА «БЕЛАЯ ВОРОНА»

Евгений Николаевич Чириков (1864–1932) – яркое явление в литературной жизни начала XX столетия. Он – писатель, драматург, публицист, киносценарист, ориентировавшийся на широкую читательскую и зрительскую аудиторию. О своих персонажах Е. Н. Чириков писал в «Автобиографической справке» следующее: «Герои мои разнообразны: дети, студенты, интеллигенты в кавычках, чиновники, попы, мужики, гимназисты и гимназистки, барыни, бабы, солдаты» [4, с. 278].

Драматург вырабатывал свою систему жизненных ценностей через осмысление судеб современников. «Евгеній Николаевичъ Чириковъ – писатель интеллигентскій. Онъ самъ типичный интеллигентъ-общественникъ. В немъ прочны интеллигентскія традиціи; ему близка и хорошо знакома интеллигентская психологія», –отмечено критиком в статье, посвященной 25-летию литературной деятельности писателя [3, с. 348]. Писатель создает типичный образ провинциального интеллигента, отражая в его судьбе свой жизненный опыт. Интерес представляет изучение специфики главного героя в пьесе «Белая ворона» (1908) Е. Н. Чирикова.

Образ Григория Промотова – результат критической переоценки прежних народнических идеалов драматурга, спорный в идейном плане персонаж. О важности и актуальности этого типа он пишет в заметке «Моимъ критикамъ»: « Я склоненъ думать, что гг. рецензенты, проживая въ столицѣ и вращаясь в столичномъ обществѣ совсемъ не знаютъ Россіи и людей, живущихъ въ глубинѣ ея, «изломанныхъ» интеллигентовъ», ищущихъ отдыха и пробующихъ бросить якорь на родинѣ, теперь так же много, как ихъ было много всегда» [7, с. 6]. На идейную принадлежность героя в комедии указано косвенно. Наличие политической ссылки и система взглядов дает основание относить Григория Промотова именно к народническому течению, программа которых предполагала справедливость и сочувствие по отношению к крестьянам.

Инакомыслие и странность мировоззрения выделяет героя среди его окружения. Он идейный борец, который провел 15 лет в ссылке и возвратился на родину, в отчий дом. Это человек «съ благородной, но опустошенной душою» [1, с. 45], потому что испытывает кризис идеалов, которые раньше защищал, в частности «необходимость личных жертв и страданий». Подобное пороговое состояние пережил сам Е. Н. Чириков во время пребывания в Самаре (1894–1895) и Минске (1896–1901). В 1897 г. он опубликовал в «Новом слове» повесть «Инвалиды», в которой порывает с народничеством.

В комедии «Белая ворона» для создания образа главного действующего лица писатель модифицирует сюжет о «блудном сыне». Доказательством влияния библейского повествования на интерпретацию событий является написанный ранее рассказ «Блудный сын» (1903). Действие пьесы и сюжет рассказа совпадают, как и имена действующих лиц. Основа конфликта «отцов и детей» в драматическом и прозаическом произведениях – идейные разногласия (в библейской притче причина не указана) между народником Григорием и его либерально настроенным отцом. В отличие от библейского повествования Петр Трофимович не встречает сына с искренней отцовской любовью: его больше заботит материальное благополучие семьи. Этот момент более детально прописан в рассказе через размышления Петра Трофимовича: «Если бы Григорий кончил курс, – теперь не было бы нужды унижаться пред всякими там Виноградовыми... Стал бы Григорий у них земским начальником, жил бы в своем имении... Дурак.» [6, с. 6].

Среди близких людей Григорий надеется найти покой, который даст ему возможность разобраться в себе, но сталкивается с непониманием и отчуждением. Одиночество «блудного сына» становится лейтмотивом пьесы и рассказа. Деньщик Абрамка называет Григория «белой вороной», намекая на его положение в семье. «Белая ворона» – лицо, имеющее поведение или систему ценностей, отличные от других. Это не только символ необычности и «инаковости», но в то же время некой избранности, чистоты и незащищенности. Вороны-альбиносы в естественной среде обитания более уязвимы из-за своей заметности. Противоречивость символа «белая ворона» поясняет странность, исключительность и, что не менее важно, невозможность существовать в обществе себе подобных.

Характер этого героя для большинства критиков также оказался непонятным. Е. Н. Чиркова упрекали, что он пытается соединить «в лице героя и мученика, а у него получился портрет холодного эгоиста, позера и кривляки, производящего на зрителей прямо-таки отталкивающее впечатление» [2, с. 2]. С одной стороны, Григорий Промотоворганично вписывается в галерею «инвалидов», к которым автор относил всех народников. Однако разногласия с отцом по аграрному вопросу, противоречия с братом, непростые отношения с любимой женщиной – не показались достаточными для того, чтобы считать его исключительным, выделяющимся на фоне остальных персонажей [1, с. 45]. Его протест против отца в аграрном вопросе и требование уменьшения арендной платы для крестьян вызывал вопросы, ведь герою было известно бедственное финансовое положение отца. В одной из критических заметок читаем: «герой ея /«Белой вороны»/ (*курсив мой* – А. Д.) вышелъ изъ рукъ автора мелкимъ и тусклымъ, хотя авторъ хотѣлъ, чтобы былъ онъ и крупень, и ярокъ, и чтобы лежала къ нему вся душа зрителя» [5, с. 5].

Разочарование, пессимизм, неверие в свои возможности – основное настроение многих из окружения Е.Н. Чирикова в этом периоде. Об этом говорит Григорий Промтов на протяжении всей пьесы: «Невыносимо устал жить и в конце концов, кажется, сделался только усталым и больным человеком, – жалуется он отцу. – Если спросишь, что я жду, я скажу: ничего, только покоя и отдыха...» [8, с. 14]. Он ищет альтернативу своим идеям, опору для того, чтобы не потерять себя как личность. И находит ее в природе: «Я хочу остаться с глазу на глаз с природой, с ее непреложными и твердыми, точными законами, с ее собственной справедливостью, красотой и искренностью» [8, с. 16].

Григорий выглядит усталым и безразличным, но проявляет твердость в вопросе защиты имущественных интересов сестры. В тоже время он не лишен инициативности: пытается в помещичьем хозяйстве отца применить на практике свою социальную позицию (уменьшить арендную плату крестьянам). Это вызывает симпатию к персонажу, потому что это очевидный переход от абстрактных идей к конкретным действиям. Автор использует прием противопоставления для полноценного раскрытия образа. Антагонистом Григория, прогрессивного человека, порвавшего «съ старыми дворянскими традициями» и превращающегося в «иркутских мещанъ» должен стать его брат Сергей [7, с. 6], который полностью нравственно деградировал.

В тоже время Григорий горд и эгоистичен, несмотря на внешнюю мягкость и добропорядочность. Он уговаривает свою бывшую любовь Зою бросить все и следовать за ним, зная о том, что его отец находится в полной финансовой зависимости от Виноградова, мужа Зои, и тот способен «пустить по миру старика». Отметим, что Зоя – мать двоих детей, а Григорий требует немедленной и безоговорочной жертвы в свое имя. Ситуация осложняется тем, что на его совести брошенная якутка с двумя детьми в Сибири. Он подчиняется страсти, душевному порыву, а не разуму, что говорит о том, что, несмотря на свой богатый жизненный опыт как личность он не сформировался.

Таким образом, Григорий – яркий реалистический тип, внешне не выходящий за пределы знаньевской концепции. Е. Н. Чириков увидел конечную точку эволюции данного типа: социуму, народу, не нужны такие герои и борцы за его счастье. Драма Григория в ненужности обществу, а не в противостоянии ему. Несмотря на наличие отрицательных качеств, образ данного персонажа биографичен, потому что представляет собой совокупность черт и характеристик целого поколения, которое не просто создавало идеи и верило в их осуществление, но смогло хотя бы частично применить их в реальной жизни. Но они оказались ненужными для тех, ради кого они старались, и для тех, кому они противостояли. Реальной угрозы в народниках никто не видит. Ссылка ломает их как личность, нарушает целостность

концепций, которым они следовали ранее. Отсутствие необходимости в их знаниях, опыте и силах, а также высоких порывов, дает разлом в личности, восстановить который могут только некие константы, непреложные законы бытия и нравственные императивы. Е. Н. Чириков последовательно показывает разложение этих императивов: возлюбленная пошла и двулична, родственники боятся и ищут своей выгоды. Экзистенциальное одиночество, бесприютность, бесполезность – все черты одного поколения нашли отражение в «Белой вороне».

Литература

1. Гуревич, Л. Новый театр: «Белая ворона» Е. Чирикова / Л. Гуревич // Слово. – 1908. – № 575. – С. 45.
2. Игнатов, И.Н. Театр и музыка: («Белая ворона». Комедия в 5 д. Е. Чирикова) / И.Н. Игнатов // Русские ведомости. – 1911. – № 28. – С. 2.
3. Колтоновская, Е.А. Е.Н. Чириков. (К 25-летию его творческой деятельности) / Е.Н. Колтоновская // Вестник Европы. – 1911. – № 3. – С. 348–353.
4. Русская литература XX века. 1890–1910 / под ред. С.А. Венгерова; Послел., подгот. текста А.Н. Николюкина. – М.: Республика, 2004. – 543 с.
5. Старый друг «Белая ворона» (Малый театр) / Н.Е. Эфрос // Театр. – 1909. – № 401. – С. 5–7.
6. Чириков, Е.Н. Блудный сын [Электронный ресурс] / Е. Н. Чириков // Журнал “Фонарь” – Режим доступа : <http://lanterne.ru/evgeniy-chirikov-bludnyiy-syin.html/2>. – Дата доступа: 13.02.2019.
7. Чириков, Е.Н. Моимъ критикамъ / Е.Н. Чириков // Театр. – 1911. – № 285. – С. 6–7.
8. Чириков, Е.Н. Пьесы / Е.Н. Чириков. – Санкт-Петербург : Освобождение, 1910. – 148 с.

А.А. Карп (Мінск)

ЛІТАРАТУРНА-КРЫТЫЧНАЯ ДУМКА УЛАДЗІМІРА САМОЙЛЫ

З публікацый, прысвечаных Уладзіміру Самойлу, найбольш значнымі падаюцца працы Уладзіміра Конана і Аляксандры Бергман. Найперш У. Конан імкнецца даць як мага больш поўную інфармацыю, датычную біяграфіі і творчасці гэтага нешараговага дзеяча беларускай культуры – філосафа, крытыка, публіцыста і журналіста. З’яўляліся ў друку таксама тэксты, у якіх разглядаліся толькі пэўныя аспекты дзейнасці У. Самойлы. З іх асаблівай увагі заслугоўваюць артыкулы Сцяпана Александровіча «Уладзімір Самойла – даследчык паэзіі Янкі Купалы» і Мікалая Калінковіча «Как дань глубокого уважения...» (даследчык адшукаў і апублікаваў лісты У. Самойлы да Аляксандра Блока). Згаданыя працы дастаткова аддаленыя ў часе, і аўтары іх гавораць пра праблему недастатковай вывучанасці, недаацэнненасці спадчыны У. Самойлы.

У 2017 г. быў выдадзены укладзены Наталляй Гардзіенка і Лявонам Юрэвічам збор выбраных твораў У. Самойлы, што, можна спадзявацца,

паспрыяе далейшаму вывучэнню яго спадчыны. Асабліваю цікавасць для літаратуразнаўства ўяўляе літаратурна-крытычная творчасць У. Самойлы. Таму ў прадстаўленым артыкуле прапануецца разгледзець выяўленую ў ёй сістэму поглядаў, а таксама метады аўтара.

У крытыцы У. Самойла рэалізоўваўся не толькі як літаратуразнаўца, але таксама як публіцыст і філосаф. Прытым развагі крытыка пра бягучую палітычную сітуацыю і яе запатрабаванні або пра прызначэнне і функцыянаванне мастацтва і сэнсава, і па сваім аб'ёме займалі істотнае месца. Трэба прызнаць, што гэта заканамерна: крытычную практыку аўтар пачаў у нашаніўскі перыяд, у час нацыянальнага адраджэння. Натуральна, пазалітаратурны кантэкст уплываў на літаратуру, а адначасова літаратура імкнулася ўплываць на кантэкст і змяняць яго. Прынамсі, У. Самойла верыў у здольнасць культуры фарміраваць нацыю, у яе большую, чым у палітыкі, сілу, як мінімум, больш здаровую і жыццядайнаю: «І калі лакальная палітыка арыентацый заўсёды дзеліць, дык культурная праца, імкнучаяся да тварэння агульнанацыянальнага, агульналюдскага значэння вартасцяў, заўсёды лучыць, збліжае, яднае...» [4, с. 65].

У. Самойла дасканала выканаў прагнастычную функцыю крытыкі, ацаніўшы ролю Янкі Купалы як нацыянальнага паэта, яго ўнёсак у развіццё беларускай літаратуры і, болей за тое, народнай самасвядомасці: «... эти «*птушки*» родной поэзии ... неизмеримо больше сделают для народного самосознания и духовного роста, чем десятки обрусительных школ...» [4, с. 39]; «Мы присутствуем при историческом событии, чрезвычайной для края важности. Белорусская песня из области этнографии переходит в область литературы; белорусский народ из объекта фольклористического изучения становится субъектом национального самосознания» [4, с. 40]. Істотна тое, што інтэнцыі крытыка і аналізуемага аўтара супадалі: У. Самойла бачыў важным развіццё нацыянальнага руху і ў сваіх крытычных тэкстах надаваў гэтаму пытанню дастаткова ўвагі.

Заангажаванасць нацыянальнымі інтарэсамі ніяк не супярэчыла крытычнаму погляду і здольнасці думаць пра перспектыву, якаснае развіццё беларускай літаратуры. Так, у будучым мастацтва мелася пазбаўляцца ад палітызаванасці і ўсё менш абслугоўваць надзённыя патрэбы: «...вызваленне мастацкай творчасці з усякіх путаў, гэтая спроба поўнай незалежнасці яе ад усякай тэндэнцыі – сацыяльнай ці палітычнай, ці нават нацыянальнай – як гэта ні пакажацца дзіўным, а для каго можа непрыемным, з'яўляецца новым, вельмі важным і дадатным крокам уперад на шляху развіцця нашае літаратуры» [4, с. 58]. Крытык усведамляў, што такое меркаванне можа быць непапулярным, не знайсці падтрымкі, але выказаць яго было неабходна, тым больш гэтая прынцыповая пазіцыя мела абгрунтаванне: «Новая, вызваленая, кіруючаяся толькі сваімі ўнутранымі законамі творчасць запраўднага мастака будзе толькі яшчэ лепш – бо

вольна! служыць духоўнаму развіццю й хараству нацыянальнага «Я» беларускага народу!» [4, с. 58]. Такім чынам, У. Самойла выявіў не толькі цвярозае ўсведамленне таго, што нетэндэнцыйныя творы належнай мастацкай якасці паспрыяюць нацыянальным інтарэсам, але і веру ў тое, што беларуская нацыя пройдзе заканамерны шлях развіцця.

Аналіз і ацэнку твора крытык здзяйсняў, сыходзячы з мастацкай задачы аўтара, што бачыцца карэктнай і слушнай стратэгіяй. Адначасова ён, безумоўна, меў свае крытэрыі мастацкай вартасці. Найбольш нейтральна яны выказаныя адносна драматургіі: «П'еса павінна мець пэўную артыстычную ці ідэйную вартасць» [4, с. 53]. Да гэтага далучалася патрабаванне трымацца добрага густу, а для сатырычнай п'есы – мець выразны і актуальны аб'ект сатыры, адпавядаць свайму часу. Тыя ж крытэрыі – мастацкая і ідэйная вартасць, густ, арыгінальнасць і самастойнасць аўтарскай задачы, яе дасканаласць выканання – пасавалі да прозы і паэзіі.

Апошняя, аднак, для У. Самойлы займала асаблівае месца, таму літаратуразнаўчага інструментарыю, якім ён кампетэнтна карыстаўся, для яе разбору было недастаткова. Паэзія ўспрымалася ім у тым ліку як духоўная практыка: «Паэзія таксама, як рэлігія ці любоў, асвятляе жыццё навокал і ўнутры чалавека – да апошняй глыбіні – святлом абсалютнай праўды...» [4, с. 147]. Як вынікае з вызначэнняў У. Самойлы, паэзія, рэлігія і любоў тоесныя сваёй сутнасцю і функцыямі. Гэта сферы абсалютнай гармоніі, што спрыяюць духоўнаму развіццю, росту душы чалавека, яе ўздыму. Такое бачанне паэзіі можа здавацца празмерна ідэалістычным; з іншага боку, патрабавальнасць У. Самойлы да паэтычных тэкстаў была адпаведна высокай. Галоўным і абавязковым крытэрыем ацэнкі паэзіі была наяўнасць музыкі. Метафарычна-ўзнёслае тлумачэнне гэтага паняцця дазваляе суадносіць яго з трансцэндэнтным перажываннем, атаясамліваць музыку з катарсісам, што перажывае паэт у працэсе стварэння і чытач у працэсе сумоўя з творам: «... з найглыбейшых крыніц натуры паэта ... наплывае ўжо *вызваляючая* душу, паднімаючая яе ўвысь *светлая* хваля нейкай вышэйшай рэальнасці...»

Гэтая чудатворная сіла-ласка, што сваім радасным рытмам як быццам на запраўднай хвалі паднімае душу... – і ёсць тое, што ў паэзіі, а можа, і наагул у мастацтве трэба назваць *Музыкай*» [4, с. 149].

Музыка трактавалася як неабходны складнік сапраўднай паэзіі, бо без яе нават прафесійны, якасны верш «*не будзе мець сілы, і дзеля таго нічога не зменіць на свеце*» [4, с. 149]. Паэзія, паводле У. Самойлы, была адначасова і рэччу глыбока інтымнай, выяўленнем духоўнага жыцця, і з'явай нацыянальнага значэння, прызванай адлюстроўваць народную душу, змяняць чалавека і свет, дапамагаць: «*“збіраць” свае душы, разглядацца ў іх, узрашчаць, сцяляць і ўзмацоўваць іх*» [4, с. 148]. Відавочна, адпавядаць такой патрабавальнасці крытыка і выконваць абазначаныя задачы магла

толькі самага высокага кшталту паэзія. Аднак і ад крытыка такі падыход вымагаў асаблівай чуйнасці, здольнасці да не менш напружанай духоўнай працы і кангеніяльнага прачытання.

У гаворцы пра паэзію У. Самойла быў хутчэй філосафам, рэалізоўваў уласныя паэтычныя здольнасці і, як вынікае з яго ліста да А. Блока, усведамляў крытычную іпастась як недастатковую, цесную для сябе: «...мы оба **любим** то, что стоит **за** критикуемым, пусть и несовершенным воплощением, – чего истинные критики не видят... Критика основательно требует, чтобы «за» не было ничего спрятано, и чтобы все было «в», налицо, видно ясно.

Любовь не требует, она отгадывает» [2, с. 157].

Стандартныя крытычныя задачы – змястоўна і адэкватна аналізаваць твор (пустаслоўе, «вада крытыкі» [4, с. 176] былі аб'ектам іроніі), даваць яму ацэнку, арыентавацца пры гэтым на чытача, яго магчымыя пытанні да твора – У. Самойла адказна і кампетэнтна вырашаў. Ён рэалізоўваў уласнае разуменне крытыка як самага сур'ёзнага і ўважлівага чытача, пры гэтым карыстаўся даволі арыгінальнымі метадамі.

Так, У. Конан пісаў пра У. Самойлу як пачынальніка «медытацыйнай» крытыкі, чыё «прызначэнне ў тым, каб сумовіцца з чытачом не паводле раней нарыхтаваных матэрыялаў і лагічных схем, а імправізацыйна, як бы ўключаючы публіку ў працэс думання» [3, с. 21]. Сам У. Самойла ў лісце да А. Блока свой крытычны метада вызначаў як «социологический анализ чувства» [2, с. 156]. Творчасць не ўспрымалася ім адасоблена ад аўтара, таму вялікая ўвага надавалася біяграфіі, псіхалагічным характарыстыкам, светапогляду. Біяграфічны і псіхалагічны метады прымяняліся непавярхоўна, глыбока і ўдумліва. Кампаратывістычны метада У. Самойла выкарыстоўваў у большай ступені ў дачыненні да замежнай літаратуры.

Адрасатамі яго крытыкі былі адначасова і шырокі чытач, які чакаў прафесійнага погляду на вартасць твора (з ім У. Самойла вёў уяўны дыялог), а таксама непасрэдна аўтар, творчасць якога ацэньвалася, да якога крытык нават мог звяртацца са словамі падтрымкі.

Сказанае магло адрознівацца нюансамі ў залежнасці ад трыбуны. Напрыклад, у рэцэнзіі на «Жалейку» Янкі Купалы, апублікаванай у газеце «Минский курьер», крытык пісаў: «Из действительно грубого и необработанного белорусского языка поэт ... делает просто чудеса» [4, с. 41]. Але ў рэцэнзіі на тую ж кнігу, надрукаванай у «Нашай Ніве», аўтар не далучаўся да такой характарыстыкі беларускай мовы, падаваў яе як знешнюю і тлумачыў доўгай практыкай дыскрымінацыі. Разам з тым менавіта ў «Мінскім кур'еры» роля Купалы, значэнне яго зборніка акрэсліваліся больш ясна і экспрэсіўна. Тады як для лаяльнай па змоўчанні аўдыторыі «Нашай Нівы» У. Самойла менш акцэнтаваў увагу на факце абуджэння нацыянальнай самасвядомасці і быў менш узнёслым у ацэнках.

У цэлым у крытыцы У. Самойла выявіўся як удумлівы, дасведчаны прафесіянал з вялікай верай у літаратуру, арыгінальнай філасофіяй і нестандартнымі падыходамі.

Літаратура

1. Александровіч, С. Уладзімір Самойла – даследчык паэзіі Янкі Купалы / С. Александровіч // Полымя. – 1982. – № 1. – С. 201–207.
2. Калининвич, Н. Как дань глубокого уважения... / Н. Калининвич // Нёман. – 1979. – № 11. – С. 153–159.
3. Конан, У. Прарок у сваёй Айчыне / У. Конан // Выбранае / У. Самойла ; уклад., падрыхтоўка тэкстаў, уступ. слова, агульнае рэдагаванне Н. Гардзіенкі, Л. Юрэвіча ; камент. Н. Гардзіенкі, А. Пашкевіча, Л. Юрэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2017. – С. 8–36.
4. Самойла, У. Выбранае / У. Самойла ; уклад., падрыхтоўка тэкстаў, уступ. слова, агульнае рэдагаванне Н. Гардзіенкі, Л. Юрэвіча ; камент. Н. Гардзіенкі, А. Пашкевіча, Л. Юрэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2017. – 288 с.
5. Самойло, В. Александр Блок / В. Самойло // Туманы. – 1909. – С. 40–66.

М.В. Кірчанаў (Варонеж)

ТОПАС РУХУ ЯК ПАСТАЯННАГА ВЯРТАННЯ Ў ПРОЗЕ РУСКАГА І БЕЛАРУСКАГА ПОСТМАДЭРНІЗМУ (на прыкладзе тэкстаў Уладзіміра Шарова і Віктара Марціновіча)

Канстатацыі факта, што сучасныя еўрапейскія літаратуры актуалізуюць крызіс ідэнтычнасці нацый як праектаў эпохі мадэрну паспелі стаць агульным месцам як у сучаснай літаратурнай крытыцы, так і ў акадэмічнай гістарыяграфіі. У сітуацыі метадалагічнага плюралізму і адначасовага суіснавання некалькіх метадалагічных моў апісання і напісання гісторыі літаратур, вельмі складана вызначыць ролю і месца ў сучаснай прозе двух аўтараў – Уладзіміра Шарова (Владимир Шаров, 1952 – 2018) [1] і Віктара Марціновіча (1977) [15], тэксты якіх аўтар аналізуе ў гэтым артыкуле ў кантэкстах вобразаў і матываў падарожжа як вяртання.

Уладзімір Шароў прыйшоў у рускую літаратуру ў пачатку 1990-х, Віктар Марціновіч належыць да іншага літаратурнага пакалення беларускай прозы, але абодва аўтары практычна адразу заявілі пра сябе як эксперыментатары не толькі з тэкстам, але і з такім умоўным жанрам, як нацыянальная гісторыя – і руская, і беларуская літаратуры атрымалі ў спадчыну калектыўныя ўяўленні пра мінулае ад эпохі мадэрну, калі нацыяналізм і нацыя сталі ўніверсальнымі героямі гісторыі.

Гісторыкі па адукацыі, Уладзімір Шароў і Віктар Марціновіч, не абмежавалі сябе нейкімі фармальнымі забаронамі, фактычна ператварыўшы гісторыю ў калектыўнага героя прозы [2; 3; 11; 12]. Абодва аўтары ў сваіх тэкстах прапануюць такія наратывы, якія ў даследчай

літаратуры вызначаюцца як постмадэрнісцкія [14; 16; 17]. Гісторыя ў тэкстах рускага і беларускага інтэлектуалаў фігуруе як канструкт, Топас шляху і сталага (але практычна заўсёды бессэнсоўнага) руху, падарожжа або падарожжа-вяртанне з мінулага ў сучаснасць, з умоўнай сучаснасці ў гісторыю належаць да ліку цэнтральных у прозе гэтых двух аўтараў. Проза гэтых аўтараў можа быць умоўна вызначана як *frontier prose* – рухомая і зыбкая мяжа паміж стылямі, тэкстамі, гіпертэкстамі, мэтатэкстамі, гістарычнымі эпохамі і культурнымі ідэнтычнасцямі. З фармальнага пункту гледжання тэксты гэтых аўтараў вельмі розныя, але В. Марціновіч [4; 5], як і У. Шароў [8; 9], які пісаў пра рускую інтэлігенцыю для рускай інтэлігенцыі, піша пра беларусаў для беларускіх інтэлектуалаў.

Раман Уладзіміра Шарова «Вяртанне ў Егіпет» [9] – адна са спроб аўтара асэнсаваць рускую гісторыю, але праз гісторыю рускай літаратуры, дакладней – праз яе альтэрнатыўную версію, якая праяўляецца ў спробах прапанаваць новы гранд-наратыў апісання / напісання гісторыі ды імітацыі яе ўспрымання ў форме канцэнтраванага бессэнсоўнага рэлігійнага трызнення. Сюжэт рамана, калі ён наогул прысутнічае, цалкам арыгінальны: адзін з нашчадкаў Мікалая Гоголя спрабуе дапісаць «Мёртвыя душы», верачы ў тое, што, калі б продаж не знішчыў другі том рукапісу, расійская гісторыя стала б абсалютна іншай. Віктар Марціновіч у сваім рамане «Мова» [4] здзяйсняе аналагічныя дзеянні з вобразамі беларускай гісторыі, мінімізуючы яе да гісторыі-ўспаміну пра тую краіну, якая перастала існаваць і пра тую ідэнтычнасць, якая ўспрымаецца як маргінальная.

Матывы «падарожжа» як руху ў гісторыі характэрныя і для ранняй прозы У. Шарова, напрыклад – для рамана «След у след» [12], дзе падарожжа мінімізавана да гісторыі адной сям’і, розныя пакаленні якой мянялі ідэнтычнасці. Фармальна «егіпецкі» раман Уладзіміра Шарова «Вяртанне ў Егіпет» фактычна не з’яўляецца арыентальным тэкстам, а ўся егіпецкая рыторыка інтэграваная ў рэлігійныя шуканні паміж пратэстантызмам і стараверствам. Егіпет у рамане Уладзіміра Шарова – частка рускай гістарычнай памяці ў яе рэлігійных версіях, спроба знайсці і вынайсці свой Егіпет, адкуль павінен выйсці і выратавацца Богам абраны народ. Вобразы Расіі ў рамане гетэрагенныя: ці то царская, ці то яе савецкая мадыфікацыя, прэтэндуе на ролю калектыўнага Егіпта. Тэкст рамана літаральна перапоўнены відавочнымі і ўтоенымі біблейскімі цытатамі і алюзіямі.

Героі рамана «Мова» В. Марціновіча [4], наадварот, гіперсучасныя і жывуць у секулярным асяроддзі грамадства спажывання, дзе няма месца для рэлігіі як веры ў традыцыйным разуменні, таму што вера ў спажыванне манапалізавала тыя ролі, якія раней магла мець рэлігія. Героі У. Шарова і В. Марціновіча могуць быць вызначаны як героі-сектанты: у рамане «Мова» [4] мы становімся сведкамі станоўчага сектанцтва нацыянальнай інтэлігенцыі ў яе спробах адрадыць мову, а ў «Царстве Агамемнана» У. Шарова [13] дзейнічаюць руская інтэлігенцыя-сектанты, якія спрабуюць прапанаваць сваё альтэрнатыўнае ўспрымання рускай гісторыі. Калі героі

«Мовы» падарожнічаюць у пошуках мовы і гэта іх падарожжа часткова падобна на хросны ход як адкупленне ад грахоў продкаў, якія страцілі мову, то героі рамана У. Шарова «Будзьце як дзеці» [8] адначасова паўстаюць як удзельнікі і хроснага ходу, і крыжовага паходу, падчас якога аўтар фактычна дэканструюе гранд-наратывы расійскай гістарыяграфіі пра рэвалюцыю, імітуючы савецкі і праваслаўны тэксты. «Мова», раман-падарожжа ў пошуках згубленых сэнсаў забытай мовы, нічога не дэмантуе з ідэнтычнасці, хоць гэты раман, наадварот, можна ўспрыняць як тэкст-падарожжа і тэкст-перасцярогу адначасова.

Раман «Вяртанне ў Егіпет» можна ўспрымаць як частку літаратурнага памежжа і як тэкст, дзе практычна няма падзей. «Вяртанне ў Егіпет» амаль беспадзейны раман. «Мова» В. Марціновіча таксама можа быць лакалізаваная сярод *frontier novels*, але францёрных не ў кантэкстах адносін паміж верай і выклікамі секулярызацыі. «Мова» – тэкст аб *frontier-sітуацыі* ў ідэнтычнасці паміж рознымі гістарычнымі і культурнымі эпохамі, якія гэтую ідэнтычнасць прасоўваюць або ігнаруюць. Калі раман У. Шарова «Да і ў час» стаў спробай напісання альтэрнатыўнай гісторыі, то «Мова» В. Марціновіча можа быць лакалізаваная сярод тэкстаў, якія належаць да жанру альтэрнатыўнай гісторыі, але калі рускі пісьменнік прапануе новую версію гісторыі, якой яна магла быць, то яго беларускі калега прапануе альтэрнатыву ў стылі будучага нявызначанага часу, мяркуючы, якой гісторыя можа стаць. Розныя формы нарацыі, пераважна цытаты з лістоў, замяняюць наратыў у прозе У. Шарова: раман ператвараецца ў гіганцкую калекцыю цытат, раман-цытату, раман-сімулякр і тэкст-падарожжа па рускай рэлігійнасці ад рэлігійнага фанатызму да дэканструкцыі веры.

Матывы падарожжа як вяртання ў прозе Уладзіміра Шарова актуалізуюць некалькі праблем: ці з’яўляецца тэкст-канструкт праявай рэлігійнай літаральнасці або сектанцкай свядомасці; ці гэта толькі дэфармаваная ідэнтычнасць, якая ўзнікла ў свеце да мадэрну і без мадэрну, дзе дамінавалі архаічныя рэлігійныя ідэі, тэксты былі толькі рэлігійныя і чалавек не бачыў іншай альтэрнатывы акрамя рэлігіі? Уладзімір Шароў не дае адназначных адказаў. Шароў як пісьменнік не імітуе ролю сацыяльнага і культурнага прарока, чым грашылі яго папярэднікі-рэалісты, таму што ў эпоху постмадэрну роля прарока ў грамадстве спажывання асуджаная на тое, каб стаць яшчэ адной формай спажывання.

«Вяртанне ў Егіпет» арганічна ўпісваецца ў лік іншых раманаў Уладзіміра Шарова як пісьменніка-постмадэрніста, які з зачараваннем аддаецца дэканструкцыі рэальнасці, прапаноўваючы наўзамен новую, яшчэ больш рэальную і ад таго гіпертрафаваную версію рэальнасці, убраную ў адзенні расійскай гісторыі як гісторыі сям’і, гісторыі рэлігіі і гісторыі Егіпта як дзяржавы, якая на працягу гісторыі... была Расіяй, дзе было нормай душаць свабоду і духоўныя шуканні. Шароў канструюе вобраз

Расеі не як турмы народаў, але як турмы веры і як той краіны, якая не дазволіла героям збегчы ў Зямлю абяцаную. Калі героі У. Шарова імкнуцца вярнуцца ў Егіпет як рэлігійны і маральны ідэал, то «Мова» В. Марціновіча – не раман-вяртанне, але тэкст-спроба ды ўцёкі з постнацыянальнага кітайскага камуністычнага раю грамадства спажывання ў свет успамінаў пра нацыі і нацыі-дзяржавы, якія ў кітайска-расійскім свеце «Мовы» дэградавалі да ўзроўню этнаграфічных артэфактаў. Аналізуючы «Мову» В. Марціновіча, верагодна, лагічна правесці паралель з раманам У. Шарова «Уваскрашэнне Лазара» («Воскрешение Лазаря»): калі героі расійскага пісьменніка спрабуюць уваскрэсіць мёртвых, то героі В. Марціновіча уваскрашаюць мову.

Падводзячы вынікі, выкажам здагадку, што гісторыя ў палітычным і культурным уяўленні рускіх і беларускіх постсавецкіх інтэлектуалаў паслядоўна актуалізуе прынцып цыклічнасці, калі адзін Егіпет або Кітай, як абстрактныя або рэальныя турма і лагер, непазбежна будуць змяняцца іншымі, і ў гэтай непрывабнай актуальнай гісторыі, як яе ўяўляе і канструюе сучасная проза постмадэрну, будзе змяняцца толькі знешняя лакалізацыя калектыўнага Кітая ці Егіпта: змест ідэнтычнасці, па версіі аўтараў-постмадэрністаў, застанеца нязменным у тым сэнсе, што ідэнтычнасць будзе адным з канструктаў грамадства спажывання і ўспрымання гісторыі як вяртання ў рэжыме рэверсіўнага паўтарэння падзей сацыяльнага і культурнага часу.

Літаратура

1. Ащеулова, И.В. Сюжет "второе пришествие Христа" в романах В. Шарова / И.В. Ащеулова // Сибирский филологический журнал. – 2016. – № 2. – С. 106–113.
2. Мартинович, В. Озеро радости / В. Мартинович. – М.: Время, 2016. – 416 с.
3. Мартинович, В. Паранойя. – М.: АСТ, 2009.
4. Марціновіч, В. Мова / В. Марціновіч. – Менск: 34mag, 2014. – 264 с.
5. Марціновіч, В. Ноч / В. Марціновіч. – Менск: 34mag, 2018. – 411 с.
6. Марціновіч, В. Сфагнум / В. Марціновіч. – Менск: 34mag, 2013.
7. Марціновіч, В. Сцюдзёны вырай / В. Марціновіч. – Менск: 34 mag, 2011.
8. Шаров, В. Будьте как дети / В. Шаров. – М.: Вагриус, 2008.
9. Шаров, В. Возвращение в Египет / В. Шаров. – М.: АСТ, 2013.
10. Шаров, В. Воскрешение Лазаря / В. Шаров. – М.: Вагриус, 2003.
11. Шаров, В. До и во время / В. Шаров. – М.: Arsis Books, 2009.
12. Шаров, В. След в след / В. Шаров. – М.: Олма-пресс, 2001.
13. Шаров, В. Царство Агамемнона / В. Шаров. – М.: АСТ – Редакция Е. Шубиной, 2018.
14. Jameson, Fr. Postmodernism and Consumer Society / Fr. Jameson // Postmodern Culture / ed. H. Foster. L.: Pluto, 1985. P. 110 – 122.
15. Kyrchanoff, M.W. "Shakespeare... was Russian writer probably because the name does not like Chinese": two libroutopias in post-Soviet literatures of Belarus and Russia / M.W. Kyrchanoff // Toronto Slavic Quarterly. 2017. Spring. URL.: <http://sites.utoronto.ca/tsq/60/Kyrchanoff60.pdf>
16. McHale, Br. Postmodernist Fiction / Br. McHale. L.: Routledge, 1987. 288 p.
17. Sponsler, C. Cyberpunk and the Dilemmas of Postmodern Narrative: The Example of William Gibson / C. Sponsler // Contemporary Literature

КАМПАЗІЦЫЙНЫЯ І СТРУКТУРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НЯСВІЖСКАГА КАТЭХІЗІСА 1562 г. СЫМОНА БУДНАГА

Кірылічны катэхізіс, надрукаваны ў Нясвіжы ў 1562 г. (далей – НК), з’яўляецца адным з першых буйных выданняў на старабеларускай мове. Яго аўтарам стаў славуты пратэстант Сымон Будны, які пладавіта пісаў на некалькіх мовах і выступаў як перакладчык, публіцыст, пісьменнік, тэолаг і нават паэт. НК быў яго першым даробкам, створаным яшчэ калі Будны жыў у якасці казнадзеля ў Клецку і мог толькі час ад часу наезджаць у Нясвіж. Такі выразна тлумачальны і павучальны твор, як катэхізіс, Будны ператварыў у палемічны трактат, а месцамі нават у сапраўдны памфлет.

Нягледзячы на сваё важнае значэнне, помнік мала вывучаны ў плане кампазіцыі, структуры і стылістыкі. Асноўныя моўныя асаблівасці НК былі ўважліва разгледжаны Я. Карскім [3; перавыданне: 4, с. 188-207] і А. Жураўскім [1, с. 187-201; 2]. Сам помнік, апрача дэдыкацыі і прадмовы, складаецца з 4 частак, не зусім роўных паміж сабой; найбольшая ўвага ў навуцы, як звычайна, надавалася першай частцы (пераважна гісторыкамі, якія цытавалі і пераказвалі яе). У выніку папярэдніх даследаванняў [5] было высветлена, што ўласна катэхізіс у помніку мае мінімальную фармальную рубрыкацыю і складаецца з мноства дастаткова стэрэатыпных артыкулаў рознага памеру, пераважна невялікіх. Такі артыкул утварае асобнае пытанне, якое служыць фактычна загаловам, і больш-менш працяглы адказ на яго. Пры гэтым амаль кожны артыкул выяўляе дастаткова стандартныя структурныя рысы ў кампазіцыі, змесце і нават сінтаксісе.

Кожная частка НК падзяляецца на шэраг тэм, кожная з якіх, у сваю чаргу, разбіваецца на некалькі пытанняў (артыкулаў). У прыватнасці, першая частка помніка ўтрымлівае абмеркаванне дзесяці заветаў (часам называных як *приказанье*), так званы дэкалог. Пры абмеркаванні трэцяга завету (арк. 16а-37а) Будны закранае некалькі тэм. Адна з іх – тэма клятвы і прысягі (арк. 20а-26а), дзе Будны абгрунтоўвае абавязак хрысціяніна мінімізаваць свае клятвы і абмяркоўвае ўмовы і абставіны іх давання. Гэтая тэма ў яго разбіта на 5 асобных пытанняў:

Годить ли ся чловѣку хрістіаньскому присягати, чили не? (арк. 20а);

Если ся годить присягати Хрістианину , для чого ж самъ Хсѣ заказуетъ клясти сѦ и небомъ и землею и Їеросолимомъ? (арк. 21);

На чие имя маеть бытии присяга? (арк. 23);

Што маеть пре^д собою мѣти члвекъ коли присягаетъ? Бо некоторые мѣвають образ, на которий руку кладутъ, або и целуютъ. (арк. 24);

Што ѿ томъ розумѣешь ест ли бы кто присягнулъ што учинити, а потомъ бы ѿбачилъ, иже ѿнаа рѣчь естъ противу слова Божіею, маеть ли той для присягы ѿную рѣчь дѣломъ исполнити, чили не маеть? (арк. 25а).

Як бачна, адны пытанні дастаткова сціплыя і кароткія, іншыя працяглыя і празмерна дэталізаваныя (напрыклад, могуць мець у сваім складзе даданыя сказы ці складацца з некалькіх сказаў). Па змесце бачна, што першыя – гэта дастаткова агульныя пытанні, непасрэдна звязаныя з тэмай, тады як другія – прыватныя, дробныя, засяроджаныя на высвятленні асобных выпадкаў ці аспектаў. Часам пытанні могуць утрымліваць нават асобныя прыклады дзеля лепшай даходлівасці (як, напрыклад, у апошнім пытанні вышэй). Т. ч., складаныя тэмы ў Буднага разбіваюцца пытаннямі на некалькі кампанентаў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца як агульныя пытанні (яны, як правіла, кароткія), так і ўдакладняючыя ці дэталізуючыя пытанні (яны, як правіла, працяглыя). Гэтая заканамернасць уласцівая для ўсяго НК, за некаторымі выключэннямі.

Бадай, найбольш цікавым з такіх выключэнняў з’яўляецца своеасаблівы трактат (арк. 26а-35а) пра неабавязковасць манаства. У НК ён змешчаны адразу пасля тэмы пра клятву і прысягу і ніяк не падзелены ні пытаннямі, ні якімі-небудзь іншымі сродкамі. Увесь гэты трактат ўводзіцца ўсяго адным пытаннем:

Яко деръжиши ѿ иноцехъ или ѿ девътеницѣхъ, которые молбою ѿбещаютъ девъство ховати даже къ смерти? (арк. 26а-27).

У трактаце, згодна з пратэстанцкай дактрынай, абгрунтоўваецца бясплённасць і непатрэбнасць манаства ў эпоху Буднага. Не адмаўляючы прама вартасць манаства, аўтар згадвае ў яго *великие блуды, наболей три* (арк. 27) – фактычна, абмеркаванне гэтых трох «блудаў» манаства і складае змест трактата. Паводле сваіх стылістычных рыс ён аналагічны іншым пасагам і часткам НК і нясе ўсе азнакі твора Буднага. Тут таксама ўжываецца сэнсавая рубрыкацыя, пералікі, аргументы і біблейныя цытаты, рытарычныя пытанні, рытарычныя звяртанні, рытарычныя заклікі, высновы і да т. п. Чаму Будны не стаў падзяляць гэты трактат пытаннямі на асобныя кампаненты – няясна. Можна выказаць меркаванне, што трактат, папярэдне напісаны Будным, быў залучаны ў НК у апошні момант перад наборам тэксту, калі Будны не мог адрэдагаваць яго, або гэта адбылося без ведама самога Буднага.

Пасля трактата ў помнік зноў вяртаюцца пытанні. Аднак па іх характару можна заўважыць пэўную чужыннасць і іншароднасць усяго трактата. Пасля яго выступае пытанне пра інвакацыю, што сэнсавы працягвае ранейшую тэму пра клятву і прысягу:

Што Богъ обещалъ тымъ, которые бы имени его з вѣрою а потребе призывали? (арк. 26а); гэта дарэчы апошняе пытанне, прысвечанае разгляду трэцяга запавету.

У такім атачэнні трактат пра неабавязковасць манаства выглядае як выпадковая ўстаўка. З гэтага можна зрабіць выснову, што выданне ці набор НК адбываўся не ў прысутнасці Сымона Буднага. Пры гэтым яму не

хапала або часу, каб азнаёміцца з усімі зробленымі зменамі, або паўнамоцтваў, каб зрабіць істотныя змены ў набраным тэксце. Таксама ясна, што ён не выступаў і наборшчыкам тэксту помніка.

Добра бачна, што падзел катэхізіса на пытанні (артыкулы) абумоўлены не толькі логікай падачы матэрыяла, але таксама і мэтамі кампазіцыі. Адны артыкулы раскрываюць агульныя пытанні, іншыя – прыватныя ці дэталізуючыя пытанні. Таксама адны артыкулы з’яўляюцца больш-менш самастойнымі, тады як іншыя звязаныя з суседнімі і служаць іх працягам або развіццём.

Літаратура

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т. 1.
2. Жураўскі, А.І. Лексічныя асаблівасці «Катэхізіса» Сымона Буднага / А.І. Жураўскі // Беларуская лінгвістыка. – 2007. – Вып. 60. – С. 22–30.
3. Карский Е.Ф. Два памятника старого западнорусского наречия: 1) Лютеранский катехизис 1562 г. и 2) Католический катехизис 1585 г. / Е.Ф. Карский // ЖМНП. – 1893. – Ч. 288. – № 8 (август). – С. 406-430.
4. Карский Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е.Ф. Карский, ред. В.И. Борковский. – М., 1962.
5. Клімаў І.П. Стылістычныя асаблівасці артыкулаў у «Катэхізісе» (Нясвіж, 1562) Сымона Буднага // Библиотеки и музеи в современной образовательной и социокультурной среде: сохранение традиций и перспективы развития: Мат-лы Междунар. науч.-практич. конф., посв. 75-летию факт-та инф.-док. коммуникаций Бел. гос. унив-та культуры и искусств, Минск, 24-26 сент. 2019 г. – В 2 ч. – Минск, 2019. – Ч. 2. – С. 146–148.

Е.В. Крикливец (Витебск)

ПОВЕСТЬ-ПРИТЧА В РУССКОЙ И БЕЛОРУССКОЙ ПРОЗЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

В литературном процессе второй половины XX века происходит расширение ассоциативных границ произведения, активное использование писателями вторичной художественной условности, что приводит к модификации эпических форм не только на внешнем, но и на внутреннем (содержательном) уровне. В русской и белорусской прозе нередко возникает своего рода симбиоз фольклорных и литературных жанров, когда прозаики, стремясь к осмыслению и изображению действительности в метафорическом ключе, апеллируют к фольклорным методам и приемам создания характеров, построения сюжетных схем. Появляется синтетическая жанровая форма – *повесть-притча*. Принято различать притчу-наставление, аллегория в которой затрагивает бытовую, повседневную сферу человеческой жизни (такowymi являются многие притчи Соломона) и притчи, призванные сделать «осоздаваемыми» категории духовной жизни, индивидуального нравственного выбора и

ответственности за этот выбор (Евангельские притчи). Социальная заостренность произведений, в которых жанровые особенности притчи синтезируются с элементами антиутопии, позволяют легко эксплицировать аллегорический подтекст: он, как правило, затрагивает область общественного и идеологического.

Таковой является, например, повесть О. Минкина «Країна Хлудаў». Помимо традиционного для антиутопии социального предупреждения о том, какую общественную угрозу представляет собой развитие тоталитарной системы, в повести О. Минкина содержится экзистенциальное предупреждение о духовном кризисе, который неизбежно станет результатом отказа человека от самоценности собственного «я», превращения личности в «деталь механизма» общей системы, пренебрежения законами духовной и природной сущности человека. Последнее позволяет говорить не только об очевидных признаках антиутопии в повести О. Минкина, но и о сближении произведения с жанровой формой притчи (как в значении социального поучения, так и в смысле перевода исторических и бытовых реалий в область духовной абстракции).

В повести-притче А. Кима «Поселок кентавров» художественная модель мира представлена двумя уровнями. Видимый, суетный (земной) мир населен воюющими друг с другом людьми, амазонками, кентаврами, лошадьми. Противоборства, раздирающие низший мир, являются аллегорическим воплощением низменных страстей и сближают описание этой части «космоса», который выстраивает А. Ким, с содержательной структурой социальной сказки. Но в повести А. Кима есть и высшее, незримое пространство, в котором обитают всемогущие существа – вершители судеб представителей земного мира. Таким образом, в произведении писателя выстраивается фабула, связующая земное и небесное, человеческие пороки «визуализируются», проявляется мотив «преступления и наказания», свойственный евангельским притчам.

Поздние повести В. Быкова демонстрируют выход автора за границы классической эстетики. Так, в повести «Ваўчыная яма» герои максимально обезличены (даже лишены имен), и в то же время максимально типизированы. Солдат-дезертир и старый бомж-алкоголик представляют собой, с одной стороны, своего рода «социальный срез» постперестроечного общества, с другой – очутившись в волчьей яме в черныбыльской зоне, воплощают апокалипсические мотивы гибели не только нации, но и всего человечества, вставшего на путь самоистребления. Волчья яма, как и вся черныбыльская зона, – модель мира-капкана, в котором человек лишается личностных характеристик, человеческого облика, а, в конце концов, и жизни. Это свидетельствует об индивидуально-авторской рецепции жанровых особенностей притчи, поскольку специфика притчи, как правило, не допускает большого количества инвариантов толкования.

Интеграция жанровых структур повести и притчи может осуществляться на композиционном уровне. В повести В. Козько «Выратуй і памілуй нас, чорны бусел» притча об аисте обрамляет повествование, насыщенное реалиями послеперестроечного времени. Такое соположение элементов сюжета придает основному повествованию глубину и многоуровневость. Образы приобретают символическую окраску, а общественная и экологическая проблематика перетекает в русло экзистенциальной. Притчевая семантика повести В. Козько «Час збіраць косці» обусловлена названием произведения. Сюжет повести, а вернее, его событийное отсутствие представляет собой поток сознания (или поток воспоминаний) героя. При этом название отсылает нас к древним языческим представлениям о необходимости погребения человека со всеми его членами (костями), иначе душа умершего не найдет успокоения и не сможет покинуть место захоронения; и к известной цитате из Екклезиаста о том, что «всему свое время на земле...» Из дома украдены вещи, а значит, и связанные с ними воспоминания. Следовательно, «собрать все кости» и обрести душевный покой невозможно. Утрата памяти о прошлом и связанной с ней душевной гармонии осмысливается в произведении и через призму проблемы национального самоопределения.

Не случайно, сюжеты многих притч представляют собой наблюдение за ходом человеческой жизни и иносказательное выражение этого наблюдения. Основу сюжетов повестей В. Козько «І нікога, хто ўбачыць мой страх» и «Прахожы» составляет подведение итогов прошедшей жизни. Автор осмысливает экзистенциальное бытие-к-смерти, наполняет категорию вечности вполне осязаемым содержанием: вечность перестает существовать, когда в сознании человека перестают существовать маркеры национальной идентичности. Названные повести В. Козько актуализируют дидактическую функцию притчи, связанную с необходимостью духовного наставничества.

Мистическая составляющая, авторская концепция мира, представляющая собой полноту осмысления и воплощения Космоса и человека в нем как части этого космоса, объединяют повести В. Козько «Прахожы» и А. Боровского «Ахутавана». Образы странствующей души, героя-Прохожего заставляют задуматься о поисках человеком своего духовного пути, о необходимости нравственного и интеллектуального самосовершенствования. Повествование в произведениях как бы всегда граничит между явью и сном, между мистикой и реальностью, так же, как мятущаяся душа человека ищет себя между земным и небесным. Герои обеих повестей ощущают свою глубинную связь с природой и со всей окружающей вселенной, и в то же время «местом силы» является для них культурное и национальное пространство Родины.

Желание в максимально сжатой форме воплотить глубокое философское содержание, размышления «планетарного» характера, «опредметить» абстрактные категории обусловило намеренно

интеллектуальный характер прозы последней трети XX века. Предметом исследования такой прозы становится «человек экзистенциальный» [2, с. 142]. Анализ произведений, в которых осуществляется процесс жанровой интеграции с притчевой структурой, показал, что в белорусской литературе происходит не только рецепция эпических традиций национальной и мировой литературы. Писатели расширяют жанровые границы притчи, в результате чего происходит «стварэнне ўласнай мадыфікацыі прытчы – так званай *прыпавесці*, якая мае шмат адрозненняў ад класічнай формы. Гэта менавіта беларуская адметнасць у жанравым вызначэнні» [3, с. 53].

Так, к «прыпавесцям» относят прозу В. Быкова из сборника «Пахаджане, произведения Я. Сипакова из книг «Тыя, што ідуць», «Падары нам дрэва», произведения П. Васюченко из сборника «Белы мурашнік». Исследуя «прыпавесць» как жанровую модификацию притчи, Р.Ю. Дубашинский подчеркивает: «Увасабленне народнай філасофіі, жыццёвай мудрасці ў прыпавесці сведчыць аб высокай інтэлектуальнасці прытчы як жанру і як твора. Але ўзровень, ступень гэтай інтэлектуальнасці залежыць ад таго, як народная філасофія і філасофія аўтарская адлюстроўваюцца ў творы і ў якой ступені яны спалучаны» [1, с. 13–14]. Синтез аллегорического, символического и фантастического наблюдается в «прыпавесці» Ф. Сивко «Удог». Произведение можно рассматривать как повествование-предупреждение о том, что происходит с людьми, если они отрекаются от своих корней и традиционного уклада жизни, утрачивают национальную идентичность и подвергаются инокультурной интервенции.

Примечательно, что в белорусской прозе исследуемого периода модифицированные притчевые структуры так же, как и традиционные эпические формы, обнаруживают стремление к формированию метажанра путем циклизации (*повесть в «прыпавесцях»* А. Мосаренко «Лесавікі»).

Углубление морально-этической проблематики в прозе последней трети XX века обусловило апелляцию авторов к жанровым формам церковной литературы. В повести А. Боровского «Княжбор», которая, безусловно, носит аллегорический характер, притча не только составляет основу сюжета, но и представлена в виде вставного элемента – рассказа деда Ладутки об утрате изначального единства человека и природы. Однако автор идет еще дальше и в последней главе повести «Праклён неба» – обращается к жанру *проповеди*, дабы в иносказательной форме высказать свой взгляд на разрушительное воздействие человека и всей технократической цивилизации на природу.

Нередко как синоним притчи употребляется понятие «*параболы*». Для российского литературоведения термин «парабола» представляется неоднозначным и неустоявшимся, поскольку является переводным. Однако, учитывая тот факт, что белорусская литература в последние десятилетия более или менее удачно, но достаточно активно осваивает опыт европейской неклассической эстетики, в отечественном литературоведении понятие параболы (как и параболлизации прозы) уже не

кажется чужеродным. Притчу и параболу стараются разграничивать: «У адрозненне ад адназначнасці прытчавай алегорыі, парабалічныя вобразы больш схільныя да шматзначнай сімвалічнасці. Парабала максімальна адпавядае прынцыпу “адчужэння”» [3, с. 36].

Нам представляется, что в контексте разговора о параболе можно рассматривать повесть В. Некляева «Вежа», где автор «спалучыў казачную, фантастычную і легендарную плыні, міфалагічнае з рэальным, трагічнае з камічным, прозу, паэзію і драму» [3, с. 37]. И хотя В. Некляев намеренно политизирует свое произведение (этому способствуют даже аналогии с библейской историей о Вавилонской башне), повествование в нем развивается по принципу параболы: начинается отвлеченно, постепенно приближается к главной теме и вновь уходит в абстракцию и отчуждение.

Отметим, что, рецепцию притчевых структур представляют собой повести преимущественно белорусских авторов. В результате синтеза жанровых форм повести и притчи возникает «специфический» белорусский феномен «прыпавесці». Можно предположить, что апелляция к национальной мифологии, актуализация национальных архетипов, углубление морально-этической проблематики соответствует актуальной для белорусской литературы задаче национально-духовного возрождения.

Літаратура

1. Дубашынскі Р.Ю. Прыпавесць у сучаснай беларускай прозе / Р.Ю. Дубашынскі. – Мінск. – С. 13–14.
2. Корань, Л.Д. Беларуская проза ХХ стагоддзя: дынаміка жанравых структур / Л.Д. Корань. – Мінск: ВПП «Новік», 1996. – 158 с.
3. Ханеня, С.І. Амплітуда мастацкасці: Умоўнасць у беларускай прозе канца ХХ стагоддзя / С.І. Ханеня. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2001. – 117 с.

С.В. Лапунов (Витебск)

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПРИЯТИЯ ПРОТИВНИКА В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ВОЕННОМ РАССКАЗЕ (В. ГАРШИН – М. ГОРЕЦКИЙ – В. БЫКОВ)

Во вступлении ко второму севастопольскому рассказу Л.Н. Толстой заметил: «Мне часто приходила странная мысль: что, ежели бы одна воюющая сторона предложила другой – выслать из каждой армии по одному солдату?» [6, с. 103]. Первый вариант, по мнению писателя, был бы «гораздо логичнее, потому что человечнее. Одно из двух: или война есть сумасшествие, или ежели люди делают это сумасшествие, то они совсем не разумные создания, как у нас почему-то принято думать» [6, с. 103]. Ситуация, представленная Толстым, ляжет в основу художественного осмысления классической военной прозой проблемы восприятия противника в нравственно-психологическом плане, результатом которого

стало переосмыслить традиционное отношение к противнику как к «плохому чужаку».

Первой попыткой «очеловечения» противника в военной прозе В. Быкова исследователи творчества писателя считают рассказ «Одна ночь». По мнению И.Н. Афанасьева, в этом произведении «появился очеловеченный образ врага: не идеологизированный, а приближенный в прямом, непосредственном человеческом контакте» [2, с. 22-23]. А.М. Адамович связывал с этим произведением попытку вернуть в литературу классическую традицию видеть в противнике не только врага, но и жертву трагических обстоятельств [1, с. 68-69]. Назвав это произведение «воспоминанием белорусской литературы о самой себе» [1, с. 68], Адамович доказывал идейную взаимосвязь «Одной ночи» с рассказом М. Горьцкого «Русский» («Рускі», 1915), даже несмотря на «автономность»: «калі помніў каго, дык хутчэй Талстога, Рэмарка, Хемінгуэя, а не Гарэцкага» [1, с. 68]. Соглашаясь с этим мнением, мы считаем, что основные художественные решения рассказов «Русский» и «Одна ночь» в значительной мере взаимосвязаны с рассказом В.М. Гаршина «Четыре дня».

Безусловно, что общность художественных решений в рассказах Гаршина и Горьцкого определена единой установкой на осуждение бесчеловечности войны. В основе сюжетов обоих произведений – история убийства «несчастливого» человека в «чужом» мундире. Гаршинский египтянин в турецком мундире – такой же заложник обстоятельств, как и герои Горьцкого. Как для Иванова, так и для Русского убийство становится переломным моментом, заставляющим ощутить весь ужас войны: «... скелет в мундире с светлыми пуговицами привел меня в содрогание. «Это война, – подумал я, – вот ее изображение»» [4, с.29]; «...і было брыдка, што так блазнуе, быццам не ворага забіў, а якога свайго» [5, с.157]. Нравственное потрясение от встречи с «чужаком» в рассказах Гаршина и Горьцкого отягощено физическим и психическим увечьем соответственно. Вокруг центральных персонажей создается изолированное пространство: если Иванов четыре дня находится один на один с убитым египтянином, то встреча солдат в рассказе Горьцкого происходит поздним вечером на пустом картофельном поле. Действие «Одной ночи», как и «Четырех дней» и «Русского», происходит на ограниченном пространстве, персонажи на время изолированы от остального мира. Но если у Гаршина и Горьцкого изоляция достаточно условная, то персонажи Быкова изолированы буквально. Картина боя в «Четырех днях» и «Одной ночи» лишена целостности, что подчеркивается обилием неопределенных местоимений: «Сквозь опушку показалось что-то красное, мелькавшее там и сям... Что-то хлопнуло, что-то, как мне показалось, огромное пролетело мимо...» [4, с. 21]; «Недзе ўгары сярод дыму і рэву матораў прагрукаеў кулямёт... У скверы ...замліглі прыгнутыя спіны, нехта выскачыў з-за агароджы і адразу кінуўся на другі бок вуліцы» [3, с. 158]. Столкновение с

противником персонажами Гаршина и Быкова (как и у Горького) неожиданна: «Я помню также, как уже почти на опушке, в густых кустах, я увидел... его. Он был огромный толстый турок... Одним ударом я вышиб у него ружье, другим воткнул куда-то свой штык. Что-то не то зарычало, не то застонало»[4, с. 21. – Курсив автора.]; «Волока... загроб ля сябе рукамі і знячэўку жажнуўся: пальцы шкрэбнулі па нечых пыльных і яшчэ цёплых ад надворнае гарачыні ботах... Свядомасць рэзнула здагадка – немец»[3, с. 159]. Результатом столкновения в «Одной ночи» становится схватка, участниками которой движет бессознательная злоба. Останавливает схватку взрыв, изолировавший двух солдат на одну ночь от остального мира. Но если Гаршин оставил своего Иванова один на один с *убитым* врагом, то в рассказе Быкова взрывом в подвале дома изолированы два *живых* человека, а в более широком смысле – представители двух народов, ведь имена солдат – Иван и Фриц – в сознании противоборствующих сторон стали нарицательными.

Осмысление дальнейших событий героями рассказов Гаршина и Быкова происходит, на первый взгляд, в одинаковом направлении: от бессознательной ненависти к попытке понять «чужого». Однако в изображении этого движения есть принципиальные различия. Для гаршинского Иванова бой, в котором он лицом к лицу столкнулся с врагом, был первым. Иванов не только не считает убитого египтянина врагом, но и испытывает перед ним чувство вины. Главный герой «Одной ночи» не новичок на войне. Но в отличие от трех немцев, убитых им в предыдущих боях, этот четвертый немец был безоружен, поэтому боец не может принять привычное решение: ««Забіць!» – бліснула думка... Але, мабыць, гэта лёгкасць і прытрымала яго рашучасць» [3, с. 163]. Не чувствуя со стороны немца угрозы, Волока бессознательно передает ему свой перевязочный пакет: «Баец мог і не даваць яго: не так ужо і шкада яму было гэтага падбітага гітлераўца. Аднак нейкае чалавечае велікадушна штурхнула дапамагчы, бо была ў тым патрэба» [3, с. 165]. В этом эпизоде автор дает возможность разглядеть врага поближе: «Твар у яго быў ужо немалады, загарэлы лоб перарэзалі маршчыны, і над скронямі блішчалі залысіны. На абсівераных няголеных шчоках шархацела русявае шчацінне» [3, с. 165]. Заметив возле уха немца рубец, Волока с удивлением отмечает сходство между собой и врагом: «Волока ўбачыў тое і сам сабе ўсміхнуўся: гэтакі ж самы рубец насіў і ён на левым баку – то была памятка баёў пад Курскам» [3, с. 165].

Совместные усилия в поиске выхода, на первый взгляд, смягчают прежнюю ненависть. Враги пытаются найти общий язык, и каждый из них ощущает, что у них действительно много общего: возраст, жизненный опыт, в том числе мирная профессия плотника. Но даже в изолированном пространстве в сознании каждого сохраняются своего рода «ограничители». Белорус Волока абсолютно справедливо не может забыть

о гитлеровских зверствах: «Пэўна ж, усе яны добрыя ў палоне або забітыя, але хто тады нарабіў такое гора людзям, ... хто заліў крывёю ўвесь свет?» [3, с. 170]. Не может он не задуматься и о том, что подумают об этом его товарищи, начальство и, что пугает бойца сильнее всего, особист. Не случайно в бреду (сон и галлюцинация при изображении напряженного состояния также являются общими для рассказов Гаршина и Быкова), где смешаны воспоминания мирной и военной жизни, Волока видит угрожающего ему особиста Воронова: «Немца хаваў? Ворага тытунём частаваў? Чаму не забіў?... Вышэйшую меру табе!» [3, с. 178]. В сознании Фрица Хагемана тоже есть свои «ограничители». От предложения Волоки сдаться в плен он отказывается: «Нікс плен. Плёхо плен. Рус энкеведэ дойч – Сібір. Пуф-пуф дойч» [3, с. 172]. Кроме того, в сознании немца силен страх за семью: «Гаўптман гестапа Крафт шрайбен, – фрау, кіндэр ком, ком, ком унд канцлагер. Плёха!» [3, с. 173]. С точки зрения Хагемана оба они стали заложниками обстоятельств: «Хагеман – бедны чалавек. Рус Иван – бедны чалавек. Цвай бедны чалавек...» [3, с. 173]. И здесь в сознании Волоки срабатывают утвердившиеся еще с довоенной поры идеологические стереотипы: «Які бедны? – невядома чаму сумеўся Валока. – чаго Иван бедны? ... Калгаснік я» [3, с. 173]. Не желая уступать немцу, считающему, что «кальхас бедна», Волока не чувствует себя уверенно: «Баец адчуў, што не дужа абхітрыў гэтага немца, які прайшоў палову Расіі і, пэўна, наглядзеўся рознага. Але ўсё роўна Валока не хацеў здацца» [3, с. 173]. В невольно возникшем споре он пытается оставить последнее слово за собой: «От жылі. Каб не вы, фашысты» [3, с. 174].

В то же время солдаты понимают, что их судьба зависит исключительно от происходящего наверху. По мере продвижения наружу у Волоки растёт чувство страха и подозрительности: «Баец зняў ППП з пляча, бяздумна сунуў яму і раптам спалохаўся. Аўтамат апынуўся ў немца, і Валоку – кароценька, на імгненне – здалося: абхітрыў!» [3, с. 182]. Схожее чувство испытывает герой «Четырех дней», когда в окружающем пространстве появляются люди. В сознании Иванова возникает подкрепленный пропагандистским «образом врага» страх оказаться у турок: «К этим мучениям прибавятся еще другие, более ужасные, от которых дыбом волос становится, даже когда о них читаешь в газетах. Сдерут кожу, поджарят раненые ноги... Хорошо, если еще только это, но ведь они изобретательны» [4, с. 28 – 29]. После выхода Ивана и Фрица из замкнутого пространства всё так же внезапно возвращается в исходное положение. И перед Волокой теперь не столяр Фриц Хагеман – и в сторону Волоки летит граната. Но память о встрече с вражеским солдатом один на один стала для него, как и для Иванова и Русского, толчком к осознанию абсурдности войны: «...разгарачаным нутром ён толькі адчуваў, што

сталася вялікая, яшчэ не ўсвядомленая да канца нясправядлівасць, перад магутнаю сілай якой і ён, і Фрыц Хагеман былі бездапаможнымі» [3, с. 185].

Літаратура

1. Адамовіч, А. «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» / А. Адамовіч. – Мн.: Выд-ва БДУ, 1980. – 224 с.
2. Афанасьев, И. Кто восходит на Голгофу? Антивоенная идея в творчестве Василя Быкова / И. Афанасьев. – Мн.: Маст. літаратура, 1993. – 160 с.
3. Быкаў, В. Збор твораў. У 6 т. Т. 6. Аповесць, апавяданні, драма, публіцыстыка / В. Быкаў. – Мн.: Маст. літ, 1994. – 543 с.
4. Гаршин, В.М. Сочинения: Рассказы. Очерки. Статьи. Письма / Сост. В.И. Порудоминский / В.М. Гаршин. – М.: Сов. Россия, 1984. – 432 с.
5. Гарэцкі, М. Збор твораў. У 4-х т. Т.1. Апавяданні / М. Гарэцкі – Мн.: Маст. літ, 1984. – 446 с.
6. Толстой, Л.Н. Собр. соч.: В 22-х т. Т.2. Повести и рассказы 1852 – 1856 / Л.Н. Толстой – М.: Худож. лит., 1979. – 422 с.

Ю.У. Мянёкоў (Рагачоў)

КЛАСІЧНЫЯ ТРАДЫЦЫІ І НАВАТАРСТВА Ў ТВОРЧАСЦІ МІКОЛЫ НІКАНОВІЧА

Імёны маладых пісьменнікаў і паэтаў 20-30-х гадоў XX стагоддзя (М. Чарота, М. Зарэцкага, К. Чорнага, У. Дубоўкі, С. Баранавых) сёння ведаюць многія не толькі ў Беларусі, але і далёка па-за яе межамі. Лепшыя іх творы вывучаюцца ў сярэдняй школе і на філалагічных факультэтах ВНУ Беларусі, шматлікія творы класікаў беларускай літаратуры перакладзены на мовы народаў Еўропы, Азіі, Амерыкі. На жаль, творы Міколы Нікановіча, цікавага, самабытнага празаіка, невядомыя сучаснаму чытачу. Гэта тлумачыцца перш за ўсё тым, што апошні раз творы Міколы Нікановіча перавыдаваліся ў 1985 годзе. У 1960 годзе выйшла невялікая кніжка “Летнім днём”, дзе былі апублікаваныя сем апавяданняў пісьменніка і аповесць “Мяцеліца”. Дарэчы, прадмову да зборніка напісаў Янка Скрыган. У 1985 годзе быў выдадзены другі зборнік у апошнія 50 год, які меў назву “Светлая даль”. У 2003 годзе часопісе “ARCHE” (2003, №1) было апублікавана апавяданне Міколы Нікановіча “Журавіны”. Але ўсе гэтыя выданні не вычэрпваюць значнай і аб’ёмнай спадчыны пісьменніка-маладнякоўца. Нікановіч напісаў даволі шмат твораў, якія чакаюць свайго чытача.

Творчы шлях пісьменніка пачынаецца ў 1925 годзе, калі ў часопісе “Маладняк” з’явіліся першыя вершы вясковага настаўніка. Праз некалькі месяцаў газета “Піянер Беларусі” надрукавала апавяданне “Перарадзіўся”. А ў 1926 годзе Мікола Нікановіч выдае ўжо свае першыя кнігі: “Золак” і

“Радасць”. Пасля выходзяць кнігі “Крык працы”, “Вясновы прамень”, аповесці “Мяцеліца”, “У паўстанцаў”. Некаторыя даследчыкі літаратуры лічаць, што пісьменнік працаваў над раманамі, але рукапісы былі страчаныя ў час вайны [12].

У прадмове да выбраных твораў М. Нікановіча Янка Скрыган пісаў: “Па прыродзе сваёй Мікола Нікановіч лірык, і ўсе апавяданні яго глыбока лірычныя. Пра што ён не гаварыў у сваіх творах, ці пра чалавека і яго працу, ці пра прыроду роднага краю, ці пра заўтрашні дзень, заўсёды мы адчуваем у іх аўтарскую трапяткую непасрэднасць. А рамантычную ўзнёсласць яго творам надаюць матывы кахання” [12]. І далей Скрыган працягвае: “Праўда, як гэта ні дзіва, але, можа, вось гэтая непасрэднасць з’яўляецца і слабай стараной творчасці Міколы Нікановіча. Яму хацелася выказаць самога сябе адным дыханнем, да астатку падзяліцца з другімі ўсім тым, чым ён поўны, што яго непакоіць. І, вядома, Нікановіч мала ўдзяляў увагі апрацоўцы сваіх апавяданняў” [12].

Сапраўды, Мікола Нікановіч – гэта пісьменнік-лірык, пісьменнік вясковай тэмы. Яго цікавіць перш за ўсё быт і цяжкае жыццё селяніна. Нікановіч малюе ў сваіх шматлікіх абразках, апавяданнях клопаты селяніна на зямлі, яго вечную нястачу і гора, што акружае селяніна ад ранняга дзяцінства да самай смерці. Праз апавяданні пісьменніка мы даведваемся пра тыя падзеі, якія прыйшлі на беларускую вёску пасля трагічных падзей 1917 года.

У многім апавяданні Міколы Нікановіча вельмі блізкія, падобныя да ранніх твораў Кузьмы Чорнага.

Большасць твораў М. Нікановіча, як і раннія апавяданні Кузьмы Чорнага, пачынаюцца пейзажным малюнкам. І тут пісьменніка цікавіць не столькі прырода, а колькі жыццё людзей на фоне беларускага пейзажу. Прырода павольна ўводзіць чытача ў свет перажыванняў, думак герояў, а агульны настрой такіх твораў – светлы, урачысты. Вось некалькі каларытных прыкладаў:

“Падыхнула свежым ветрам ад вольных грудзей крамянай маладой вясны. На шырокім поле пашырэлі, згубілі свае вузкія межы і думкі, і грудзі.

Хваёвы смалісты лес нагадаў мне мае дзіцячыя гады, мае першыя крокі ў жыццё... Было шмат вастраты ў адчуваннях. Заходзіла сонца. Абліўся барвовасцю лес. Паружавела паветра” [6, с. 132]. Ці яшчэ адзін прыклад:

“З самага паўдня ішоў дробны дождж з сырым сіверным ветрам.

Зусім нізка над цёмна-шэрай вёскай нанізваліся адна на адну рэдкія, сцюдзёныя хмары. Часамі апускаліся яны за далёкімі гумнамі, потым як бы зачэпліваліся за іхнія чорныя і мокрыя стрэхі і тады ж плакалі дробнымі і халоднымі слязьмі.

У той час маўчала вёска, глыбока захаваўшы ў сабе вялікія чалавечыя радасці, мізарнела перад усім вялікім, што ёсць у прыродзе, і рабілася ненармальна сціплай, песенна-журботнай.

У той дзень густа пахла свежым бульбянікам, недаспелымі аўсамі, а за старымі гумнамі – мокрымі палыном і лапухамі.

А к вечару густы сіверны вецер адагнаў хмары к сінеючай за алешнікам далі, абсушыўшы трохі сырыя, абросшыя трыпутнікам і дзятлікам, дарогі, і выгнаў на яскрава-сінеючае неба паміраючае сонца...” [7, с. 135–136].

У прыведзеным фрагменце добра чуюцца інтанацыі Кузьмы Чорнага, угадваецца чорнаўская стылістыка (“У той дзень густа пахла свежым бульбянікам, недаспелымі аўсамі...”).

У апавяданнях Міколы Нікановіча, такім чынам, ствараецца своеасаблівы лірычны пачатак. Але за лірычнымі думкамі, развагамі мы адчуваем перажыванні аўтара за лёс сялянства, за лёс усёй беларускай нацыі.

Герой Нікановіча – беларус, змагар супраць недахопаў мінулага і сучаснага, барацьбіт за светлае “заўтра”.

У эстэтычных адносінах апавядання зборніка “Летнім днём” няроўныя, многія канфлікты аўтар вырашае спрошчана, павярхоўна, але з кожным разам майстэрства Нікановіча расце ад твора да твора. У шэрагу апавяданняў позняга перыяду мы сустракаем вострыя сюжэты, здольныя захапіць нават сучаснага чытача (“Так Бог даў”, “Вы... звяры!”, “На полі”). У апавяданні “На полі” пісьменніка цікавіць праблема маральнага выбару, праблема стасункаў у калектыве, якая нараджае бойкі, звадкі паміж суседзямі Петраком і Кузьмой за дзве спрэчныя баразны поля. Эпізоды апавядання ў многім нагадваюць карціны з апавядання Якуба Коласа “Дзяліцьба”.

У 1932 годзе ў часопісе “Беларусь Калгасная” (№8) было апублікавана апавяданне (“паэма”) Міколы Нікановіча “Журавіны”. Гэта, на наш погляд, самы лепшы лірычны і самы песімістычны твор пісьменніка. Па жанру – гэта эпічная паэма, якая складаецца з сямі частак. Асноўная частка паэмы – эпістальная: лісты маці і сына. Астатнія эпизоды раскрываюць успаміны “паэта” мінулага жыцця: адлюстравана жыццё беларускай вёскі 20 – 30 гадоў XX стагоддзя. Пісьменнік вельмі востра перажывае трагедыю беларускага сялянства, яго хвалюе тое, што ён не можа дапамагчы сваім родным, маці (міфалагема Беларусі), якая просіць свайго роднага сына вярнуцца ў сваю родную вёску, дзе некалі той хадзіў ў журавіны. Хоць сын адказаў аптымістычна (“Я вярнуся да цябе...”), але ў якасці эпіграфа Мікола Нікановіч узяў словы Максіма Горкага: “Дорога назад – дорога к смерти, она закрыта...” [6, с. 130]. Герой “аддаліўся, адышоў ад нашае клясы і патануў у густым і едкім тумане ўсяго чужога пралетарыяту...” [6, с. 137]. Пісьменнік не мог не бачыць тых трагічных зменаў, што прыходзілі на вёску і ў горад напачатку 30-х гадоў XX стагоддзя, калі савецкая дзяржава магла лёгка “плюнуць і расьцерці” жывога чалавека.

Проза Міколы Нікановіча характарызуецца яркай паэтычнасцю, вобразнасцю. Апавяданні ўяўляюць з сябе імпрэсіі, замалёўкі прыроды. У творах пісьменніка часта сустракаюцца эпітэты, метафары, параўнанні, клічныя сказы. Так мастацкія тропы “чорная сажанчы”, “карова ўздыхала і глядзела” [7, с. 59], “кароткая ліпнёвая ночка калоціцца і дрыжыць”, “паветра калацілася” [7, с. 69] ўвасабляюць у сабе народную бяду, адлюстроўваюць смерць і жахі вайны.

Такім чынам, падагульняючы сказанае, можна зрабіць наступныя вывады.

Па-першае, Мікола Нікановіч – яркі, самабытны пісьменнік, творы якога адлюстроўваюць партызанскую барацьбу ў 20-х гадах XX стагоддзя; жыццё сялянства ў канцы 20-х і пачатку 30-х гадоў, пачатак калектывізацыі ў Беларусі.

Па-другое, Мікола Нікановіч – пісьменнік-лірык, многія творы якога вызначаюцца глыбокай лірычнасцю, народнай вобразнасцю і нагадваюць сабой вершы ў прозе.

Па-трэцяе, творчае жыццё Міколы Нікановіча было нядоўгім, але яго спадчына займае значнае месца ў беларускай літаратуры 20-30-х гадоў XX стагоддзя. Пісьменнік у сваіх творах імкнуўся перадаць псіхалогію, ментальнасць беларускага селяніна, цяжкае жыццё беларусаў у перыяд станаўлення савецкай дзяржаўнасці.

Літаратура

1. Александровіч, С. Тут зямля такая / С. Александровіч. – Мінск, 1985.
2. Ганчарык, М. Так пачынаўся шлях: Да 80-годдзя з дня нараджэння М. Нікановіча / М. Ганчарык // Літаратура і мастацтва. – 1982. – 16 красавіка.
3. Кракоцкі, М. Пісаў жыццё народа / М. Кракоцкі // Літаратура і мастацтва. – 1977. – 15 красавіка.
4. Лужанін, М. Мікола Нікановіч / М. Лужанін // Лужанін М. Трое. Аповесці, апавяданні, эсэ. – Мінск, 1989.
5. Мушынскі, М. Творчасць, народжаная рэвалюцыяй / М. Мушынскі // Нікановіч М. Светлая даль. – Мінск, 1985.
6. Нікановіч, М. Журавіны / М. Нікановіч // АРСНЕ. – 2003. – №1.
7. Нікановіч, М. Светлая даль / М. Нікановіч. – Мінск, 1985.
8. Нікановіч, М. // Пісьменнікі Савецкай Беларусі: Кароткі даведнік. – Мінск, 1981.
9. Скрыган, Я. Мікола Нікановіч / Я. Скрыган // Нікановіч М. Летнім днём. – Мінск, 1960.
10. Собаль, В. З верай у чалавека / В. Собаль // Віцебскі рабочы. – 1992. – 14 красавіка.

РАМАННАЯ СЕРЫЯ ЯК МАСТАЦКАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ АЎТАБІЯГРАФІІ Ў ТВОРЧАСЦІ АЛЕСЯ РЫБАКА

На мяжы ХХІ стагоддзя ў жанры рамана вядуцца актыўныя праблемна-тэматычныя пошукі, пераасэнсоўваецца канцэпцыя адлюстравання нядаўняга мінулага, якая дзякуючы творам ранейшага часу ўспрымалася як традыцыйная. Зараз аўтары звяртаюцца найперш да так званай суб'ектыўнай манеры пісьма, выкарыстоўваюць розныя формы інтэрпрэтацыі з'яў, у тым ліку аўтабіяграфічнага матэрыялу, прыкладам чаго выступае творчая спадчына Алеся Рыбака.

Алесь Марціновіч называе гэтага пісьменніка прыхільнікам традыцыйнай літаратуры, «прозы бытавой у лепшым значэнні слова» [1]. Крытык слухна заўважае, што ў першым рамане Рыбака раскрываецца ваенны і пасляваенны побыт, жыццё абяздоленай беларускай вёскі, разам з тым, у цэнтры мастацкага аповеду – лёс Вадзіма Гурко, скразнога героя раманнай серыі. Л. Савік звяртае ўвагу на значную ступень аўтабіяграфічнасці раманнай трылогіі мастака слова: «Дастаткова пазнаёміцца з біяграфіяй пісьменніка, каб пераканацца, што гэта лёс яго бацькоўскага дому, яго радзімы на пэўным адрэзку шляху, роўнавялікі жыццю не толькі асобнага чалавека, але і цэлага пакалення аднагодкаў» [3, с. 298]. Так, Алесь Рыбак належыць да пакалення, чыё дзяцінства было абпалена вайной. Самыя ўражлівыя гады «былі азмрочаны не толькі гэтым усенародным бедствам, але і асабістай трагедыяй – ад рук фашыстаў загінулі бацька і маці. Аднак трэба было жыць, выжываць у жудасных умовах ваеннага і пасляваеннага часу. І нездарма шмат у чым аўтабіяграфічны раман Алеся Рыбака названы так сімвалічна, па-народнаму цяжкім-пераанальна «Трэба было жыць»» [3, с. 298]. Трылогія вызначаецца адметнай суб'ектнай арганізацыяй, дзякуючы якой раманы выступаюць адзіным мастацкім цэлым.

Творчая інтэрпрэтацыя падзей з уласнай біяграфіі ў кантэксце часу адкрываецца раманам «Трэба было жыць» (1990). Аўтарам адлюстроўваюцца асобныя з'явы ваеннай рэчаіснасці, якія закранаюць жыццё мірнага насельніцтва, як вынікае з логікі аповеду, найменш абароненага ў тых умовах. Мастацкая падзейнасць паказваецца праз светаўспрыманне вясковага хлопчыка: яго чуйнае, уражліва-абвостранае бачанне ўчынкаў дарослых кантрасна выяўляе маральна-этычны змест усяго, што адбываецца на беларускай зямлі ў ваенны час. Пісьменнік відавочна імкнецца ўвасобіць характэрныя падзеі, нахай і надзвычай трагедычнага зместу, напрыклад, спаленне вёскі Баркуны. Пры гэтым чытач, які сузірае гэты малюнак дзіцячымі вачыма, перажывае яго найперш на сугестыўным узроўні і адкрывае новае ў разуменні пачварнага

і жахлівага. Так, хлопчык, які шукаў пастушкоў, каб папярэдзіць пра небяспеку, выпадкова бачыць тое, што не адразу можа ўцяміць: «Спачатку не зразумеў, чаго замітусіліся фашысты, што іх спудзіла, ажно пакуль не ўбачыў, як нешта маланкай бліснула і дымнымі клубкамі шуганула ўгору. Бо-о-жачка! Дык то ж агонь!.. <...> Ён адчуў: пад грудзі, як тады, калі адцягваў у крапіву забітага Жучка, накацілася млосць, закружылася галава. <> І ўжо амаль не чутно было, як у пражорлівым агні трашчалі кроквы, латы гумна, як у апошнім крыку задыхаліся баркуноўцы...» [2, с. 27]. Відовішча так уражвае малога, што ён губляе прытомнасць. Змаганне з душэўнай траўмай выяўляе характар галоўнага героя, яго псіхалагічна пераканаўчы партрэт.

Зварот аўтара да ўласных успамінаў абумоўлівае суб'ектыўна-эмацыйную дамінанту, якая пластычна спалучаецца з канкрэтыкай мастацкага апаведу. Так, за сувязь з партызанамі забіты бацька Вадзіма, і шматдзетная сям'я застаецца з маці. Пераможны перыяд вызвалення беларускай тэрыторыі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў суправаджаецца значнымі стратамі сярод мірных жыхароў, што раней няпоўна адлюстроўвалася ў савецкай прозе. Алесь Рыбак акцэнтуюе ўвагу на тым, што гора прыходзіць і ў сям'ю Вадзіма: ад міны гінуць маці і малодшы брацік, і гэта становіцца для героя вялікай асабістай трагедыяй. Такім чынам чацвёрта дзяцей застаюцца адны, і ў жудасных умовах пасляваеннай нястачы вымушаны клапаціцца пра сябе самі. Мастак слова шматгранна асэнсоўвае пачатак мірнага жыцця, менавіта пра гэты час заяўляе на ідэйным узроўні твора. Згодна з пісьменніцкай канцэпцыяй, пацверджанай багатымі фактамі, гэта не час для радасці, гэта ўсё яшчэ няпростае, нават пакутлівае, змаганне за жыццё, у чым бачыцца палемічнае пераасэнсаванне шмат у чым ілюстрацыйнага, ідэалізаванага ўвасаблення савецкай рэчаіснасці, заяўленага ў шэрагу раманаў ранейшага часу.

Праблемна-тэматычнае наватарства заключаецца ў тым, што ўжо ў мірны час дзеці і падлеткі знаходзяцца ў роўных умовах з дарослымі, а нярэдка перажываюць і несправядлівае стаўленне з боку апошніх. Атрымліваецца так, што сястра Верка, самая старэйшая ў сям'і, выходзіць замуж і з'язджае ў далёкую вёску, забраўшы самага малодшага з братоў. Старэйшы Вадзімаў брат Коля кідае школу і працуе ў калгасе, галоўны герой усё ж вучыцца. Парадку ў калгасе няма, і працадзень, як кажуць вяскоўцы, атрымліваецца пусты. Звыклы стан рэчаў у вёсцы – галодная скаціна, таму што не дазволілі нарыхтаваць корму, у выніку Колю даводзіцца зарэзаць адзіную карміцельку, карову Лыску. Невялікія атрыманыя грошы ў Вадзіма фактычна адбірае фінагент Кротаў: «Іш ты, там, недзе ў гарадах, рабочы клас надрываецца, цягае цэглу, адбудоўвае фабрыкі і заводы, каб яшчэ лепш цвіла наша жыцця. А тут – іш ты! Рабочым, трудовой інцілігенцыі патрэбен харч і да харчу» [2, с. 204]. Кротаў пагражае Вадзіму выключэннем са школы і судом над старэйшым

братам. У той жа час калгаснікі, якія займаюць нейкія кіруючыя пасады, не саромеюцца красці, што рашуча не прымае герой, хоць і сам перажывае нястачу, а здараецца, і голад. У такіх жыццёвых абставінах у хлопца ўскладняюцца адносіны з Колем, які проста не вытрымлівае ўсіх няшчасцяў, і Вадзім вырашае збегчы з дому, шукаць прытулку ў сястры.

Працягваецца жыццёвы аповед у рамане «Галаброды» (2006), які адпавядае галоўным патрабаванням да традыцыйнай вясковай прозы. У аснове твора – прыныцы мастацкай падзейнасці, якая раскрываецца на фоне звыклага сялянскага побыту заходнебеларускай вёскі перад пачаткам і ўчас калектывізацыі. Як прызнаецца сам аўтар, падзеі адбываюцца далёка неадназначныя: «Некаторыя людзі ўзяліся за зброю. Раней гаварылася, што тым самым яны выступалі супраць новай, савецкай улады. Хочацца глыбей разабрацца, што кіравала імі, адкуль ішло непрымальнае новае. Прасцей сказаць, гэта былі здраднікі. А калі здраднікі, дык чаму імі станавіліся? І чаму людзі не хацелі ўступаць у калгасы?» [1, с. 7]. У цэнтры ўвагі жыццёвыя перапыткі двух галоўных герояў, носьбітаў аўтарскай сімпатыі, антаганістам якіх выступае не столькі канкрэтная ўвасоблены персанаж, колькі тагачасная грамадска-палітычная рэчаіснасць. Гэта ўжо знаёмы чытачу па першаму раману Вадзім Гурко, цяпер вясковы падлетак, які адкрывае для сябе захапляльны свет ведаў, робіць крокі да ўсведамлення сябе беларусам. У другім рамане яго вобраз адцянае селянін-перасяленец з Беласточчыны Бронік, які валодае рамёствамі, не жадае быць цёмным і забітым, а імкнецца да лепшага жыцця і ўпэўнены ў сваёй нацыянальнай адметнасці. Спецыфіка суб'ектнай арганізацыі заключаецца ў тым, што чытач бачыць падзеі вачыма найперш гэтых герояў. Алесь Рыбак акцэнтуюе такі праблемна-тэматычны аспект, які мала асэнсоўваўся ў айчынай літаратуры: імкненне новага пакалення да нацыянальнай самасвядомасці, уплыў на яго прадстаўнікоў інтэлігенцыі і адносіны ўладаў да ўсяго гэтага працэсу.

Стаўленне савецкай улады да нацыянальна свядомых асоб раскрываецца ў рамане праз серыю арыштаў, у чым выразна выяўляецца крытычныя пазіцыі пісьменніка. Атмасфера недаверу, няведання, за якую віну забіраюць людзей, спадзяванне знайсці праўду і, ўрэшце, пачуццё безвыходнасці перадаецца дзякуючы шэрагу другарадных, але паказальных вобразаў, якія аказваюць значны ўплыў на фарміраванне светапогляду галоўнага героя. За тое, што самааддана робіць сваю справу, як у выніку пераконваецца чытач, арыштоўваюць настаўніцу беларускай мовы і літаратуры Тамару Пятроўну. Крыху пазней за творчую самадзейнасць і спробу дапамагчы любімай настаўніцы арыштоўваюць яе лепшых вучняў, з якімі паспеў пасябраваць Вадзім. Як тыповы для таго часу увасабляецца паказальны вобраз сумленнага, але пазбаўленага правоў чалавека – дырэктара школы Аляксея Мятліцкага, які ўсведамляе недахопы шмат у чым бязлітаснай савецкай сістэмы, гатовы вітаць

беларускасць і беражліва ставіцца да людзей, але ўрэшце сам становіцца ахвярай таго ладу, якому аддана службы.

У рамане «На раздарожжы» (2009) раскрываецца юнацтва і маладосць скразнога героя творца. Апошні набывае вышэйшую філалагічную адукацыю, піша гумарыстычныя творы, уваходзіць у новы свет, што якасна адрозніваецца ад вясковай рэчаіснасці. Вадзім знаёміцца з мастакамі слова, ганарыцца тым, што фатаграфуецца з самім Якубам Коласам. Аўтарам дэталёва прасочваюцца амаль сяброўскія стасункі з маладым Васілём Быкавым. Герой спрабуе працаваць у газеце, у дзіцячым часопісе, у сатырычным выданні «Вожык», аднак усведамляе сябе сялянскім сынам, выступае інтэлігентам у першым пакаленні. Разам з тым Вадзім крытычна ставіцца да сваіх творчых практыкаванняў, шчыра захапляецца сваімі сябрамі, якія надзелены яркім паэтычным талентам. Шматграннаму спазнанню інтэлектуальна-творчага асяроддзя і вызначэнню сваёй ролі на літаратурнай ніве і прысвечаны заключны раман трылогіі.

Грамадская атмасфера перадаецца праз эпізодычныя, хоць і паказальныя з'явы з жыцця герояў. Настае час паступовай дэмакратызацыі грамадства, і калі на пераферыі даўжэй трымаюцца старыя парадкі, то ў сталіцы ўсё больш адчуваюцца новыя павевы. Так, Вадзімаву сябру Рыгору, таленавітаму паэту, які паступіў ва ўніверсітэт, схваўшы такі факт біяграфіі, як раскулачаныя бацькі, за гэта пагражае выключэнне. Тым не менш, на камсамольскім сходзе ўдаецца адстаяць і сваё права вучыцца, і сваю чалавечую годнасць.

Такім чынам, Алесь Рыбак пераасэнсоўвае савецкі лад пасляваеннага часу, уносіць істотныя карэктывы для стварэння поўнага малюнка грамадскай рэчаіснасці, шмат у чым палемізуе з аўтарамі ранейшага перыяду. Істотная мастацкая роля надаецца не столькі раскрыццю жыццёвага шляху, колькі паказу светапогляднай эвалюцыі, унутранага свету скразнога героя, за якім угадваецца асоба аўтара. Пісьменнік на сэнсаўтваральным узроўні выкарыстоўвае прыёмы, блізкія «Я»-апавядальнай стратэгіі. Чытач успрымае шматгалоссе выбраных герояў дзякуючы іх суб'ектыўнаму аповеду пра свае жаданні, памкненні, учынкi, пластычная псіхалагічная рэфлексія арганічна ўпісваецца ў мастацкае палатно.

Літаратура

1. Марціновіч, А. Трэба жыць... : Алесю Рыбаку – 60 / А. Марціновіч // ЛіМ. – 1994. – 4 лістапада. – С.7.
2. Рыбак, А. Абпаленыя крылы : раман, аповесць / А. Рыбак. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 518 с.
3. Савік, Л. Лёсам пазнае / Л. Савік // Рыбак, А. Галаброды : раман, аповесць, апавяданне / А. Рыбак. – Мінск, 2006. – С. 289–305.

ЭВАЛЮЦЫЯ ЖАНРУ ЛІТАРАТУРНАЙ КАЗКІ Ў ТВОРЧАСЦІ ГАННЫ НАВАСЕЛЬЦАВАЙ

Чытач ведае пісьменніцу Ганну Навасельцаву, яркую прадстаўніцу моднай сёння літаратуры фэнтэзі, па міфалагічнай аповесці “Святло зямлі Неўрыда”(2011), шматлікіх публікацыях у перыядычных выданнях і калектыўных зборніках, кнізе міфалагічных апавяданняў “І чарам сніцца чалавек...” (2016), за якую яна атрымала Літаратурную прэмію імя Петруся Броўкі Віцебскага абласнога выканаўчага камітэта. Літаратуразнаўства і крытыка не сказаць каб вельмі актыўна (зрэшты, як і пра ўсіх, хто жыве на перыферыі), але пісала пра маладога прэзіка. Так, А. Васілевіч яшчэ ў 2005 годзе ў кандыдацкай дысертацыі “Праблемы міфалагізму ў сучаснай беларускай літаратуры”, разважаючы пра тыпы мастацкага міфалагізму, заўважыла, што ў творчасці Г. Навасельцавай магчыма як інтэрпрэтацыя, так і трансфармацыя міфалагічных матываў і вобразаў, паставіўшы імя маладой аўтаркі ў адзін шэраг з такімі грандамі, як Я. Сіпакоў, А. Бароўскі, Ю. Станкевіч, А. Казлоў і інш. (А. Казлова, дарэчы, Ганна лічыць сваім літаратурным настаўнікам). У глыбокай, на мой погляд, рэцэнзіі А. Ліпіцкай “Зазірнуць у чарадзейны свет” (“Літаратура і мастацтва”, 22 ліпеня 2016 года) першая кніга Г. Навасельцавай названа дзіўнай і нават псіхадэлічнай, разлічанай на адмысловага чытача, якому давядзецца быць пільным да намёкаў, шэптаў, загадак, перагукаў, уважлівымі да слова, якое і ёсць чарадзейства. Нельга не пагадзіцца з крытыкам, якая адзначае арыгінальную аўтарскую распрацоўку фальклорных сюжэтаў і вобразаў і тое, што “...сюжэты ў гэтых творах не галоўнае, большае значэнне мае настраёнасць, паважлівая павольнасць заваблівага расповеду і пералівістае мігценне сэнсаў...”. Разам з тым А. Ліпіцкая заўважыла і недахопы кнігі: зацягнутасць дыялогаў, іх слабую дынамічнасць, шматлікія цям’яныя месцы. Такое “інтэлектуальнае фэнтэзі”, як у Г. Навасельцавай, патрэбна чытаць у пэўным напружанні: каб чаго не прапусціць, каб зразумець задуму аўтара і яе рэалізацыю. Нельга лічыць, што гэта недахоп літаратурнага твора, хутчэй праблемы неадпаведнасці чытача, які павінен быць гатовым да няпростасці фэнтэзі, тым болей, твораў такога адукаванага аўтара.

У новай кнізе “Калі цябе спаткае казка” (2018) Г. Навасельцава звярнулася да новага для сябе жанру літаратурнай казкі, які мае багатую традыцыю ў беларускай літаратуры (творы Якуба Коласа, У. Дубоўкі, Максіма Танка, У. Караткевіча і інш.). У адрозненне ад ранейшых твораў, яўна адчуваецца, што пісьменніца любіць і шануе свайго чытача, радуе яго гумарам і даверлівымі зваротамі, пазнавальнымі казачнымі сюжэтамі, дасціпна перакручанымі на свой лад, песціць крынічнай народнай мовай,

гуляе са словам разам з чытачом, задае яму смешныя нескладаныя загадкі. І сэнсавай цьмянасці ніякай, і сюжэты незацягнутыя, і дыялогаў значна болей, чым у папярэдняй кнізе. Словам, Г. Навасельцава захавала лепшае з папярэдніх твораў, пазбавілася ад большасці недахопаў і адкрыла новыя магчымасці літаратурнай казкі і для сябе, і для чытачоў. Звярнуўшыся да літаратурнай казкі, Г. Навасельцава разлічвае перш за ўсё на дарослую мэтавую аўдыторыю, дбае пра яе пашырэнне, шукае новыя зручныя для чытача формы папулярызаванасці фальклору, міфалогіі і беларускага прыгожага пісьменства ўвогуле.

У кнігу ўвайшлі дванаццаць аўтарскіх казак і казачных апавяданняў, якія ўяўляюць сабою мастацкую рэканструкцыю матываў і вобразаў беларускага і славянскага фальклору. Ужо нават назвы твораў даюць уяўленне і пра задуму кнігі, і пра аўтарскае жаданне быць зразумелай і зразуметай, і пра вялікае прафесійнае майстэрства і талент: “Смяхотная (не)былічка пра чарадзеяў невялічкіх”, “Як на грошы небагаты, дык хто ж вінаваты”, “Смяхотная казка пра скрадзенае аўсянае поле”. А наступныя назвы самі па сабе сведчаць пра дзейсны прыём актывізацыі чытацкай увагі – “перавернутыя” вобразы і сюжэты: “Жабін і каралеўна”, “Янка-воўк і шэры царэвіч”. Такая вось глыбокая форма інтэртэкстуальнасці, такія вось ненавязлівыя элементы постмадэрнісцкай эстэтыкі, пра якія чытач, дзякаваць богу, і не задумваецца – яму проста цікава прымаць гульню і прыемна не адчуваць сябе дурнем.

Адзін з лепшых, на маю думку, твораў пачынае кнігу, “Смяхотная (не)былічка пра чарадзеяў невялічкіх”, напісаная сакавітай, багатай на падтэкст і алузіі мовай. Пісьменніца ўдала выкарыстоўвае тыповы для казак прыём шматразовага паўтору адзінак сюжэту і казачных формул – рытмізаваных праявістых фраз.

“Паслухайце, падзівіцеся, людцы добрыя! Ладна ды згодна жылі сваякі-суседзі Саўка Саўчыкаў ды Грышка Грынчыкаў. Паважаныя, шанаваныя, працавітыя, ашчадныя, старанныя ... аж праз меру.

...Дык вось я пра што! Сябравітыя, значыць, суседзі, адна загана, што любяць хваліцца. Ды не так самі сябе, як адзін аднаго... А ўжо калі пачнуць хваліць – не нахваляцца! Як яно зазвычай бывала... Прыйдзе Саўка ў які гурт, памаўчыць важна ды завядзе простую гаворку:

– ... А і зусім у яго карова чарадзеяная! – запэўнівае ўсіх Саўка. – Не верыце?

– Верым! Бо размаўляе!

– І не толькі размаўляе! Сама на пашу ходзіць, сама з пашы вяртаецца. Мне Грыціна так і сказала: “Я з каровай толькі дзеля добрай кампаніі хаджу! Лепей, чым з Грышкам”.

– Вось яно, сямейнае шчасце!”[1, с. 6].

А далей у гэтай вясёлай небылічцы дасціпныя гісторыі пра Саўкавага чарадзеянага каня і жытцо, Грышкавага ката і пшанічку... Эфект, як у

народнай песні пра Саўку ды Грышку: згінула гора, згінула туга. І самае галоўнае, што аўтар сваіх герояў любіць: “І ў аднаго, і ў другога вочы поўныя-поўныя ад такой шчырасці ... Сэрцы ж не каменныя, а жывыя, трапяткія. Сонцу адгукаюцца, маладзічку адкрываюцца, чары і прыгажосць вакол сябе бачаць, дык сказаць нельга, што зусім не спагадныя”. Дабром і святлом напоўнена гэтая незвычайная казка-анекдот.

Важная адметнасць гэтай кнігі – яе жанравая разнастайнасць, што таксама робіць чытанне захапляльным: тут і чарадзейныя казкі, і навелістычныя, і анекдатычныя, і казкі пра жывёл, і легендарныя, і небыліцы... Словам, ці не ўся класіфікацыя У. Пропа прадстаўлена ў лепшым, творча перапрацаваным выглядзе. Чытач ахвотна зразумее, чаму ліска-чарадзейка шкодзіць дзеду з бабай і чым сучасная Папялушка адрозніваецца ад класічнага вобраза, пасочыць за прыгодамі незвычайнага разумнага і добрага катка і іншых герояў, адначасна знаёмых і зусім новых.

Кніга “Калі цябе спаткае казка...” – адметны і цікавы факт сучаснага літаратурнага працэсу, яна істотна ўзбагачае жанр беларускай літаратурнай казкі новымі тэматычнымі і вобразатворчымі пошукамі, гумарыстычнымі прыёмамі, сюжэтна-кампазіцыйнымі знаходкамі, годна пазначае новы этап у творчай эвалюцыі пісьменніцы Г. Навасельцавай.

Літаратура

1. Навасельцава, Г.В. Калі цябе спаткае казка... : Зборнік сучасных казачных гісторый / Г.В. Навасельцава. – Мінск : А.М. Янушкевіч, 2018. – 166 с.

Е.А. Сафронова, О.А. Антанькова (Горки)

АКТУАЛЬНОСТЬ КОНЦЕПТА «ВОДА» В МЕЖОБРЯДОВЫХ ЭЛЕМЕНТАХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ

На белорусских землях испокон веков почитали воду. Вообще вода, огонь, земля были основными элементами многих обрядов. Иногда их действие скрыто, но почти всегда входит составным элементом в более общие обрядовые действия.

Охранительная, очистительная и целебная функции воды всегда отражались в национальном самосознании как «спасательный круг», потому что при любой жизненной ситуации люди обращались к воде за помощью.

Уважение белорусского народа к воде отразилось в народной культуре, начиная от народных пословиц, заговоров до рецептов народных целителей. Во многих фольклорных произведениях белорусов (в песнях, легендах, пословицах и поговорках) реки, озёра, колодцы и другие источники воды уподоблены живым существам: они разговаривают, сочувствуют людям, противятся, негодуют.

В народном эпосе говорилось, что мертвая вода заживляла раны. Живую же воду называли богатырской – она не только залечивала раны,

но и воскрешала. Современные ученые приходят к выводу, что живая вода действительно существует. Птицы прощаются с благодатными южными странами и в разгар половодья летят на север, к талой воде.

В традициях белорусского народа испокон веков существуют праздники, обряды, связанные с водой. В представлении людей вода – одна из основных стихий мироздания. С глубокой древности человек осознавал огромное значение воды, так как она была источником жизни.

В народных обычаях вода существует как добрый образ, источник очищения, силы. Древние славяне обожествляли источники, считая, что они являются местами, где из земли выходит ее сила. Поэтому вода из источника считалась целебной и использовалась как оберег от враждебных человеку сил. Отсюда же происходит и обычай обливаться водой, перед каким-либо трудным делом или перед свадьбой. Сохранилось старинное благопожелание: «Будь здоров, как вода!»

Набирая воду из ручья или собираясь искупаться, следовало соблюсти определенные действия: бросить в воду кусочки хлеба или оставить на берегу пищу, а также обратиться с почтительными приветствиями.

После распространения христианства почитание воды сохранилось в обрядах. Очистительная функция воды видна в обряде Крещения. Взятая в этот день из проруби вода считалась целебной, ее хранили в доме в течение всего года. Этой водой поили и умывали больных.

Вода использовалась не только для оздоровления людей, но и с магическими целями воздействия на природные явления.

Ознакомившись с материалами, собранными студентами филологического факультета Белорусского государственного университета во время диалектологических экспедиций по территории белорусского Полесья, и используя записи собственных исследований нематериального наследия некоторых населенных пунктов Витебской, Могилевской, Гомельской и Брестской областей, мы можем проследить за тем, как используется вода и её охранительная сила для вызывания дождя (или предотвращения засухи). К примеру, люди лили воду на могилу висельника (факт зафиксирован в д. Макавчицы) или вырывали из могилы крест и бросали его в воду на три дня (деревни Верхний Теребежов, Павлово, Милошевичи).

Чтобы вызвать дождь, девочки в сите носили воду из одного колодца в другой (д. Доброславка); воду из болота носили в колодец и в пересохшую речку (д. Остров). В этих примерах отчетливо видно использование воды, совершение с ней определенных действий для вызывания ответного действия, т. е. появления дождя.

При защите от грома использовали освященную воду: ею освящали хлев, хату на Крещение (д. Радчицк).

Очистительная и целебная сила воды особенно ярко проявлялась в Чистый четверг (накануне Пасхи), при этом действия и обряды были самыми разнообразными: колодезную воду лили во все углы дома, так как считали,

что это поможет на год избавиться от насекомых; перебрасывали трижды через голову ведро с водой из колодца, чтобы никогда не болеть (д. Радчицк). Еще купались до захода солнца; для избавления от веснушек умывались проточной водой; до восхода солнца сбивали росу на себя передником для здоровья и благополучия (д. Радчицк, Верхний Теребежов).

Древний праздник Ивана Купалы – это, по существу, очистительное купание. Вода и огонь нужны были всегда, чтобы предупредить болезни, закалиться. В ночь на этот праздник затевались игрища, зажигались купальские костры, люди умывались росой.

Как известно, пословица – это кладезь народной мудрости. «Чистая вода – для хвори беда», «Земля – золото, а вода – бриллиант», «Вода очищает тело, а слезы душу», «Вода – сестра, огонь – брат, сестра сильнее брата», «Мойся белее, будешь милее», «Запачкался – не жалея воды», «Кому грязь не по нутру, тот моется и днем и поутру», «Мойся, хоть кожу сотри, а белее воды не будешь» – все эти пословицы лишней раз доказывают великую силу воды, ее магические свойства, что испокон веков отражалось в устном и письменном народном творчестве.

В процессе обработки материалов мы постарались составить классификацию некоторых межобрядовых элементов с применением воды или с ее упоминанием в магических действиях; выяснить, как проявляется действие межобрядовых элементов в наиболее важных для жизнедеятельности человека сферах; показать чрезвычайную актуальность и распространенность перечисленных элементов.

Литература

1. Кухаренко, Ю.В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян / Ю.В. Кухаренко // Полесье. Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968.
2. Толстой, Н.И. Заметки по славянскому язычеству // Н.И. Толстой, С.М. Толстая // Обряды и обрядовый фольклор. – М.: Наука, 1982. – С.49–83.

В.М. Чыкун (Мінск)

СЛАВЯНСКАЯ ЛІТАРАТУРА ЯК СРОДАК МІЖНАРОДНАГА КНІГААБМЕНУ

Камплектаванню замежнай навуковай літаратуры заўсёды надавалася вялікая ўвага ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАН Беларусі), і на сённяшні дзень бібліятэка, адной з асноўных напрамкаў дзейнасці якой з’яўляецца найбольш поўнае інфармацыйна-бібліятэчнае забеспячэнне навукі Беларусі, валодае самым вялікім у рэспубліцы фондам замежных навуковых выданняў, немалая доля з якіх была атрымана ў рамках міжнароднага кнігаабмену.

Міжнародны кнігаабмен ЦНБ НАН Беларусі – найстарэйшы ў Рэспубліцы, вядзецца бібліятэкай больш за 90 гадоў (з 1926 г.). Шматгадовыя сувязі з замежнымі навуковымі ўстановамі ў галіне міжнароднага кнігаабмену яскрава сведчаць аб устойлівай цікавасці да беларускамоўнай літаратуры ў розных краінах свету.

Першымі і асноўнымі замежнымі партнёрамі па кнігаабмену былі і застаюцца навуковыя арганізацыі і бібліятэкі славянскіх краін: Балгарыі, Польшчы, Сербіі, Чэхіі, Славакіі, Харватыі, Македоніі і інш., буйны росквіт супрацоўніцтва з якімі прыходзіцца на 80-я гады мінулага стагоддзя, калі бібліятэка мела больш за 200 арганізацый-партнёраў у гэтых краінах (амаль 30% ад агульнай колькасці партнёраў па кнігаабмену). Найбольш актыўнымі ў гэтай групе з’яўляліся Акадэміі навук Балгарыі, Польшчы, на той час Чэхаславакіі і Югаславіі, усе акадэмічныя выданні якіх у поўным аб’ёме паступалі ў фонд ЦНБ НАН Беларусі.

Што тычыцца непасрэдна літаратуры на славянскіх мовах, то яе камплектаванне для фонду бібліятэкі абумоўлена наяўнасцю ў структуры НАН Беларусі адной са старэйшых навукова-даследчых устаноў – Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі (зараз у складзе Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі). Адным з асноўных напрамкаў дзейнасці Цэнтра з’яўляецца вывучэнне літаратурных і моўных сувязяў у славянскім свеце і за яго межамі, падрыхтоўка слоўнікаў беларускай мовы, у тым ліку перакладных беларуска-іншаславянскіх і іншаславянска-беларускіх. Выданні вышэйназванай установы на працягу ўсяго перыяду вядзення кнігаабмену складаюць аснову “рэпертуару” кнігаабмену і карыстаюцца вялікім попытам сярод замежных партнёраў, асабліва пачынаючы з 90-х гадоў мінулага стагоддзя, калі для абмену сталі даступныя ў асноўным беларускія выданні, тады як да таго часу амаль палову складалі расійскія і ўкраінскія навуковыя кнігі і перыядычныя выданні.

Шырока вядомыя навукоўцам многіх краін свету, у тым ліку і дзякуючы намаганням бібліятэкі, такія навуковыя выданні, як штогоднік “Беларуская лінгвістыка” (выдаецца з 1972 г. і да цяперашняга часу адпраўляецца многім замежным бібліятэкам), шматтомнае акадэмічнае выданне “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ў 37 выпусках, які пачаў выходзіць у 1982 г. і стаў сапраўдным праектам стагоддзя беларускай гуманітарнай навукі, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы”, у якім даследуецца гісторыя развіцця лексікі беларускай мовы і яе суадносіны з лексікай іншых славянскіх і неславянскіх моў, “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 т., які ўвабраў каля 100 тысяч лексічных і фразеалагічных адзінак, “Слоўнік мовы Янкі Купалы”, які мае вялікае значэнне для развіцця не толькі беларускай, але і ўсёй славянскай

лексікаграфіі, “Слоўнік мовы «Нашай Нівы»”, лексічны матэрыял у якім пададзены ў дзвюх графічных сістэмах – кірыліцы і лацінцы, “Слоўнік мовы Скарыны”, які адкрыў серыю лексікаграфічных работ, прысвечаных збору і сістэматызацыі лексічных багаццяў выдатнага прадстаўніка беларускай і ўсёй усходнеславянскай культуры, “Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя”. Гэтыя і многія іншыя беларускія выданні высылала бібліятэка, акрамя вышэйназваных славянскіх краін, таксама арганізацыям Аўстрыі, Вялікабрытаніі, Венгрыі, Германіі, ЗША, Румыніі, Фінляндыі, Францыі і інш. Як найбольш запатрабаваныя з боку замежных партнёраў па кнігаабмену нельга не адзначыць і выданні ў галіне беларускага літаратуразнаўства і літаратурнай крытыкі: “Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя” (у 4 тт.), “Беларуская літаратура ў кантэксце славянскіх літаратур (XIX–XX стст.)”, “Еўрапейскі рамантызм і беларуская літаратура XIX–XX стст.”, а таксама творы беларускіх пісьменнікаў, заказы на якія заўсёды паступаюць у вялікай колькасці. Бібліятэкі многіх краін свету (Польшча, Венгрыя, Чэхія, Сербія, Германія, ЗША і інш.) у рамках кнігаабмену атрымалі, напрыклад, выбраныя творы беларускіх пісьменнікаў з серыі “Беларускі кнігазбор”.

Штогод бібліятэка атрымоўвае шмат заказаў на выданні ў галіне беларускай гісторыі, археалогіі, фальклору. На прыгожа афармленыя выданні па архітэктуры і беларускай народнай творчасці, энцыклапедычныя выданні колькасць запытаў з году ў год таксама ўзрастае. У многія бібліятэкі свету высылаюцца: навуковае перыядычнае выданне па праблемах гісторыі і археалогіі шырокага храналагічнага перыяду “Гісторыка-археалагічны зборнік” (выдаецца з 1927 г.), “Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі” (асвятляе розныя аспекты гістарычнага развіцця рэгіёнаў Беларусі), “Вялікі гістарычны атлас Беларусі” (у 4 т.), кнігі з серыі “Помнікі мастацкай культуры Беларусі” – багата ілюстраванае навуковае выданне, прысвечанае мастацкай і этнаграфічнай спадчыне беларускага народа ад старажытнасці да XX ст., і многія іншыя выданні, якія з годнасцю прадстаўляюць нашу краіну ў любым кутку свету.

Дзякуючы міжнароднаму кнігаабмену фонд ЦНБ НАН Беларусі папаўняецца навуковымі выданнямі ў розных галінах даследаванняў. Толькі за апошнія 2 гады па абмену ў фонд бібліятэкі паступіла больш за 100 кніг і перыядычных выданняў у галіне замежнага літаратура- і мовазнаўства. У фондзе бібліятэкі маюцца камплекты за многія гады такіх перыядычных выданняў, як “Acta Baltico-Slavica” і “Prace Slawistyczne” (Польшча), “Български Език” і “Език и литература” (Балгарыя), “Slavia: časopis pro slovanskou filologii” (Чэхія), “Македонски јазик” (Македонія), сербскія часопісы “Зборник Матице Српске за књижевност и језик” і “Зборник Матице Српске за славистику”, “Slavica Slovaca” (Славакія),

“Slavisticna Revija: Casopis za Jezikoslovje in Literarne Vede” (Славенія) і інш., а таксама навуковыя часопісы іншых краін, прысвечаныя пытанням моў, літаратур, культуры і гісторыі славянскіх краін: Oxford Slavonic Papers (Вялікабрытанія), Slavic Review (ЗША), Zeitschrift für Slavische Philologie і Die Welt der Slaven (Германія) і інш.

Найбольш важкім укладам у камплектаванне фонду замежных выданняў ЦНБ НАН Беларусі за апошніяе 10-годдзе стала ўнікальная калекцыя славістычнай літаратуры, перададзеная бібліятэцы пасля XV Міжнароднага з’езда славістаў, які ўпершыню праводзіўся ў Мінску ў жніўні 2013 г. ЦНБ НАН Беларусі была адказная за атрыманне і мытнае афармленне паступаючай на з’езд літаратуры, а таксама за арганізацыю і правядзенне кніжнай выставы ў дні з’езда. Калекцыя змясціла найноўшыя выданні ў галіне славістыкі, якія адлюстравалі вынікі даследаванняў вядучых славістаў усяго свету за перыяд паміж з’ездамі (2008–2013 гг.) – усяго больш за тысячу кніг і каля 200 асобных выпускаў часопісаў з 24 краін свету: Аўстрыі, Беларусі, Бельгіі, Балгарыі, Босніі і Герцагавіны, Вялікабрытаніі, Венгрыі, Германіі, Італіі, Канады, Македоніі, Польшчы, Расіі, Румыніі, Сербіі, Славакіі, Славеніі, Украіны, Францыі, Харватыі, Чарнагорыі, Чэхіі, Швейцарыі, Швецыі [1, с. 586]. «Да ліку знакавых кніжных выданняў на дадзенай выставе можна аднесці, напрыклад, 10 тамоў выдання “Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny” (Варшава, 1980–2012), 21 том (з 30 запланаваных да выдання) “Большого академического словаря русского языка” (Масква, 2004–2013), 3 тамы (з 20 запланаваных да выдання) “Словника української мови” (Кіеў, 2010–2013), фундаментальны “Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы” (Мінск, 2013), калектыўную міжнародную манаграфію “Славянская лексикография” (Масква, 2013) і многія іншыя славістычныя выданні» [2, с. 141]. Не засталіся незаўважанымі і такія выданні, як “Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy”, “Słowianie w Europie: historia, kultura, język”, “Slovenski lingvistični atlas”, “Česky Jazykový Atlas”, “Chorwacja lat siedemdziesiątych XX wieku. Kultura – język – literatura”, “Recko-Staroslovensky Index” і многія іншыя. Унікальнае выданне падрыхтавана беларускімі навукоўцамі – “Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з’ездах славістаў: зборнік дакладаў да XV Міжнароднага з’езда славістаў”, у які ўвайшлі даклады замежных даследчыкаў з Аўстрыі, Венгрыі, Польшчы, Ізраіля, Украіны, Літвы, Германіі, ЗША і іншых краін, прысвечаныя праблемам беларускага мовазнаўства, што яшчэ раз падкрэслівае рост цікавасці «замежных славістаў да некаторых праблем беларусістыкі, якія раней знаходзіліся выключна ў сферы інтарэсаў айчынных навукоўцаў» [3, с. 3].

Выстава славістычных выданняў з поспехам праведзена на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і выклікала цікавасць у студэнтаў і выкладчыкаў універсітэта, больш за 450 наведвальнікаў азнаёміліся з прапанаванымі выданнямі.

Многія кнігі з гэтай калекцыі паступілі ад арганізацый, якія з'яўляюцца даўнімі партнёрамі бібліятэкі па міжнародным кнігаабмене. У цяперашні час калекцыя славістычнай літаратуры XV Міжнароднага з'езда славістаў даступная ў яе поўным аб'ёме для карыстальнікаў ЦНБ НАН Беларусі. Несумненна, гэтая калекцыя ўяўляе вялікую цікавасць для навукоўцаў, выкладчыкаў, студэнтаў і ўсіх, хто цікавіцца пытаннямі славянскага пісьменства, літаратуры і культуры славянскіх народаў.

Нельга пераацаніць значнасць гэтай калекцыі, бо яна з'яўляецца часткай сусветнай шматтысячнай калекцыі выданняў па славістыцы, якія суправаджаюць правядзенне з'ездаў славістаў у розныя гады і змешчаны зараз у фондах буйнейшых бібліятэк славянскіх краін. Поўная бібліяграфія выданняў, прадстаўленых на ўсіх міжнародных з'ездах славістаў, пачынаючы з 1929 года і па цяперашні час, сабрана ў Славянскай бібліятэцы ў Празе (Slovanská Knihovna Praha), якая з'яўляецца цэнтрам па ўліку і апрацоўцы матэрыялаў усіх Міжнародных з'ездаў славістаў. У рамках сумеснага праекта Славянскай бібліятэкі ў Празе і Віртуальнай бібліятэкі славістыкі Берлінскай дзяржаўнай бібліятэкі (Staatsbibliothek zu Berlin) створана электронная база дадзеных BibSlavKon, даступная па адрасе <http://www.slavistik-portal.de/datenpool/bibslavkon-db>, якая ёсць часткай партала па славістыцы (<https://slavistik-portal.de/>), створанага ў Германіі, на цяперашні час адной з асноўных крыніц акадэмічнай інфармацыі па пытаннях славістыкі ў інтэрнэце. Дарэчы, з абедзвюма вышэйназванымі бібліятэкамі ў ЦНБ НАН Беларусі ўстаноўлены даўнія партнёрскія адносіны ў галіне міжнароднага кнігаабмену.

Нельга не падкрэсліць вялікую цікавасць да беларускамоўных выданняў таксама з боку бібліятэк не толькі славянскіх краін. Шмат заказаў штогод атрымоўвае ЦНБ НАН Беларусі ад буйнейшай бібліятэкі свету – Бібліятэкі Кангрэса ЗША, толькі за апошнія два гады з якой бібліятэка атрымала 77 навуковых кніг па розных напрамках даследаванняў, актуальных для НАН Беларусі. У Бібліятэку Францыска Скарыны ў Лондане, з якой вялося плённае шматгадовае супрацоўніцтва, высылаліся не толькі навуковыя выданні, але і падручнікі беларускай мовы для розных класаў сярэдняй школы. Вялікая цікавасць да беларускіх навуковых выданняў і з боку бібліятэкі Акадэміі навук у Гётtingене (Германія), бібліятэкі Венгерскай акадэміі навук, бібліятэкі Стэнфардскага ўніверсітэта (ЗША), Аўстрыйскага музея фальклору і іншых ўстаноў.

Нягледзячы на пэўныя праблемы і цяжкасці ў вядзенні, кнігаабмен ЦНБ НАН Беларусі з'яўляецца на сённяшні дзень актыўным удзельнікам працэсу папулярызацыі беларускіх выданняў і беларускай навукі за межамі краіны, а таксама застаецца эфектыўнай крыніцай камплектавання фонду бібліятэкі замежнай навуковай літаратурай.

Літаратура

1. Чикун, О.Н. Коллекция книг XV Международного съезда славистов в фонде ЦНБ НАН Беларуси / О.Н. Чикун // Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов. – Минск, 2015. – 583 с.

2. Щербин, В.К. Международный съезд славистов впервые состоялся в Минске / В.К. Щербин // Социология: научно-теоретический журнал. – 2013. – № 3. – 141 с.

3. Прадмова // Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з'ездах славістаў: зборнік дакладаў: да XV Міжнароднага з'езда славістаў. – Мінск: Беларуская навука, 2013.

Н.М. Шабатрова (Орша)

“ТУРЭМНЫ” ПЕРЫЯД ЯК КРЫНІЦА СТВАРЭННЯ ПАНАРАМЫ НАРОДНАГА ЖЫЦЦЯ Ў ПАЭЗІІ Я. КОЛАСА

Вывучэнне творчасці Якуба Коласа на занятках ва ўмовах каледжа дазваляе арганізаваць даследніцкую дзейнасць навучэнцаў, якая спрыяе развіццю ўменняў знаходзіць асобныя моманты ў біяграфіях пісьменнікаў, такія асобныя перыяды, якія дазволілі натхніта працаваць, адлюстроўваюць якую-небудзь тэму больш яскрава. На наш погляд, такім мала вывучаным перыядам з'яўляецца так званы “турэмны” этап у жыцці Якуба Коласа, які стаў падставай для разважанняў, асэнсавання, глыбокіх думак паэта аб адлюстраванні шырокай панарамы народнага жыцця Беларусі. Гэта дазваляе нам зрабіць вывад, што Колас – адзін з прадстаўнікоў Беларускага Адраджэння.

Людзей, што служылі Айчыне гэтаксама аддана і гераічна, на пачатку XX стагоддзя было вельмі шмат. Яны мелі розныя таленты і прафесіі, але іх аб'ядноўвала вера ў тое, што Беларусь вызваліцца ад чужой расейскай улады і будзе незалежнай дзяржавай. Дзякуючы іхняй працы друкаваліся беларускія кнігі і газеты, адчыняліся тэатры, ствараліся беларускія партыі. Беларусы хацелі быць сапраўднымі гаспадарамі на сваёй зямлі. Той час нашай гісторыі называецца Беларускім Адраджэннем.

Найбольш моцна Адраджэнне паказала сябе ў нашай літаратуры. Якраз у гэты час на поўную сілу загучаў голас беларускага песняра – Якуба Коласа, якога лічаць адным з заснавальнікаў нашай сучаснай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы. Дзякуючы яму беларуская паэзія і проза хутка ўвайшлі ў лік найбольш багатых славянскіх літаратур [6, с. 176].

15 верасня 1908 г. Якуб Колас засуджаны на 3 гады турэмнага зняволення, як было заяўлена на судзе, меў на мэце ліквідацыю існуючага ў Расійскай імперыі грамадскага ладу (у тым ліку ў складанні адозвы да настаўнікаў, хоць пісаў яе іншы чалавек, якога Колас суду не назваў) [4, с. 87]. Увесь тэрмін пакарання Якуб Колас адбыў у Мінскім астрозе. За турэмнымі кратамі ўдавалася пісаць вершы і перапраўляць на волю. У многіх творах Коласа выразна гучаць матывы вызвалення ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту.

Сапраўднай праблемай для беларускага літаратуразнаўства аказалася ацэнка творчасці Якуба Коласа турэмнага перыяду. Што праўда, не ўсёй. Паэмы “Новая зямля” і “Сымон-музыка” былі задуманы ў зняволенні, а трэцяя частка “энцыклапедыі беларускага сялянства” там напісана. Аднак не толькі яны сталі прадметам дыскусій, а таксама і кароткія вершаваныя творы – гучныя, пранізлівыя, шчырыя... “Мой родны кут, як ты мне мілы!..”, пачатак паэмы “Новая зямля”, – самыя славутыя радкі беларускай літаратуры, простыя і да шчыmlівасці глыбокія [1 с. 12].

Паэт прагнуў волі, думкі і мары рваліся з бруднай і цеснай турэмнай камеры на сонца, на чыстае паветра, на шырокія прасторы Прынямоння і знаходзілі выйсце і ўвасабленне ў глыбока прачулых лірычных вершах, бо не мог спатоліцца гэтым жыццём, бо, малады, дужы, поўны жаданняў, быў кінуты ў вязніцу, жорстка абмежаваны. “Вясна, вясна, не для мяне ты, не я табою абagrэты...” – піша паэт. Турма скавала фізічна, але яго дух вырваўся на волю, нястрымны, ён паляцеў у краіну, куды ніхто і ніколі з людзей не вяртаўся, – у пару свайго дзяцінства: “Вось як цяпер, перада мною / ўстае куточак той прыгожа...” [6, с. 212].

Якуб Колас цяжка перажываў перамогу царызму і наступленне рэакцыі, бо хацеў бачыць сваю радзіму вольнай і шчаслівай. Паэт заклікае народ не паддавацца роспачы, не траціць надзеі на вызваленне, захоўваць сілу і веру, упарта ісці наперад і быць упэўненым, што настане новы дзень. Як пасля зімы прыходзіць вясна, так пасля цяжкага прыгнёту настане дзень свабодны.

Паэзія Я. Коласа “турэмнага” перыяду была паэзіяй тугі і смутку. Невыпадкава свой першы зборнік вершаў паэт назваў “Песні-жалыбы” (1910), дзе паэтызуецца вобраз беларуса-мужыка, які, нягледзячы на цяжкія сацыяльныя ўмовы, верыць у адраджэнне роднага краю, апавядае пра свой бяспраўны лёс, але пры гэтым мае пачуццё ўласнай годнасці, выказвае імкненне да лепшай долі.

У Мінскім астрозе была задумана паэма “Новая зямля” як вершаваная аповесць аб жыцці і клопатах лесніковай сям’і (было напісана 10 раздзелаў) [6, с. 214].

“Турэмныя” раздзелы сведчаць, што пісьменнік задумаў шырокі твор аб жыцці простага чалавека, звычайнага лесніка, маючы на мэце ўзвялічыць, апаэтызаваць свайго героя, паказаць яго ва ўсіх умовах, праявах жыццядзейнасці, у тыповых абставінах яго бытавання [3, с. 66].

Паэма “Новая зямля” – твор аб гістарычным лёсе сялянства, аб яго дарогах да шчасця і волі, аб фарміраванні народнай свядомасці. У паэме адлюстравана жыццё народа, яго побыт, псіхалогія, выяўлены мары і жаданні працоўных беларускай вёскі. Таму і называюць паэму энцыклапедыяй, панарамным адлюстраваннем жыцця беларускага народа.

Галоўнае ў “Новай зямлі” – пошукі зямлі і волі, жыццё простага чалавека на фоне разважанняў аб лёсе ўсяго беларускага народа. Сэрца паэта баліць за беспрацоўнага, прыгнечанага селяніна. Яму, працоўнаму чалавеку, аддае аўтар усе свае сілы, любоў і павагу.

Карані Коласавай паэмы “Сымон-музыка” таксама ў турэмных перажываннях, яна пісалася з вялікімі перапынкамі, і шмат перараблялася. Паэма прысвечана праблеме духоўнай адоранасці беларускага народа. Колас піша: “Ёй не шанцавала ў сэнсе завяршэння, а падаваць голас аб сабе пачала яна бадай што раней за “Новую зямлю”. Я зрабіў асобныя запісы, як толькі наладзіў турэмны побыт: раздабыў аловак і навучыўся хаваць паперы. Перада мной стаяў уласны лёс.

Калі замкнулася астрожная брама, я сказаў сам сабе: трымайся, Костусь, ты трапіў у новае кола. І ўсё перажытае ўявілася чаргаваннем колаў: час, што звязаны з жыццём у ваколіцах Мікалаеўшчыны; юнацтва, настаўніцтва, бадзянне з месца на месца ў пошуках заробку і нарэшце – турма. Толькі ў мяне налічылася ўсяго пяць колаў.

У апошняе кола я прыйшоў з тым жа настроем, які насіў і ў першым: працаваць словам. Я ледзь пачаў выбівацца ў друк, а тут – за шкірку ды ў каталажку! Вырвацца надзея была, а пісаць, тым больш друкавацца – наўрад. Вольна дыхнуць не спадзявайся! З гэтых усіх разваг і вынікла задумана пісаць твор з пяці частак” [2, с. 119].

Турэмнае зняволенне спарадзіла дзве геніяльныя паэмы. А потым самі паэмы зацягнулі аўтара, не далі яму збочыць з абранага шляху. Было цяжка, бо нават калі Якуб Колас пасля турмы знаходзіўся дома, у Смольні, а пасля ў Лунінцы на прыватным настаўнічанні, на ім заставалася таўро нядаўняга вязня – яно прыўносіла супярэчлівыя перажыванні, кардынальна ўплываючы на плён творчасці.

Можна меркаваць, што эвалюцыя Песняра дасягнула вышэйшай ступені мастацтва менавіта дзякуючы турэмным калізіям, якія сталі своеасаблівым генератарам крэатыўнасці. Можна адсюль, з гэтай турмы, пачынаецца шлях Коласа да свядомай барацьбы за адраджэнне беларускага краю, шлях да адлюстравання ў творах разважанняў аб адоранасці і працавітасці беларускага народа. Але ў сэрцы паўстае хваля пратэсту супраць зневажання народа, зараджаецца мара аб тым, што прыйдзе час свабоды і шчасця ўсяму беларускаму люду.

Такім чынам, паэмы “Новая зямля” і “Сымон-музыка” ўзгаданы на глебе расстання аўтара з родным куточкам. Турма абудзіла і запачаткавала іх. У паэмах чырвонай ніццю праходзіць ідэя непераможнасці народнага

мастацтва як сведчання духоўнай сілы народа. Гэта глыбокі роздум пра лёс мастака і нацыянальнага мастацтва, праўдзівасць, бесмяротнасць і непадкупнасць, пра цяжкія шляхі абуджэння самасвядомасці беларусаў. Сапраўднае мастацтва павінна быць непарыўна звязана з роднай зямлёй і народам, з усім багаццем гукаў і фарбаў навакольнага свету.

Я. Колас верыў у магчымасць адраджэння роднага краю, нацыянальнай культуры, у магчымасць пабудовы суверэннай, незалежнай Беларусі. Паэмы прысвечаны беларускай моладзі, якой гісторыяй прызначана было будаваць новае жыццё, свабодную краіну. Вера пісьменніка-грамадзяніна, мастака-гуманіста ў шчаслівую будучыню Беларусі і дапамагла нараджэнню канчатковай рэдакцыі паэм – твораў поліфанічнага гучання, дзе драматычныя, трагічныя матывы перапляліся з жыццесцвярджальнымі, аптымістычнымі.

Літаратура

1. Лойка, А. «Новая зямля» Якуба Коласа: вытокі, веліч, хараство / Алег Лойка. – Мінск: Выд-ва Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесійнай адукацыі БССР, 1961. – 156 с.
2. Лужанін, Максім. Колас расказвае пра сябе: Аповесць-эсэ / Максім Лужанін. – Мінск: Маст. літ., 1997. – 462 с.
3. Навуменка, І.Я. Якуб Колас: нарыс жыцця і творчасці / І.Я. Навуменка. – Мінск: Народная асвета, 2003. – 207 с.
4. Мушынскі, М.І. Якуб Колас. Летапіс жыцця і творчасці / М.І. Мушынскі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1982. – 543 с.
5. Пшыркоў, Ю.С. Летапісец свайго народа: Жыццёвы і творчы шлях Якуба Коласа / Ю.С. Пшыркоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 367 с.
6. Трафімчык, А. Зняволенне і “разлука з краем” як галоўны фактар у станаўленні Якуба Коласа ў якасці класіка літаратуры / Анатоль Трафімчык // Верасень. – 2012. – № 7. – С. 212–219.

Н.В. Якавенка (Мінск)

НАЦЫЯНАЛЬНЫ МІФ У РАМАНЕ ЭРНЕСТА ЯЛУГІНА «ПЕРАД ПАТОПАМ»

Ва ўсходнеславянскай літаратуразнаўчай навуцы не існуе дакладнага вызначэння і разгорнутага тлумачэння паняцця «нацыянальны міф», таму ў межах прадстаўленага даследавання мы абапіраемся на кнігу «Міфалогія» вядомага французскага міфолога, філосафа, літаратуразнаўца і семіётыка Ралана Барта, на доктарскую дысертацыю расійскай даследчыцы Ліліі Хабібুলінай «Нацыянальны міф у англійскай літаратуры другой паловы XX стагоддзя» і кнігу «Іміджалогія» сучаснага ўкраінскага пісьменніка і спецыяліста ў галіне камунікатыўных тэхналогій Георгія Пачапцова.

Згодна з Р. Бартам, міф ствараецца за кошт «дэфармацыі» суадносінаў паміж канцэптам і сэнсам, калі канцэпт «адчужае» сэнс. Міф як бы імкнецца выглядаць натуральна, як само сабой зразумелае і выконвае розныя функцыі: ён адначасова абазначае, абвяшчае, паведамляе, унушае, прадпісвае і скіроўвае да дзеяння. Міф імгненна стварае моцны эфект і яго ўздзеянне нашмат мацнейшае за любыя рацыянальныя тлумачэнні. Р. Барт падкрэслівае: паколькі сэнс ніколі не існуе ў міфе ў «нулявой ступені», канцэпт заўсёды можа дэфармаваць яго, надаць значэнне абсурду, сюррэалістычнасці, можа нават сказаць само імкненне пазбегнуць міфалагізацыі [1].

Задача нацыянальнага міфа, згодна з Л. Хабібুলінай, заключаецца ў тым, каб надаць гістарычна абумоўленым інтэнцыям статус прыродных. Даследчыца звяртае ўвагу на тое, што асноўная сфера бытавання нацыянальнага міфа – пісьмовая культура, а ў мастацкай літаратуры міфатворчасць мае найбольшыя магчымасці для самааажыццяўлення. У літаратуры спалучаюцца спантаннасць і наўмыснасць, індывідуальнае і агульнае, створанае пад уплывам традыцыі і сучаснае, культурнае і палітычнае, што робіць літаратуру найбольш складанай, прадуктыўнай і ўплывовай сферай «нацыянальнага ўяўнага». Як слушна заўважае Л. Хабібуліна, у літаратуры нават выкарыстанне існуючых канцэпцый нацыянальнага або нацыянальных стэрэатыпаў можа быць уцягнута ў працэсы міфалагізацыі.

Нацыянальны міф з’яўляецца рухомым, дынамічным утварэннем, кампаненты якога фарміруюцца паступова ў працэсе станаўлення нацыянальнай культуры і ў залежнасці ад асноўных грамадскіх пунктаў погляду на сутнасць нацыянальнага. Л. Хабібуліна падкрэслівае, што нацыянальны міф абавязкова дапускае наяўнасць гістарычнага вымярэння, бо «канструяванне» нацыянальнага міфа немагчымае без міфа нацыянальнай гісторыі [3]. Гістарычнае вымярэнне нацыянальнага міфа дазваляе разглядаць нацыянальную літаратуру як аповед пра нацыянальную гісторыю, увасобленую ў падзеях, персанажах, сімвалах, але пры тым міф нацыянальнай гісторыі існуе менавіта ў сваім «уяўным» вымярэнні, ён нелінейна суадносіцца з рэальнымі гістарычнымі падзеямі.

Паводле меркавання Г. Пачапцова, міфалагізацыя з’яўляецца вынікам «адыходу ад хаосу ў бок упарадкаванай рэальнасці. Чалавек, апрацоўваючы інфармацыю, часта ўносіць у яе большую меру ўпарадкаванасці, чым гэта ёсць на самой справе. Мы першапачаткова зацікаўлены зрабіць акаляючую нас рэчаіснасць кіруемай» [2, с. 149]. У літаратурных творах успрыманне, разуменне, трактоўка паводзінаў, як і вобразна-сімвалічнае ўвасабленне той ці іншай гістарычнай асобы адпавядаюць пэўным мэтам, якія ставіць перад сабой нацыянальны пісьменнік, яго светапогляду і эстэтычнай пазіцыі.

Між тым, у навуковых даследаваннях Р. Барта, Л. Хабібুলінай і Г. Пачапцова, узятых намі ў якасці тэарэтычнай асновы для раскрыцця сутнасці канцэпту «нацыянальны міф», няма палажэнняў пра магчымасць міфа выконваць у літаратурным творы ролю інтэртэксту, тады як насамрэч такое магчыма. У гістарычным рамане беларускага празаіка Эрнеста Ялугіна «Перад патопам», прысвечаным асабліва важным падзеям гісторыі Вялікага Княства Літоўскага 2-й паловы XVI ст. (Люблінскай уніі 1569 г. і нечаканай смерці яе праціўнікаў – славурых дзяржаўных дзеячаў Мікалая Радзівіла Чорнага і Яна Караля Хадкевіча, вайне ў Лівоніі (Прыбалтыцы), распачатай маскоўскім царом Іаанам Грозным, захопу беларускіх зямель уключна з Полацкам і інш.), міф пра чароўнае «зерцала» чарнакніжніка Яна Твардоўскага, якім карыстаўся кароль Польшчы і вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст, «пашырае» перспектыву твора і стварае алузіі на гістарычныя раманы класікаў польскай літаратуры Г. Сянкевіча («Агнём і мечам») і У. Рэйманта («Апошні сейм Рэчы Паспалітай»).

Чароўнае люстэрка, расколатае на тры часткі, у драўлянай чорнай рамцы, існуе да сённяшняга часу – знаходзіцца ў рызніцы Малой Базілікі ў польскім Венгруве і быццам бы ўсё яшчэ валодае магічнымі ўласцівасцямі. Яно сапраўды належала легендарнаму чарнакніжніку Яну Твардоўскаму. Паводле адной з легенд, у яго глядзеў, каб даведацца пра свой лёс, Напалеон Банапарт, які, незадаволены ўбачаным, у гневе кінуў люстэрка, ад чаго на ім з'явіліся расколіны. У рамане «Перад патопам» Э. Ялугіна гаворыцца пра іншае паходжанне расколінаў на люстэрку: *«Кажуць, раскалолася люстэрка, калі, угневаўшыся, яго шпурнула каралева Бона, і лепей бы яна таго не рабіла. <...> Ubачыла ж у зерцале свой хуткі скон. І які!»* [4, с. 6].

Вядома таксама, што Твардоўскі праводзіў спірытычны сеанс для Жыгімонта-Аўгуста – выклікаў дух яго каханай, трагічна памерлай Барбары Радзівіл. Згодна з легендай, асабліва папулярнай у Беларусі, сеанс адбываўся ў Нясвіжскім замку Радзівілаў. Калі падчас сеанса з чароўнага люстэрка ў пакоі з'явілася Барбара, кароль не стрымаўся і кінуўся да яе, у выніку чаго спалоханы прывід знік, але не вярнуўся ў іншасвет, а застаўся блукаць па замку. Таму Барбару Радзівіл называюць Чорнай Паннай Нясвіжа. На самай справе сеанс адбываўся не ў Нясвіжы, на тэрыторыі Беларусі, а на тэрыторыі Польшчы, лёс Барбары Радзівіл увогуле не звязаны з Нясвіжскім замкам, а «прывідам» была жывая маладая жанчына Барбара Гізанка – паслушніца аднаго з польскіх манастыроў, знешне падобная да сваёй славутай цёзкі, і, нарэшце, дакладна не вядома ці карыстаўся Ян Твардоўскі падчас гэтай містыфікацыі сваім «зерцалам».

Эрнест Ялугін адпаведна беларускай легендзе як бы мімаходзь згадвае гісторыю са спірытычным сеансам і насычае раман уласнымі падрабязна расказанымі міфамі, звязанымі з люстэркам Твардоўскага. Згодна з імі, Жыгімонт-Аўгуст неаднаразова звяртаўся да варажбіта з просьбамі паказаць у «зерцале» наступствы некаторых палітычных рашэнняў і падзей, такіх як

Люблінская унія, пасля якой, пазней, на апошнім сейме Рэчы Паспалітай быў прыняты трактат аб саюзным далучэнні да Расіі, асвятліць знакавыя моманты ўласнага лёсу, у выніку чаго даведаўся, што «калыска Ягелонаў» застанецца пустой – ён не меў нашчадка, ад чаго цярэў папрокі сваёй маці каралевы Боны Сфорца і пакутаваў да канца жыцця так жа моцна, як ад страты каханай Барбары Радзівіл.

Неабходна адзначыць, што будзе памылковым падчас аналізу мастацкага гістарычнага твора звяртаць увагу на дакументальную праўдзівасць адлюстравання культурна-гістарычнай сітуацыі і вобраза гістарычнай асобы. Замест гэтага неабходна звяртаць увагу на прынцыпы і прыёмы стварэння «сваіх» і «чужых» нацыянальных вобразаў. У рамане «Перад патопам» «чужы» рускі цар Іаан Маскоўскі – Іаан Чацверты (Грозны) нараўне са «сваім» каралём Жыгімонтам-Аўгустам з’яўляецца цэнтральным персанажам твора. Беларускі пісьменнік падае вобраз рускага цара не столькі апісальна, колькі праз яго паводзіны, напрыклад: *«Іаан Чацверты, калі не ўпадаў у шаленства, быў здольны ацэньваць справу разумна. Вось і вырашыў: паслоў вярнуць, бы праяўляючы міласць, і заключыць перамір’е, кароткачасовае, на год. Ваяводы далікатна, каб не ўгнавіць, паралі дадаць яшчэ хаця б год <...> Іаан узлютаваў, а ўрэшце пагадзіўся з дарадцамі»* [4, с. 203], – так Э. Ялугін паказвае Іаана Маскоўскага як разумнага і хітрага дзяржаўнага дзеяча з неўраўнаважаным характарам, які зусім не выпадкова зваўся Грозным.

Вобраз Жыгімонта-Аўгуста, слабахарактарнага антыпода Іаана Чацвертага, пісьменнік таксама стварае блізка да рэальнага: *«Шкада, што па натуры я не дыктатар, – неаднойчы думаў Жыгімонт-Аўгуст»*, які *«надта доўга не асэнсоўваў сябе дзяржаўным уладаром»* [4, с. 24] і *«куды ўпэўненей адчувае сябе ў пасцелі з куртызанкай, чымся ля дзяржаўнага стырна»* [4, с. 37]. Аднак польскаму каралю, у адрозненне ад рускага цара, была ўласціва самакрытычнасць, якая дапамагала яму ў пэўных сітуацыях браць сябе ў рукі. У рамане насамрэч мяккацелы Жыгімонт-Аўгуст паказаны не хітрым палітыкам, як Іаан Грозны, бо ён такім і не быў у рэальнасці, але як удумлівы, эрудыраваны чалавек і гуманіст. Палітычная дзейнасць давалася польскаму каралю і вялікаму князю з вялікай цяжкасцю, але, як вядома, ён быў мецэнатам, аказваў падтрымку мастакам і музыкантам, спрыяў развіццю тэатра, прытрымліваўся ідэі роўнасці рэлігійных канфесій, дазволіў дзейнасць езуітаў, што стала пачаткам контррэфармацыі ў Польшчы і ВКЛ. Менавіта такім ён паўстае ў творы Эрнеста Ялугіна.

Узаемадачынненні нацыяў унутры ўсходнеславянскай супольнасці заўсёды былі і засталіся на сённяшні час няпростымі найперш у грамадска-палітычным плане, што часта нейкім чынам, намерана або міжволі адлюстроўваецца пісьменнікамі ў літаратурных творах. Так, Э. Ялугін, схільны да аб’ектыўнасці і карэктнасці ў адлюстраванні гістарычных падзей, не змог або не хацеў да канца схаваць сваю абсалютна зразумелую

напружанасць, недаверлівасць у дачыненні да «маскоўцаў», якія «займаліся грабязямі, разорам мірных паселішчаў і захопам у палон сялян, што спрабавалі хавацца ў лясах» [4, с. 271], а таксама выявіў спагаду ў дачыненні да ўкраінцаў, якім, як і беларусам, нямала давялося нацярапецца ад «маскоўцаў». Адчуванне пісьменнікам адзінства гістарычных лёсаў беларусаў і ўкраінцаў добра выяўляецца ў наступнай фразе: «Адно ўцяшэнне для дурняў: ні ў тым шабашы, які адбыўся раней, у часе Люблінскай уніі, ні ў цяперашнім (маецца на ўвазе апошні сейм Рэчы Паспалітай. – Н.Я.) не ўдзельнічалі ні мы, як беларусіны, ні жэмайты з украінцамі. <...> Вось і выходзіць, што ў нас асобны, свой лёс у будучыні» [4, с. 432].

Падагуліўшы ўсё сказанае, адзначым: у рамане «Перад патопам» гістарычнае вымярэнне нацыянальнага міфа дазваляе разглядаць нацыянальную літаратуру быццам аповед пра лёс беларускага народа, увасоблены ў знакавых падзеях, гістарычных асобах, магічных сімвалах і, разам з тым, выконвае інтэртэкстуальную функцыю.

Літаратура

1. Барт, Р. Мифологии / Р. Барт. – М.: Академический проект, 2017. – 351 с.
2. Почепцов, Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М., Киев, 2004. – 574 с.
3. Хабибуллина, Л.Ф. Национальный миф в английской литературе второй половины XX века [Электронный ресурс] / Л.Ф. Хабибуллина // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/natsionalnyi-mif-v-angliiskoi-literature-vtoroi-pолоviny-khkh-veka#ixzz5AHf12idH>. – Дата доступа: 21.03.2018.
4. Ялугін, Э. Збор твораў: у 3 т. Т. 3. Перад патопам: раман. / Э. Ялугін. – Мінск: Вyd. В. Хурсік, 2013. – 460 с.

І.В. Ясюк (Мінск)

ЛІТАРАТУРНАЯ ПРАСТОРА: ДА ПЫТАННЯ ПАДЫХОДУ Ў ДАСЛЕДАВАННІ ЛІТАРАТУРЫ ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XX СТАГОДДЗЯ

У любым выпадку, я лічу, што ў нашыя дні нас турбуе хутчэй пытанне прасторы, чым пытанне часу; час, верагодна, прадстае ўсяго толькі як адна з разнавіднасцяў магчымага ўзаемадзеяння паміж элементамі, што пераразмяркоўваюцца ў прасторы.
М. Фуко. Другія прасторы.

Літаратуразнаўства XX–XXI стст. – літаратуразнаўства пошуку. Пытанні Гаспарава “Як пісаць гісторыю літаратуры?”, Мушынскага “Якой быць гісторыі літаратуры?”, канцэпцыя гісторыі літаратуры Яўса ў працы “Гісторыя літаратуры як правакацыя літаратуразнаўства” – гэта сведчанне агульнага пошуку новага падыходу да асэнсавання наяўнага матэрыялу, да выбару новай стратэгіі пабудовы канцэпцыі літаратуразнаўчага даследавання.

Спыняючы ўвагу на даследаванні беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя, трэба звярнуць увагу на шэраг акалічнасцей, вызначальных пры выбары намі новага падыходу да аналізу акрэсленага перыяду.

А. Гісторыя літаратуры ўяўляецца як храналагічная паслядоўнасць літаратурных фактаў і біяграфій з дакладным падзелам на акрэсленыя часавыя (гістарычныя) прамежкі (перыяды), што суадносіцца з кананічным гісторыка-літаратурным падыходам.

Апошнія дзесяцігоддзе (найбольш актыўна) вызначаецца наяўнасцю такога кшталту прац, што ставяць пад сумнеў існуючую канцэпцыю Гісторыі і імкнуцца да перагляду, пераасэнсавання, паказу новых накірункаў і раскрыцця новых акалічнасцей, па той ці іншай прычыне раней не заўважаных. Пастаўленыя пытанні да “Гісторыі...” у літаратуразнаўстве могуць успрымацца і як напад на сфарміраваную мадэль разгляду літаратурнага працэсу. Міхась Тычына даволі рэзка выказваецца ў адносінах да «вольных філолагаў», якія, фактычна, «нападаюць» на класічны погляд⁶.

Сярод іншага, згадваюцца “выпады” ў бок стваральнікаў Акадэмічнай Гісторыі беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Такія “выпады” пэўным чынам могуць быць апраўданы праз выказванне самога ж калектыву аўтараў гісторыі, якія адзначаюць “слабыя” месцы іх працы. Ва ўступным артыкуле абазначаецца неабходнасць пераапрацоўкі літаратурнай гісторыі ў сувязі са зменамі ў грамадска-палітычным жыцці і наяўнасцю новых магчымасцей інтэрпрэтацыі і выбару літаратурных фактаў⁷. Тым не менш, на жаль, па прызнанні самога калектыву аўтараў Гісторыі, яны не змаглі пайсці “так далёка ў напрамку «карэннай перапрацоўкі» зробленага раней”, хоць і лічачы, “што яна мае ў цэлым абнаўленчы характар” [2, с. 10]. Тады відавочна абгрунтаванасць магчымых прэтэнзій да той мадэлі, што рэалізавана аўтарскім калектывам гісторыі. Калі заходняе літаратуразнаўства сутыкнулася з новымі трэндамі ў навуцы (гендарныя даследаванні і г. д.), то для ўсходняга паўстала простае пытанне шляху, бо з прыходам новай эпохі набходна цалкам перагледзець саму мадэль і погляд на літаратурны працэс.

Тым не менш, аўтары Гісторыі выбіраюць тую ж мадэль апісання літаратурнага працэсу, што і ў ранейшыя перыяды (яшчэ з 1950–1960-х гадоў) як сукупнасць аглядных (проза, паэзія, драматургія, крытыка і літаратуразнаўства) і манаграфічных раздзелаў, прысвечаных асобам аўтараў і разгляду асноўных твораў. Такая “ўзорная” канцэпцыя ў

⁶ “Замест апрабаваных у савецкія і паслясавецкія часы тэарэтычных прынцыпаў <...> паўстаюць праявы дылетантызму, правінцыялізму, прэтэнцыёзнасці, мазахісцкага самаедства. У чым гэта выяўляецца? У нейкім хваравітым імкненні бяздумна, легкаважна, бездаказна “размазаць” шматгадовую, цяжкую, ма-лааплачную, пабудаваную на творчым энтузіазме, на любові да роднага слова, урэшце на глыбокім патрыятызме працу таленавітага пісьменніка альбо цэлага навуковага калектыву. <...> Факты лявацкага радыкалізму, праяў падлеткавых комплексаў, нізкага навукова-тэарэтычнага, эстэтычнага, культурнага, этычнага ўзроўню добра вядомыя кампетэнтнай аўдыторыі” [7; с. 178–179].

⁷ “Сёння стала магчымым вярнуць у сферу навуковага асэнсавання многія творы нацыянальнай літаратуры, якія раней былі пад ідэалагічным падазрэннем і нават не згадваліся ў літаратуразнаўчых распрацоўках або выдаваліся з такімі глыбока сэнсавымі купюрамі, што часта змяшчалася асноўнае ядро твора і змянялася яго ідэйная накіраванасць” [2, с. 7].

найноўшых умовах усё ж патрабуе пэўнага перагляду з улікам з’яўлення новых метадаў і падыходаў да аналізу літаратурнага працэсу.

В. Перыядызацыя літаратуры першай трэці XX стагоддзя (нашаніўскі, або дакастрычніцкі, перыяд, перыяд грамадзянскай вайны, літаратура 1922–1930-х) у апошнія гады крытыкуецца ў сувязі з новымі падыходамі і тэндэнцыямі ў літаратуразнаўстве. Даследчыкі літаратуры бачаць “прорву” паміж нашаніўскім і савецкім перыядамі беларускай літаратуры.

Праблема перыядызацыі не зводзіцца да механічнага адмаўлення прынятай канцэпцыі. Варта звярнуць увагу на патрэбу карэкціроўкі наяўнай канцэпцыі, пераасэнсавання, што будзе звязана менавіта з сувяззю, пераемнасцю нашаніўскага перыяду і перыяду савецкай літаратуры пры разглядзе ў межах прасторавага падыходу⁸.

С. Нашаніўскі перыяд стала асацыюецца выключна са станаўленнем адраджэнскай літаратуры, з нафасам нацыянальнай літаратуры і пытаннем самаідэнтыфікацыі, а пытанне арганізацыі прасторы ў фокусе даследчыкаў з’явілася нядаўна.

Слушным падаецца меркаванне Ж.В. Некрашэвіч-Кароткай: “Усё больш і больш відавочна, што ў межах даследаванняў па гісторыі ўсходнеславянскіх літаратур (у першую чаргу беларускай) нацыянальны крытэры часта не выяўляе сваёй эфектыўнасці. Гэта ўказвае на неабходнасць больш шырокага выкарыстоўвання не толькі засвоеных ужо паняццяў гетэрагеннасці і рэгіянальнасці, але таксама і канцэпта “культурнай прасторы”, выпрацаванага ў межах нямецкай гуманістыкі, які прадстаўлены сёння нават асобным накірункам – Kulturraumforschung (даследаванне культурнай прасторы)” [6].

Пытанне прасторы закранаецца і ў канцэпцыі нацыянальных вобразаў свету, прапанаванай Гачавым, што накіравана на комплекснае даследаванне таго, што сам даследчык вызначае як “косма-псіха-логас”. “Згодна з тым, як чалавек ёсць траічнае адзінства: цела, душа, дух (розум) – так і кожная нацыянальная цэласнасць уяўляе сабою косма-псіха-логас – адзінства мясцовай прыроды (космас), нацыянальнага характару (псіхея) і складу мыслення (логас)” [4].

Пытанне прасторы ў такім накірунку будзе ўключаць самыя розныя вектары. Гаспараў вызначае, што цяпер паўстае неабходнасць уключэння інфармацыі ў Гісторыю, якой раней “грэбавалі” гісторыкі літаратуры⁹.

⁸ П.І. Навуменка адзначае, што “... на працягу апошніх васьмідзесяці гадоў у беларускім літаратуразнаўстве назіралася тэндэнцыя хутчэй размяжоўваць перыяды 1906–1917 (дарэвалюцыйны) і 1918 – пачатак 1930-х (савецкі), не зважаючы той тыпалагічнай блізкасці, якая знітоўвае сапраўды адрозныя па структуры і характары дзейнасці літаратурныя суполкі адпаведных перыядаў. Першасныя прычыны былі, зразумела, ідэалагічныя, але яны перасталі быць дамінантнымі з канца 1980-х; справа, аднак, прасунулася толькі ў тым кірунку, што многія даследчыкі (А. Лойка, М. Мушынскі і інш.) прапаноўвалі змяніць звыклую перыядызацыю на дасавецкую і савецкую літаратуру (маецца на ўвазе XX стагоддзе), і аб’яднаць два ранейшыя перыяды ў адзін (1906 – прыблізна 1929)” [5, с. 226].

⁹ “Па-першае, гэта літаратурная вытворчасць: сацыяльны статус пісьменніка, сродкі да ягонага існавання, літаратурны асяродак з салонамі і рэдакцыямі, стварэнне і формы праявы літаратурнай рэпутацыі. Гэтым

Такім чынам, можам вывесці наступнае: літаратурны працэс – як сукупнасць часу і прасторы – паводле адзначаных намі пунктаў даследуецца пераважна ў часавым накірунку, канцэпцыя даследавання адлюстравана ў шматлікіх Гісторыях і падручніках, манаграфіях па літаратуры. Наша канцэпцыя не факусіруецца толькі на адным складніку – толькі час / толькі прастора, бо ў даследаванні першай трэці XX стагоддзя бачыцца недастатковым выбар аднаго з фокусаў. Заканамерным будзе пытанне адносна паняцця хранатоп, але, на нашу думку, яно не адпавядае ў поўным аб’ёме нашай задуме павароту, бо хранатоп уяўляецца хутчэй паняццем комплекснага вывучэння літаратурнага твора, чым шырокага літаратурнага працэсу.

Зварот да часу-прасторы – хранатопу быў ажыццёўлены Бахціным, апісаны магчымасці прымянення фізічнай канцэпцыі на літаратуру (непасрэдна на прадукт – твор)¹⁰. Але наша разуменне часу-прасторы павінна ўключаць не толькі (не столькі) літаратурны прадукт, а ўсю літаратурную мадэль. Гэтая мадэль будзе ўпісвацца ў межы сусвету “час-прастора”, дзе не існуе аднаго без іншага. Трансфармуючы наяўную ў фізіцы канцэпцыю часова-прастаравага кантынууму, паспрабуем даследаваць літаратурны працэс як з’яву, што ўпісваецца ў сусвет “час-прастора”.

Літаратура

1. Белорусская литература как модель развития «малых» (славянских) литератур. Материалы к тематическому блоку на XV Международном съезде славистов. – Минск, 2013.
2. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. – Т. 1. – Мінск: Бел. навука, 2001.
3. Гаспаров, М. Как писать историю литературы // Новое литературное обозрение [Электронный ресурс]. – 2003. – № 1. – Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nlo/2003/1/kak-pisat-istoriyu-literatury-2.html>. – Дата доступа: 15.10.2019.
4. Гачев, Г. Национальные образы мира (лекция) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://polit.ru/article/2007/05/24/kulturosob/>. – Дата доступа: 15.10.2019.
5. Навуменка, П. Літаратурныя аб’яднанні першай трэці XX стагоддзя як цэнтры кансалідацыі літаратурных сіл і стваральнікі перадумоў аўтанамізацыі / П. Навуменка // Погляды на спецыфічнасць “малых” літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад. Гун-Брыт Колер, Павел Навуменка. – Мінск, 2012.
6. Некрашевич-Короткая, Ж.В. Литературоведение как провокация истории литературы: восточнославянский научный дискурс на рубеже веков / Ж.В. Некрашевич-Короткая // Русская и белорусская литература на рубеже XX–XXI веков: сб. науч. ст. – Минск: РИВШ, 2014. – С. 131–138.
7. Тычына, М.А. Філасофія літаратуры: беларускі варыянт / М.А. Тычына. – Мінск: Беларуская навука, 2014. – 322 с.
8. Бахтин, М.М. Формы времени и хронотоп в романе. Очерки по исторической поэтике / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С.234–407.
9. Фуко, М. Интеллектуал и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко. – М.: Практика, 2006. – Ч. 3. – 320 с.

гісторыкі літаратуры цікавіліся здаўна і толькі чамусьці пазбягалі ўключаць гэта ў агульныя гісторыі літаратуры. Па-другое, гэта літаратурнае спажыванне: тыпы выданняў, наклады, кнігапродаж, бібліятэкі, расслаенне чытачоў (літаратура сялянская, дзіцячая, дамская). <...> Па-трэцяе ж, даўно ўжо стала неабходным пашырэнне звычайнага гісторыка-літаратурнага поля зроку па меншай меры ў двух кірунках: геаграфічным і гістарычным” [3].

¹⁰ “Істотную ўзаемасувязь часавых і прасторавых адносін, мастацка засвоеных у літаратуры, мы будзем называць хранатопам (што ў даслоўным перакладзе – “часапрастора”). <...> У літаратурна-мастацкім хранатопе мае месца зліццё прасторавых і часавых прыкмет у асэнсаваным і канкрэтным цэлым. Час тут згущаецца, ушчыльняецца, становіцца мастацка-бачным; прастора ж інтэнсіфікуецца, уцягваецца ў рух часу, сюжэта, гісторыі. Прыкметы часу раскрываюцца ў прасторы, і прастора асэнсоўваецца і вымяраецца часам” [8, с. 234–235].

ПРАБЛЕМЫ ВЫКЛАДАННЯ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ

Н.П. Даўбешка (Віцебск)

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ СІНТАКСІСУ Ё ШКОЛЕ

Сінтаксіс – адзін з самых складаных для засваення вучнямі раздзелаў мовы ё школьнай праграме. Гэтаму можна знайсці некалькі абсалютна рацыянальных тлумачэнняў. Па-першае, сінтаксіс займае найвышэйшую ступень у іерархіі моўных узроўняў, паколькі іменна ён звязаны з камунікатыўнай функцыяй мовы, апісвае правілы і заканамернасці пабудовы маўлення. Думаецца, ніхто не хацеў бы пачуць у свой бок выраз “двух слоў звязаць не можа”. А каб маўленне было багатым, прыгожым, правільным, дарэчным, трэба ўмець выкарыстоўваць разнастайныя рэсурсы мовы. Зразумела, што сярод моўных адзінак іншых узроўняў сінтаксічныя адзінкі з’яўляюцца найбольш складанымі і шматграннымі.

Па-другое, сінтаксіс вельмі цесна звязаны з іншымі раздзеламі моўнай сістэмы. Не ведаеш фанетыкі – не зможаш правільна інтанаваць сказы, расстаўляць фразавыя націскі (а гэта прама звязана яшчэ і з выпрацоўкай навыкаў выразнага чытання, асабліва паэтычных тэкстаў, на ўроках літаратуры). Не ведаеш лексікі – лёгка памылішся ў значэнні (а ў некаторых выпадках – і ў структуры) сінтаксічнай адзінкі. Узгадаем багдановічаўскае: *“Зорка Венера ўзышла над зямлёю, / Светлыя згадкі з сабой прывяла”*. У непадзельным словазлучэнні *прывяла згадкі* рэалізуецца значэнне ‘нагадала’. Для выразнасці параўнаем з купалаўскім словаўжываннем: *“Прывяла гусяра з яго ніўных сяліб / Дворня князева ў хорам багаты”*. У гэтым прыкладзе рэалізуецца свабоднае лексічнае значэнне слова *прывесці*. Пра сувязь марфалогіі і сінтаксісу можна гаварыць шмат, пачынаючы з агульнавядомага пастулата пра два раздзелы граматыкі і заканчваючы элементарнымі прыкладамі таго, наколькі важнымі ё маўленні могуць быць нават службовыя часціны мовы. Сапраўды, сістэма часцін мовы, іх падзел у залежнасці ад функцыі ў сказе на знамянальныя і службовыя складваліся ў сінтаксісе. Знамянальныя часціны мовы, што называюць прадмет, прымету, колькасць, дзеянне, стан, выражаюць значэнне сказа, робяць яго інфарматыўным. Аднак без службовых часцін мовы знамянальныя не “кантактавалі” б паміж сабой, не надзялялі б іх і сказ у цэлым найтанчэйшымі сэнсавымі адценнямі. Напрыклад, як абысціся без прыназоўнікаў і часціцы-злучніка ў вядомым радку Янкі Купалы: *“Жыве з ім дум маіх сям’я / І сніць з ім сны нязводныя... / Завецца ж спадчына мая / Ёсяго Старонкай Роднаю”*? Усё сказанае азначае, што ў некаторых выпадках спасцігнуць таямніцы

сінтаксічнай навукі немагчыма, калі ты не валодаеш тымі або іншымі паняццямі з іншых раздзелаў мовы.

Сінтаксіс мае таксама непасрэдны выхад на пунктуацыю, валоданне нормамі якой з’яўляецца адным з паказчыкаў пісьменнасці чалавека і ўвогуле ўзроўню яго культуры. У строгім сэнсе пунктуацыйны “алфавіт” налічвае дзесяць знакаў, з дапамогай якіх можна аформіць бясконцае мноства не падобных паміж сабой сінтаксічных канструкцый. Падзяляючы знакамі прыпынку наша маўленне на адрэзкі, пунктуацыя ў першую чаргу абапіраецца на сінтаксіс і з’яўляецца сродкам выяўлення самых разнастайных сэнсавых адценняў, уласцівых пэўным часткам пісьмовага тэксту. Так, лёгка можна абгрунтаваць наступныя варыянты пунктуацыйнага афармлення аднаго і таго ж сказа: *А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы абাপал рэчачкі сцяною.* – *А лес, як добры той знаёмы, стаіць, збялелы, нерухомы, абাপал рэчачкі сцяною.* Патэнцыяльна магчымыя і іншыя варыянты пастаноўкі знакаў прыпынку.

Цяжкасці, з якімі можа сутыкнуцца вучань пры вывучэнні сінтаксісу, могуць і павінны быць зведзены да мінімуму. Гэтаму спрыяе і тое, што вывучэнне раздзела адбываецца паэтапна. Паводле вучэбнай праграмы, першапачатковыя звесткі пра сінтаксіс уводзяцца ўжо ў V класе. Праўда, у пачатковай школе вучні атрымліваюць агульнае ўяўленне пра дзейнік, выказнік і даданыя члены сказа, пра аднародныя члены, пра некаторыя віды сказаў і інш. Аднак менавіта ў V класе вучні знаёмяцца з асноўнымі сінтаксічнымі паняццямі, вучацца складаць словазлучэнні, сказы, тэксты рознай будовы і карыстацца імі ў практычнай маўленчай дзейнасці. І ўсё ж асноўны курс сінтаксісу выкладаецца ў VIII – IX класах, калі адбываецца падрабязнае знаёмства з будовай, значэннем і функцыямі сінтаксічных адзінак. Як бачым, на кожным наступным этапе вывучэння сінтаксісу ідзе паглыбленне вядомай і атрыманне новай інфармацыі.

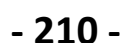
Звернем увагу на некалькі традыцыйных фактараў, якія могуць аказаць уплыў на якасць засваення сінтаксічнага матэрыялу вучнямі.

У адпаведнасці з сучаснымі патрабаваннямі да падрыхтоўкі вучняў шмат увагі надаецца выпрацоўцы ўменняў, неабходных для таго, каб тая ці іншая моўная з’ява выкарыстоўвалася ў маўленчай практыцы. У гэтым сэнсе найлепшым дыдактычным матэрыялам на ўроках сінтаксісу можна назваць тэкст. На прыкладзе ўдала падабранага для працы тэксту можна не толькі фарміраваць моўныя кампетэнцыі, але і ўдасканалваць камунікатыўныя здольнасці вучняў, развіваць разнастайныя маўленчыя навыкі. Прывядзём прыклад тэксту, які можа быць выкарыстаны пры вывучэнні тэмы “Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы”.

Камп’ютар усё больш трывала ўваходзіць у наша жыццё. Відавочна, што такія цесныя “кантакты” з ім могуць быць небяспечнымі для здароўя, калі не прытрымлівацца элементарных правілаў. Па-першае, памяшканне, дзе знаходзіцца камп’ютар, павінна быць прасторным, з пастаянным абнаўленнем паветра, а мінімальная плошча для аднаго манітора павінна складаць 9-10 кв. метраў. Па-другое,

Творча падышоўшы да прапанаванага матэрыялу, настаўнік здольны арганізаваць на яго аснове не толькі гутарку пра самі пабочныя канструкцыі і іх значэнне, але і пра тэму тэксту, асаблівасці яго пабудовы, стыль і тып. Акрамя таго, праца з тэкстам прадугледжвае таксама вырашэнне арфаграфічных і пунктуацыйных задач і абгрунтаванне ўласнага выбару. Хацелася б заўважыць яшчэ, што цікавай на ўроках па вывучэнні сінтаксісу з'яўляецца праца па стварэнні вучнямі ўласных тэкстаў у адпаведнасці з мэтаўстаноўкай настаўніка (тэкст-апісанне, у якім былі б выкарыстаныя толькі аднаасастаўныя сказы; тэкст-дыялог на аснове прачытанага; тэкст-разважанне ад процілеглага і інш.)

1. Кількі слоў у виказнику?

Паколькі многія сінтаксічныя тэмы вызначаюцца вялікім аб'ёмам, алгарытмы зручна выкарыстоўваць пры блочнай падачы матэрыялу. А вось у V класе, калі яшчэ надзвычай актуальны момант займальнасці, можна практыкаваць лінгваканструктары – набор картак з графічным або слоўным абазначэннем моўных паняццяў, з якіх могуць камбінавацца разнастайныя схемы. Вялікі плюс ад выкарыстання падобных прыёмаў заключаецца не толькі ў іх нагляднасці, але і ў тым, што яны развіваюць мысленне, вучаць рабіць вывады і абагульненні.

У сучасных умовах вялікую ролю ў працэсе навучання сінтаксісу адыгрывае вучэбная літаратура. Выдаецца мноства дапаможнікаў, даведнікаў, слоўнікаў, якія закліканы прыйсці на дапамогу і вучню, і настаўніку. Аднак калі вучань да карыстання такой крыніцай часта падыходзіць несвядома, то настаўніку варта асцярожна ставіцца да таго, што яму прапануецца. Жаданне аблегчыць сабе працу і сэканоміць час, выкарыстаўшы, напрыклад, “чужы” тэст, можа прывесці да сітуацыі, калі пытанні пасля праверкі работ становіцца больш, чым адказаў. Ці не лепш тады самому класці заданні “пад свой клас”? У некаторых выпадках крытычнага стаўлення патрабуюць нават асобныя сцверджанні ў рэкамендаваных для вучэбнага працэсу дапаможніках. Напрыклад, у падручніку беларускай мовы для VIII класа гаворыцца, што “простыя словазлучэнні складаюцца з двух самастойных слоў: *шолах лісця, зялёная трава, пісаць алоўкам, імаю снег*”. Складаныя словазлучэнні ўключаюць у свой склад больш за два самастойныя словы: *жанчына нізкага росту, дасягненні беларускага народа*”. Разам з тым для разумення сутнасці складанага словазлучэння такой прыметы недастаткова, а словазлучэнне *жанчына нізкага росту* паводле структуры адносіцца да простых.

Мы не выпадкова спыніліся на тых складніках вучэбнай дзейнасці, якія прынята лічыць стандартнымі, знаёмымі, звыклымі. У пошуках сучасных, найноўшых форм, метадаў і прыёмаў навучання яны часта недаацэньваюцца або ўвогуле ігнаруюцца. Аднак народная мудрасць сцвярджае: новае – гэта добра забытае старое. Разумнае спалучэнне вядомага і новага можа і павінна быць плённым. Гарантам выніковай працы з'яўляецца сам настаўнік. Яго дасведчанасць, шырыня лінгвістычнага кругагляду, уменне арыентавацца ў разнастайных моўных фактах, пераканальнасць здольныя абудзіць у вучняў цікавасць да тэмы, захаваць да далейшага яе вывучэння.

СТВАРЭННЕ СУЧАСНАГА АДУКАЦЫЙНАГА АСЯРОДДЗЯ Ў ПРАЦЭСЕ ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ НА ПАВЫШАНЫМ УЗРОЎНІ

Разглядаючы адукацыйнае асяроддзе як узаемадзеянне ўсіх працэсаў, нам, настаўнікам, пастаянна неабходна рабіць рэвізію сваіх рэсурсаў, метадаў і падыходаў. Варта выкарыстоўваць тое, што спрыяла б стварэнню адукацыйнага асяроддзя як сістэмнага механізма для дасягнення гарантаванага выніку пры вывучэнні беларускай мовы і літаратуры.

У сувязі з гэтым не даводзіцца гаварыць, што мы пачынаем з нуля. У кожнай навучальнай установе вырашаецца праблема стварэння сучасных адукацыйных рэсурсаў: інфармацыйных, матэрыяльна-тэхнічных, кадравых. Для павышэння якасці навучання і ўдасканалення моўных навыкаў вучняў настаўнікі выкарыстоўваюць рэсурсныя магчымасці ўрокаў беларускай мовы і літаратуры, факультатыўных заняткаў, пазакласных выхаваўчых мерапрыемстваў, а таксама ўключаюць вучняў у практычную дзейнасць праз зладжаную працу гурткоў, музея і бібліятэкі.

У стварэнні сучаснага адукацыйнага асяроддзя асаблівая роля адводзіцца прафесійнай ідэі, якая, безумоўна, павінна нарадзіцца з такіх працэсаў, як аналіз навуковых пошукаў у сучаснай педагогіцы. Значнасць навуковага рэсурсу неацэнная: гэта паказчык індывідуальнага стылю, прафесійнай смеласці, здольнасці змагацца з педагогічным кансерватызмам.

Для большасці вучняў руская мова з'яўляецца мовай, якую яны чуюць і засвойваюць з самага ранняга дзяцінства. Сапраўднае беларускамоўнае асяроддзе для іх звычайна адсутнічае. Зараз узнікла такая сітуацыя, калі родная мова не з'яўляецца мовай дзіцячага мыслення. Нашы навучэнцы сутыкаюцца са значнымі цяжкасцямі пры вывучэнні беларускай мовы і літаратуры. У сувязі з гэтым сёння істотна змяняюцца патрабаванні да ўрока роднай мовы, да яго зместу, падбору матэрыялу, метадыкі правядзення. Звязана гэта з пераарыентацыяй канчатковай мэты – зрабіць вучня не толькі спажывцом (чытачом, слухачом) мовы, але і яе актыўным носьбітам. Адною з умоў рэалізацыі дадзенай мэты з'яўляецца арганізацыя профільных груп.

Сучасны ўрок у такім класе – гэта адукацыйны прадукт творчай дзейнасці настаўніка і вучняў, дзе вялікая ўвага надаецца дасканалому веданню тэорыі, аналізу асабістых магчымасцей кожнага вучня, у якім аптымальна выкарыстоўваюцца найбольш эфектыўныя метады, прыёмы, формы і сродкі навучання. Ад майстэрства настаўніка залежыць узровень падрыхтоўкі ўрока, а значыць – стварэнне ўмоў для раскрыцця індывідуальнасці вучня, яго здольнасцей. На мой погляд, трэба адзначыць

тыя рэсурсы, якія могуць павысіць эфектыўнасць сучаснага ўрока беларускай мовы. Гэта перш за ўсё мультымедыйны ўрок, афармленне кабінета беларускай мовы і літаратуры, выкарыстанне ў рабоце настаўніка актыўных форм і метадаў навучання, педагагічных тэхналогій ці іх элементаў, выкарыстанне камп'ютарнага, дэманстрацыйнага і інтэрактыўнага абсталявання.

Ствараючы сваё адукацыйнае асяроддзе, мы не павінны думаць, што любая ўстанова адукацыі – гэта нейкі “астравок дабрабыту”. Мы павінны памятаць, што школа – гэта заўсёды адкрытая сістэма, яна адкрыта для ўсіх сацыяльных працэсаў, якія адбываюцца ў грамадстве. Таму менавіта школа ў шырокім сэнсе гэтага слова павінна выпрацоўваць лінію сацыяльных паводзін нашых дзяцей. Мы павінны быць адкрытыя да любога віду супрацоўніцтва. Працуючы ў профільным класе педагагічнай накіраванасці, наладжваю сувязі з выкладчыкамі і студэнтамі ВДУ імя П.М. Машэрава. Узаемаavedванне вучэбных заняткаў, сумеснае правядзенне ўрокаў, супрацоўніцтва пры напісанні навукова-даследчых прац, удзел у сумесных метадычных і адукацыйных лабараторыях дапамагаюць пашырыць межы адукацыйнай прасторы, павысіць якасць адукацыі, дапамагчы вучням у прафесійным вызначэнні.

У сувязі з арыентацыяй адукацыі на кампетэнтнасны падыход, звязаны з практыка-арыентаваным характарам адукацыйнага працэсу і нацэленасцю на фарміраванне ў вучняў асобасных, метапрадметных і прадметных кампетэнцый, арганізацыя профільнага навучання накіравана на:

- замацаванне абумоўленых базіснымі нацыянальнымі каштоўнасцямі светапоглядных устаноў і развіццё індывідуальных і сацыяльных якасцей асобы вучня; выхаванне гатоўнасці да папаўнення ведаў і прымянення іх у жыцці;

- замацаванне і ўзбагачэнне ўніверсальных вучэбных уменняў, звязаных з ужываннем ІКТ-кампетэнтнасці ў навучальнай дзейнасці, пошукам, разуменнем і апрацоўкай інфармацыі, прагназаваннем, планаваннем і кантролем уласнай дзейнасці, акумуляцыяй ведаў па розных вучэбных прадметах;

- фарміраванне цэласнага ўяўлення аб вучэбным прадмеце “Беларуская мова” і пашырэнне сістэмы моўных і маўленчых уменняў і навыкаў для падрыхтоўкі да свядомага выбару будучай прафесіі.

Развіццю прадметных і метапрадметных кампетэнцый садзейнічае разнастайнасць у падачы тэарэтычнага матэрыялу і навучанне працаваць з рознымі відамі вучэбнай інфармацыі. Моўныя звесткі прыводзяцца ў форме дэфініцый, тлумачальнага тэксту, дадатковай даведачнай інфармацыі, вучэбных тэкстаў на лінгвістычную тэму.

На ўдасканаленне метапрадметнай кампетэнцыі накіравана пастаянная работа вучняў па стварэнні ўласных тэкстаў у вуснай і пісьмовай форме: па ўзоры, на аснове прапанаваных, уласных назіранняў

над мовай, вынікі лінгвістычных даследаванняў, праца з дадатковай лінгвістычнай літаратурай, складанне тэставых заданняў па розных тэмах, падбор і стварэнне заданняў для вучняў 5–7 класаў.

Развіццё моўнай кампетэнцыі вучняў адбываецца ў напрамку пашырэння іх слоўнікавага запasu, у тым ліку за кошт лінгвістычнай і міжпрадметнай тэрміналогіі, знаёмства з творамі беларускай мастацкай літаратуры, засваення актуальнай грамадска-палітычнай, эканамічнай, інфармацыйнай лексікі, а таксама дзякуючы развіццю граматычнага ладу маўлення.

На павышаным узроўні развіццё камунікатыўнай кампетэнцыі адбываецца за кошт удакладнення і пашырэння відаў лінгвамаўленчай дзейнасці, якія рэалізуюць практыка-арыентаваны характар моўнай адукацыі: складанне плана, тэзісаў і тэкстаў, падрыхтоўка рэферата, даклада, напісанне анатацыі, рэцэнзіі, мэтанакіраваныя выпіскі, аналітычнае паведамленне на аснове самастойнага вывучэння тэксту (па плане, прапанаваным настаўнікам, а затым па ўласным плане), творчыя працы ў жанры эсэ, нарыса, апавядання.

Лінгвакультуралагічная кампетэнцыя звязана з усведамленнем вучнямі мовы як формы выражэння нацыянальнай культуры, узаемасувязі мовы і гісторыі народа, яго характару і менталітэту, валоданнем нормамі маўленчага этыкету, культурай міжнацыянальных зносін.

Вядома, што матэрыяльная і духоўная нацыянальная культура ўвасабляецца ў мове. Яшчэ В. фон Гумбальт першым звярнуў увагу на тое, што мова адлюстроўвае “дух народа”, што яна ёсць “само быццё народа”. Лінгвакультуралагічны падыход звязаны з вывучэннем мовы праз прызму нацыянальнай і сусветнай культур. У працэсе навучання настаўніку неабходна адбіраць такія моўныя факты і з’явы, у якіх выяўляюцца асаблівасці культуры і мыслення народа, падаецца інфармацыя пра традыцыі, каштоўнасці, нормы і лад яго жыцця. У сувязі з гэтым у вучняў павінны выпрацоўвацца ўменні карыстацца атрыманымі ведамі ў працэсе камунікацыі, у пэўных жыццёвых абставінах.

На ўроках беларускай мовы сталі традыцыйнымі моўныя і лексічныя хвілінкі з выкарыстаннем народных выслоўяў, а таксама такія прыёмы, як “Народная мудрасць” (дарэчнае выкарыстанне прыказак і прымавак), “Знайдзі прадмет” (па апісанні або малюнку назваць прадмет народнага побыту: калаўрот, трапю, гладыш, цэбар, магерка, намітка і г. д.), “Усмешка” (расказванне смяшынак, аўцюкоўскіх анекдотаў, небыліц), “Паэтычная хвілінка” (цытаванне ўрыўкаў з празаічных і паэтычных фальклорных і аўтарскіх твораў), “Разумовая размінка” (адгадванне загадак), “Філасофская паўза” (абмеркаванне праблемных пытанняў, разважанні аб ролі слова, мовы, нацыянальных традыцый у сучасным жыцці).

Практыкуюцца ўрокі, аб’яднаныя адной культуралагічнай тэмай. Напрыклад, масленічны тыдзень, велікодныя традыцыі, купальская

варажба, калядныя абрады, агонь у народных традыцыях, святыя крыніцы і іншыя. Прыём “Падарожжа ў мінулае” заключаецца ў выкарыстанні на ўроках беларускай мовы і літаратуры гістарычных і этнаграфічных звестак, на аснове якіх навучэнцы самі ствараюць уласныя тэксты (пераказы, сачыненні, эсэ, водгукі), што дазваляе не проста зацікавіць дзяцей незвычайнымі, унікальнымі фактамі, але і стварыць для іх спрыяльную развіццёвую прастору – абудзіць цікавасць да творчасці, навучыць адчуваць прыгажосць роднага слова, умець выкарыстоўваць веды, набытыя на ўроках гісторыі, географіі, рускай мовы і літаратуры.

Такім чынам, стварэнне сучаснага адукацыйнага асяроддзя ў працэсе выкладання беларускай мовы і літаратуры на базавым і павышаным узроўнях мае шмат агульнага. Кожны настаўнік выпрацоўвае сваю сістэму працы, своєчасова рэагуючы на змены ў адукацыі і грамадстве.

А.А. Калеснікава (Мінск)

ФАРМІРАВАННЕ ЛІНГВАКУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ НА АСНОВЕ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Лінгвакультуралагічны аспект у выкладанні беларускай мовы як замежнай рэалізуецца праз сукупнасць прыёмаў, спосабаў і сродкаў, якія спрыяюць фарміраванню лінгвакультурнай кампетэнцыі ў замежных студэнтаў. Лінгвакультурная кампетэнцыя ўключае сістэму ведаў пра культуру, увасобленую ў нацыянальнай мове, а таксама комплекс уменняў выкарыстоўваць атрыманыя веды ў канкрэтных камунікатыўных сітуацыях. Фарміраванне лінгвакультурнай кампетэнцыі дасягаецца праз выкананне заданняў і практыкаванняў, накіраваных на вывучэнне лінгвакультурных адзінак.

У лінгвакультурных адзінках (безэквівалентная лексіка, словы-сімвалы, фразеалагізмы, парэміі, формулы маўленчага этыкету і інш.) мова адлюстроўвае, захоўвае і трансліруе культуру народа, яго гісторыю, лад жыцця, традыцыі, звычаі, мараль, асаблівасці нацыянальнага характару, сістэму каштоўнасцей.

Парэміялагічныя адзінкі вызначаюцца выразнасцю, вобразнасцю, яркасцю, багаццем мовы, глыбінёй зместу і лаканічнасцю формы, а таксама з’яўляюцца важнай крыніцай культурна значнай інфармацыі. Парэміі ўяўляюць сабой сціснутыя ў кароткія формулы практычны вопыт, жыццёвую мудрасць, сукупнасць меркаванняў, выпрацаваных народам, даюць магчымасць выявіць значныя ментальныя каштоўнасці этнасу.

Сфера выкарыстання парэміялагічных адзінак на занятках па беларускай мове як замежнай шырокая і разнастайная. Яны могуць быць

выкарыстаны пры вывучэнні выяўленча-выразных сродкаў мовы, асаблівасцей жанраў маўлення, тэксту, у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу пры вывучэнні марфалагічных і сінтаксічных катэгорый і інш.

3 мэтай фарміравання лінгвакультурнай кампетэнцыі на аснове парэміялагічных адзінак мэтазгодна прымяняць наступныя прыёмы і практыкаванні:

1. Тлумачэнне сэнсу парэмій рознымі спосабамі: з апорай на адпаведныя слоўнікі, на аснове фальклорных тэкстаў і твораў мастацкай літаратуры, падчас аналізу канкрэтных выпадкаў ужывання парэмій у рэальнай маўленчай практыцы.

2. Падбор малюнкаў, вербальнае і графічнае ілюстраванне парэміялагічных адзінак.

3. Уключэнне парэмій у камунікатыўныя сітуацыі (пабудова дыялогаў, напісанне сачыненняў).

4. Падбор парэмій, аналагічных вядомым выслоўям, афарызмам, цытатам з мастацкіх твораў.

5. Размеркаванне парэміялагічных адзінак па прапанаваных тэмах (“Сяброўства”, “Радзіма”, “Працавітасць”, “Гультайства” і інш.).

6. Выкарыстанне парэміялагічных адзінак для ацэнкі характару і ўчынкаў герояў, у якасці альтэрнатыўнай назвы прапанаванага для вывучэння тэксту.

7. Параўнальны аналіз парэміялагічных адзінак беларускай і роднай мовы замежнага студэнта, вывучэнне міжмоўнай эквівалентнасці парэмій.

8. Лінгвакультуралагічны аналіз кампанентаў парэміялагічных адзінак (безэквівалентная лексіка, прэцэдэнтныя феномены, канцэпты). Падчас такога аналізу мэтазгодна звяртацца да тлумачальных, этымалагічных, лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў.

9. Зварот да парэмій у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу пры вывучэнні ўсіх узроўняў моўнай сістэмы. Напрыклад, парэміялагічныя адзінкі могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні антаніміі (*Бог даў, бог і ўзяў; Высока лятаеш, але нізка сядзеш; Вяроўка добра доўгая, а размова кароткая*), уласных імёнаў (*Якая Агата, такая ў яе і хата; Цікаўнай Амілі нос прышчамілі; Не за дзень Вільня станавілася; Язык Вільні дапытае*), займеннікаў (*Я не я, і хата не мая; Мая хата з краю; Мы пра цыганку, а яна на ганку*), лічэбнікаў (*Адзін у полі не воін; Адна галава добра, а дзве лепш; Першы блін камяком*), дзеясловаў руху (*Прыйшоў нязваны і ідзі нягнаны; Вышэй сябе не скачэш; Пайшоў на воўну, а вярнуўся стрыжаны; Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць*), ступеней параўнання (*Добрае далёка чуваць, а дрэннае яшчэ далей; Андрэй за ўсіх мудрэй*), спосабаў выражэння суб’екта і прэдыката (*Не мела баба клопату, купіла парася; Абяцанага тры гады чакаюць; Жыццё пражыць – не поле перайсці; Сямёра аднаго не чакаюць*) і інш.

Такім чынам, другасная моўная асоба студэнта фарміруецца не толькі пры вывучэнні лексічных і граматычных адзінак, але і з улікам глыбінных культурна-гістарычных ведаў і каштоўнасцей, якія фіксуюцца ў лінгвакультурных адзінках. Вывучэнне парэмій у замежнай аўдыторыі і іх якасная семантызацыя будзе садзейнічаць больш паспяховай далейшай камунікацыі. Адапаведны вучэбны матэрыял лінгвакультуралагічнага характару дапаўняе, узбагачае традыцыйныя метады, прыёмы і сродкі і павінен быць арганічна ўключаны ў змест навучання з улікам узроўню валодання мовай.

Літаратура

1. Боярина, Е.Л. 2000 русских и 2000 белорусских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний : словарь с пояснениями и примерами использования / Е.Л. Боярина, В.Н. Сивчиков. – Минск : Попурри, 2006. – 352 с.
2. Верещагин, Е.М. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Рус. яз., 1990. – 246 с.
3. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 141 с.
4. Ромеро Интриаго, Д.И. Взаимодействие языка и культуры в процессе обучения русскому языку как иностранному (на примере русских и китайских паремий) / Д.И. Ромеро Интриаго, О.Н. Кравченко // Научные ведомости БелГУ, Сер. Философия. Социология. Право. – 2013. – № 9 (152). – Вып. 24. – С. 335–339.
5. Санько, З. 125 папулярных выслоўяў : падарожны даведнічак / З. Санько. – Мінск : Тэхналогія, 2016. – 16 с.

О.А. Климкович, И.Я. Кураш, С.М. Яковлев (Витебск)

СТРАНОВЕДЕНИЕ БЕЛАРУСИ КАК БАЗИСНЫЙ ЭЛЕМЕНТ КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ БЕЖЕНЦЕВ И ЛИУ

Современный мир характеризуется множеством военных конфликтов, в результате которых значительная часть населения воюющих стран вынуждена покидать места постоянного проживания и искать убежища в других странах. В новой для себя стране у беженцев неизбежно встает вопрос изучения местного языка, а также возникает необходимость овладения набором страноведческих знаний, необходимых для бытового общения и работы. Эти процессы затрагивают и Республику Беларусь, куда прибывают мигранты не только из соседних государств, но и из стран Азии, Африки и Латинской Америки. Их обучение русскому языку организовано при Центрах размещения мигрантов, которые имеются во всех областных городах Беларуси, то есть в настоящее время данная проблема перестала быть узколокальной.

Обучение русскому языку мигрантов и ЛИУ (лиц, ищущих убежища) в ВГУ имени П.М. Машерова ведется уже более 10 лет. При этом проблема разработки учебных пособий по русскому языку для беженцев стоит

достаточно остро как в Российской Федерации, так и в Республике Беларусь. В 2017 году И.С. Ровдо, С.И. Лебединским, С.М. Яковлевым, О.А. Климкович и И.Я. Кураш была разработана учебная программа обучающего курса для мигрантов, включая беженцев и других лиц, подмандатных УВКБ ООН, по русскому языку как иностранному. Впоследствии эта программа была утверждена в качестве типовой Министерством образования Республики Беларусь [1]. В результате целенаправленных усилий при поддержке УВКБ ООН в Беларуси в 2019 году ведущими кафедрами университетов, которые имели опыт практической работы с беженцами, был создан и опубликован специализированный учебник в двух частях. Пособие для начального обучения беженцев русскому языку было подготовлено преподавателями кафедры русского языка как иностранного ВГУ имени П.М. Машерова [2].

Ранее использовавшиеся при обучении беженцев учебники и учебные пособия не были специализированными. Использовались, в основном, пособия, предназначенные для обучения РКИ иностранных студентов. Неизбежно возникали конфликты как содержательного (отбор тем для изучения), так и методического (чему и как прежде всего учить) характера. Также следует отметить, что из-за страноведческой специфики пособия, изданные в Российской Федерации, не могут быть использованы для обучения беженцев в Республике Беларусь (масштаб цен, некоторые юридические нормы, география страны, особенности разговорной речи).

Анализ опыта преподавания показал, что наиболее востребованным видом речевой деятельности для беженцев является диалог. Диалог позволяет развить умения вступать в коммуникацию в условиях непосредственного контакта. При этом следует обращать внимание преподавателей и обучаемых на некоторые особенности диалогической речи, такие как двунаправленность, эмоциональность, неподготовленность, непродолжительность, большая зависимость от ситуации высказывания.

Если говорить о языковом обучении беженцев, то следует отметить, что умение правильно строить коммуникацию с жителями страны, в которую они прибыли, требует знания многих страноведческих особенностей, включая речевой этикет, особенности разговорного стиля речи и т. д.

Понимая важность обучения диалогической речи, а также знаний по страноведению, в настоящее время нами ведется подготовка нового учебного пособия, которое будет включать в себя оба этих аспекта, то есть это должно быть пособие по диалогической речи, насыщенное элементами страноведения.

Традиционно при подготовке к изданию пособий по страноведению принимаются во внимание такие темы, как история и география страны, культура, политическое устройство государства. На наш взгляд, несмотря

на важность этих тем, страноведческий материал для беженцев должен дополнительно включать в себя:

а) нормы речевого этикета с указанием на языковые табу (например, употребление в русском языке форм местоимения *ты*);

б) речевые нормы общения в официальных ситуациях (службы миграции, милиция, почта, банк, поликлиника);

в) речевые нормы поведения в местах торговли (рынок, магазин);

г) особенности общения в службах сервиса (парикмахерская, ателье по ремонту, телефония);

д) языковые формулы вызова экстренных служб (прежде всего скорой помощи и такси).

При этом следует принимать во внимание тот факт, что беженцы будут общаться в «нерафинированной» речевой среде, где бытуют довольно устойчивые обороты разговорной речи (например, *сколько время?*). В данном случае следует быть осторожными и параллельно вводить как литературную норму, так и разговорный оборот. Чаще всего работа с такими языковыми феноменами проводится по просьбам самих беженцев (*Я слышал, как говорили..., что это значит?*).

Работая в определенном городе, очень полезно вводить местные реалии, названия реальных учреждений и их адреса, знакомить с расположением крупных магазинов и рынков, расписанием поездов и автобусов, системой оплаты проезда в транспорте и т. д., ведь беженцы будут использовать полученные знания в реальной жизни.

При подготовке «страноведческих» диалогов следует учитывать их форму:

– интервью (один учащийся спрашивает, а другой отвечает). В данном случае, следует принимать во внимание уровень подготовки учащихся. В качестве берущего интервью должен выступать более подготовленный;

– беседы (оба обучаемых свободно разговаривают на предложенную тему, в беседе может участвовать и преподаватель);

– дискуссии (в беседе принимают участие многие или все обучаемые).

При проведении бесед преподаватель должен соблюдать принцип доступности, а также учитывать индивидуальные особенности каждого из обучаемых, т. е. степень языковой подготовки, открытость / закрытость, наличие знаний о стране пребывания и так далее.

У преподавателя должна быть хотя бы минимальная страноведческая подготовка по стране, из которой приехали беженцы. Кроме наличия фактических знаний по географии, истории, языку, культуре, следует иметь знания по нормам поведения, с большой осторожностью вести разговоры по вопросам религии и политики. Следует также избегать

оценочных высказываний, категоричности, когда речь идет о национальной культуре или традициях.

Говоря об обучении языку на основе диалогов, следует использовать такой вид речевой деятельности, как ролевая игра. Ролевая игра должна использоваться на конечной стадии обучения, когда обучаемые уже достаточно подготовлены.

Основными характеристиками ролевой игры, на наш взгляд, являются:

- наличие ситуации, которая вызывает проблемы при коммуникации;
- максимальное соответствие данной ситуации реальной жизни, т. е. избегание «правильных», но искусственных ситуаций;
- различное речевое поведение персонажей.

При этом ролевая игра позволяет решать следующие проблемы обучения диалогической речи:

- понимать различия ролей партнеров, а значит и различие их языкового поведения;
- выбирать языковые средства в зависимости от ситуации;
- знать речевые штампы и часто повторяющиеся вопросы и ответы;
- умение правильно употреблять формулы речевого этикета;
- выработать навыки поведения в кризисных ситуациях, когда обучаемый что-то не понял или же понял неправильно.

В современных условиях обучения следует привлекать электронные средства обучения, в том числе материалы интернета в режиме онлайн. Мы можем привести следующие, наиболее удачные, на наш взгляд, электронные ресурсы:

<https://www.youtube.com/watch?v=Y4r2sQTqlww>

<https://www.youtube.com/watch?v=QVKzvyrb5lg>

<https://www.youtube.com/watch?v=otPhTqdgCOU>

<https://www.youtube.com/watch?v=JeBt7z9LskQ>

Обязательным этапом обучения диалогической речи, а также страноведению Республики Беларусь является контроль за результатами. Оценить уровень усвоения материала можно по времени, которое обучаемые затрачивают на понимание вопроса и на формирование ответа на него. На высокий уровень усвоения материала могут указывать также быстрота реакции на типичные ситуации и вопросы, использование изученных формул ответа. Важным моментом является тренинг по «кризисным ситуациям», когда обучаемый не понимает ответа или же ему не хватает лексического запаса, чтобы задать интересующий его вопрос.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что изучение страноведения в форме диалогической речи имеет большие перспективы для работы по РКИ с беженцами и ЛИУ. Это позволяет решить многие проблемы лексического и грамматического плана, а также помочь

беженцам хорошо ориентироваться в реальной жизни в новой стране, не совершать многих ошибок, не чувствовать себя изолированными.

Литература

1. Ровдо, И.С. Учебная программа обучающего курса для мигрантов, включая беженцев и других лиц, подмандатных УВКБ ООН, по русскому языку как иностранному / И.С. Ровдо, С.И. Лебединский, С.М. Яковлев, О.А. Климкович, И.Я. Кураш. – Минск: РИВШ, 2017.

2. Климкович, О.А. Пособие для беженцев по русскому языку: в 2 частях. Ч. 1 / О.А. Климкович, И.Я. Кураш, С.М. Яковлев. – Мн.: Четыре четверти, 2019. – 192 с.

С.В. Мартынкевіч (Віцебск)

РЭАЛІЗАЦЫЯ КАМПЕТЭНТНАСНАГА ПАДЫХОДУ ПРЫ НАВУЧАННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬНАЙ СЯРЭДНЯЙ АДУКАЦЫІ

Антрапацэнтрычная канцэпцыя скіравала сучасныя падыходы да моўнай адукацыі на дзейнасную аснову. Падыход як складнік сістэмы навучання вызначае агульныя метадалагічныя пазіцыі адукацыйнага працэсу з улікам зместу навучання мове, шляхоў і магчымасцей авалодання ёй. Разам з улікам магчымасцей асобы і вызначэнне мовы ў якасці прадмета навучання, яны становяцца асновай лінгваметадычнай сістэмы. Цэнтральнае месца ў працэсе такога навучання займае вучань як суб'ект дзейнасці.

На сучасным этапе развіцця моўнай адукацыі кампетэнтнасны падыход вызначае агульныя прынцыпы адбору зместу навучання, арганізацыі і ацэнкі адукацыі, мэтай якой становіцца сукупнасць ключавых кампетэнцый вучня (А.Л. Андрэеў, А.А. Вярбіцкі, В.Л. Жук, Л.Ф.Іванова, В.В. Краеўскі, А.В. Хутарскі і інш.). “Сучасная адукацыя імкнецца пераарыентавацца ... на пазіцыю “ведаць, каб умець і дзейнічаць”. У гэтым агульная сутнасць кампетэнтнаснага падыходу” [1, с. 4]. На фарміраванне ключавых кампетэнцый вучэбны працэс накіроўваюць лінгваметадычныя напарамкі – моўны, маўленчы, камунікатыўны, рытарычны, лінгвакультуралагічны і сацыякультурны, якія карэлююць з асноўнымі функцыямі мовы – кагнітыўнай, камунікатыўнай, кумулятыўнай, этнакультурнай.

Традыцыйна моўны кірунак вызначае засваенне мовы як сістэмы, разгляд сутнасных характарыстык вывучаемых моўных паняццяў, правіл функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, пры гэтым кожнае лінгвістычнае правіла трансфармуецца ў норму беларускай літаратурнай мовы, якой павінны авалодаць вучні. Маўленчы і камунікатыўны напарамкі скіроўваюць працэс навучання на камунікатыўна-дзейнасную аснову і вызначаюць авалоданне вучнямі спосабамі перадачы думак у вуснай і

пісьмовай формах. Маўленчыя ўменні вызначаюцца ў адпаведнасці з прадуктыўнымі (гаварэннем, пісьмом), рэцэптыўнымі (аўдзіраваннем, чытаннем), а таксама змешанымі (пераклад, моўная перапрацоўка інфармацыі) відамі маўленчай дзейнасці, якія ў сітуацыі паралельнага вывучэння дзвюх блізкароднасных моў таксама з'яўляюцца надзвычай актуальнымі. Разам з гэтым адбываецца засваенне нормаў культуры маўлення, правіл маўленчых паводзін, фарміраванне ўменняў ствараць вусныя і пісьмовыя выказванні розных стыляў, тыпаў і жанраў.

Рытарычны кірунак вядзе да спасціжэння вучнямі майстэрства красамоўства – яны авалодваюць рознымі відамі публічных выступленняў, рытарычнымі прыёмамі і сродкамі маўленчай камунікацыі. Лінгвакультуралагічны кірунак вызначае ўсведамленне вучнямі мовы як феномена культуры, засваенне нацыянальна-маркіраваных моўных адзінак, у якіх знайшлі адбітак праяўленні культурных каштоўнасцей беларускага народа. Гэты кірунак дае вучням магчымасць спасціжэння моўнай карціны свету беларусаў, развівае ўменні аперыравання культуразнаўчай інфармацыяй, спрыяе ўсведамленню ролі і месца беларускай культуры ў кантэксце іншых культур. Лінгвакультуралагічны кампанент моўнай адукацыі арганічна дапаўняецца сацыякультурным зместам, які вызначае авалоданне сацыяльнымі нормаў маўленчых паводзін, традыцыямі, звычкамі, ідэаламі, якія рэгулююць узаемадзеянне людзей у грамадстве, фарміраванне інтэлектуальнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў. Разам з гэтым па сваёй сутнасці лінгвакультуралагічны і сацыякультурны кірункі у большай ступені дазваляюць рэалізаваць выхаваўчую мэту навучання, якая ў сучаснай моўнай сітуацыі ў краіне з'яўляецца надзвычай актуальнай. Фарміраванне нацыянальна свядомай асобы, здольнай да ўразумення культурных каштоўнасцей беларускага народа паспрыяе ўсведамленню неабходнасці авалодання беларускай мовай як сродкам камунікацыі, а не толькі зводам моўных законаў і правіл.

На аснове кампетэнтнаснага падыходу вызначаюцца наступныя задачы навучання беларускай мове:

- веданне сістэмы мовы (фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, складу слова і словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу), заканамернасцей і правіл функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормаў беларускай літаратурнай мовы, уменне практычнага выкарыстання мовы (моўная кампетэнцыя);

- фарміраванне камунікатыўных уменняў на аснове авалодання культурай вуснага і пісьмовага маўлення, развіццё ўменняў ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў (камунікатыўная кампетэнцыя);

- выпрацоўка ўменняў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнацэннай камунікацыі (лінгвакультуралагічная кампетэнцыя);

– засваенне сацыяльных нормаў маўленчых паводзін у сітуацыях вусных і пісьмовых зносін (сацыякультурная кампетэнцыя);

– веданне законаў стварэння публічных выказванняў розных відаў, прыёмаў красамоўства, засваенне ўменняў карыстацца рытарычнымі сродкамі, дзякуючы якім дасягаецца мэта выказвання ў адпаведнасці з сітуацыяй маўлення (рытарычная кампетэнцыя) [1].

Адбор зместу навучання ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай адбываецца згодна з наступнымі агульнаметадычнымі прынцыпамі: сістэмна-функцыянальным; мінімізацыі моўнага і маўленчага тэарэтычнага матэрыялу; камунікатыўна-рытарычным; тэкстацэнтрызму; навучання мове як феномену культуры; культурна-моўнага дыялогу. Яны вызначаюць патрабаванні да арганізацыі вучэбнага працэсу з пазіцый кампетэнтнаснага падыходу:

– перавага маўленчых практыкаванняў з мэтай засваення граматычнай формы і яе функцыі ў маўленні;

– распрацоўка заданняў, якія вызначаюць стварэнне выказванняў у працэсе суразмоўніцтва;

– сітуацыйнасць навучання як сродак стымулявання маўленчай дзейнасці;

– арыентацыя на адзінку суразмоўніцтва – тэкст, яго ўласцівасці, прыметы і структуру.

Тэкст з’яўляецца асноўнай дыдактычнай адзінкай, якая выкарыстоўваецца для дэманстрацыі функцыі моўных з’яў, назірання, аналізу моўных фактаў, нясе інфармацыю пра культуру народа, яго нацыянальныя асаблівасці, маральныя нормы і каштоўнасці. Таму тэкставы матэрыял павінен быць упарадкаваным, з выразна акрэсленай тэматычнай дамінантай, якая вар’іруецца ў розных сітуацыях вучэбнай дзейнасці. Сітуацыйна-тэматычная арганізацыя створыць камунікатыўны кантэкст, будзе садзейнічаць забеспячэнню зместу выказванняў вучняў на зададзеную тэму ў працэсе суразмоўніцтва. Развіццё ўменняў працы з тэкстам як узорам правільна арганізаванага выказвання удасканаліць лексіка-граматычныя ўменні, пашырыць моўны і маўленчы вопыт асобы.

Выкарыстанне ў якасці дыдактычнага матэрыялу ўрыўкаў з твораў мастацкай літаратуры спрыяе стварэнню развіццёвага маўленчага асяроддзя: рашэнне моўных і маўленчых задач на аснове тэксту стварае ўмовы для фарміравання ў вучняў правільнасці маўлення (авалодання моўнымі і маўленчымі нормаў) і камунікатыўнай мэтазгоднасці маўлення (развіцця і ўдасканалення такіх камунікатыўных якасцей маўлення, як дакладнасць, лагічнасць, чысціня, багацце, выразнасць, дарэчнасць). Своеасаблівымі “мікратэкстамі” з багатым унутраным зместам з’яўляюцца фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, загадкі. Выкарыстанне іх у працэсе навучання спрыяе ўзмацненню семантычнага аспекту, засваенню вучнямі «закадзіраваных» у фраземах і парэміях звестак пра гісторыю, духоўнае жыццё, этнічны побыт, характар беларускага народа.

Разам з гэтым рэалізацыі кампетэнтнаснага падыходу спрыяюць камунікатыўныя паводзіны настаўніка ў час навучання; перавага маўленча-камунікатыўных практыкаванняў з мэтай засваення граматычнай формы і яе функцыі ў маўленні; распрацоўка творчых заданняў, якія прадугледжваюць стварэнне выказванняў у працэсе суразмоўніцтва ў розных сферах сацыяльнага жыцця; сітуацыйнасць навучання як сродак стымулявання маўленчай дзейнасці і развіцця маўленчых уменняў; індывідуалізацыя навучання як сродак стварэння матывацыі і актыўнасці.

Такім чынам, у рэальных сацыякультурных умовах прагматычны ўзровень моўнай асобы вызначаецца ў якасці дамінуючага. У сувязі з гэтым фарміраванне кампетэнтнай асобы, якая дасканала валодае мовай і можа рэалізаваць свой маўленчы патэнцыял у розных сферах суразмоўніцтва ў адпаведнасці з сацыяльна прынятымі і культурнымі нормамі, становіцца прыярытэтнай задачай у сістэме навучання. Таму на кожным этапе навучання ў адпаведнасці з патрабаваннямі кампетэнтнаснага падыходу неабходна канкрэтызаваць адукацыйныя задачы, дасягненне якіх паспрыяла б авалоданню беларускай мовай у дзеянні і фарміраванню камунікатыўна-кампетэнтнай двухмоўнай асобы.

Літаратура

1. Вучэбная праграма па вучэбным прадмеце «Беларуская мова» для V–VII класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання і выхавання [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://adu.by/ru/homepage/obrazovatelnyj-protses-2019-2020-uchebnyj-god/>.
2. Образовательный стандарт среднего образования, утв. Постановлением Министерства образования Республики Беларусь от 26.12.2018 № 125 [Электронный ресурс]. – Рэжым доступу: <https://adu.by/images/2019/01/obr-standarty-ob-sred-obrazovaniya>.

М.А. Нікалаенка (Віцебск)

ПАКАЛЕННЕ “НУЛЯВЫХ”: ПОГЛЯД НА КЛАСІКА

Чаму гэты артыкул прысвечаны вялікаму беларускаму пісьменніку? А таму, што я нарадзіўся ў Віцебску, а з ім цесна звязаны Якуб Колас. Яго імя – у назве Нацыянальнага акадэмічнага драматычнага тэатра, па яго творах коласаўцы ладзяць спектаклі (апошні з іх – “Сымон-музыка” – сёлета пастаўлены мастацкім кіраўніком Міхасём Краснабаевым). Мы ж хочам прапанаваць наш погляд на міжпакаленчую спадчыну беларускіх творцаў, якая будзе выходзіць і развіваць асобу, яе якасці і адносіны да нацыянальна-культурнага жыцця розных эпох Беларусі.

Нам здаецца, што погляд пакалення так званых “нулявых” можа быць цікавы па розных прычынах. Па-першае, змена лексічнага складу мовы (а мы будзем параўноўваць яе, як і наступныя аспекты, з перыядам васьмідзясятых гадоў дваццатага стагоддзя); па-другое, погляды на

сацыякультурныя і літаратуразнаўчыя зместы. Культурнае развіццё нашых вучняў (студэнтаў) толькі тады будзе якасным, калі ключавыя словы, якія абазначаюць найважнейшыя рэаліі і паняцці духоўнай культуры, будуць вывучацца ў сувязі з гісторыяй беларускага народа, таму што развіццё народа і мовы дапамагае растлумачыць прыроду культуры, узаемасувязь духоўнасці і паводзін народа, прасачыць сістэму ўяўленняў пра свет, паняццяў, жыццёвых устаноў, правілаў, законаў, па якіх жыве народ. Вывучэнне культурна-гістарычных сфер мовы дазваляе прасачыць дыялектыку паняццяў, катэгорый, самога асяроддзя, якое фарміруе духоўнасць і эмацыйны вопыт народа.

У гэтай сувязі вельмі важна паказаць, як духоўныя каштоўнасці ўплываюць на асобу, фарміруюць погляд на свет, на чалавека, на літаратуру. Духоўныя каштоўнасці ў сваю чаргу падзяляюцца на агульначалавечыя, нацыянальныя, сямейныя і індывідуальна-асобасныя.

Да агульначалавечых каштоўнасцей адносяцца ўсе шэдэўры сусветнага мастацтва, устойлівыя нормы маральнасці (любоў і павага, сумленнасць, міласэрнасць, мудрасць, прыгажосць душы і інш.); да нацыянальных каштоўнасцей адносіцца ўсё тое, што займае найважнейшае месца ў жыцці народа: для беларускага народа – Сафійскі сабор у Полацку, Крыж Еўфрасінні Полацкай, дзейнасць Ф. Скарыны, творчасць Я. Коласа, Я. Купалы, В. Быкава, У. Караткевіча і інш. Такім чынам, нацыянальныя духоўныя каштоўнасці – гэта ўсё тое, з чаго складаецца культура (спадчына) таго ці іншага народа.

Для каштоўнаснай прасторы пакалення “нулявых” у сэнсе адносін да творчасці класіка беларускай літаратуры намі былі вызначаны наступныя прыярытэтныя змястоўныя напрамкі:

- каштоўнасны – веданне рэальных працэсаў культуратворчай дзейнасці людзей, стварэнне сацыяльных, духоўна-маральных і мастацкіх каштоўнасцей на аснове пісьмовых крыніц, з дапамогай якіх перадаецца калектыўная памяць чалавецтва, сукупнасць перададзеных з пакалення ў пакаленне ведаў, уменняў, традыцый і каштоўнасцей;

- нарматыўна-рэгулятыўны – авалоданне базіснымі элементамі духоўна-маральнай культуры (звычаі, норавы, законы – нарматыўная сістэма культуры);

- напрамак, у аснове якога ляжыць мастацкая культура (мастацтва як сацыякультурны феномен) – пазнанне разнастайных мастацкіх каштоўнасцей творчай дзейнасці (святы, рытуалы, абрады; творчая дзейнасць у сферах літаратуры, жывапісу, музыкі і інш.) на аснове азнаямлення з прадуктамі творчай дзейнасці людзей розных эпох, а таксама сродкаў масавай камунікацыі, якія фарміруюць гуманістычныя ўяўленні з дапамогай звароту да агульначалавечых каштоўнасцей мастацкай культуры і, як вынік, адкрываюць магчымасць арганізацыі ўнутрыкультурнага і міжкультурнага дыялогу [1, с. 36].

Далей мы пакажам на прыкладзе аналізу другаснага тэксту (сачынення да юбілею пісьменнікаў), па змесце якога бачна, што “каштоўнасці – гістарычна складзеныя абагульненыя ўяўленні людзей пра тыпы сваіх паводзін, якія ўзніклі ў выніку ацэначна-дзейнасных адносін да свету, якія ўтвараюць каштоўнасную карціну свету, замацаваную ў святдомасці прадстаўнікоў асобнага этнасу і зафіксаваную ў мове гэтага этнасу” [3, с. 26]. І прыкладам такой работы стане сачыненне віцебскага падлетка, якое захавалася ў аўтара артыкула, напісанае ў 1982 годдзе (калі святкаваўся 100-гадовы юбілей з дня нараджэння Коласа і Купалы, Міністэрства асветы праводзіла конкурс сачыненняў пад назвай “Каб сонца над нашай Радзімай заззяла, і Колас нас клікаў, і клікаў Купала”). Важна, што работа над тэкстам, напісаным вучнем з Віцебска ў мінулае стагоддзе, не толькі прадэманструе новаму пакаленню погляд на актуальнасць і тую рэчаіснасць, але і дапаможа выказаць цяперашні погляд на літаратурную, асветніцкую, грамадскую дзейнасць волатаў беларускай літаратуры. Вось гэтая пераклічка пакаленняў і з’яўляецца, на наш погляд, дзейсным працэсам фарміравання такіх кампетэнцый, як здольнасць вучыцца; самаразвіццё; праца з інфармацыяй; здольнасць жыць у шматкультурным грамадстве; камунікатыўная. Усе яны фарміруюцца і ўдасканальваюцца ў працэсе сацыякультурнага развіцця навучэнцаў, а дзве апошнія можна суаднесці з культурна-моўнай кампетэнцыяй, якую В.М. Тэлія вызначае як «валоданне інтэрпрэтацыяй моўных знакаў у катэгорыях культурнага кода» [2, с. 12]. Чытаем гэтае сачыненне.

Каб сонца над нашай Радзімай заззяла, і Колас нас клікаў, і клікаў Купала

У дзесяцігадовым узросце я разам з бацькамі наведаў сталіцу Савецкай Беларусі горад Мінск. Трымаючыся за руку маці, я нясмела спыніўся ля велічнага помніка ў цэнтры горада, вакол якога было шмат кветак.

– Хто гэта?

І маці з нейкай урачыстасцю сказала:

– Гэта Янка Купала, беларускі паэт, які шукаў папараць-кветку ўсё жыццё, а знайшоў яе толькі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Мяне ўсхвалявалі і зацікавілі гэтыя словы, і я рашыў, што абавязкова буду чытаць яго кнігі. Потым я пачуў і пра Якуба Коласа. А калі ў трэцім класе разгарнуў падручнік беларускай мовы, я шукаў у ім знаёмыя імёны. Мая першая настаўніца сустракалася з Я. Купалам. Яна з захапленнем расказвала пра гэтага сціплага і шчырага чалавека, як ён чытаў свае вершы “Хлопчык і лётчык”, “Алеся”, “Арлянятам”. І мне здавалася, што гэтыя вершы пра мяне і маіх аднагодкаў, пра наш шчаслівы лёс у Краіне Саветаў.

Кожны школьны дзень я сутыкаюся з літаратурай свайго народа. І не таму, што кожны дзень у нас урокі беларускай літаратуры. Проста побач з нашым класам знаходзіцца кабінет беларускай мовы і літаратуры. Сярод кніжных паліц, стэндаў, вітрын я кожны раз бачу на сцяне два партрэты, даўно знаёмыя мне. У гэтым годзе неяк міжволі яшчэ больш скіроўваеш увагу на іх, бо па рашэнні ЮНЕСКА 1982 год абвешчаны годам Янкі Купалы і Якуба Коласа. І гэта вельмі прыемна, бо Я. Купала і Я. Колас – мае любімыя беларускія пісьменнікі. Калі чытаю іх творы, то бачу родны край, працавіты беларускі народ, які хацеў “людзьмі звацца”.

Шмат зрабілі Купала і Колас. На барацьбу за вызваленне, да лепшай будучыні клікалі іх вершы.

Дакастрычніцкая Беларусь. Цяжкі, галодны, бяспраўны лёс беларускага мужыка. І вось у гэтыя гады, як набат, гучаць палымяныя радкі пісьменнікаў. 15 мая 1905 года з’яўляецца верш Купалы “Мужык”, у якім гаворыцца аб цяжкай долі беларускага сялянства. Саха селяніна карміла свет, а ён сам заставаўся галодным, зняважаным, гаротным. Аднак паэт паказаў не толькі прыніжанасць свайго героя: купалаўскі мужык заяўляў аб сваёй чалавечай годнасці: “Я буду жыць! – бо я мужык”. У гэтым вершы Купала сцвярджае павагу да простага чалавека – мужыка, які гатовы змагацца за права звацца чалавекам. А ў 1909 годзе друкуецца верш Якуба Коласа, які таксама названы “Мужык”. Свайго мужыка Колас паказвае свабодалюбвым чалавекам, які і скардзіцца на сваю долю, але галоўнае ў яго словах – не скарга, а пачуццё непакоры, незадаволенасці сваім становішчам. Мужык разумее, што толькі шляхам барацьбы можна здабыць сабе свабоду і шчасце. І мне зразумела, чаму так любяць мужыка абодва пісьменнікі. Шмат давялося падарожнічаць па роднаму краю ў пошуках працы, шмат прыйшлося змяніць месц, і ўсюды яны бачылі, чым жыве беларускі селянін.

Суровыя жыццёвыя “ўніверсітэты”, глыбокі душэўны вопыт былі чутны ўжо ў першых творах. Але ў іх было і другое – непакісная вера ў моц народа, у яго творчыя магчымасці і светлае будучае. Дакастрычніцкая творчасць Купалы і Коласа – мастацкая энцыклапедыя жыцця беларускага сялянства. Пачатковыя яе старонкі разгарнула перада мной “Жалейка” Купалы і “Песні жалбы” Коласа. Зборнік Купалы выйшаў у 1908 годзе ў Пецярбургу. Калі я прачытаў вершы з гэтага зборніка, то зразумеў, што аб ім можна было сказаць радкамі аднаго з вершаў: “Гэта крык, што жыве Беларусь”. Гэты крык Купала паказвае праз чыстую і багатую, сапраўды беларускую мову, праз бядняцка-сялянскі змест у сэнсе настрою, вобразаў, думак. Кніга зрабіла вялікае ўражанне на беларусаў. Народ адчуў, як сонца жывой, сапраўднай паэзіі заглянула ў ваконца цёмнай, беднай, але вялікай хаты беларускага народа.

“Песні жалбы”... Назва гэтай кнігі гаворыць сама за сябе. Калі яна выйшла ў свет і трапіла да чытача, яе аўтар сядзеў за кратамі мінскага астрога. Па-рознаму ведалі яшчэ тады Я. Коласа, але пасля друку кнігі ўсе заўважылі, што яна параўдзіва адлюстроўвае жыццё беларускага народа, вялікую любоў аўтара да сваёй бацькаўшчыны. Гэта былі не сузіральныя вершы. Паэт выступаў ад імя пакрыўджанага, забітага горам селяніна, добра ведаючы яго душу. Гэта быў ужо голас не толькі зняволенага, але і вольналюбцы, барацьбіта. І Купала, і Колас сваімі кнігамі будзілі ў беларусаў веру ў будучыню. “Жалейка” і “Песні жалбы” сапраўды закраналі жывыя струны народнай душы. З самых першых сваіх вершаў і кніг пісьменнікі сталі песнярамі народнай долі.

Але зборнік “Шляхам жыцця” па праву лічыцца вяршыняй творчасці Янкі Купалы дакастрычніцкага перыяду. У ім шырока адлюстраваны мары і імкненні працоўнага беларускага сялянства, выкліканыя новым рэвалюцыйным уздымам. Заклікі да гуртавання рэвалюцыйных сіл, да барацьбы з царызмам займаюць у зборніку асноўнае месца. Купала стварыў абагульнены вобраз Беларусі, які найбольш ярка праступае ў вершы “Маладая Беларусь”:

*Падымайся з нізін, сакаліна сям’я,
Над крыжамі бацькоў, над нягодамі;
Занімай, Беларусь, маладая мая,
Свой пачэсны пасад між народамі.*

І вось 1917 год. Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя ўскалыхнула сэрца паэтаў новым творчым уздымам. Збылося тое, за што змагаліся Купалавы і Коласавы песні. Кастрычнік даў народу волю і права быць гаспадаром на сваёй роднай зямлі. Беларусы сталі “людзьмі звацца”. Беларуска нацыянальная гордасць і сіла была ўзведзена вялікай партыяй Леніна ў стан нашай беларускай нацыянальнай дзяржавы – Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Песняры прывіталі Кастрычнік усхваляванымі радкамі многіх вершаў: “Вялікаму Кастрычніку”, “Маладым паэтам”,

“Да працы” і іншых. Паэты славілі май, вясновую радасць, радасць росквіту. Іх вершы былі пра разлеглыя, без меж, палі, якія будзіць сваім гоманам працавіты трактар; пра рабфакаўца – сына сяла, што да світаньня хіліць чубатую галаву над кнігаю, мараць яны пабачыць зямлю ў сонечным шчасці; пра жанчыну, што вуліцай ідзе не ў царкву, а ў школу змагаць векавую цемру, пра радасць, што бурапеніць новымі песнямі і справамі. “Я адплаціў народу, чым моц мая магла: зваў з путаў на свабоду, зваў з цемры да святла,” – гэтымі словамі верша Я. Купалы “За ўсё” можна гаварыць аб вялікай сіле паэзіі Купалы, таксама і Коласа ў гады мірнага будаўніцтва, будаўніцтва сацыялістычнай рэспублікі.

Паэты заўсёды заставаліся разам са сваім народам – у шчаслівы мірны час і ў ліхую гадзіну, якой з’явілася для савецкіх людзей Вялікая Айчынная вайна. Шмат савецкіх пісьменнікаў сваім палымяным словам выкрывалі звярыную сутнасць фашызму, даносячы да шырокіх народных мас мужную споведзь франтоў, радасць першых перамог над ворагам. Сярод іх былі і Янка Купала, Якуб Колас. Абодва пісьменнікі жывуць у гэты час не ў Беларусі, а далёка за яе межамі, але палымяныя патрыёты аддаюць усе свае сілы і талент справе барацьбы з ворагам. На старонках газет з’яўляюцца вершы, якія клікалі на барацьбу за вызваленне Радзімы. На беларускай зямлі, дзе палала полымя партызанскай барацьбы, вершы “Беларускім партызанам”, “Зноў чакаюць нас шчасце і свабода” завучваліся на памяць, друкаваліся ў шматлікіх падпольных газетах і лістоўках. Яны дапамагалі жыць і змагацца, ісці да перамогі. Купала клікаў біць разбойнікаў, дзе толькі можна біць, гнаць прэч з нашай зямлі:

Партызаны, партызаны, –

Беларускія сыны!

За няволю, за кайданы

Рэжце гітлераў паганых,

Каб не ўскрэслі век яны.

У вершах і выступленнях паэт раскрывае ўсенародны характар барацьбы з ворагам, масавы гераізм народа, мужнасць і стойкасць арміі і партызан. Гневам поўніцца сэрца Коласа, калі ён пачынае думаць пра разбураныя гарады і сёлы, пра кроў і здзекі на зямлі Беларусі. У адным з вершаў Колас, звяртаючыся да люстэрка сумлення, піша:

Запытай ты сябе, чалавеча:

Што зрабіў для айчыны, ці многа?

І які ўзяў цяжар ты на плечы,

Каб наблізіць наш час перамогі?

З далёкага Ташкента радыёхвалі даносілі да лясоў Беларусі мужны, поўны гневу і нянавісці да ворага голас паэта:

Зямля, мая маці,

Радзіма мая ты:

Гарой пастаім за цябе.

Варожыя раці

Вампіраў праклятых

Змяцём у святой барацьбе.

Непахісная вера ў перамогу гучала ў вершах “Абаронцам роднай зямлі”, “Народу-барацьбіту”, “Адпомсцім”. І гэта былі вершы-заклікі, вершы барацьбы. І яны дапамагалі перамагчы, зноў здабыць свабоду і шчасце. Не суджана было Я. Купалу дачакацца радаснага Дня Перамогі, дажыць да той пары, калі Савецкая Армія вызваліла яго родную зямлю ад фашысцкай нечысці, калі з руін і папалішчаў зноў узнялася квітнеючым садам Беларусь.

Сёння, маючы развітую беларускую літаратуру, мы з гонарам гаворым пра тых, хто стаяў ля яе вытокаў, хто праславіў народ сваёй песняй. І ўспамінаем імёны Купалы

і Коласа – бессмяротных песняроў народнай долі. Загартаванае на барыкадах трох рэвалюцый, слова Купалы і Коласа абвясціла цэламу свету перамогу абрабаванага народа над сваімі прыгнятальнікамі. Нялёгкімі шляхамі станаўлення маладой Беларусі прайшлі яе першыя песняры Янка Купала і Якуб Колас. Ім было суджана стаць першапраходцамі новай беларускай літаратуры, ствараць яе і ўздымаць да вышынь высокага майстэрства. Ад песні жалбы – да песні-закліку змагацца за лепшую долю і ад яе – да песні, якая ўслаўляе заваёвы і здабыткі сацыялістычнай Радзімы – вось этапы, якія адлюстроўваюць дасягненні народа ў творчасці народных паэтаў. Назаўсёды ў маё жыццё ўвайшлі купалаўскія Гусяр, Бандароўна і Паўлінка, коласаўскія Міхал і Сымон-музыка, дзед Талаш і Андрэй Лабановіч. Песні, што склалі Купала і Колас, выклікалі да жыцця, натхнілі новае пакаленне паэтаў, якія панеслі сваё палымянае слова па дарогах сучаснасці, каб праўдзіва і натхнёна расказаць аб родным краі, яго мужным, працавітым, шчодрым народзе.

І зараз лунае над светам чароўная песня Купалы і Коласа, што ўвабрала ў сябе сілу і прыгажосць беларускай зямлі!”

Віды аналізу каштоўнасцей характарыстыкі гэтага тэксту з боку лінгвістычнага і літаратуразнаўчага падыходаў у гэтым выпадку могуць быць рознабаковымі. Прыкладзём некалькі прыкладаў. 1. Адзначым у тэксце моўныя адзінкі, якія называюцца анімамі. Як яны характарызуюць эпоху, у часы якой напісана сачыненне? 2. Якія творы пісьменнікаў можна сёння ўключыць у тэкст сучаснага студэнта, які пісаў бы конкурсную работу да юбілею пісьменнікаў? А якія не былі б уключаны і чаму? 3. Адну з частак тэксту ператварыць у дыялог з аўтарам (ці сачынення, ці паэта). 4. Ёсць паняцце “цёмныя месцы тэксту”, ці лакуны. Вызначыць такія месцы, якія не зразумелы сённяшнім студэнтам (вучням). Правесці даследчую работу па запаўненні такіх лакун. 5. Адзначыць ключавыя словы ў сачыненні, якія ўказваюць на каштоўнасці эпохі. Ці памяняліся яны ў цяперашні час? Даць разгорнутыя паняцці гэтым каштоўнасцям. 7. Сабраць аргументы “за” і “супраць” для правядзення дыскусіі па наступнай тэме: “Розныя пакаленні, а якія каштоўнасці звязваюць ці супрацьпастаўляюць іх?”. 8. Напісаць сачыненне на тэму “Якуб Колас ад пакалення да пакалення”.

Безумоўна, гэта не выніковы пералік відаў аналізу пры рабоце з матэрыяламі мінулых гадоў. І якімі будуць падыходы, што прэзентуюць культурна-моўныя пласты развіцця нацыянальнай мовы і літаратуры, рэгіянальныя культурныя сувязі ў сузор’і нацыянальнай культуры, залежыць ад пастаяннага звароту да новых аспектаў у аналізе тэксту.

Літаратура

1. Николаенко, С.В. Теория и практика социокультурного развития учащихся 5-11 классов: национально-культурный содержательный аспект в контексте обучения русскому языку / С.В. Николаенко. – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2015. – 252 с.
2. Телия, В.Н. Живодейственное наследие культуры в лексикографическом формате «Толково-культурологического словаря фразеологизмов современного русского языка» / В.Н. Телия // Проблемы русской лексикографии. – М.: РАН, 2004. – С. 102–105.
3. Усачева, А.Н. Лингвистические параметры концепта «Состояние здоровья» в современном английском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Н. Усачева; Волгоград. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2002. – 17 с.

**ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ ВІЦЕБСКАГА ЎНІВЕРСІТЭТА –
ЦЭНТР БЕЛАРУСКАСЦІ ВА ЎСХОДНІМ РЭГІЁНЕ КРАІНЫ**

Цяперашні час – гэта зараз, не потым, а сёння. Нічога новага няма ў нашым тэзісе, але ў артыкуле нам хочацца не толькі паразважаць, а выказаць свае адносіны да мовы, каб потым не было сорамна. Разам з тым прапанаваць тое, што тут і зараз можна зрабіць па распаўсюджванні беларускай мовы і прапагандзе нацыянальнай культуры, што, на наш погляд, і з’яўляецца адным з важных (а можа, і галоўным) механізмаў нацыянальнай бяспекі.

Аўтар упэўнены, што філалагічны факультэт Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава павінен быць Цэнтрам беларускасці ў рэгіёне, які і геаграфічна, і культурна, і сацыяльна-эканамічна знаходзіцца на скрыжаванні беларуска-расійскіх стасункаў. На факультэце разумеюць, што гэтую блізкасць трэба кожны раз ураўнаважваць. Для чаго? І тут можна нічога не гаварыць ні пра часы заняпаду, ні пра функцыянаванне мовы ў савецкі перыяд, ні пра сучасную інтэрферэнцыю. Хочацца ў гэтай сувязі прывесці ўрывак з геніяльнага твора Максіма Танка:

*З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжскога жытоў і пшаніц,
З сузор’яў і сонечных цёплых праменняў,
З грывахага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова.*

(М. Танк, “Родная мова”, 1943 г.)

Менавіта гэта і разумеюць выкладчыкі і студэнты філалагічнага факультэта. Найбольш важнай праблемай сучаснай адукацыйна-выхаваўчай прасторы факультэта з’яўляецца арганізацыя рэальнага раўнапраўя дзвюх дзяржаўных моў. Дарэчы, на філалагічным факультэце ВДУ імя П.М. Машэрава мы імкнёмся пастаянна праводзіць розныя знакавыя мерапрыемствы, накіраваныя на развіццё нацыянальнай самасвядомасці, вывучэнне багатай моўнай і літаратурнай спадчыны нашага народа.

У якасці канкрэтных прыкладаў прывядзём паказчыкі дзейнасці факультэта, якія сведчаць пра паступовыя крокі да таго, каб быць цэнтрам беларускасці у адным з рэгіёнаў Беларусі – Беларускім Паазер’і, найцікавейшым як у грамадскім, так і ў навукова-адукацыйным плане.

Так, толькі за апошнія тры гады для студэнтаў універсітэта, навучальных устаноў агульнай сярэдняй адукацыі, дзіцячых садкоў і

грамадскасці горада і вобласці факультэтам сумесна з абласной радай Таварыства беларускай мовы праводзіліся штогадовая акцыя да Дня Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь “Праз дыялог моў – да душы, да сэрца” (дыктоўкі па беларускай і рускай мовах, тэатральныя пастаноўкі студэнтаў); “Фестываль беларускага слова”; майстар-класы пераможцы Рэспубліканскага конкурсу прафесійнага майстэрства “Настаўнік года-2017” С.Л. Румянцавай “Каб знайсці сваё месца ў жыцці...” і “Ад законаў прыгажосці – да законаў стварэння тэксту”; літаратурная гасцёўня “У вянок песняру” (да 120-годдзя з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа); круглыя сталы “Філфакаўцы ў коласаўцаў” у межах работы “Школы з тэатральным ухілам”; майстар-класы мастацкага кіраўніка Нацыянальнага акадэмічнага драматычнага тэатра імя Якуба Коласа М.Д. Краснабаева і доктара мастацтвазнаўства Т.В. Катовіч “Маналогі: Пятля часу”. Арганізоўваліся паэтычныя пляцоўкі “Слова – песня, слова – чары”, у межах якіх студэнты з Туркменістана чыталі вершы на беларускай мове, самадзейныя выканаўцы бардаўскай песні выступалі на імпрэзе “Пад гітару па-беларуску”. На сцэне ўніверсітэта студэнтамі філалагічнага факультэта былі пастаўлены камедыя “Паўлінка-new” паводле Янкі Купалы і спектакль-калаж па матывах камедыі В. Вольскага “Несцерка”, дзе актыўны ўдзел бралі студэнты-філолагі з Туркменістана. Праводзіліся інтэлектуальныя гульні “Збяры Беларусь у думках і сэрцы”, шматлікія канферэнцыі, сярод якіх рэгіянальная (з міжнародным удзелам) навукова-практычная канферэнцыя, прысвечаная 100-годдзю “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча і інш.

Плэннай з’яўляецца і праца створанага на філфаку разам з Інстытутам неафілагіі Зеленагурскага ўніверсітэта (Рэспубліка Польшча) Цэнтра славянскіх моў і культур. Цэнтр падтрымлівае трывалыя сувязі з Беларускім інстытутам навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку (БІНіМ), якія спрыяюць пастаяннаму абмену інфармацыяй. З боку нашых амерыканскіх калег выяўляецца істотная цікавасць да даследаванняў беларуска-польскіх літаратурных сувязяў. У Цэнтры славянскіх моў і культур адбыліся творчыя сустрэчы з вядомым беларускім паэтам-гумарыстам Міхасём Мірановічам і прэзентацыя яго новай кнігі “Перасмешкі”. На імпрэзе прысутнічала больш за 70 чалавек, якія з цікавасцю паслухалі дасціпныя пародыі на творы як шырока вядомых беларускіх аўтараў, так і паэтаў-пачаткоўцаў. Адбылася творчая дыскусія паміж членам Саюза пісьменнікаў Беларусі Вольгай Русілкай і Міхасём Мірановічам. На літаратурнай імпрэзе з беларускімі літаратарамі і крытыкамі беларуска-амерыканская паэтка Вальжына Морт прэзентавала сваю новую кнігу “Эпідэмія ружаў”. Паэтка і перакладчыца, адна з рэдактараў інтэрнэт-выдання “ПрайдзіСвет” Юлія Цімафеева зрабіла анонс новага нумара названага часопіса, прысвечанага нарвежскай літаратуры, распавяла пра магчымыя праекты для маладых перакладчыкаў. Пісьменнік Альгерд Бахарэвіч прэзентаваў пераклад на рускую мову свайго рамана “Белая муха, забойца мужчын”. У межах сустрэчы адбылася дыскусія пра сучасную

беларускую і замежную літаратуру. Вядомы беларускі мовазнаўца Лявон Баршчэўскі правёў майстар-клас па мастацтве перакладу для студэнтаў, адказаў на пытанні студэнтаў і выкладчыкаў. У сустрэчы прынялі ўдзел літаратар Усевалад Сцебурака, спявак і мастак Андрусь Такінданг, а таксама дарадца амбасадара Швецыі ў Беларусі Алеся Літвіноўская.

У ходзе правядзення штогадовага Фестывалю беларускага слова ў Цэнтры арганізоўваецца “Дзень адчыненых дзвярэй” для школьнікаў. Сябры Цэнтра прымаюць актыўны ўдзел у правядзенні свята беларускай культуры. На працягу двух апошніх гадоў пры Цэнтры працуе клуб беларускамоўнай камунікацыі “Размаўляй-ка”, дзе ўсе ахвотныя могуць удасканаліць свае маўленчыя навыкі, практыку суразмоўніцтва па-беларуску. Заняткі ў клубе наведваюць студэнты іншых факультэтаў, а таксама ахвотныя з іншых навучальных устаноў горада.

У межах тыдня да Міжнароднага дня роднай мовы штогод на факультэце праводзіцца конкурс праектаў “Мой зямляк у сусветнай культуры” (праекты пра М. Нікіфароўскага, Р. Барадуліна, М. Фрадкіна, М. Савіцкага, І. Хруцкага, С. Алексіевіч); агульнанацыянальная дыктоўка па беларускай мове ў Віцебскай абласной бібліятэцы з удзелам выкладчыкаў, студэнтаў філалагічнага факультэта і прадстаўнікоў грамадскасці горада.

Такім чынам, усебаковая праца выкладчыкаў і студэнтаў філалагічнага факультэта ВДУ імя П.М. Машэрава спрыяе вырашэнню нашай агульнай мэты – данесці родную мову да кожнага, хто яшчэ не далучыўся да беларускага слова.

(Работа выканана пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў).

Ю.А. Пераверзева (Мінск)

РОЛЯ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ Ў НАВУЧАННІ І ПРАФЕСІЙНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ БІБЛІЯТЭКАРАЎ-БІБЛІЁГРАФАЎ

Бібліятэкі як складнікі інфармацыйна-камунікатыўнай прасторы беларускага грамадства забяспечваюць свабодны доступ насельніцтва краіны да друкаваных і электронных нацыянальных і сусветных інфармацыйных рэсурсаў, арганізуюць бытаванне рэчыўнай і духоўнай культуры беларусаў у сацыякультурным асяроддзі. У практычнай дзейнасці бібліятэкараў-бібліёграфаў беларуская мова з’яўляецца сродкам прафесійных зносін і мае даволі распаўсюджанае бытаванне. Яна ўжываецца пры індывідуальным абслугоўванні карыстальнікаў, а таксама пры правядзенні масавых мерапрыемстваў, культурных акцый кшталту прэзентацый новых кніг, літаратурных вечарын, паэтычных гасцёўняў і

інш.; фарміраванні інфармацыйных рэсурсаў; ажыццяўленні навукова-даследчай работы; аказанні калегам метадычнай і кансультацыйнай дапамогі.

Спецыфіка бібліятэчнай працы абумоўліваецца тым, што бібліятэкары-бібліёграфы ўступаюць у прафесійна-асобасную камунікацыю як паміж сабой, так і з карыстальнікамі. Да таго ж яны арганізуюць дыялог паміж наведвальнікамі бібліятэкі і апасродкаванае ўзаемадзеянне карыстальнікаў інфармацыі з дакументамі розных тыпаў, відаў, жанраў, дзе асобна трэба выдзеліць нацыянальныя дакументы, якія выдаюцца пераважна на беларускай мове.

Змест і спосабы працы сучасных бібліятэкараў-бібліёграфаў усё больш падпадаюць пад уздзеянне лічбавых тэхналогій, што толькі пашырае камунікатыўныя межы бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці. Гэта выражаецца ў штодзённым выкарыстанні найноўшых інфармацыйна-пошукавых сістэм, баз даных, размеркаванні інфармацыйных патокаў, прымяненні аналітычных, тэхналагічных уменняў пры стварэнні тэматычных, персанальных і іншых мультымедычных інфармацыйных рэсурсаў, наяўнасці навыкаў прадстаўлення бібліятэкі ў віртуальнай прасторы, мабільных сэрвісах. Зразумела, што такая камунікацыя не будзе паўнацэннай без ведання супрацоўнікамі бібліятэкі правіл, нормаў ужывання новай, раней мала распаўсюджанай, тэрміналогіі па-беларуску, выражэння думак на роднай мове ў вуснай і пісьмовай формах з выкарыстаннем разнастайных моўных стыляў і сродкаў іх рэалізацыі. Такім чынам, нельга не пагадзіцца з высновай, што “камунікатыўная кампетэнцыя забяспечвае паспяховасць ажыццяўлення асноўных задач зносінаў і самарэалізацыі асобы і выражаецца ў валоданні лінгвістычнымі ўменнямі, прытрымліванні спецыфічных сацыяльна-культурных норм маўленчых паводзінаў” [4, с. 182], а для таго, “каб мова для чалавека стала надзейным і гнуткім інструментам камунікацыі, неабходна ведаць будову і правілы яе функцыянавання” [4, с. 183].

Станоўчым лічым, што вучэбная дысцыпліна “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, якая выкладаецца студэнтам спецыяльнасці “бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць” Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, скіравана на набыццё будучымі бібліятэкарамі-бібліёграфамі ведаў у галіне беларускага мовазнаўства і фарміравання ў іх вопыту самастойнага вырашэння разнастайных філалагічных задач [1], што з’яўляецца важнейшай умовай эфектыўнай і якаснай прафесійнай дзейнасці, канкурэнтаздольнасці спецыяліста на працоўным рынку. Нягледзячы на моўную падрыхтоўку бібліятэчных спецыялістаў ва ўстанове выйшэйшай адукацыі і наяўнасць моўнага асяроддзя ў бібліятэках, адчуваецца патрэба пастаяннага ўдасканальвання

як прафесійнай лексікі, у тым ліку назваў спецыяльных паняццяў, характэрных для бібліятэчнага спецыяліста-практыка, паказчык асобаснай і прафесійнай культуры. У бібліятэках у пэўных сітуацыях зносінаў адбываецца самавыражэнне асобы работніка, які ўсё часцей становіцца ўдзельнікам публічных прафесійных дыскусій, у тым ліку на беларускай мове. Гэта значыць, што для бібліятэкара-бібліёграфа не павінны быць праблемнымі прымяненне пры размове прафесіянальных слоў / выказаў ці, напрыклад, праца са спецыяльнымі галіновымі, вузкапрафесіянальнымі дакументамі, падрыхтоўка аўтарскіх тэкстаў артыкулаў, дакладаў, даведак. З мэтай папулярызацыі выкарыстання беларускай мовы ў прафесійным ужытку і навучання беларускай мове небеларускамоўных супрацоўнікаў у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі функцыянуе клуб “Размаўляй.by”.

Як носьбіт мовы бібліятэкар-бібліёграф павінен максімальна валодаць моўнымі сродкамі, неабходнымі для трансляцыі інфармацыі, разумення і інтэрпрэтацыі кантэксту інфармацыйных крыніц. Гэтаму будзе садзейнічаць фарміраванне ў студэнтаў і ў спецыялістаў-практыкаў моўнай, сацыялінгвістычнай, лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі, якія вылучаны ў практыцы навучання мовам [2]. Таксама было б лагічным, каб студэнтам спецыяльнасці “бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць”, слухачам курсаў павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі, выкладаліся вучэбныя дысцыпліны, якія накіраваны на развіццё культуры прафесійнага маўлення: “Беларуская мова і культура маўлення”, “Дзелавое маўленне (пісьмовае і вуснае)”, “Маўленчы этыкет” і інш. Дарэчы, у расійскіх установах вышэйшай адукацыі студэнтам на выбар прапануюцца курсы “Стылістыка”, “Рыторыка”, “Пісьмовае маўленне” [3]. Выкладанне падобных дысцыплін, звязаных з вывучэннем роднай мовы, не будзе лішнім для студэнтаў бібліятэчнай спецыяльнасці, бо на практыцы, у пэўных функцыянальных абставінах, спецыялісту неабходна валодаць лексікай агульнавуковага, афіцыйна-справавога, публіцыстычнага, мастацкага, гутарковага ўжывання. Вельмі добра, што прафесарска-выкладчыцкім складам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў падрыхтаваны (надрукаваны, задэпаніраваны) вучэбныя матэрыялы па спецыяльнасці “бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць” на беларускай мове. Сярод іх вучэбныя дапаможнікі “Абслугоўванне карыстальнікаў бібліятэк” (Л.А. Дзямешка, С.А. Паўлава), “Фінансаво-эканамічная дзейнасць бібліятэк” (Ю.А. Пераверзева), “Арганізацыя і тэхналогія бібліяграфічнай дзейнасці” (С.В. Зыгмантовіч), “Сацыялогія і

псіхалогія чытання” (Н.У. Клімянкова), “Бібліяграфазнаўства. Тэорыя” (Т.В. Кузьмініч) і г. д.

Развіццю беларускамоўных прафесійных адносінаў паміж супрацоўнікамі бібліятэк спрыяюць таксама перыядычныя выданні “Бібліятэчны свет”, “Бібліятэка прапануе”, “Новыя кнігі”, навуковы зборнік артыкулаў “Бібліятэчны веснік”.

Асобна трэба адзначыць падручнікі па беларускай мове, аўтарамі якіх з’яўляюцца А.М. Пісарэнка (А.М. Багамолава), Г.К. Семянькова, В.А. Гуліцкая, якія складаюць базіс для вывучэння мовы і ўдасканалення камунікатыўных якасцяў маўлення спецыялістаў розных накірункаў бібліятэчна-інфармацыйнай справы.

Увогуле, непарыўнасць вывучэння ўнармаванай, апрацаванай майстрамі слова сучаснай беларускай літаратурнай мовы, яе паходжання, развіцця, месца сярод іншых моў свету, асаблівасцей функцыянавання [3] і бесперапыннасць аднаўлення ведаў па раздзелах лінгвістыкі бібліятэкарамі-бібліёграфамі будзе спрыяць захаванню нацыянальнай спадчыны, прапагандзе лепшых твораў друку, знаёмству грамадскасці з выданнямі айчынных аўтараў.

Літаратура

1. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэбная праграма [Электронны рэсурс] / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; склад.: А.М. Пісарэнка, В.А. Гуліцкая, В.В. Шунейка. – Мінск, 2018. – Рэжым доступу: <http://repository.buk.by/bitstream/handle/123456789/19294>. – Дата доступу: 08.08.2019.

2. Николаенко, С.В. Основные подходы и требования к развитию компетенций взрослых при обучении их иностранным языкам [Электронный ресурс] / С.В. Николаенко // Дополнительное образование взрослых: перспективы развития и инновации : материалы респ. науч.-практ. конф., Витебск, 22 нояб. 2012 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: А. П. Солодков (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2012. – Режим доступа: <https://lib.vsu.by/xmlui/handle/123456789/16007>. – Дата доступа: 12.09.2019.

3. Пісарэнка, А.М. У абарону стылістыкі і культуры прафесійнага маўлення ў межах прадмета “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” [Электронны рэсурс] / А.М. Пісарэнка, В.В. Шунейка // Теория и практика преподавания лингвистических дисциплин в вузах негуманитарного профиля : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 175-летию УО «БГСХА» и 40-летию кафедры русского и белорусского языков, Горки, 10–11 июня 2015 г. / Белорус. гос. с.-х. акад. – Горки, 2015. – Рэжым доступу: <http://repository.buk.by/bitstream/handle/123456789/16582/>. – Дата доступу: 09.08.2019.

4. Шунейка, В.В. Лінгвістычная падрыхтоўка будучага спецыяліста-бібліятэкара / В.В. Шунейка // Бібліятэчная адукацыя: традыцыі і навацыі: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 23 кастр. 2014 г. / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; рэдкал.: М. А. Яцэвіч (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУКМ, 2015. – С. 181–185.

В.М. Пукала (Бяроза)

МЭТАЗГОДНАСЦЬ КАШТОЎНАСНЫХ АРЫЕНТАЦЫЙ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў ШКОЛЕ: ПРАКТЫЧНЫ ВОПЫТ

Актуальнай і запатрабаванай на сённяшні час праблемай у навучанні беларускай літаратуры з’яўляецца цэласнае і, галоўнае, выніковае фарміраванне каштоўнасных арыенціраў у навучэнцаў.

Каштоўнасныя арыентацыі, па нашым меркаванні, – найважнейшы фактар, які рэгулюе, дэтэрмінуе матывацыю і паводзіны індывіда або цэлых груп. Па сутнасці, гэта выяўляецца ў сітуацыях, якія патрабуюць свядомага выбару і адказных рашэнняў. Варта ўлічыць такую акалічнасць, што моладзь – вельмі чулы індывідуальнасць, які рэзка, часам неадназначна рэагуе на перамены ў грамадстве, а яе каштоўнасныя арыентацыі непасрэдна ўплываюць на абнаўленне і развіццё грамадскага жыцця. Менавіта таму праблема вывучэння каштоўнасных арыентацый моладзі набывае асабліваю актуальнасць.

Сучасная вучнёўская моладзь, на жаль, надае мастацкай літаратуры не так шмат увагі і часу, як гэта было раней. Мы не можам не пагадзіцца з вядомым даследчыкам В.П. Рагойшам, які слухна адзначае, што *“літаратура – гэта адзін з відаў мастацтва, слоўна-вобразная мастацкая творчасць”* [1, с. 121]. Але ў літаратурнай адукацыі існуе вострая праблема – адсутнасць у падлеткаў цікавасці да чытання ўвогуле, асабліва высокамастацкіх твораў, у якіх уздымаюцца агульначалавечыя праблемы. Праграмныя творы, асабліва буйныя па памеры, праچытваюцца вучнямі, у лепшым выпадку, па кароткім змесце ў інтэрнэце.

Вучняў старшых класаў трэба найперш матываваць да самаадукацыі, павышаць іх агульнакультурны ўзровень, удасканальваць навыкі сумеснай дзейнасці на ўроку літаратуры.

Намі было праведзена анкетаванне сярод навучэнцаў 8 – 11-х класаў сярэдняй школы № 3 г. Бярозы. Пасля апрацоўкі анкет намі было заўважана, што вучні 8-х класаў на першыя месцы вылучылі такія каштоўнасці, як *“шчаслівае сямейнае жыццё”*, дзевяцікласнікі – толькі *“свабоду”*. Навучэнцы 10-х класаў лічаць, што на прыярытэтных месцах павінны быць *“наяўнасць шчырых сяброў”* і *“здоровы лад жыцця”*. Не выклікае здзіўлення і тое, што 91% выпускнікоў надаюць каханню першае месца.

Вынікі анкетавання і нашыя назіранні за школьнікамі сведчаць, што свае інтэлектуальныя, творчыя здольнасці навучэнцы школы ацэньваюць вельмі нізка. Варта сказаць, што школьнікі ў першую чаргу аддаюць перавагу маральным каштоўнасцям, а не інтэлектуальным. Мы пераконваемся, што фарміраванне каштоўнаснай арыентацыі з’яўляецца важным складнікам сацыялізацыі асобы.

Несумненна, што пры вывучэнні твораў вучні з вялікай цікавасцю прымаюць удзел у аналізе канкрэтных жыццёвых сітуацый, імкнучца суаднесці дзеянні і ўчынкі іх удзельнікаў з этычнымі нормаў. лепшым матэрыялам з’яўляюцца сітуацыі, блізкія вопыту вучняў, а таксама жыццёвыя сітуацыі, ідэнтычныя тым, якія ўзнікаюць у практычнай дзейнасці, у час узаемадзеяння саміх дзяцей.

Намі заўважана, што навучэнцы аддалі перавагу абраным пазіцыям з анкеты па прычыне таго, што на ўроках роднай літаратуры асэнсавалі некаторыя творы. Так, анкетаванне было праведзена з навучэнцамі 8-х класаў пасля вывучэння апавядання В. Карамазава “Дзяльба кабанчыка”, дзе цэласна раскрываецца праблема жыцця ў вёсцы, кахання, узаемаадносін бацькоў і дзяцей. Выхаванцы 9-х класаў знаёміліся з нашай анкетай падчас вывучэння паэмы “Новая зямля” Я. Коласа. У гэтым творы пераважаюць праблемы ўзаемаадносін паноў і сялянства. У прыватнасці, пры вывучэнні паэмы “Новая зямля” не апраўдана расказваць пра тыя сацыяльныя ўмовы (эканамічны ўклад, дзяржаўны лад), якія існавалі пры жыцці герояў. Варта параўнаць іх з умовамі сучаснага жыцця. Гэта дапамагае развіць уяўленне вучняў, ім становіцца зразумела, як раней жылі людзі, якія ўзаемаадносяць панавалі паміж імі. Канешне, тады герояў твора вучні будуць успрымаць блізка да сэрца, разумеюць сутнасць іх пакут і перажыванняў. Навучэнцы ведаюць, што сёння можна спакойна хадзіць у лес, збіраць ягады, грыбы, лавіць у рэчцы рыбу. Не так было сто гадоў таму, калі існаваў зусім іншы ўклад жыцця. Такое параўнанне значна дапаможа вучням больш глыбока ўсвядоміць трагедыю галоўнага героя твора.

Вучні 10-х класаў адказвалі на анкету пасля вывучэння рамана “Людзі на балоце” (*першай часткі трылогіі “Палеская хроніка”*) І. Мележа. Гэты твор паказальны і значны тым, што вучні асэнсоўваюць жыццё сялян у перыяд калектывізацыі.

Выпускнікі мелі мажлівасць пазнаёміцца з прапанаванымі пытаннямі пасля азнаямлення з апавесцю І. Шамякіна “Непаўторная вясна” (першая частка пенталогіі “Трывожнае шчасце”), у якой вучні могуць яскрава прасачыць эвалюцыю кахання галоўных герояў. Канешне, кожны літаратурны твор школьнай праграмы ўтрымлівае ў сабе невычэрпны адукацыйна-выхаваўчы патэнцыял у фарміраванні каштоўнасных арыенціраў вучнёўскай моладзі.

Трэба зазначыць, што сёння перад настаўнікам на ўроку стаіць задача аб’яднаць канцэптуальнай ідэяй увесь вывучаемы матэрыял. Дастаткова важна, каб старшакласнікі змаглі спалучыць эмацыянальнасць і непасрэднасць першапачатковага ўспрымання з глыбінёй абагульнення, з уменнем упэўнена валодаць ведамі па літаратуры і прымяняць іх на практыцы, у канкрэтных жыццёвых сітуацыях.

Мы перакананы ў тым, што пачэсны абавязак настаўніка беларускай мовы і літаратуры – захаваць культурныя, духоўныя скарбы нашага народа і з ахвотай перадаць іх нашчадкам. Гэта значыць, што родная мова і

літаратура – не толькі прадметы, але і сродкі выхавання, развіцця вучняў як паўнаважных асоб. Кожны ўрок роднай літаратуры павінен быць звязаны з жыццём, надзённымі праблемамі, якія скіраваны на фарміраванне ў вучняў высокай моўнай культуры, спасціжэнне духоўных каштоўнасцей народа, выхаванне нацыянальнай самасвядомасці. Сёння літаратура далучае вучня да свету вечнага, духоўнага, высокага. А метады яе выкладання падпарадкаваны галоўнай задачы – духоўна ўзбагачаць вучня, развіваць яго памкненні суперажываць, адчуваць, захапляцца, тварыць.

Мы прыходзім да высновы: на сённяшні час літаратура як вучэбны прадмет з’яўляецца своеасаблівым інструментам фарміравання такой неабходнай якасці асобы, як уменне крытычна думаць, крэатыўна, творча вырашаць надзёжныя праблемы.

Літаратура

1. Рагойша, В.П. Літаратуразнаўчы слоўнік: тэрміны і паняцці : для школьнікаў і абітурыентаў / В.П. Рагойша. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – 303 с.

Т.І. Скікевіч, І.М. Курловіч (Горкі)

НЕКАТОРЫЯ МЕТАДЫЧНЫЯ ПРЫЁМЫ ПРЫ ВЫКЛАДАННІ ТЭМЫ “ВІДЫ ІНТЭРФЕРЭНЦЫІ” СТУДЭНТАМ НЕФІЛАЛАГІЧНЫХ ВНУ

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў стварае цяжкасці для яго носьбітаў пры авалодванні гэтымі мовамі, бо, нягледзячы на структурнае падабенства гэтых моў, кожная з іх мае свае спецыфічныя рысы, якія павінны ўлічвацца ў маўленні. Ігнараванне гэтых рыс прыводзіць да памылак, або інтэрферэнцыі. Інтэрферэнцыя – гэта адхіленне ад нормаў у блізкароднасных мовах, якія кантактуюць. Парушэнне нормаў звязана з тым, што пры маўленні на адной мове ўжываюцца элементы другой мовы. Узровень праяўлення інтэрферэнцыі залежыць ад моўнай кампетэнцыі, або здольнасці білінгва, куды ўключаецца слоўніковы запас, разнастайнасць сінтаксічных канструкцый, свядомае захоўванне нормаў і г. д. Блізкасць і падабенства беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць інтэрферэнцыйных памылак пры маўленні на той ці іншай мове. Хоць яны і не ўплываюць на працэс разумення выказвання, аднак сведчаць пра нізкую маўленчую культуру асобы. Беларуская-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыі – з’явы распаўсюджаныя і закранаюць усе сферы моўнай сістэмы: фанетыку, акцэнтацыю, марфалогію, сінтаксіс, лексіку.

Пры вывучэнні ў ВНУ дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” студэнтам неабходна авалодваць уменнем карыстацца навуковымі тэкстамі па спецыяльнасці, рабіць кампіляцыю і разгортванне

навуковай інфармацыі, засвойваць беларускую нацыянальную навуковую тэрміналогію, пісаць рэфераты і анатацыі, выпрацоўваць навыкі правільнага ўспрымання рознай інфармацыі на беларускай мове, асэнсавана і дакладна выказваць любую думку, спрыяць павышэнню культуры вуснага і пісьмовага маўлення. Усё гэта патрабуе правільнага, граматычнага ўжывання тых спецыфічных асаблівасцяў беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад рускай.

Асаблівую ўвагу, на нашу думку, выкладчык павінен засяродзіць на марфалагічных і сінтаксічных інтэрферэнцыйных памылках. Пры тлумачэнні беларускіх спецыфічных рыс у кожнай часціне мовы абавязкова падаваць варыянт рускага адпаведніка з указаннем адрознення ад беларускай формы. Больш усвядомлена гэта ўспрымаецца студэнтамі, калі матэрыял падаваць у выглядзе табліцы (табл. 1).

Пасля кожнага пункта неабходна выканаць заданне, напрыклад:

Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Полная пачка, выгодная продажа, едкая гарь, маленький гусенок, просторный зал, голосистая гармонь, избирательный округ, дубовый шкаф, красивая ромашка, красный георгин.

Табліца 1. Назоўнік

Руская мова	Беларуская мова
1. Неадпаведнасць у родзе	
степь (ж. р.)	стэп (м. р.)
гусь (м. р.)	гусь (ж. р.)
2. Неадпаведнасць у ліку	
крупa (ед. ч.)	крупы (мн. л.)
черника (ед. ч.)	чарніцы (мн. л.)
3. Неадпаведнасць у скланенні	
перепись (3 скл.)	перапіс (2 скл.)
4. Канчаткі назоўнікаў 2 скланення мужчынскага роду ў родным склоне	
-а (-я); дома, стола песка, снега	-а (-я); -у (-ю) дома, стала пяску, снегу

Падбярэце прыметнікі або займеннікі да наступных назоўнікаў.

Медаль, шынель, шаль, гусь, дроб, поступ, цень, палын, зыб, чарніла, лебедзь, накіп, сабака, ціш, безліч, верф, шыр, фальш, глуш, боль, мазоль, далонь, трэль, дробязь, кішэнь, кіцель, шпіталь.

Знайдзіце назоўнікі, ужытыя ў ненарматыўнай родавай форме. Выпраўце сказы.

1. Разам злучылася ўсё: і фізічная боль, і крыўда, і жаль.
2. Здалося, што нейкая цень мільганула за хатай.
3. Дзяўчына ж ужо не магла нічога сказаць: плач сціснуў ёй сэрца.

Такім чынам можна пабудаваць заняткі па кожнай часціне мовы, выкарыстоўваючы мультымедычныя сродкі для падачы матэрыялу.

Як вядома, адной з сінтаксічных асаблівасцяў навуковага тэксту з'яўляецца выкарыстанне дзеепрыметных і дзеепрыслоўных зваротаў, што выклікае цяжкасці пры іх перакладзе на беларускую мову. Таму асаблівую ўвагу выкладчык павінен звярнуць менавіта на выкарыстанне дзеепрыметнікаў у беларускай мове. Мэтазгодна паказаць спосабы перакладу ўсіх формаў рускіх дзеепрыметнікаў на беларускую мову. Для гэтага можна выкарыстаць параўнальную табліцу (табл. 2).

Пасля аналізу прадстаўленай табліцы неабходна выканаць шэраг практыкаванняў на замацаванне. Заданні могуць быць такія:

Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Пожелтевшая листва, склонившиеся к земле ветви, играющий мальчик, проголодавшиеся дети, издававшийся журнал, покрывшаяся инеем трава, невидимый луг, осознанная ошибка, соответствующие выводы.

Зрабіце замену дзеепрыметнікаў больш прымальнымі для беларускай мовы словамі.

1. Апусцеўшыя палі выглядалі сіратліва.
2. Чуваць крыкі птушак, адлятаючых у вырай.
3. З саду даносіўся ап'яняючы пах.

6. Рэчывы, стымулюючыя рост раслін, можна набыць у аддзеле бытавой хіміі.

Табліца 2. Утварэнне дзеепрыметнікаў у рускай і беларускай мовах

Утварэнне дзеепрыметнікаў у рускай мове	Спосабы перакладу дзеепрыметнікаў на беларускую мову
Действительные причастия настоящего времени: -ущ- (-ющ-) – читающий, определяющий -ащ- (-ящ-) – подходящий	які чытае -льн- – вызначальны які падыходзіць
Действительные причастия прошедшего времени: -вш- , -ш- – читавший, почерневший	які чытаў -л- – пачарнелы
Страдательные причастия настоящего времени: -ем- , -им- – читаемый, высеваемый	які чытаецца -н- – высеяны
Страдательные причастия прошедшего времени: -енн- , -нн- – прочитанный, обожженный -т- – открытый	-н- , -ен- – прачытаны, абпалены -т- – адкрыты

Працуючы над спецыяльнымі тэкстамі, можна паралельна падаваць іх на рускай і беларускай мовах (пры гэтым беларускі варыянт можа быць з памылкамі) з наступнымі заданнямі:

Вызначце ў беларускім тэксце марфалагічныя, словаўтваральныя, сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай.

Выпішыце з беларускамоўнага тэксту назоўнікі мужчынскага роду і пастаўце іх у форме роднага склону адзіночнага ліку.

Знайдзіце ў рускім тэксце дзеепрыметнікі, параўнайце іх з беларускім перакладам, выпішыце абодва варыянты і растлумачце адрозненні.

Знайдзіце ў тэксце на рускай мове дзеепрыметнікі, а ў беларускім тэксце – іх адпаведнікі на беларускай мове. Ацаніце правільнасць перакладу. Выпішыце іх парамі (рускі – беларускі), выпраўляючы памылкі.

Такія спосабы падачы матэрыялу будуць выпрацоўваць у студэнтаў неабходнасць параўнальнага аналізу формаў розных часцін мовы ў рускай і беларускай мовах і спрыяць правільнаму іх ужыванню ў прафесійным маўленні.

Літаратура

1. Малько, Г.І. Беларуская мова. Як пазбегнуць памылак руска-беларускай моўнай інтэрферэнцыі: вучэбна-метадычны дапаможнік / Г.І. Малько, П.І. Малько. – Горкі: БДСГА, 2010. – 60 с.
2. Скікевіч, Т.І. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапаможнік / Т.І. Скікевіч, І.М. Курловіч. – Горкі: БДСГА, 2018. – 83 с.

К.А. Чыкаванава (Орша)

ВЫКАРЫСТАННЕ БУКТРЭЙЛЕРА ДЛЯ ФАРМІРАВАННЯ ЧЫТАЦКАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ НАВУЧЭНЦАЎ

У адпаведнасці з адукацыйным стандартам сярэдняй адукацыі адной з мэт вучэбнай дысцыпліны “Беларуская літаратура” з’яўляецца фарміраванне эстэтычна развітога, кампетэнтнага чытача, здольнага да паўнаўважанага асэнсавання твораў мастацкай славеснасці.

Разам з тым сённяшнія рэаліі сведчаць пра тое, што ў падростаючага пакалення адсутнічае жаданне знаёміцца з творамі мастацкай літаратуры. Апытанне, праведзенае ў Аршанскім каледжы ВДУ імя П.М. Машэрава сярод 55 навучэнцаў 1 курса (пятнаццацігадовы ўзрост), паказвае несучасныя вынікі. На пытанне: “Якую літаратуру любіце чытаць?” 24,9% (16 чалавек) адказалі: каментарыі ў сацыяльных сетках; змаглі назваць мастацкі твор (ці творы), які падабаецца больш за іншыя, толькі 11 чалавек, прычым 4 з іх не ўспомнілі аўтара твора. Сярод прычын, па якіх навучэнцы не чытаюць творы мастацкай літаратуры, 7 рэспандэнтаў не змаглі назваць ніводнай (“проста не чытаю”), 5 навучэнцаў адзначылі, што ў іх не хапае для гэтага часу, 4 сказалі, што іх гэта не цікавіць. Вынікі праведзенага апытання сведчаць пра тое, што перад выкладчыкам літаратуры востра стаіць праблема фарміравання ў навучэнцаў чытацкіх кампетэнцый.

Увогуле пытанне аб фарміраванні чытацкіх кампетэнцый актуальнае ў дачыненні да ўсіх вучэбных дысцыплін, бо на кожнай з іх навучэнец працуе з тэкстам: успрымае яго, вылучае галоўнае, адказвае на пытанні, складае канспект і г. д.

Тэрмін “чытацкая кампетэнцыя” ўключае ў сябе сукупнасць ведаў, уменняў і навыкаў, авалодаўшы якімі, навучэнец самастойна здольны праводзіць работу па засваенні мастацкага тэксту [1, с. 19].

Такім чынам, “чытацкая кампетэнцыя” – паняцце шматграннае, састаўнымі часткамі якога з’яўляюцца:

- веданне зместу мастацкага твора;
- уменне цэласна ўспрымаць твор, улічваць аўтарскую пазіцыю;
- магчымасць інтэрпрэтацыі прачытанага тэксту;
- уменне аналізаваць і ацэньваць мастацкі твор і інш.

Працуючы над фарміраваннем чытацкай кампетэнцыі, выкладчык не толькі і не столькі паведамляе навучэнцам пэўную суму ведаў пра вывучаемы твор і яго аўтара, колькі засяроджвае ўвагу на развіцці ў іх здольнасцей да самастойнай работы з мастацкім творам. А каб такія здольнасці сфарміраваліся і развіваліся, неабходна сфарміраваць устойлівае жаданне і патрэбу ў чытанні твораў. Работа ў гэтым накірунку вядзецца рознымі шляхамі: кожны выкладчык распрацоўвае ўласную мадэль фарміравання чытацкай кампетэнцыі навучэнцаў.

Большасць метадыстаў і выкладчыкаў сыходзяцца на тым, што ў вырашэнні праблемы фарміравання чытацкай кампетэнцыі на ўроках літаратуры асаблівае месца адводзіцца выкарыстанню сістэмна-дзеяснага падыходу, гэта значыць такой арганізацыі працэсу навучання, дзе на першае месца выходзіць самавызначэнне асобы навучэнца. У выніку навучэнец развіваецца як суб’ект жыццядзейнасці, а гэта значыць, што рэалізуюцца патрабаванні да сучаснага адукацыйнага працэсу.

Метады, прыёмы, формы работы, якія выкладчык літаратуры выкарыстоўвае на вучэбных занятках пры ажыццяўленні сістэмна-дзеяснага падыходу, павінны адпавядаць запатрабаванням навучэнцаў у іх самаразвіцці, крочыць у нагу з часам, абапіраючыся і ўлічваючы дасягненні навукі і тэхнікі.

Адным з інавацыйных праёмаў работы па фарміраванні чытацкай кампетэнцыі на ўроках літаратуры, выкарыстанне якога актуальнае ў эпоху лічбавізацыі, з’яўляецца прыём стварэння буктрэйлера па прачытаным творы. Буктрэйлер уяўляе сабой невялікі (3–5 хвілін) відэаролік, дзе ў свабоднай форме раскрываецца сюжэт пэўнага мастацкага твора. Дадзены від работы спрыяе прапагандзе (“рэкламе”) твора з дапамогай візуальных сродкаў, выяўленню чытацкіх схільнасцей навучэнцаў, прыцягненню ўвагі чытачоў (у нашым выпадку навучэнцаў) да кнігі і развіццю на гэтай аснове ўстойлівай цікавасці да мастацкай літаратуры. З другога боку, аўтары буктрэйлера, ствараючы ролік, дэманструюць узровень сфарміраванасці

сваёй чытацкай кампетэнцыі, дэманструюць і развіваюць творчыя здольнасці; да таго ж форма буктрэйлера блізкая сучасным падлеткам, а спосабы яго стварэння – знаёмыя ім (камера ёсць у кожнага навучэнца ў тэлефоне). І нарэшце, працуючы над буктрэйлерам, навучэнцы дзейнічаюць, самастойна ці ў групах, тым самым практычна засвойваючы і асэнсоўваючы вучэбны матэрыял.

Па спосабу візуальнага ўвасаблення тэксту навучэнцы часцей за ўсё ствараюць негульнёвыя буктрэйлеры, якія ўяўляюць сабой набор слайдаў, ілюстрацый, малюнкаў. Падбіраючы ілюстрацыі і цытаты да іх, чытачы вучацца вылучаць галоўнае ў творы, сістэматызаваць прачытаны тэкст, засяроджваючы ўвагу на значных дэталях. Дадзены від работы даволі складаны, калі буктрэйлер складаецца да мастацкага твора вялікай эпічнай формы (напрыклад, “Сэрца на далоні” І. Шамякіна, “Каласы пад сярпом тваім” У. Караткевіча). Звычайна такі буктрэйлер адлюстроўвае асноўныя праблемы, узнятыя аўтарам, ці знаёміць чытачоў з галоўнымі героямі, да якіх вучні прапаноўваюць уласныя характарыстыкі, падпісваючы слайды, або суправаджаюць героя цытатамі з тэксту.

Па асноўным змесце буктрэйлеры бываюць трох відаў: апавядальныя, атмасферныя і канцэптуальныя. Як адзначаюць навучэнцы (78% з ліку апытаных) прасцей ствараць апавядальныя буктрэйлеры, якія раскрываюць сюжэт мастацкага твора. У гэтым выпадку дастаткова пазнаёміцца з тэкстам, скласці яго план і ўвасобіць у ролю сюжэт, паслядоўна перадаючы асноўныя эпізоды твора.

Стварэнне атмасферных і канцэптуальных буктрэйлераў сведчыць аб больш высокім узроўні чытацкай кампетэнцыі навучэнца. Так, напрыклад, у канцэптуальных буктрэйлерах перадаюцца істотныя ідэі і агульная сэнсавая накіраванасць мастацкага твора, што навучэнец здолее зрабіць толькі пасля ўдумлівага прычытання і цэласнага аснсавання, вызначэння аўтарскай пазіцыі, знаёмства з культурна-гістарычным кантэкстам творчасці пісьменніка.

Атмасферны буктрэйлер перадае асноўны настрой кнігі і ўплывае на фарміраванне чытацкіх эмоцый. Для стварэння такога віду буктрэйлера навучэнец павінен пазнаёміцца з гісторыяй напісання мастацкага твора, мастацкімі інтэрпрэтацыямі кнігі, магчыма, з крытычнай літаратурай, умець перадаць агульначалавечы змест прачытанага твора, а затым інтэрпрэтаваць яго на аснове асобнага ўспрымання.

Робота з буктрэйлерам на занятках літаратуры праходзіць у некалькі этапаў. Пачатковы этап – выключна прапагандысцкі: зацікавіць навучэнцаў творам, з якім будзем працаваць на занятках. З гэтай мэтай прапаноўваюцца гатовыя варыянты буктрэйлераў, якіх шмат у інтэрнэце. Гатовыя ролікі выкарыстоўваюцца і на этапе абагульнення матэрыялу: на занятках прапаноўвалася некалькі варыянтаў буктрэйлераў, навучэнцы,

абгрунтоўваючы свае меркаванні, выбіралі найбольш удалы, які дакладна перадае атмасферу, праблематыку прачытанага твора.

Наступны этап работы – стварэнне навучэнцамі буктрэйлераў да разабраных на вучэбных занятках мастацкіх твораў. Такі падыход дае выкладчыку магчымасць выявіць ступень засваення мастацкага тэксту, пранікнення навучэнцаў у задуму пісьменніка.

Трэці этап – распрацоўка буктрэйлера да самастойна прачытанай кнігі з мэтай прэзентацыі яе іншым навучэнцам. Такі буктрэйлер лічыцца ўдалым, калі хаця б адзін чалавек, прагледзеўшы яго, прачытаў прадстаўленую кнігу.

Стварэнне буктрэйлераў выклікала цікавасць у навучэнцаў 1 курса Аршанскага каледжа ВДУ імя П.М. Машэрава (якія засвойваюць праграму па “Беларускай літаратуры” за курс 10–11 класаў), бо такі відэаролік з’яўляецца візуалізацыяй самага цікавага, інтрыгуючага, захапляльнага, што занатавана ў тэксце мастацкага твора. У чэрвені 2019 года ў каледжы быў арганізаваны фестываль, на які навучэнцы 1 курса спецыяльнасцей “Пачатковая адукацыя”, “Дашкольная адукацыя”, “Замежная мова”, “Праграмае забеспячэнне інфармацыйных тэхналогій” прадставілі 17 буктрэйлераў.

На наш погляд, буктрэйлер на занятках літаратуры – гэта эфектыўны прыём навучання, заснаваны на дэманстрацыі чытацкага вопыту навучэнца, яго эстэтычнага густу, а таксама на выяўленні ўзроўню валодання інфармацыйнымі кампетэнцыямі.

У час работы над буктрэйлерам усе састаўныя часткі чытацкай кампетэнцыі задзейнічаны, развіваюцца, уплываючы адна на адну. Станоўчы момант выкарыстання дадзенага віду работы ў тым, што веды, атрыманыя навучэнцамі ў час заняткаў па “Беларускай літаратуры”, не застаюцца “мёртвымі”, ведамі дзеля ведаў, а ўвасабляюцца ў практычныя ўменні і навыкі, бо навучэнцы не пасіўна ўспрымаюць літаратурны матэрыял, а дзейнічаюць, актыўна ўключаюцца ў адукацыйны працэс. Буктрэйлер садзейнічае развіццю ўменняў цэласнага ўспрымання мастацкага тэксту, асэнсаванага спасціжэння яго праблематыкі, пранікнення ў аўтарскую задуму, а гэта значыць, спрыяе фарміраванню чытацкай кампетэнцыі на аснове структурна-дзеяснага падыходу да працэсу навучання.

Літаратура

1. Овсянникова, Т.Г. Формирование читательской компетенции обучающихся на уроках русского языка и литературы: методические рекомендации / Т.Г. Овсянникова, И.В. Мовнар, Т.Л. Шишигина. – Вологда: ВИРО, 2016. – 80 с.

ПАКАЗАЛЬНІК АЎТАРАЎ

Аліферчык Т.М.	3	Марозава А.А.	62
Антанькова О.А.	190	Мартынкевіч С.В.	221
Арцямёнак Г.А.	7	Мезенка Г.М.	66
Бабіч Ю.М.	11	Міхалевіч А.Г.	70
Бажок І.А.	136	Мянькоў Ю.У.	180
Банько І.М.	15	Навасельцава Г.В.	184
Бароўка В.Ю.	140	Нікалаенка М.А.	224
Бахановіч Н.Л.	144	Нікалаенка С.У.	230
Бецэнка Т.П.	3	Несцяровіч В.І.	74
Варабей М.П.	147	Паляшчук Н.В.	77
Вардамацкі Л.М.	18	Перавалава Н.Ю.	81
Васільева С.Г.	151	Пераверзева Ю.А.	232
Васількова М.В.	21	Печенькова А.А.	84
Васюковіч Л.С.	25	Півавар К.С.	87
Генкін В.М.	29	Пісарэнка А.М.	91
Гладкова Г.А.	155	Пукала В.М.	236
Горегляд Е.Н.	33	Рамза Т.Р.	98
Грачыха Т.А.	37	Радзюль В.Ю.	96
Даўбешка Н.П.	208	Русак В.П.	102
Дзядова А.С.	40	Русілка В.І.	188
Дзятко Д.В.	44	Сафронава Е.А.	190
Дисковец А.В.	159	Селібірава Л.У.	108
Зіманскі В.Э.	48	Семянькова Г.К.	112
Зязюлькіна В.С.	212	Сінкевіч Т.І.	115
Калеснікава А.А.	215	Скікевіч Т.І.	238
Карп А.А.	162	Слесарава Т.П.	119
Кірчанаў М.В.	166	Снігірова Н.А.	123
Клімаў І.П.	170	Сталярова А.М.	127
Климковіч О.А.	217	Чыкаванава К.А.	241
Крыклівец Е.В.	172	Чыкун В.М.	192
Кураш І.Я.	217	Шабатрова Н.М.	197
Курловіч І.М.	238	Шеверінова О.В.	130
Лапунов С.В.	176	Шунейка В.В.	133
Лукашанец А.А.	52	Якавенка Н.В.	200
Лукашова Л.В.	56	Яковлев С.М.	217
Лухверчык В.М.	59	Ясюк І.В.	204

Навуковае выданне

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА
Ў СЛАВЯНСКІМ ЭТНАКУЛЬТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ**

Матэрыялы III Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі

Віцебск, 20–21 лістапада 2019 г.

Тэхнічны рэдактар	<i>Г.У. Разбоева</i>
Камп’ютарны дызайн	<i>А.У. Крайло</i>

Падпісана ў друк 13.11.2019. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 14,30. Ул.-выд. арк. 16,03. Тыраж 50 экз. Заказ 129.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстановы адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.